

**T. C.
E G E Ü N İ V E R S İ T E S İ
S O S Y A L B İ L İ M L E R E N S T İ T Ü S Ü**

**BOZKIR KUŞAĞI'NDA ETNOGENEZ:
KARŞILAŞTIRMALI BİR BAKIŞLA OĞUZ VE KIPÇAK
ETNİK OLUŞUMLARI (VIII. – XI. YÜZYILLAR)**

DOKTORA TEZİ

Haşim ÖZEL

Türk Tarihi Anabilim Dalı

İZMİR

T.C.
EGE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

**BOZKIR KUŞAĞI'NDA ETNOGENEZ: KARŞILAŞTIRMALI BİR BAKIŞLA
OĞUZ VE KIPÇAK ETNİK OLUŞUMLARI (VIII. – XI. YÜZYILLAR)**

Doktora Tezi

Haşim ÖZEL

Tez Danışmanı: Prof. Dr. A. Osman KARATAY

Türk Tarihi Anabilim Dalı

İZMİR

2023

ETİK KURALLARA UYGUNLUK BEYANI

Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne sunduğum **Bozkır Kuşağı'nda Etnogenez: Karşılaştırmalı Bir Bakışla Oğuz ve Kıpçak Etnik Oluşumları (VIII. – XI. Yüzyıllar)** adlı doktora tezinin tarafımdan bilimsel, ahlak ve normlara uygun bir şekilde hazırlandığını, tezimde yararlandığım kaynakları bibliyografyada ve dipnotlarda gösterdiğimi onurumla doğrularım.

HAŞİM ÖZEL

ÖN SÖZ

Bozkır kuşağı Moğol düzlüklerinden Macar ovalarına kadar doğu batı yönünde uzanan uçsuz bucaksız düzlükleriyle, mobilize bir şekilde hareket etme imkânı tanıyan uygun fizikî yapısıyla, çoğu yerde elverişli otlakları ve su kaynaklarıyla göçebe toplulukların doğal yaşam alanı olmuştur. Elbette yerleşikler de göçebeler kadar ön plana çıkmasalar da bu geniş alanda var olmuşlardı. Bu iki yaşam biçiminin temsilcileri, zaman zaman farklı bölgelerde simbiyotik yaşam kültürüne sahip olarak bir arada yaşamışlardı. Bozkırlar genellikle savaşımlara, çatışmalara ya da saldırılara sahne olsa da çoğu zaman barışçıl bir ilişki içinde yaşamayı tercih eden, birbirleriyle ticarî ve kültürel temaslar kuran etnoslara da ev sahipliği yapıyordu. Bu ilişkiler ya da temaslar, genellikle etnik bağlamda bir karışma ve kaynaşma halini de beraberinde getiriyordu. Göçebeler bir başka göçebe toplulukla veya yerleşikler göçebelerle etnik temaslar kurarak yeni bir etnosun oluşumuna imkân veriyorlardı. Sosyal ve siyasal vaziyetin durumuna göre şekillenen bu süreç, uzun bir zaman dilimini kapsıyor, hatta bir ya da iki yüz yıla kadar devam ediyordu. Nihai şeklini aldığı anda ise, küçük bir etnik yapı olarak ortaya çıkan uruk ya da boy, bir bodun, hatta ulus halini alıyordu.

Biz de bu çalışmamızda bozkırda etnik oluşum süreçlerinin ne şekilde işlediğini, Türk tarihinin en kalabalık iki boyu olan, hatta Güney ve Kuzey Türklüğü olarak ikiye ayırabileceğimiz Oğuz ve Kıpçak örneklerini karşılaştırmalı bir biçimde ele alarak vermeyi tercih ettik. Her iki boyun da, bilinenden farklı olarak köken ve dilsel özellikler bakımından çok da uzak olmadıklarını dönemin kaynaklarının verdiği bilgilerin ışığında biliyorduk. Ancak bunun belli bir düzen ve metod çerçevesinde ortaya konup incelenmesi, okuyucunun önüne konması gerekiyordu.

İşte bu amaçla yazmaya giriştiğimiz tezimizde öncelikle her iki boyun, yani Oğuzlar ve Kıpçakların başlangıçta nerede ortaya çıktıkları, etnik adlarının hangi anlam ya da anlamları ifade ettiği, hangi siyasî yapı içinde belirdikleri ve sonunda bu etnosları oluşturan boylar ile geçirilen etnogeneze süreçlerini belli kurallar çerçevesinde inceledik. Bunu yaparken Avrasya bozkır kuşağına ve bu kuşaktaki yaşam alanları ile sosyal yapılanmaya dair anlatılması gereken temel bilgilerden bahsetmek gerekiyordu. Çalışmamızın birinci bölümü tamamen bu konuya hasredildi. İkinci bölümde ise ilk

olarak Oğuzluğun nasıl ve nerede ortaya çıktığını, siyasî ve askerî olayları ve en sonunda da hangi etnik oluşum süreçlerinden geçtiğini ayrıntılarıyla ele aldık. Bu sonuncu işlemi yaparken Oğuzları oluşturan boyları ve bunların köken ve kimliklerine dair bilgiler verdik. Üçüncü bölümde de, tıpkı ikinci bölümde yaptığımız gibi, Kıpçakların nerede ve ne şekilde ortaya çıktıkları, bulundukları siyasî yapı ve son olarak da etnogenez süreçlerine ve onların kökenlerine dair şu ana kadar ortaya konan görüşlere yer verdik. Tezimizin son bölümünde de Oğuzlar ve Kıpçakların siyasî, etnik ve dilsel ilişkileri ele alındı. Bu noktada özellikle köken bağlamında ortaklık arz eden olguların varlığı çalışmamızın asıl temelini teşkil etti. Örneğin kaynakların verdiği bilgilerden takip edebildiğimiz, her iki tarafta da bulunan ortak boylar, Oğuz ve Kıpçaklar arasında kökensel bir bağlantı kurmada oldukça önemliydiler. Buna dilsel malzemelerin ortaklığını, hatta geriye doğru gidildikçe Oğuz ve Kıpçak lehçelerinin ayırt edilememesi gibi ilginç ama bir o kadar da önemli tespitleri de ekleyebiliriz.

Haşim ÖZEL

Çorum-Elazığ/2023

ÖZET

Avrasya bozkır kuşağı, yaşam alanları bakımından temel olarak bozkır ve bozkır-orman kuşağı ile yalnızca ormanların yer aldığı üç temel bölgeye ayrılır. Doğudan batıya oldukça uzun bir mesafeye sahip bu kara parçasında temel iktisadî geçim kaynakları ise pastoral göçebelik, tarımsal, ticarî, sınaî faaliyetler ile avcılıktır. Çalışmamızda ele aldığımız Oğuzlar ve Kıpçaklar, genel olarak göçebe ve kısmen de yerleşik bir yaşam biçimini tercih etmiş topluluklardır.

Oğuzlara bakıldığında çıkış yerleri veya tarih sahnesinde belirdikleri alan Aral civarındaki bozkırlardır. Oğuz Yabgu Devleti'nin çatısı altında siyasî faaliyetlerini yürüten Oğuzlar, aynı zamanda bunun bir sonucu olarak etnik oluşum süreçlerini de yaşamışlardır. X. yüzyılın ortalarına gelindiğinde kendilerine katılan son dalga göçebe unsurlarla birlikte başlangıçta yirmi iki, sonradan da yirmi dört boydan müteşekkil boy yapısıyla adlarından söz ettirmişlerdir. Ancak kaynaklar incelendiğinde onların verilen bu sayıdan çok daha fazla boy ya da daha küçük boylara sahip oldukları anlaşılmaktadır.

Kıpçaklara geldiğimizde, onların asıl yurtlarının Oğuzların hemen kuzeyinde İrtiş-İşim arasındaki bozkırlar ve orman-bozkır kuşağında olduğu görülmektedir. Kimek Kağanlığı'na bağlı bir boy olarak kaynaklarda zikredilen ve tarih sahnesine çıkan Kıpçaklar, Oğuzlara göre etnik oluşum süreçlerini çok daha uzun bir süreçte yaşamışlardır. Genele olarak XI. yüzyılın ortalarında İrtiş'ten Karpatlar'a kadar olan uçsuz bucaksız bozkırlarda, birbirine çok da sıkı bağlarla bağlı olmayan gevşek bir federasyon kurmuşlardır. Bu yapıyı önde gelen yönetici boyların çıkardıkları "han" unvanlı idareciler yönetmiştir.

Oğuz ve Kıpçakların etnik oluşum süreçleri her iki taraf arasında yakın etnik bağları göstermesi bakımından çok önemlidir. Oğuzlarda görülen bir boyun Kimek-Kıpçakların boy yapısında yer aldığı veya tam tersi olarak, Kimek-Kıpçak bölgesinde gördüğümüz bir boyun bir süre sonra Oğuzlara bağlı bir boy olarak ortaya çıktığı görülmüştür. İslam kaynakları, barış zamanında her iki tarafın da ticarî veya iklimsel durumun getirdiği şartlar gereği birbirlerini ziyaret ettiklerini ittifaken söylerler. Dolayısıyla etnik temasların ve bunun getirdiği kökensel yakınlıkların ortaya çıkması

kaçınılmazdır. Buna Oğuz ve Kıpçak lehçeleri arasındaki dilsel ortaklıkların beklenenden öte derecede yakın olmasını eklemek de mümkündür.

ABSTRACT

The Eurasian steppe belt is basically divided into three basic regions with steppe and steppe-forest belt and only forests in terms of habitats. The main economic livelihoods in this land, which has a very long distance from east to west, are pastoral nomadism, agricultural, commercial, industrial activities and hunting. The Oguz and Kipchaks, which we discussed in our study, are generally nomadic and partially settled communities.

When we look at the Oghuzs, their place of origin or the area where they appear on the stage of history is the steppes around the Aral. The Oghuz tribesmen, who carried out their political activities under the roof of the Oghuz Yabgu State, also experienced the processes of ethnic formation as a result of this. As a result of this, in the middle of the 10th century, together with the last wave of nomadic elements that joined them, they made a name for themselves with their tribe structure consisting of twenty-two and later twenty-four tribes. However, when the sources are examined, it is understood that they are much larger or smaller than the given number.

When we come to the Kipchaks, it is seen that their original homeland was in the steppes and forest-steppe belt between Irtysh-Ishim, just north of the Oghuz. The Kipchaks, who are mentioned in the sources as a tribe under the Kimak Khaganate and appeared on the stage of history, experienced their ethnic formation process in a much longer period than the Oghuz. Generally, in the middle of the XIth century, they established a loose federation in the vast steppes from the Irtysh to the Carpathians, which was not very tightly bound to each other. This structure was ruled by administrators with the title of "khan" issued by the leading ruling tribes.

The ethnic formation processes of the Oghuzes and Kipchaks are very important in terms of showing the close ethnic ties between both sides. It has been observed that a tribe of the Oghuzes was included in the tribe structure of the Kimak-Kipchaks, or exact opposite, a tribe that we see in the Kimak-Kipchak region emerged as a tribe affiliated to the Oghuzes after a while. Islamic sources unanimously state that both sides visited each other in times of peace due to commercial or climatic conditions. Therefore, it is

inevitable that ethnic contacts and the resultant origin-based affinities emerged. It is also possible to add to this that the linguistic commonalities between Oghuz and Kipchak dialects were closer than expected.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	III
ÖZET.....	V
ABSTRACT.....	VII
III	
İÇİNDEKİLER.....	IX
KISALTMALAR	XII
GİRİŞ	1
I. AVRASYA'DA ETNİK OLUŞUM KALIPLARI.....	8
1. Yaşam Alanları: Bozkır ve Orman Bölgelerinde İktisadi Hayat	8
2. Koni Uruk Sistemi: 'Aile'den 'İl'e	19
3. Boy Oluşumunun Sosyal Dinamikleri	25
4. Boy Oluşumunun Siyasal Dinamikleri	28
5. Etnik Oluşum Öncesinde ve Sonrasında Kan Bağı.....	31
II. OĞUZ ETNİK OLUŞUMU	34
1. Oğuz Adının Etimolojisi	34
2. Oğuz Coğrafyası.....	39
3. Oğuz Etnik Oluşumun Aşamaları	41
3. 1. Sirderya Oğuzları ve Dokuz Oğuzlar.....	41
3.2. Sirderya Oğuzları ve Türkiş/On-Ok Etnik Bağlantıları	46
3.3. IX. Yüzyılda Oğuzlar	50
3.4. Eftalit/Ak Hun Teorisi	52
3.5. Salurlar ve Peçenekler.....	53
4. Oğuz Boyları	60
4.1.1. Oğuz Boy Sistemi	60

4.1.2. Boz Ok ve Üç Ok İkili Yapısı	61
4.1.3. Oğuz Boyları	66
5. Oğuz Yabgu Devleti.....	124
5.1. Oğuz Yabgu Devleti'nin Coğrafi Alanı	124
5.2. Oğuz Yabgu Devleti'nin İdari Yapısı	129
5.3. Oğuz Yabgu Devleti'nin Siyasî Tarihi.....	131
5.4. Oğuz Yabgu Devleti'nin Yıkılış Süreci	138
III. KIPÇAK ETNİK OLUŞUMU	145
1. Kıpçak Adı	145
1.1. Kıpçak Adı ve Kaynaklarda Belirşi	145
1.2. Kıpçak ve Kuman Adlarının Etimolojisi	150
2. Kıpçakların Ortaya Çıkışları ve Etnik Oluşumun İlk Aşamaları	157
3. Kimek Kağanlığı	168
3.1. Kökenler ve Boy Yapısı	168
3.2. Kimek Kağanlığı'nın Sınırları	176
3.3. Siyasi Tarih	179
3.4. Kimekler ve Kıpçaklar	183
4. Kun Göçü ve Kıpçak Boylar Birliğinin Şekillenşi.....	186
IV. OĞUZ - KIPÇAK SİYASİ, ETNİK VE DİLSEL İLİŞKİLERİ.....	203
1. Oğuz - Kıpçak Siyasî İlişkileri.....	203
1.1. Kimeklerin Oğuz Yabgu Devleti'yle Siyasî İlişkileri.....	203
1.2. Kıpçakların Oğuz Yabgu Devleti ve Selçuklularla Kurduğu Siyasî İlişkiler	205
2. Oğuz - Kimek - Kıpçak Etnik Temasları ve Ortak Boylar.....	208
3. Oğuz ve Kıpçak Lehçelerinin Köken ve Oluşum Noktasında Gösterdikleri Ortaklıklar	216

SONUÇ	219
KAYNAKÇA.....	226
TEŞEKKÜR.....	251
ÖZGEÇMİŞ	253

KISALTMALAR

AEMA: Archivum Eurasiae Medii Aevi

Bkz.: Bakınız

Çev.: Çeviren

Der.: Derleyen

Ed.: Editör

EI.: Encyclopaedia of Islam

EÜ TDİD: Ege Üniversitesi Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi

Haz.: Hazırlayan

İ.A.: İslam Ansiklopedisi

İÜEF. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi

Mac.: Macarca

MTAD: Modern Türklük Araştırmaları Dergisi

Moğ.: Moğolca

SE.: Sovyetskaya Etnografiya

TDAY: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı

TDAY-Belleten: Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten

TKAE: Türk Kùltürünü Araştırma Enstitüsü

Ter.: Tercüme

Tom.: Tomus

Trans. Translate

Vol. Volume

Yay. Yayımlayan

GİRİŞ

Avrasya bozkırlarının Ortaçağ'a denk gelen zaman dilimi, siyasî ve askerî hareketliliklerin yanı sıra etnik oluşum süreçlerine de sahne oluyordu. Bu dönemde, Moğol bozkırlarından Karadeniz'in kuzeyindeki düzlüklere kadar yayılmış bulunan Türk kökenli boyların bazıları bir devlet çatısı altında bulunurlarken, bazıları da herhangi bir siyasî birliğe dâhil olmadan, eskiden beri alışageldikleri biçimde pastoral göçebe yaşam biçimlerini devam ettiriyorlardı. Bu kara parçası içinde yaşayan Oğuz ve Kıpçak toplulukları, henüz süresi tam olarak kestirilemeyen ancak kabataslak bir tahminde bulunma şansımızın olduğu bir etnik oluşum sürecinin temel öznelerydiler. Söz konusu süreç oldukça uzun bir dönemi (VIII.-XI. yüzyıllar arasını) kapsıyordu.

Aral bozkırlarından İrtiş kıyılarına kadar olan sahadaki etnik oluşum süreçlerinin başlangıcında esas katalizörlerden biri II. Göktürk Kağanlığı'ydı. Bu siyasî yapının dağılmasının ardından, bağlı boyların hareketlenerek bir dizi mücadele ve göç hareketinin aktörleri haline gelmeleri, tam olarak VIII. yüzyılın ortalarına denk gelir. Bu noktada Batı Göktürk mirasının paylaşımında, On Oklar/Türgişler ile Karlukların bir dizi mücadeleye giriştiklerini görüyoruz. Sonuncuların zaferiyle biten savaşıardan sonra Türgişler asıl merkezleri olan Yedisu'yu Karluklara kaptırarak batıya, Sirderya boylarına ilerlediler (766).¹ Bu göç olayı, Oğuz etnik oluşumuna Türgiş unsurlarının da katılımını sağlamıştır. Ancak tek başına Türgişlerin bütün bir Oğuzluğu oluşturduklarını söyleyemeyiz. Çalışmamızın ilerleyen bölümlerinde de göreceğimiz üzere onlar bu sürecin sacayaklarından sadece biriydiler. Öncesinde eski dönemlerden beri Sirderya ve çevresinde kümelenmiş bazı kavmî unsurların (Salur, Döğer gibi) varlığı biliniyor. Bunlara daha sonra, Aral'ın hemen kuzeyinde bulunan ve bir dizi savaştan sonra Oğuzluğa katılmak zorunda bırakılan Peçenekler ile bugünkü Kazak bozkırlarının kuzeyinden, yani Güney Sibiry kuşağından gelen bazı Türk toplulukları (Eymür, Kayı, Bayındır, Alayuntlu, Bügdüz) eklenecektir. Bu son dalga göçler, X. ve XI. yüzyılları kapsayan aralıkta gerçekleşmiştir.

Kaynakların kısıtlı bilgileri, Oğuz etnik oluşumun ilk aşamaları hakkında bizleri yine bu topluluğa ait bazı destanî anlatıları incelemeye ve bu anlatılara sıkıştırılmış

¹ Bolat E. Kumekov, **Arap Kaynaklarına Göre IX.-XI. Asırlarda Kimek Devleti**, çev. Mehmet Kıldıroğlu ve Çingiz Samudinuulu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2013, s. 120.

tarihsel bilgiyi çekip almaya yöneltmiştir. Bu noktada ilk olarak *Dede Korkut Hikâyeleri* bir dizi siyasî olaylar ile anlatılarda ipuçları verilen etnik süreçlere dair önemli bilgiler verir. Uzun yıllara yayılan ve sonunda Salurların galibiyeti ve Peçeneklerin tabiyet altına alınmasıyla sonuçlanan Salur-Peçenek savaşları, aynı zamanda bir etnik oluşum sürecini de ifade eder. İki yüzyıl geçtikten sonra Kaşgarlı'da Peçenekleri bir Oğuz boyu olarak görmemiz tam da bu durumun bir sonucudur.

Türgiş unsurlarının göçleri, Salur-Peçenek savaşları ve az da olsa Doğu Türklüğünden kopup gelen topluluklar, Sirderya merkezli yeni bir devletin kurulmasına ön ayak olmuşlardır. Tarihçilikte *Oğuz Yabgu Devleti* olarak isimlendirilen bu yapı çok kısa bir zaman içinde komşu devlet ve boylarla yakın temas halinde olmuştur. Bu durumun bazı etnik süreçlerin gelişiminde ve Oğuzluğun nihai şeklini almasında pekiştirici bir rolü olduğunu söyleyebiliriz. Özellikle kuzeydeki bozkırlı unsurlarla kurulan ilişkiler neticesinde Oğuz boylar birliğine Kimek Kağanlığı'ndan kopup gelen Güney Sibiryalı bazı Türk toplulukları eklenmiştir. XI. yüzyılda, Kaşgarlı'nın 22'li bir boy teşkilatı olarak eserinde kaydettiği Oğuz birliği, bu sonuncuların da katılımıyla hem önemli bir siyasî aktör haline gelmiş hem de batı ve kuzeybatı yönünde yayılmaya, ilerlemeye başlamıştır. Dolayısıyla Oğuz etnik oluşumu büyük ölçüde temel şeklini almıştır.

Oğuzların idari teşkilatı, Dede Korkut anlatılarından öğrendiğimiz kadarıyla başlangıçta *İç Oğuz* ve *Dış Oğuz* şeklindeydi. Bu iki teşkilatın en tepesinde merkezî bir yönetimin olduğunu da söyleyebiliriz. Dede Korkut kitabı bize bir hanlar hanının bulunduğunu ve genel olarak İç Oğuz'un statü bakımından Dış Oğuz'a üstün olduğunu söyler.² Yine bunun da dışında Oğuzlar *Üç Ok* ve *Boz Ok* olmak üzere daha çok sonraki dönemlerde görülen bir teşkilatlanma biçimi daha vardı. Söz konusu ikili boy yapısına dair temel bilgiler Dede Korkut anlatılarında bulunmaz. Ancak sonraki dönemin Oğuznameleri bu bölünmeyi kaydetmişlerdir.³

Oğuz boy teşkilatlanmasından devam edecek olursak, Oğuzluğun oluşumunda yalnızca Kaşgarlı'da geçen 22'li ya da onu takip eden Oğuzname yazarlarının verdikleri

² Orhan Ş. Gökyay, **Dede Korkut Hikâyeleri**, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2013, ss. 228-237.

³ Ebülğazi Bahadır Han, **Şecere-i Türk Türk'ün Soyağacı**, çev. Arif Acaloğlu, Selenge Yayınları, İstanbul, 2020, s. 30.

24'lü boylar listesinin, dönemin Oğuzlarının tamamını yansıttığı düşünülmemelidir. Bu sıralamaya dâhil edilmeyen ancak o dönem önemsiz addedilerek temel listeye alınmayan çeşitli Oğuz boyları da vardır. Ayrıca Sirderya Oğuzluğuna katılmayıp Harezm'in doğusunda, Gargûn Gölü civarında veya İrtiş boylarında Kimek-Kıpçak topluluklarıyla iç içe yaşayan bazı Oğuz grupları da vardı.⁴ Bunlar bildiğimiz Ortaçağ Oğuzlarına katılmayıp sonraki dönemlerde oluşacak olan Özbek, Kazak, Karakalpak gibi Türk kökenli ulusların etnik oluşumunda yer almışlardır.

Az önce yukarıda da söylediğimiz üzere, Kaşgarlı ve sonraki dönemlerde eserlerini kaleme alan Oğuzname yazarları (*Reşidüddin, Yazıcızâde Ali, Ebulgazi Bahadır Han*) belli bir sayı ve düzen üzerine Oğuz boy adlarını vermişlerdir. Örneğin Kaşgarlı ilk sırada Kınıklara yer verirken, onu takip eden Oğuzname yazarları Kayı boyuna birinci sırada gösterirler. Eserlerin yazıldığı dönemde, hâkimiyeti ve iktidarı elde tutan boy ilk sıraya konmuştur. Kaşgarlı'nın yaşadığı çağda Oğuzlar içinde Selçuklu Hanedanı'nı çıkaran Kınık boyu doğal olarak birinci sırada yer almıştır.⁵ Diğer taraftan XIII. yüzyılda, *Câmîü't-Tevârih* adını verdiği eserinde Oğuz boylarına da yer veren Reşidüddin Fazlullah, Kınık yerine Kayı boyunu birinci sırada göstermiştir. Onun verdiği bilgileri kullanarak bir Oğuzname yazan *Yazıcızâde Ali* ile XVII. yüzyılda bildiğimiz son Oğuzname'yi vücuda getiren *Ebulgazi Bahadır Han*, tıpkı Reşidüddin gibi, Kayıları Oğuz boyları arasında birinci sırada göstermişlerdir.⁶

Tekrar VIII. yüzyıla dönecek olursak, bu çağda Oğuzlar kadar belirgin olmasa da Kıpçakların, Kimek Kağanlığı'nın batı sınırlarına denk gelecek alanda (İrtiş-Ural arasındaki bölge) kendilerini göstermeye başladıklarını söyleyebiliriz. Kıpçak-Kimek birliği asıl büyümeyi, VIII. yüzyılda Uygur Kağanlığı'nın yıkılması ve bu yapıya ait boyların batıya gelip kağanlık bünyesine eklenmesiyle yaşayacaklardır. Kıpçaklar tam da bu dönemde İslam kaynaklarının ilgisini çekmişlerdir. Bunlardan VIII. yüzyılda

⁴ Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2001, ss. 113-115.

⁵ Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugâti't-Türk (Giriş - Metin - Çeviri - Notlar - Dizin)*, Haz. A. B. Ercilasun ve Z. Akkoyunlu, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2018, s. 26.

⁶ Zeki V. Togan, *Oğuz Destanı Reşideddin Oğuznâmesi, Tercüme ve Tahlili*, 2. Baskı, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1982, s. 50; Sevim Y. Önder, *Yazıcızâde Ali'nin Oğuznamesi*, Dergah Yayınları, İstanbul, 2020, s. 74. Ebulgazi Bahadır Han, *Şecere-i Terakime Türkler'in Soy Kütüğü*, Tercüman 1001 Temel Eser, tarihsiz İstanbul, s. 49.

yazan İbn Hurdadbih, *Kitabü'l Mesâlik ve'l Memâlik* adlı eserinde Türk illerini sıralarken Kıpçaklardan ilk kez bahsetmiştir. Kıpçaklar bir budun olarak o dönemde yeni yeni ortaya çıkmışlardı ve henüz etnik oluşum süreçlerinin ilk aşamalarını yaşıyorlardı. Genel olarak Batı Sibirya'nın orman-bozkır şeridine yayılmışlardı. Yaşadıkları bölgeye, antropolojik ve kültürel görünümüne baktığımızda onları Batı Tinglingleriyle yakından ilgili bir topluluk olarak görmede bir sakınca görmüyoruz. Bunu çalışmamızın üçüncü bölümünde biraz daha açacağız.

Kıpçakların müstakil bir boy haline gelmelerini, Kimek Kağanlığı'nın iç karışıklıklar ve Kun göçüne katılan boyların hücumuna uğrayıp yıkılmasından hemen sonraki zamana sabitlemek yerinde olacaktır. Bu tam olarak XI. yüzyılın ilk yarısına denk gelir. Eski efendileri Kimekler artık bir Kıpçak boyu olarak onlara tabi oldukları gibi, doğudan gelen Kay, Kun, Basmıl, Ölberli gibi topluluklar da Kıpçakların oluşturdukları gevşek yapılı boylar konfederasyonuna katılarak bu yapının aniden büyümesinde önemli bir katkı sunmuşlardır. Bu olaylara dair en sarıh ve ayrıntılı bilgileri, İslam kaynakları (Mervezî, Avfi) ve bir Ermeni kaynağı olan Urfalı Mateos vermiştir. Bunlardan Mervezî XII. yüzyılda Selçukluların saray hekimiydi ve *Tabaiü'l-Hayavan* adında bir eser yazmıştı. Burada Türklere dair bahsinde Kunların başlattığı bu göç olayı hakkında ayrıntılı bilgiler vermiştir. Avfi ise *Câmi'ü'l-Hikâyât*'nda Mervezî'de verilenleri özetlemiş ve çok az bir farkla benzer bilgiler vermiştir. Diğer kaynağımız Urfalı Mateos da *Vakayiname*'sinde hemen hemen Mervezî'nin verdiği olay örgüsünü bütünüyle vermekle birlikte birinci kaynakta geçen bazı boy adlarını farklı biçimlerde kaydetmiştir.

Kıpçakların etnik oluşum süreçleri, Kun göçünü haber veren bu üç kaynak dışında, Rus Yıllıkları ile diğer İslam yazar ve coğrafyacılarının eserleri yoluyla takip edilebilir. Onların siyasî yapısında yer alan boyların biraz özensiz ama etnik yapılarının öğrenilmesi açısından kıymeti haiz listeleri özellikle Nüveyrî,⁷ Dimaşkî,⁸ Ebu Hayyan⁹ ve

⁷ Nüveyrî, Kalavun'a ithaf ettiği *Nihâyetü'l-ereb fi fînîni'l-edeb* adlı eserinde, XIV. yüzyıl Mısır'ında iktidarda olan Memlukler ve onları oluşturan Kıpçak boyları hakkında önemli bilgiler verir. Mehmet Kıldıroğlu, **Kırgızlar ve Kıpçaklar**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2013, s. 23.

⁸ Dimaşkî *Nuhbetü'd-dehr fi 'acâ'ibi'l-ber ve'l-bahr* adlı eserinde, Altınorda sınırları içinde yaşayan büyük ve küçük Kıpçak boylarının bir listesini verir. László Rásonyi, "Tuna Havzasında Kumanlar", **Doğu Avrupa'da Türklük**, Haz. Yusuf Gedikli, Selenge Yayınları, İstanbul, 2006, ss. 130-131.

⁹ Ebu Hayyan Kıpçak filolojisine dair önemli bilgiler verdiği *Kitâb al-İdrâk li-lisân al-Atrâk* adlı eserinde Kıpçak boylarından yalnızca dört tanesinin ismini verir. Abû Hayyân, **Kitâb al-İdrâk li-lisân al-Atrâk**, çev. Ahmet Caferoğlu, Evkaf Matbaası, İstanbul, 1931, s. 15, 106, 122.

*İbn Haldun*¹⁰ gibi kaynaklarda yer alır. Bu noktada Rus Yıllıkları (*PVL*) Kıpçak boylarının tam bir listesini vermezler; ancak Rus knezlikleriyle ilişki kuran ve onların görüş alanındaki tüm boylar yıllıklarda yer almıştır.¹¹ Kaynakların verdikleri bilgilere bakarak Kıpçakların yalnızca Türk kökenli boylardan oluşmadıklarını, Moğol, Ugor-Samoyed ve İranî kökenden gelen unsurların da Kıpçak etnik oluşumuna dâhil olduklarını söylemek yerinde olacaktır. Bunda yayıldıkları alanın devasa büyüklükte olmasının büyük etkisi vardı. XI. yüzyılın sonları ve XII. yüzyılın başlarında Doğu Kıpçaklarının (Kanglılar) yaşadıkları İrtiş ve Kazak bozkırlarından Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırların en batı ucuna kadar olan sahada Kıpçak grupları yaşıyorlardı.¹²

Oğuzlar ve Kıpçakların bir bodun olarak tarih sahnesine çıkmaları, birbirlerine çok da uzak olmayan coğrafyalarda gerçekleşmişti. Oğuzlar merkez olarak Sirderya kıyıları ve Aral bozkırlarında belirirlerken, hemen kuzeylerindeki İrtiş'ten Urallar'a kadar olan sahada Kimek-Kıpçak toplulukları bulunuyorlardı. Her iki taraf arasındaki bu komşuluk ilişkisi, zamanla siyasî ve etnik bir düzeyde karışma ve kaynaşmayı da beraberinde getirmiştir. Dolayısıyla tezimizin dördüncü bölümü, Oğuzlar ve Kıpçaklar arasındaki siyasî, etnik ve dilsel ilişkilere ayrıldı. İlk siyasî temaslar, Kıpçakların o dönem bağlı bulundukları Kimek Kağanlığı ile Oğuz Yabgu Devleti arasında yaşanmıştı. Buna dair ilk haberleri İslam kaynaklarından alıyoruz. Oğuz ve Kimek ülkeleri arasında bir dolaşım ve gidiş gelişlerin varlığından haber verirler. Hatta bazı Oğuz gruplarının Kimek ülkesinde oturdukları kaydedilir.¹³

Benzer ilişkiler, Kimek Kağanlığı'nın en önemli bileşeni sayabileceğimiz ve artık X. yüzyılın sonlarına doğru giderek güçlenmeye başlayan Kıpçaklarla da kurulmuştur. Kimeklerde olduğunun aksine Oğuz-Kıpçak siyasî ilişkileri pek de dostane değildi.

¹⁰ İbn Haldun da on dört Kıpçak boyunun adını verir. Sercan M. Ahincanov, **Türk Halklarının Katalizör Boyu Kıpçaklar**, çev. Kürşat Yıldırım, Selenge Yayınları, İstanbul, 2009, s. 263.

¹¹ Rus Yıllıkları sadece Kıpçaklar hakkında değil Karakalpak, Tork/Uz, Berendi, Peçenek, Bulgar ve Hazar gibi Ortaçağ Türk topluluklarına dair birinci elden çok kıymetli bilgiler verirler. Yıllıkların Türkçeye ilk derli toplu çevirisi Yücel tarafından yapılmıştır. Bkz. Mualla U. Yücel, **İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2007. Yakın zamanda yıllıklara dair yapılan yeni bir çalışma için bkz. Nestor, **Geçmiş Yılların Menkıbesi**, çev. Batuhan Aksungur, Post Yayınevi, İstanbul, 2023.

¹² Rasovskiyy onları beş ana gruba ayırır: Orta Asya, İtil-Ural, Don-Donets, Dnyeper (Lukomor) ve Tuna grubu. Bkz. Dmitriy A. Rasovskiyy, "Kumanlar Kuman Topraklarının Sınırları", Terc: Mualla Uydu Yücel, **İÜEF Tarih Dergisi**, Sayı: 40, 2004, ss. 172-183.

¹³ Mesudî, **Murûc ez-Zeheb**, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2004, ss. 32-33; Şeşen, s. 199.

1030’lardan itibaren Harezm bölgesine inen Kıpçak grupları zayıflamaya ve yıkılmaya yüz tutmuş Oğuz Yabguları’yla karşı karşıya geldiler. Hatta Sirderya Oğuzlarının merkezi durumundaki Yengikent de Kıpçak istilasına maruz kaldı. Buna karşın Selçuklular ve Kıpçaklar arasında Yabgu Şah Melik’e karşı bir ittifak oluşturuldu ve 1050 tarihinde Kıpçak yardımları sayesinde Şah Melik ortadan kaldırıldı. Bu aynı zamanda Oğuz Yabgu Devleti’nin sonu anlamına geliyordu.¹⁴

Harezm ve Sirderya’da nüfuzlarını iyice artıran Kıpçak grupları bu kez de Mangışlak’taki Oğuzlarla birlikte hareket etmeye başladılar. Bu genişleme hareketinin kısa süre sonra kendi aleyhlerine olacağına düşünen Selçuklular, Alparslan’ın bizzat başında bulunduğu bir seferde Mangışlak Oğuzları ve Kıpçaklardan müteşekkil bir orduyu mağlup ettiler.¹⁵

Aynı mücadeleler Sirderya-Aral bölgesinin dışında, İtil-Ural arasındaki sahada da devam ediyordu. Eski Oğuz yurdundan göç ederek Ural ve Aşağı İtil arasındaki bölgeye gelen bazı Oğuz grupları burada yönetici konumunda bulunana Kıpçakların idaresi altındaydılar. Onların burada çok fazla tutunamadıklarını söylemek gerekiyor. Çok geçmeden, Rus Yıllıkları’nın Tork adıyla kaydettikleri bu Oğuzlar Karadeniz’in kuzeyindeki bozkırlara göç edecek ve burada Kiev knezlerinin hizmetine girerek sınır bölgelerine yerleştirileceklerdir. Özellikle knezliklerin Kıpçaklarla mücadelesinde Karakalpak, Berendi ve diğer Türk kökenli unsurlarla birlikte önemli roller üstlenmişlerdir. Ruslarla hemhal olmayan diğer Oğuz grupları ise XI. yüzyılın ikinci yarısında Balkanlar’a sarkarak Trakya ve Peloponnessos’a kadar indiler. Ancak çok geçmeden salgın hastalıklar ve şiddetli soğuklarla birlikte Peçenek saldırıları buradaki Oğuz gruplarının gücünü iyice kırdı. Kalanlar da Bizans İmparatorluğu tarafından orduya alınarak Makedonya bölgesine yerleştirildiler.¹⁶

¹⁴ Peter B. Golden, “Oğuzların Göçleri”, çev. Hayrettin İ. Erkoç, **Dokuz Oğuzlar ve Oğuzlar Üzerine Araştırmalar**, Ed. Tevfik O. Özgün, Gece Akademi Yayınları, Ankara, 2019, ss. 96-97; Omeljan Pritsak, “Oğuz Yabgu Devletinin Yıkılışı”, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, çev. Eşref Bengi Özbilen, Sayı: 104, 1996, s. 99.

¹⁵ Ergin Ayan, “Selçuklu-Kıpçak İlişkileri”, **Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Dergisi**, Cilt: 11, Sayı: 2, 2009, s. 109.

¹⁶ Dmitriy A. Rasovski, “Rus’da ve Ugriya’da Peçenekler, Torklar ve Berendiler”, çev. Kürşat Yıldırım, **Türk Dünyası Araştırmaları**, Cilt: 121, Sayı: 239, 2019, ss. 291.

Oğuzlar ve Kıpçaklar arasında, farklı bölgelerdeki siyasî mücadeleler ya da savaşlar etnik temaslara engel değildi. Özellikle Aral ile İrtiş arasında veya daha genel bir ifadeyle bugünkü Kazak bozkırlarına denk gelen sahada, Oğuz ve Kıpçak boy gruplarının yakın temas halinde olduklarını biliyoruz. Başlangıçta Kimekler bağlı boy gruplarının Oğuzların bir bodun olarak ortaya çıkıp yükseldiği bir zamanda onlara katıldıkları boylara ait listelerden anlaşılıyor. Özellikle İç Oğuzlar veya Üç Oklar denilen boy grupları, bu Kimek sahasından gelen boyların izlerini taşırlar. Sonraki dönemlerde Kıpçakların boy yapısı içinde gördüğümüz bazı toplulukların Oğuzlarda da hemen hemen aynı isimle yer almaları, etnik temasların bilinenden de öte bir seviyede olduğunu net bir şekilde gösteriyor. Bu etnik karışma ve kaynaşma durumunu, Kaşgarlı'daki örneklerden de göreceğimiz üzere, Oğuz ve Kıpçak lehçeleri arasındaki yakınlıktan da anlamak mümkündür. Bu noktada çalışmamızın dördüncü bölümü, söz konusu etnik ilişkilere ve lehçe bağlamında dilsel ortaklıklara ayrıldı.

I. AVRASYA'DA ETNİK OLUŞUM KALİPLARI

1. Yaşam Alanları: Bozkır ve Orman Bölgelerinde İktisadi Hayat

Avrasya adı verilen büyük kara parçası, temel olarak bozkır ve orman olmak üzere iki kuşağa ayrılır. Bu bölünmede öncelikle bitki örtüsü esas alınmıştır. Bozkır kuşağı, istikrarlı bir biçimde geniş otlak alanlarıyla kaplıdır. Hemen kuzeyindeki bitişik orman kuşağında ise, önce Tayga adı verilen, iğne yapraklı ağaçların başı çektiği sık ormanlar göze çarpar. Tayga'nın da kuzeyinde büyük ağaçların yer almadığı, genel olarak cılız çalıların, yosunların ve likenlerin bulunduğu Tundra adıyla anılan geniş düzlükler bulunur. Bitki örtüsüyle birlikte, su kaynakları ve arazi koşullarının yanı sıra, iklimsel etkenler, toprak özellikleri de bu ayırmadaki diğer kriterlerdir.¹⁷ Bunun dışında ormanla bozkırın iç içe geçtiği yerlerden de bahsetmek mümkündür. Özellikle yüksek boylu otlarla, kışın yapraklarını döken ağaçların temel bitki örtüsünü teşkil ettiği Batı Sibirya bölgesi orman-bozkır şeridine tipik bir örnektir.¹⁸

Avrasya bozkır kuşağındaki temel iktisadî faaliyetlere geçmeden önce, söz konusu alanın coğrafi sınırlarından bahsetmek gerekiyor. Genel olarak Mançurya ile Macar düzlükleri arasında, doğu batı yönünde çok geniş bir sahayı kaplayan bölge, Avrasya bozkırları olarak tarif edilebilir. Coğrafi alanın tarifini daha da genişletirsek, kuzeyde Doğu Avrupa ormanları ile Sibirya taygası bozkırın kuzey sınırlarını belirlerken, güneyde de Karadeniz kıyıları ve Kafkaslar bu sahanın güney bölümünü oluşturur. Daha doğuda, Hazar Denizi ve Aral Gölü, büyük Orta Asya çöllerinin kumluk alanları ile Pamir ve Sayan Dağları güneydoğu sınırını belirler.¹⁹ Kuzeyden güneye, 58° ve 47° kuzey enlemleri arasında 600 kilometre genişliğindedir.²⁰

Di Cosmo bu geniş kara parçasının daha özel bir tarifini yapar. Onun tanımına bakılacak olursa, Avrasya kara kütesinin Batı Mançurya'dan Tuna'ya kadar uzanan ve bir bozkır/otlak kuşağı tarafından yatay olarak kesilen kısmı "Merkezî Avrasya"

¹⁷ Robert Taaffe, "Coğrafi Ortam", **Erken İç Asya Tarihi**, Der: Denis Sinor, çev. Mete Tunçay, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 43.

¹⁸ Frachetti, bozkır kuşağındaki yaşam alanlarını daha da ayrıntılandırarak burayı beş bölgeye ayırır: orman-bozkır; yarı bozkır; kurak bozkır/çöl ve son olarak dağlık bozkırlar. Michael D. Frachetti, **Pastoralist Landscapes and Social Interaction in Bronze Age Eurasia**, University Berkeley of Press, Berkeley, Kaliforniya, 2008, s. 76.

¹⁹ L. T. Yablonsky, "The Archaeology of Eurasian Nomads", **Archaeology**, Vol: 1, 2003, s. 369.

²⁰ Peter Watson, **Büyük Bölünme**, çev. Şükrü Alpagut, Say Yayınları, İstanbul, 2023, s. 352.

kavramıyla açıklanabilir. Bu bölge aynı zamanda, MÖ. İkinci bin yıldan itibaren Karadeniz bozkırlarından Altay bölgesi ve Moğolistan'a kadar uzanan pastoral göçebe kültürün gelişimine de tanık olmuştur.²¹

Avrasya bozkırlarının temel iktisadî faaliyeti, göçebe veya yerleşik hayata özgü hayvan yetiştiriciliği/çobanlık şeklinde ortaya çıktığını gördüğümüz Pastoralizm'dir. Bu üretim biçimi de kendi içinde "Pastoral Tam Göçebelik", "Yarı Göçebe Pastoralizmi", "Yarı Yerleşik Pastoralizm", "Uzak Mera Hayvancılığı" ve "Yerleşik Hayvan Yetiştiriciliği" olarak çeşitli türlere ayrılır.²² Pastoral tam göçebelikte tarım, hayvancılığın başat rol oynadığı bir yaşam biçiminde ikinci dereceden bir geçim kaynağı olarak bile var olmamıştır. Bu iktisadî sistem daha çok orman kuşağının tarımla uğraşmayan toplulukları için geçerlidir. Esas olarak üzerinde duracağımız, Pastoralizm'in bir diğer türü olan yarı göçebe pastoralizmi ise Türk topluluklarının çoğunda görülen temel yaşam biçimidir. Bu türün ana karakteristiği, yıl boyu veya yılın çoğunda düzenli olarak yeni otlak alanlara göçülmesidir. Hayvancılık her ne kadar asıl uğraş alanı ise de, ikinci uğraş olarak tarım faaliyetlerine yer verilir. Bununla birlikte tarım tali bir rol oynar ve ihtiyaçlara tam olarak karşılık veremez. Dolayısıyla yarı göçebe pastoralizmi, tıpkı tam göçebelik gibi dış dünyaya bağımlıdır.²³

Yarı Göçebelik kavramının mahiyeti hakkında Yuri Bregel de bazı çıkarımlarda bulunmuştur. Ona göre kavramsal olarak göçebelik, pastoralizmden ayrıdır. Göçebelik (yiyecek elde etme amacına yönelik döngüsel bir hareket olarak) tarımsal faaliyetlerin de dâhil olduğu oldukça farklı kaynaklarla ilgili iken, pastoralizm hiçbir şekilde devamlı olmayan tam bir dairesel döngüyle ilişkilidir. Yine ona göre pastoral göçebelik, göçebelik ve pastoralizmin de dâhil olduğu birçok kombinasyondan biridir. Burada Bregel'in bahsettiği pastoral göçebelik, aslında yarı göçebeliğin karşılığıdır ve onun da tam tarifini şu şekilde yapar: *“Yarı göçebe yılın bir kısmını sabit ikametgâhlarda, bir kısmını da*

²¹ Nicola Di Cosmo, **Ancient China and Its Enemies The Rise of Nomadic Power in East Asian History**, Cambridge University Press, Cambridge, 2002, s. 14.

²² Anatoly, M. Khazanov, **Göçebe ve Dış Dünya**, çev. Ömer Suveren, Doğu Kütüphanesi Yayınları, İstanbul, 2015, ss. 98-106.

²³ Khazanov, **Göçebe ve Dış Dünya**, ss. 98-101.

*portatif ikametgâhlarda geçiren ve dairesel göç hareketi sergileyen toplumlara verilen addır”.*²⁴

Görüldüğü kadarıyla Khazanov’un aksine Bregel, “Yarı Göçebe Pastoralizmi” kavramını reddediyor ve bunu kendi içinde bölümlere ayırıyor. Dolayısıyla yarı göçebelik ve pastoralizm farklı farklı kavramlardır. Bununla birlikte söz konusu kavramların ayrı anlamlara sahip olsalar da Türkmenler gibi topluluklarda her türünün bulunduğu ve genel Sovyet tarih yazımında (Jdanko, Khazanov) bunun “yarı göçebelik” terimiyle karşılık bulduğuna dikkat çeker.²⁵

Avrasya yarı göçebe pastoralizminde at, koyun ve sığır yetiştiriciliği birincil öneme sahip iktisadî biçim olarak öne çıkar. Diğer taraftan yak, deve ve keçi de ikincil öneme sahip türlerdir. Bu türlerden bazıları, çevre ve geleneklere göre başat bir rol üstlenmiştir. Özellikle at ve koyun, her daim bozkır kuşağında tercih edilen ve merkezde yer alan türler olagelmışlerdir.²⁶ At, yerleşik halklar arasında da ortak hayvanlardan öte bir rol oynar. Bunda, hem et hem de süt ürünleri olmak üzere bir gıda kaynağı olmasının payı büyüktür. Fakat at, esas olarak üretimden ziyade ticaretin ve göçebe hareketliliğinin aracısı olması dolayısıyla temel tarihsel rolünü oynamıştır.²⁷ Anderson’un haklı olarak işaret ettiği üzere, at yetiştiriciliği göçebeleri üstün bir şekilde savaş ortamına hazırlıyordu.²⁸ Di Cosmo’ya göre atın Avrasya bozkırlarındaki pastoral göçebeler arasındaki kullanımı ve yayılımı, yerleşik çevrelere göre çok daha geç bir dönemde gerçekleşmiştir. Ona göre bu süreç MÖ. Birinci binyılın başlarından önce tamamlanmadı ve ilk İskit atlı okçular MÖ. X. ya da IX. yüzyılda ortaya çıktılar.²⁹

²⁴ Yuri Bregel, “Türkmenler Arasında Yerleşik ve Göçebe Unsurlar”, **Türkmenler Üzerine Makaleler**, çev. Resul Kürşat Şahsi, Selenge Yayınları, İstanbul, 2019, s. 12.

²⁵ Bregel, “Türkmenler Arasında Yerleşik ve Göçebe Unsurlar”, s. 11.

²⁶ Atın Avrasya’daki geçmişi M.Ö. 5000-4500 gibi çok daha erken dönemlere gider. Yapılan arkeolojik araştırmalar, Hazar ile İtil arasındaki bozkırların atın ilk evcilleştirildiği yer olduğunu ortaya koymuştur. Bkz. David W. Anthony, “Atların Evcilleştirilmesi”, **Antik Avrupa Cilt 2 (MÖ. 8000-MS. 1000)**, çev. Ali Toprak ve Fulya Karadağ, Ed. Peter Bogucki and Pam J. Crabtree, Kalkedon Yayınları, İstanbul, 2016, ss. 342-343. Ball da atın evcilleştirilmesine dair hemen hemen buna yakın bir tarih (M.Ö. 4800) verir ve ilk evcilleştirilen atların yabani Prjevalski atlarından evcilleştirildiğini söyler. Warwick Ball, **The Eurasian Steppe People, Movement, Ideas**, Edinburgh University Press, Edinburgh, 2021, s. 24.

²⁷ Lawrence Krader, “Ecology of Central Asian Pastoralism”, **Southwestern Journal of Anthropology**, Vol: 11, No: 4, 1955, s. 303; Svat Soucek, **A History of Inner Asia**, Cambridge University Press, New York, 2000, s. 42.

²⁸ Perry Anderson, **Antikiteden Feodalizme Geçişler**, çev. Uygur Kocabaşoğlu, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017, s. 249.

²⁹ Di Cosmo, s. 27.

Koyun ve keçi de Avrasya göçebelerinin yaşamında önemli bir yere sahiptir. Uzun mesafeli göçlerde kullanımı ve yönetilmesi daha kolay olduğu için çoğunlukla koyun ve keçi, sığır türüne tercih edilmiştir. Yine sığırın sert iklime uymayan yapısı, aşırı soğukların görüldüğü bozkırda küçükbaş hayvanları öne çıkarmıştır. Koyun, atın ardından düzlüklere en iyi uyum sağlayan hayvandı, çünkü sığıra oranla yere daha yakın otlayabiliyor ve bu sayede dar bir sahadan daha çok gıda alabiliyordu. Bunun yanında koyunun bozkırlardaki sevk ve idaresi veya çekilip çevrilmesi, diğer hayvan türlerine göre nispeten daha kolaydı.³⁰

Göçebe pastoralizminin temel zenginliğini toprak değil sürüler oluşturmuş ve onların mülkiyet sisteminin doğasını belirlemiştir. Böylece göçebe toplumlar, tipik olarak hayvanların bireysel sahipliğini toprağın kolektif kullanımıyla birleştirmişlerdir. Otlaklarda, baba tarafından boy ya da kabilelerin yararlanma hakkı varken, hayvanlar hanelere aitti. Göçebe toplumlarında toprak mülkiyeti de her zaman sabit değildi. Zira göçebe pastoralizmde, karmaşık mevsimlik bir çevrim içinde koyun ve sığır bir meradan diğerine taşınıyordu.³¹

Bozkır kuşağındaki tarım, hayvancılığa göre ikinci planda kalsa da, geçmişi bir hayli geriye gider. Henüz ulusların ve devletlerin oluşmadığı erken dönemlerde (M.Ö. 6000'ler), Karadeniz'in kuzeyinde ve bugünkü Türkmenistan arazisine tekabül eden alanlarda tarımsal faaliyetlerin izlerine rastlanır.³² Bununla birlikte Avrasya'nın tarımcı toplulukları bölgenin uygun olmayan iklim ve toprak yapısından dolayı, MÖ. 2000'lerde, batıya, Avrupa kıtasına doğru göç etmiş ve yayılmışlardır. Büyük tarımcı toplulukların esas olarak ortaya çıktığı tarih, Milat öncesinde, birinci bin yıla denk gelir. Daha çok Avrasya'nın batı bölümlerinde, orman-bozkır sınır bölgelerinde görülmüşlerdir. Pastoral göçebe toplulukların çoğalması da, tarımcı toplulukların XIX. ve XX. yüzyıla kadar Avrasya bozkırlarında yayılmasını engellemiştir. Tarım, yalnızca Orta Asya vahaları gibi, hususi olarak tercih edilen sıcak bölgelerde gelişmiştir. Bazen de pastoral göçebeler, hâkimiyetleri altına aldıkları yerleşik toplulukları tarım yapmaya teşvik etmiş ve

³⁰ Watson, ss. 355-356.

³¹ Anderson, ss. 245-246.

³² David Christian, "Inner Eurasia as a Unit of World History", **Journal of World History**, Vol: 5, No: 2, 1994, s. 189.

zorlamışlardır. Bu durumun, İskit çağında Kuzey Ukrayna ve Hun hâkimiyetindeki Kuzey Moğolistan'ın bazı bölgeleri için geçerli olduğunu söylemeliyiz.³³

Asya Hunlarında tarımın varlığına dair, hem Çin kaynaklarında yer alan bilgiler, hem de yaşadıkları bölgede yapılan arkeolojik araştırmalar önemli deliller sunarlar. Çin kaynağı Han Shu'da, Hun ülkesinde aylarca süren yağmur ve kar yağışından dolayı hayvanların öldüğü, insanların hastalandığı ve ürün yetişmediğine dair bir kayıt yer alır.³⁴ Arkeolojik verilere bakıldığında, Selenge ve Altay bölgelerinde, Hun dönemine ait sulama kanalları, saban demirleri, çeşitli büyüklükte oraklar, zahire saklamak amacıyla açılmış çukurlar, hububat öğütmek ve ezmek için kullanılan taşlar ortaya çıkarılmıştır.³⁵ Özellikle Davidova tarafından yürütülen İvolga şehri kazılarında Hunların tarıma yabancı olmadıkları, buluntular arasında yer alan ziraat aletlerinin çeşitliliğinden anlaşılmaktadır.³⁶ Kradin de Asya Hunlarının tarıma yabancı olmadıklarını, ancak bu faaliyetin Hunların kendileri tarafından mı yoksa ele geçirdikleri tutsaklar ve göçmenlerce mi yapıldığı konusunun tartışıldığını söyler. Yine ona göre, modern veri toplama ve analiz yöntemleri, tarım ürünlerinin yalnızca kalıcı yerleşim yerlerinin olduğu alanlarda değil, aynı zamanda Hun ordugâhının kurulduğu yerlerde de bulunduğunu göstermektedir. Bu, aynı zamanda Hunların ekonomik yaşam tarzının karmaşıklığına da işaret eder.³⁷ Aynı ziraat kültürü sonraki dönemlerde bozkır kuşağının belirli sahalarında hâkimiyet kuran Göktürk, Kırgız ve Uygur devletlerinde de devam etmiş, çeşitli tarımsal faaliyetlerin izlerine rastlanmıştır.³⁸

³³ Christian, "Inner Eurasia as a Unit of World History", s. 200. Herodotos, İskitlerin arasında çiftçilikle uğraşan bir gruptan bahseder. Bunların buğday ektiklerini, ancak yeme ihtiyacından ziyade satmak için ürettiklerini söyler. Bkz. Herodotos, **Tarih**, çev. Muntekim Ökmen, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2019, s. 301.

³⁴ Ayşe Onat ve diğerleri., **Han Hanedanı Tarihi Hsiung-nu (Hun) Monografisi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2015, s. 41.

³⁵ Wolfram Eberhard, **Çin'in Şimal Komşuları**, çev. Nimet Uluğtuğ, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1996, s.76; Bahaeddin Ögel, **İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014, s. 90.

³⁶ A. V. Davidova, "İvolginskoe gorodişçe (K voprosu o gunnskih poseleniyah v Zabaykal'ye)", **Sovetskaya arheologiya**, Tom. XXV, 1956, pp. 261-300.

³⁷ Nikolay N. Kradin, "Some Aspects of Xiongnu History in Archaeological Perspective", **Competing Narratives between Nomadic People and their Sedentary Neighbours**, Ed. Chen Hao, University of Szeged, Department of Altaic Studies, Department of Finno-Ugrian Philology, Szeged, 2019, s. 154. Asya Hunlarında pastoral göçebeliğin yanı sıra tarımsal faaliyetlerin de yapıldığını somut bir şekilde ortaya koyan bir diğer önemli çalışma için bkz. Joshua Wright ve diğerleri, "The Xiongnu Settlements of Egiin Gol, Mongolia", **Antiquity**, Vol: 83, 2009, ss. 372-387.

³⁸ Ögel, **İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi**, ss. 168-169, s. 379; Şeşen, s. 102.

Avcılık Avrasya bozkırlarında hiçbir zaman önemli bir geçim kaynağı olmamıştır. Bununla birlikte erkek nüfusun önemli bir uğraşydı.³⁹ Göçebeler sürülerini yırtıcı hayvanlardan korumak da dâhil olmak üzere, birçok farklı sebepten dolayı avlanırlardı. Örneğin göçebe imparatorlukların mutfaklarında özel yemekler hazırlamak ve sunmak için avcılık faaliyetleri önemli bir yer tutuyordu. Tabi bu uğraşın az da olsa iktisadî geçim kaynağı olduğunu gösteren bazı deliller vardır. Allsen, Hazar çağının arkeolojik verilerini örnek göstererek, Don kıyılarındaki birçok bölgede elde edilen kalıntılarda vahşi hayvan kemiklerinin %20-25'lik bir yekûn tuttuğunu ifade ediyor. Yine ona göre avlanmak için yapılmış özel silahların varlığı, Hazar ekonomisinde bu faaliyetin önemli bir yer tuttuğunu göstermektedir.⁴⁰ İktisadî amaçların dışında, avcılığın belli kurallara bağlı kalmak şartıyla uygulanan bir savaş talimi olma niteliği taşıdığını söylemek daha yerinde olacaktır.

Hayvancılık, tarım ve avcılıktan başka sınaî faaliyetler de Avrasya bozkırlarında görülen bir diğer iktisadî üretim biçimidir. Burada demir madeninin çıkarılması ve üretilip işlenmesi, bozkırlı toplulukların savaş teknolojisinin en temel bileşenini oluşturuyordu. Baykal Gölü ve çevresi, Minusinsk Havzası, Altaylar ve Ural Dağları demirin sıklıkla bulunduğu bölgelerdi. Burada Türklerin demir madenini işlemede usta zanaatkârlar olduklarını ifade etmek gerekiyor. Onların günlük hayatında, dinsel ve mitolojik anlatılarında demir çok önemli bir yer tutmuştur. Kılıç, kalkan, mızrak ve ok uçları sahip olunan demir madenlerinden üretilen savaş aletleriydi. Arkeolojik veriler, Asya Hunları'na ait buluntularda demirden ok uçları, at gemleri ve sair eşyaların varlığını net bir şekilde gösteriyor.⁴¹ Böylece Avrasya bozkır kuşağında, öncesinde bakırdan mamul eşyaların kullanılırken artık demirin revaçta olduğu bir dönem başlamış ve ilerleyen yüz yıllarda daha da yaygınlaşmıştır. Özellikle Göktürklerin esas mesleğinin demircilik olduğunu biliyoruz. Onların bir müddet Juan-Juanların (Rouran) demirci ustaları olduklarını Çin kaynakları haber veriyorlar.⁴² Bozkır kuşağındaki topluluklar

³⁹ Kaare Grønbech, "Steppe Region in World History", *The Turks in the Early Islamic World*, Ed. Clifford E. Bosworth, Routledge, London, 2007, s. 51.

⁴⁰ Thomas T. Allsen, *The Royal Hunt in Eurasian History*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 2006, s. 4.

⁴¹ Ögel, İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, ss. 50-52.

⁴² Liu Mau-Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, çev. Ersel Kayaoğlu ve Deniz Banoğlu, Selenge Yayınları, İstanbul, 2006, s. 14.

altın, bakır ve bronz gibi madenleri de işlemişlerdir. Ancak hiçbirisi demirin günlük hayattaki yerini tutamamış ve kısmî olarak kullanılmıştır.

Göçebeler yalnızca hayvancılıkla uğraşmıyorlardı. Onların iktisadî yaşam biçimlerinde ticaretin yeri hiçte azımsanamayacak bir konumdadır. Açmak gerekirse, hayatlarını idame ettirmede yerleşik dünya ile olan ticari ilişkiler büyük öneme sahipti. İhtiyaçları olan malları temin etmek ya da ellerinde bulunan üretim fazlası ürünleri satmak amacıyla -sık olarak- yerleşiklere ait pazarlara geliyorlardı.⁴³ Göçebeler, genellikle ticarete istekli ve muhtaç olan, yerleşikler de bu ticaretten kâr ve fayda sağlayan taraftı. Yerleşik devletler bu avantajlı konumlarını göçebelerle olan siyasi ilişkilerinde zaman zaman kullanmışlardır. Örnek vermek gerekirse, Asya Hunları Çin'in iradesine boyun eğmeye yanaşmadıklarında Çin, göçebelerle olan ticareti durduruyor veya sınırlıyordu. Buna karşılık Hunlar da silaha sarılıyor, Çin sınır bölgelerindeki pazar yerleri ve arazileri yağmıyorlardı. Bozkırlı topluluklar normal ticaretin askıya alındığı durumlarda, bu defa yağmalar ve istilalara başvurarak ihtiyaçları olanı temin etmeye çalışıyorlardı. Böylelikle bir yağma ekonomisinin varlığından bahsetmek mümkündür. Hunlar, sık sık bu yola başvurarak Çin pazarlarında ticaret yapma hakkını elde etmişlerdi. Nitekim Hun devletiyle, Çin arasında yapılan bir barış antlaşmasında Hunlar sınır bölgelerinde kurulan Çin pazarlarının kendilerine açık olması konusunda ısrarcı olmuşlardı.⁴⁴

Bozkırların batı yarısında da ticaret önemli bir yer işgal ediyordu. Avrasya göçebeleri arasında ticaretle uğraştıklarını bildiğimiz ilk topluluk İskitlerdir. İskit tüccarlarının, bugünkü Ukrayna ile Urallar arasında yer alan ticaret yolunu kullanıp, ürettikleri ürünleri Urallar'da yaşayan çeşitli halklara sattıkları bilinmektedir.⁴⁵ Herodotos'ta geçen bir kayda dayanarak, onlar arasında bir grubun ticaret amacıyla buğday ettiklerinden daha önce bahsetmiştik. İskitler daha çok Karadeniz Grekleriyle (Bosphorus/Bosfor Krallığı) ticari ilişkiler kurmuşlardı. İskitler, Grek kolonilerine ve

⁴³ Khazanov, bunun tam tersi durumların yaşandığını da belirtir. Buna göre yerleşik tüccarlar, bozkırlı göçebelerin olduğu bölgelere giderek ticaret yapmışlardır. Örneğin Soğd tüccarlar, Göktürk Kağanlığı'na ait topraklarda serbestçe ticaret yapıyorlardı. Yine o, İbn Fazlan'daki bir kaydı temel alarak, Müslüman tüccarların Oğuzların yaşadıkları toprakların içlerine kadar gittiklerini vurgular. Bkz. Khazanov, Göçebe ve Dış Dünya, s. 324.

⁴⁴ Khazanov, Göçebe ve Dış Dünya, s. 325.

⁴⁵ B. N. Grakov, **İskitler**, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2006, ss. 117-118.

Küçük Asya'ya daha çok buğday, bal, balmumu, kereste, canlı hayvan (sığır) ve kürk satıyorlardı. Grekler ise onlara çeşitli türde seramikler, kupa ve kâseler, altın, gümüş, şarap ve zeytinyağı ihraç ediyorlardı.⁴⁶ İskitlerin inkırazından sonra onların bulundukları bölgede hâkimiyeti ele geçiren bir diğer bozkırlı topluluk olan Sarmatlar, selefleri gibi Greklerle olan ticari ilişkileri devam ettirmişlerdir. Olbia şehri bu dönemde Sarmat-Grek ticari ilişkilerinin merkezi konumundaydı.⁴⁷ Aynı zamanda Kafkas ötesi ve Hindistan gibi doğu ülkeleriyle de, -bir Sarmat topluluğu olan Aorsların aracılığında-, canlı bir ticari ilişkinin varlığı biliniyor.⁴⁸ Avrasya'da Aorsların oynadığı bu ticari rolü, VIII. ve X. yüzyıllar arasında Hazarlar oynayacaktır. Hazarlar, Abbasiler ve Samanilerin Doğu Avrupa'yla olan ticaretlerinde önemli bir aracı konumundaydılar. *Pax Hazarica*, Dnyeper-Karadeniz-İtil-Hazar arasındaki ticari ağı kolaylaştırmıştı.⁴⁹

Avrasya bozkırlarındaki ticaret usullerinden biri de değiş-tokuş, yani takas sistemi idi. Üretilen malların satımı ya da ihtiyaç olan ürünün tedarik edilmesi amacıyla bozkırlı topluluklar bu usulü tatbik etmişlerdir. Malların değişimi genelde pazar yerlerinde yapılıyordu ve bu alışverişte, Avfi'nin Kimek örneğinde bahsettiği üzere sessiz değişim vardı: "... ve sağ taraflarında Kimak kavmi vardır. Bunlar da üç kabiledir. Tüccarlar bunların memleketlerine mal götürdükleri zaman bunlar dil ile pazarlık etmezler. Tüccarlar ile söyleşmezler. Aksine alışverişleri fi'lendir (sessiz değişimdir). Tüccarlar mallarını getirip bir yere koyarlar, yanından çekilirler. Onlar da gelirler, malın pahasını yanına koyarlar ve giderler. Tüccarlar mallarının yanına dönerler, onların koydukları pahayı beğenirlerse alırlar. Malı orada bırakır giderler ve eğer bıraktıkları pahayı beğenmezlerse almazlar. Malı da pahasını da yerinde koyup yine yanından çekilirler. Onlar da yine gelip görürler ki, koydukları pahayı almamışlar. Ona bir miktar paha dahi ilave ederler, yine dönerler. Nihayet, iki taraftan rıza hâsıl olur. Pazar ederler..."⁵⁰ Söz konusu takas sistemi batı bozkırlarında da devam ediyordu.

⁴⁶ Grakov, ss. 107-111; Andrea Námerová, "Relations Between Greeks and Scythians in Black Sea Area", *Anodos*, Vol: 10, 2010, ss. 207-210.

⁴⁷ Janos Harmatta, *Studies in the History and Language of the Sarmatians*, Acta Universitatis de Attila József Nominatae, Szeged, 1970, s. 43.

⁴⁸ Harmatta, ss. 38-39.

⁴⁹ Anatoly M. Khazanov, "Steppe Nomads in the Eurasian Trade", *Chungará (Arica)*, Vol: 51, 2019, s. 88. *Pax Hazarica*'ya dair bkz. Ananiasz Zajaczkowski, "Khazarian Culture and Its Inheritors" *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, Vol: 12, No: 1/3, 1961, s. 300.

⁵⁰ Şeşen, s. 93.

Gumilëv, Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlarda yaşayan Kıpçakların komşuları olan Slav boyları ve onlara ait knezliklerle, takas usulü ticaret yaptıkları bilgisini verir.⁵¹

Avrasya bozkırlarındaki iktisadî hayata canlılık katan ticaret yollarından da bahsetmek gerekiyor. Bu bağlantı ağlarının en önemlileri *İpek* ve *Kürk* yollarıydı. Bahsi geçen bu ticari yollar, pastoral göçebeler ile tarımsal uygarlıklar arasındaki mal, teknoloji ve fikir mübadelesinde önemli roller oynamıştır. Çin'den başlayıp, Orta Asya ve İran Platosu üzerinden Doğu Akdeniz'e kadar ulaşan İpek Yolu'nun ana güzergâhının belli bir bölümü Avrasya bozkırlarından geçiyordu. Özellikle Soğdlar burada aracı olarak önemli bir rol üstlenmişlerdi. Göktürk çağında, kendilerine verilen geniş ticari imtiyazlar sayesinde, doğudan batıya yapılan İpek ticaretini kontrol ediyorlardı.⁵² Yalnızca Göktürkler değil, onların selefleri sayabileceğimiz Rouranlar da İpek Yolu ticaretine ayrı bir önem vermiş ve Soğd tüccarlarla ittifak halinde ticaret yapmışlardır. Christian'a göre İpek Yolu asıl gelişimini Moğol İmparatorluğu'nun koruması altında yaşamıştır ve bu ticari güvenlik ortamı yeterince takdir edilmemiştir. O, XIII. yüzyılın ortalarında Moğol başkenti Karakorum'un ipek yollarının en önemli durak noktası olduğunu söyler.⁵³

Bu yol dışında, Altay-Sayan bölgesinden başlayıp Batı Sibirya üzerinden Urallar'a ulaşan ve buradan Doğu Avrupa'ya açılan Kürk Yolu da, bölgedeki toplulukların ticari hayatında önemli bir yere sahipti. Bozkırlılar veya orman-bozkır şeridinde yaşayanlar, sincap, samur, tilki, sansar, vaşak, kunduz gibi hayvanların derisinden imal edilen kürkleri Doğu Avrupa'ya ve Karadeniz limanlarına taşıyorlardı. Hunların M.Ö. III. yüzyılda hâkimiyetleri altına aldıkları, Baykal'dan İrtiş'e kadar uzanan orman ve orman-bozkır bölgesinde yaşayan Tinglingler, doğrudan kürk ticareti ile uğraşıyorlardı.⁵⁴ Daha sonraki dönemde, özellikle İtil-Ural bölgesinin kürk ticaretinde merkezî bir öneme sahip olduğu anlaşıyor. Burada kürk ticareti yapan topluluklar, batılı erken Ortaçağ

⁵¹ Lev N. Gumilëv, *Avrasya'dan Makaleler -1*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2006, s. 290.

⁵² Soğdların ortaya çıkışı ve ticarî rolleri üzerine bkz. Matteo Comporetti, "Soğdiyana Tarihine Giriş", Ed. H. C. Güzel ve diğerleri, **Türkler**, Cilt: II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, ss. 157-169.

⁵³ David Christian, "Silk Roads or Steppe Roads? The Silk Roads in World History", **Journal of World History**, Vol: 11, No: 1, 2000, s. 18.

⁵⁴ Németh, "Tingling adının kendisi, meslekî bir anlam ifade etmekte olup, kürk nakliyesi ve Türkçe *tîyg*, *teyîg* 'sincap' kelimesiyle bağlantılıdır" bilgisini vererek, bu topluluğun yaptıkları işten dolayı söz konusu Tingling etnik adını aldıklarını vurgular. Gyula Németh, **Yurt Tutan Macarlığın Oluşumu**, çev. Hüseyin Şevket Çağatay Çapraz, Paradigma Akademi Yayınları, Çanakkale, 2019, s. 115.

yazarlarının dikkatinden kaçmamıştır. VI. yüzyılda yazan Jordanes, Tinglinglerin sonraki yüzyıllardaki halefleri olan Onogurların kürk ticareti yaptıklarından bahseder.⁵⁵ Onogurlardan başka Bulgarlar da sonraki dönemlerde bu kürk ticaretini devam ettirmişlerdir. Burada üretilen kürkler, Hazar Kağanlığı'na, Arap ülkelerine, Orta Asya'ya, Bizans ve diğer birçok bölgeye ihraç ediliyordu.⁵⁶

Avrasya'nın bozkır bölümünde iktisadî hayat temel olarak bu şekildedir. Bu kara parçasının bir diğer bileşeni orman kuşağına gelirse, Avrasya bozkır hattının hemen üstünde yer alan orman kuşağı, iğne yapraklı ağaçların hâkim olduğu, doğuda Ohotsk Denizi'nden batıda İskandinavya'ya kadar uzanan çok geniş bir alanda yer alır. Ural Dağları'nı merkeze aldığımızda, buranın batı tarafındaki ormanlık bölge çeşitli Fin kökenli topluluklar ve Slavların yaşam alanı olurken, doğu tarafı da Türk, Ugor, Samoyed, Moğol ve Tunguz gibi halkların yaşadığı yerleri temsil eder. Taaffe, bu son bölgeyi dört ana kısma ayırır: Fazla suları Obi-İrtiş sistemine boşalan Batı Sibirya düzlükleri; Yenisey Irmağı'ndan Lena Irmağı'nın geniş havzasına kadar uzanan, derinliğine kesilmiş Orta Sibirya yaylaları ve bu yörenin dağlık güney bölümleri; Lena'nın doğu ve güneydoğusundaki görünümlere egemen olan, kar kaplı dağ silsileleri; ve Pasifik'le Ohotsk Denizi'nin kıyılarından başlayıp Amur-Ussuri ırmak sistemlerinin havzalarına kadar giden düzlükler.⁵⁷

Orman kuşağındaki topluluklar, bazen avcı-toplayıcı/balıkçı bazen de hayvancılığın da avcı-toplayıcılıkla iç içe olduğu karma bir iktisadî hayatla karşımıza çıkarlar. Burada ilk bakışta ilkel bir yaşam biçimi akla gelse de durum hiç de sanıldığı gibi değildir. En az tarımcı yerleşikler ve göçebe pastoralistler kadar, orman bölgesinin avcı-toplayıcıları da hayatlarını idâme ettirme adına gerekli teknik bilgilere sahiptiler. Avcılık-toplayıcılık işi büyük bir düzen ve eşgüdüm içinde yürütülüyordu. Tüm toplu avlar (ceylan, balık ve kuş göçleri) önceden detaylı bir şekilde ve işbirliği içinde hazırlık yapılmasını gerektiriyordu: Hayvanları öldürülecekleri alana süren uzun ve daralan koridorların oluşturulması; bentlerin, ağların ve tuzakların kurulması; yakalanan avların

⁵⁵ Charles Christopher Mierow, *The Gothic History of Jordanes*, Princeton University Press, Princeton, 1915, s. 60.

⁵⁶ Dinçer Koç, *Rus Kaynaklarına Göre İlk Müslüman Türk Devleti: İtil Bulgar Devleti*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2010, s. 256.

⁵⁷ Taaffe, s. 50.

tütsülenmesi, kurutulması yahut tuzlanması için gereken tesisatın kazılması veya inşa edilmesi. Bunlar getirisi sonradan gelen faaliyetlerin mükemmel örnekleridir. Görüldüğü üzere, çok daha fazla alet edevat ve teknik işin içine katılmakta, tarımın şart koştuğundan çok daha büyük bir koordinasyon ve işbirliğine ihtiyaç duyulmaktadır.⁵⁸ Tarım demişken, bu türden bir iktisadî faaliyetin orman kuşağında dar bir alanda yapıldığı görülür. Zira bölgeye hâkim olan fiziksel yapı, iklim özelliği (kuraklık, kalın kar tabakasının uzun süre kalkmaması) ve toprak türü tarımın yapılmasına müsaade etmez. Bununla birlikte istisnâî durumlar da yok değildir. David Christian'a göre orman toplulukları, bulundukları bölgede, MÖ. 4000 gibi erken bir tarihte tarımsal ürün mahsulünü deneyimlemişler, hatta yerleşik hayata geçmişlerdir. Ancak bu tarımsal faaliyet tamamen sınırlı bir çaba olarak kalmıştır.⁵⁹

Buradaki iktisadî hayatın temeli sadece avcılık ve toplayıcılık değildi. Sonraki dönemlerde ren geyiği yetiştiriciliği bölgedeki temel iktisadî faaliyetlerden biri olmuştur. Tayga ve tundralarda yaşayan Orman Nenetsleri, Selkuplar, Nganasanlar, Ob bölgesindeki bazı Ugorlar, Kettler, Orman Enetsleri, bazı Yakut toplulukları, Evenkler (Tunguzlar), Oroklar, yukarı Amgun Negidalları, Tofalar (Karagaslar) ve bazı Tuva toplulukları ren geyiği yetiştirmişlerdir.⁶⁰ Bununla birlikte geniş kapsamlı ren geyiği yetiştiriciliği daha çok açık tundra alanlarında yapılıyordu. Zira ormanların sık olduğu alanlarda, büyük sürülerin içinde yer alan ren geyiklerinin kaybolma ihtimali söz konusuydu. Ayrıca geniş bozkırlar ve bozkırdaki bitki örtüsü de bu hayvan türü için uzun süreli ikâmete elverişli değildi.⁶¹ Orman halkları, ren geyiğinin dışında zamanla at, koyun, sığır, yak ve deve gibi hayvan türlerini de evcilleştirmişlerdir. Onların tüm bu sayılan hayvanları evcilleştirmeyi hangi yollardan öğrendikleri (komşu bozkırlılardan mı yoksa ren geyiği tecrübesinin bir aktarımı mı?) sorusu henüz sonuca bağlanmamış olarak durmaktadır.⁶²

Son olarak, orman kuşağında bir tür takas ekonomisinin varlığından söz edilebilir. Khazanov'a göre Laplar, Avrupa Nenetsleri ve Çukçalar tarım ürünlerini mübadele

⁵⁸ James C. Scott, **Tahıla Karşı**, çev. Akın Emre Pilgir, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2019, s. 69.

⁵⁹ Christian, "Inner Eurasia as a Unit of World History", s. 199.

⁶⁰ Khazanov, Göçebe ve Dış Dünya, s. 127.

⁶¹ Owen Lattimore, "Inner Asian Frontiers: Chinese and Russian Margins of Expansion", **The Journal of Economic History**, Vol: 7, No:1, 1947, ss. 33-34.

⁶² Lattimore, s. 34.

yoluyla edinirler. Kuzey bölgesinde ren geyiği sığırtaçlığı büyük sürüler halinde yapılmaya başlanmadan çok öncesinde bile güneydeki toplumlarla ürün mübadelesi yapmış oldukları bilinmektedir. Khazanov, XVIII. yüzyıl gibi çok geç dönemlerde bile bölgedeki halklardan Nenetslerin Ruslardan aldıkları una bağımlı olduklarını söyler.⁶³ Bununla birlikte onlar da yerleşiklere ve bozkırlılara, bölgede bolca bulunan tilki, samur, kakım, sincap, zerdeva gibi hayvanların kürklerini satıyorlardı.

2. Koni Uruk Sistemi: 'Aile'den 'İl'e

Eski Türkçe'de 'Oguş' sözcüğüne denk gelen 'Aile' kavramı, toplumun temelini, çekirdeğini oluşturuyordu. Bireylerin birbirine kan bağı ile bağlı olduğu, en küçük toplumsal yapıydı. İktisadî yaşam biçiminin, diğer bir deyişle göçebe yaşantının bir sonucu olarak Türk ailesi geniş değildi. Zira sürekli aynı yerde kalmayan, hareketli göçebe topluluklarda bu türden ailelere rastlanmaz. Türk ailesi; aile reisinin, âdetla mülk sayılan aile efradı üzerinde kesin bir söz hakkına sahip Eski Yunan'daki "genose" ve Roma'daki "gens" (geniş aileler)den çok farklı olduğu gibi Slavlardaki, aile büyüğünün bütün aile halkına köleleri gibi hükmettiği, kolektif mülkiyete dayalı, tipik "geniş aile" olan "zadruga"ya da benzemez. Bu tip ailelerde evlatlar, anlaşılacağı üzere, mülk ve söz hakkından yoksunluğun baskısı altındadır.⁶⁴ Türk ailesi, Ziya Gökalp'in de sarıh bir şekilde açıkladığı üzere, baba hukukunun temele alındığı ancak kadın ve çocukların da özgür bir konumda oldukları pederî aile yapısına sahipti.⁶⁵

Khazanov'a göre göçebe ailenin en karakteristik özelliklerinden biri de her ailenin bir hane olmasıydı. Buna göre göçebe aile ekonomisi, hane halkı olarak ortaklaşa üretim ve tüketime dayalıdır. Yani aileye mensup herhangi bir birey, hane halkının ürettiği ürünlerde söz hakkına ve tasarruf gücüne sahipti.⁶⁶

Göçebe toplumunda aileler çok büyük olmadıkları gibi, genellikle ancak iki nesil erişkin bireylerden oluşuyorlardı. Yani çekirdek aile, karı, koca ve evlenmemiş kız ile

⁶³ Khazanov, Göçebe ve Dış Dünya, s. 130.

⁶⁴ İbrahim Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2003, s. 228.

⁶⁵ Gökalp, "Pederî" aile ile aile reisi olan babanın sonsuz haklara sahip olduğu "Pederşâhi" (Ataerkil) ailenin bir birine karıştırılmaması gerektiğini özellikle vurgular. Ziya Gökalp, **Türk Uygarlığı Tarihi**, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1991, ss. 229-230.

⁶⁶ Khazanov, Göçebe ve Dış Dünya, s. 233.

oğullardan meydana gelmiştir.⁶⁷ Eski Türk ailesinde büyük çocuklar, kendilerine düşen payları aldıktan sonra yeni bir aile kurmak için evden ayrılıyorlardı. En küçük çocuğa ise baba ocağı düşüyordu.

Eski Türklerde çekirdek aile genişlemeye uygun bir yapıdaydı. Bunun getirdiği esnekliğin bir sonucu olarak aileler birleşiyor ve 'Uruk/Urug' denilen yapı ortaya çıkıyordu. Bu kavram yazıtlarda tek bir yerde geçmiştir: "*türük bodun ölüreyin urugsıratayin* (Türk halkını öldüreyim, neslini yok edeyim)". Burada sözcük 'nesil, soy' anlamlarını ifade eder.⁶⁸ Clauson, sözcüğün 'tohum, tomurcuk, çekirdek' gibi anlamlardan mecazi olarak genişleyerek 'nesil, soy' ve hatta 'budun', yani 'ortak bir atadan gelen soy' anlamlarını karşıladığını açıklar. Bu sözcük bugün de *uruğ/uruk/uru* biçimlerinde, çağdaş Türk dillerinde bulunur.⁶⁹ Yine Vámbéry de etimolojik sözlüğünde, sözcüğün 'filizlenme, tohum' gibi karşılıklarının yanında sonradan kazandığı 'soy, sop, aile, akraba olma' gibi anlamlarını verir.⁷⁰ İnan'a göre, Uruk sözcüğü VIII. yüzyılda, 'yakın ve uzak kan kardeşlerden kurulan muayyen bir topluluğu' bildirmek için kullanılmıştır.⁷¹ Kaşgarlı'da kelimeyi "her şeyin tanesi, tohum" anlamlarında buluyoruz. O, "*akrabalar da tohuma benzetilir ve onlara urug tarıg denir*" diyerek sözcüğün 'soy, nesil, akraba' çağrışımlarına işaret eder.⁷² Kuman Türkçesi'nde de bu sözcüğe rastlanır ve burada da 'ahfad, çocuk, nesil' anlamlarında kullanılmıştır.⁷³ Diğer taraftan Kuman etnik oluşumunun tamamlandığı çağlarda uruk sözcüğü artık küçük boy yapılarını ifade etmek için kullanılıyordu.

Golden, uruk kavramının herhangi bir siyasî yapı içerisindeki konumunu ve işleyişini şu şekilde tarif eder: "*Teoride uruk, kідeme göre örgütlenmiş ataerkil akraba topluluklara dayanıyordu. Bu 'koni uruk'tur. Ancak uruklar daha dağınık olabilir ve*

⁶⁷ Khazanov, Göçebe ve Dış Dünya, s. 232.

⁶⁸ Talat Tekin, **Orhon Yazıtları**, Türk Dil Kurumu Yayınları, 4. Baskı, Ankara, 2010, ss. 26-27.

⁶⁹ Sir G. Clauson, **An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish**, Oxford University Press, Oxford, 1972, s. 214. *Uruk* kavramının tanımı için Golden da ortak bir atadan gelen soy üzerinde durur. Bkz. Golden, "Göçler, Etnogenez", s. 191.

⁷⁰ Hermann Vámbéry, **Etymologisches Wörterbuch der turko-tatarischen Sprachen**, F. A. Brockhaus, Leipzig, 1878, s. 34.

⁷¹ Abdülkadir İnan, "Türk Etnolojisini İlgilendiren Birkaç Terim-Kelime Üzerine", **TDAY-Belleten**, Cilt: 4, 1956, s. 182.

⁷² Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugâti't- Türk*, s. 30.

⁷³ Kaare Grönbech, **Kuman Lehçesi Sözlüğü**, çev. Kemal Aytac, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1992, s. 207.

belirgin şekilde bağlanmış ve büsbütün kutsal da olmayabilir. Aile ve uruk düzeyinde kan bağları üst düzey toplumsal örgütlenmelere göre daha geçerli idi. Bu yüzden, aynı boy ve boy birliği içindeki 'parçalı yapı' ile bağlı olan uruklar birbirleriyle mücadeleye girebiliyorlardı. Dış dünyaya karşı ise 'ortak cephe' teşkil ediyorlardı".⁷⁴ Kanaatimizce uruklar, Avrasya bozkırlarında ortaya çıkan gevşek yapılı boy ve boylar birliklerinin oluşturduğu konfederasyonların temelini ve başlangıç aşamasını teşkil etmişlerdir.

Urukların birleşmesiyle 'Boy' veya Orhun Türkçesi ile 'Bod' denilen siyasî yapı oluşuyordu. Türkçede boyu nitelemek için 'Ok' (On Ok gibi) sözcüğü de kullanılmıştır.⁷⁵ Hem *bod* hem de *ok* sözcükleri yazıtlarda geçer.⁷⁶ Bunun dışında boyu, Moğolca aslı 'Aymag' olup günümüz Türkçesinde 'Oymak'a dönüşen sözcük de niteler.⁷⁷

Boy denilen yapının aynı kandan veya aynı soydan gelenler tarafından oluşturulduğu gibi bir fikrin varlığı bilinse de, bu her zaman doğru değildir. Akraba urukların dışında, farklı kökenlerden gelen uruklar da herhangi bir boy yapısında birleşebilirler. Németh'in haklı olarak söylediği üzere, boy yapısal olarak politik bir sistemi ifade eder. Uygun durumlar karşısında her an başındaki yöneticinin isteğiyle yeniden örgütlenebilir, düzenlenebilir ya da ortadan kaldırılabilir.⁷⁸ Bundan başka boyu oluşturan grupların kendi istekleriyle boy yapısından ayrılma veya başka bir boya katılma gibi tercihleri de oluyordu. Yeni bir liderin yönetimi altında, farklı bir bölgede, farklı bir isimle varlıklarını devam ettiriyorlardı. Boyların bu türden akışkanlığı ve hareketliliğinin iki türlü (olumlu ve olumsuz) yansıması vardı: Olumlu yanı, bir siyasî yapının kolayca ve hızlı bir şekilde kurulmasıydı. Diğer taraftan gevşek ve kırılgan bağlar bu yapının çok kısa süre içinde yıkılmasına veya tamamen ortadan kalkmasına neden oluyordu.

⁷⁴ Peter B. Golden, **Türk Halkları Tarihine Giriş**, çev. Osman Karatay, Karam Yayınları, Ankara, 2002, ss. 3-4.

⁷⁵ Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, s. 76. Kafesoğlu, bir siyasî birliğe dâhil olan boya ok dendiği bilgisini verir. Bkz. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 230.

⁷⁶ Tekin, *Orhon Yazıtları*, ss. 22, 38. *Bod* sözcüğünün *Boy* biçiminde görünmesi Oğuz Türkçesi'nin bir -y Türkçesi olması özelliğinden kaynaklanır. Orhun Türkçesi'nde ise sözcük içi ve sonundaki -d ünsüzü korunmuştur.

⁷⁷ Ferdinand D. Lessing, **Moğolca-Türkçe Sözlük**, çev. Günay Karaağaç, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2017, s. 34. Aymag dışında, Doerfer tarafından Moğolca *obog* sözcüğü Türkçe *ok*, *boy*'la eşleştirilmiştir. Gerhard Doerfer, **Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen Band II**, Franz Steiner Verlag, Wiesbaden, 1965, s. 50.

⁷⁸ Németh, *Yurt Tutan Macarlığın Oluşumu*, s. 22.

Boyların bir siyasî yapı içinde, sınırları belirlenmiş olarak çeşitli hak ve imtiyazlara sahip olduklarını görüyoruz. Her boyun kendine ait arazisi, mülkleri, hayvanları vardı. Yaylak ve kışlak alanları da belirlenmişti. Yılın belirli dönemlerinde kendilerine ait sürülerle söz konusu yerlere göç edilirdi. Sahip oldukları hayvanların da özel tamgaları vardı ve bu tamgalara bakarak herhangi bir hayvanın hangi boya ait olduğu kolaylıkla ayırt edilebiliyordu. Böylelikle olası bir karışıklık engellenmiş oluyordu.

Boyların yönetimi işini *bey* üstleniyordu. Bey'in temel vazifesi boy içindeki iç dayanışmayı ve düzeni korumak, olası bir dış tehlikede de boyun menfaatlerini savunmaktır. Boy beyleri soyu köklü ailelere dayanan, ekonomik güçleri, bilgelikleri ve adalet hisleriyle öne çıkan, dolayısıyla kararlarını kabul ettirme gücüne sahip karizmatik kişilerden seçiliyordu. Beyin egemenliği, her zaman belli bir ailede ya da aileyi temsil eden bireyin elinde vücut bulurdu. Diğerleri ise verilen kararlara uymak zorundaydı. Bey genellikle bir hakem olarak faaliyet göstermekte ve getirilen hükümlere taraflar boyun eğmekte idi. Bununla birlikte beylerin sadece adlî konularda bir karar mercii olmadıkları, aynı zamanda idaresi altındaki toplumu yönlendiren idarî rütbeye sahip kişiler oldukları bilinmektedir. Aldıkları kararların yürürlüğe konabilmesi için yönetim mekanizmasında bulunan tüm prestijli şahsiyetlerin desteğini sağlamalı, dolayısıyla onlarla iyi ilişkiler kurmalıydılar.⁷⁹

Boy içinde beylerin temel görevleri bu şekildedir. Boylar zaman içerisinde, şartların getirdiği mecburiyet veya gönüllülük esasına dayanarak diğer boylarla birleşip ittifak akdediyorlardı. Bu siyasî ittifaka 'Bodun' denilmiştir.⁸⁰ Bu yapıya kabileler ya da boylar birliği de denebilir. Boylara göre bodunda kan bağının önemi yoktur. Farklı kökenlerden gelen boylar bir araya gelebiliyorlardı. Orhun Yazıtları'na baktığımızda birçok bodun örneğiyle karşılaşırız: "*Türk bodun, Tabgaç bodun, Az bodun, İzgil bodun*" gibi.⁸¹ Bunlar küçükü büyüklü çeşitli boylardan oluşan siyasî yapılarıdır. Bir etnik

⁷⁹ Németh, Yurt Tutan Macarlığın Oluşumu, s. 19.

⁸⁰ Aydın, 'boy' anlamındaki *bod* köküne *u + n* biçiminde *+n* isimden isim yapma ekinin gelmesiyle *bodun* sözcüğünün yapıldığını söyler. Erhan Aydın, **Eski Türklerde Gündelik Hayat**, Kronik Kitap, İstanbul, 2022, s. 123. Dankoff da *bodu* işaret ederek bunun Oğuzca biçiminin *boy* olduğunu ve *bod* sözcüğüne ortak son ek *-un*'un getirilmesiyle *bodun* biçimine ulaşıldığını ifade eder. Robert Dankoff, **From Mahmud Kaşgari to Evliya Çelebi**, The Isis Press, İstanbul, 2008, s. 60. Doerfer *bodun*'un Moğolca karşılığı olarak *ulus* sözcüğünü gösterir. Doerfer, *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen Band II*, s. 50.

⁸¹ Tekin, Orhun Yazıtları, ss. 24, 36.

birliğin/bodunun adında görülen sayılar da onu oluşturan boyların sayısını nitelerdi. Buna örnek olarak *Dokuz Oğuz*, *Üç Karluk*, *Otuz Tatar* ve *On Ok* gibi bodun adlarını verebiliriz.

Kurulan birliğin çekirdeğini oluşturan boyun başındaki hanedan veya sülale bodunu yönetiyordu. Bu noktada Sirderya Oğuzları ve Kıpçaklardan örnekler vermek yerinde olacaktır. Örneğin IX. yüzyılda, Aral-Hazar arasında hüküm süren Oğuz bodunun başında *Bayındır* boyundan gelen bir yönetici vardı. Bunu Dede Korkut anlatılarından biliyoruz: "*Hanlar Hanı Han Bayındır yılda bir kez toy edip Oğuz beylerini konuklardı*".⁸² Aynı şekilde Kıpçaklarda da *Toksoba*, *Kay* ve *Ölberli* boylarından gelen hanlar bodunun yöneticileri konumundaydılar.⁸³

Bodunların başında *bey*, *yabgu*, *şad*, *tigin*, *ilteber* unvanlarını taşıyan yöneticiler bulunurlardı. Bunlardan bazıları doğrudan İl'in, yani devletin başında bulunan Kağan/Han'a bağlı olurlar ve onun tarafından atanırlardı. Bazıları da herhangi bir devlete bağlı olmaksızın bağımsız bir konumdaydılar. Herhangi bir siyasî güce bağlı bodun yöneticisine örnek olarak Bilge Kağan'ı örnek vermek yerinde olacaktır: "*On dört yaşında Tarduş halkı üzerine Şad oturdum*".⁸⁴ Böylelikle o, Kağan olmadan önce devlet yönetiminde tecrübe kazanmış oluyordu. Bu vesileyle bodunların devlete giden yolda son aşama olduklarını söylemek yanlış olmayacaktır.

Bu hiyerarşik siyasal sistemin son basamağında *El/İl* (Devlet) bulunur. El/İl kavramına yazıtlarda sıkça atıf yapılır: "*Türk halkı yaşayıp devlet sahibi olduğunu buraya (taş üzerine) hâkettim*".⁸⁵ Yazıtlardaki El/İl'in "devlet" anlamında kullanıldığı net bir şekilde görülüyor. Bununla birlikte kelimeye klasik anlamının yanında ona yakın veya farklı anlamlar da izafe edilmiştir: A. V. Gabain Eski Türkçenin grameriyle ilgili eserinin sözlük kısmında İl'i "ülke, krallık/imparatorluk, iktidar, hükümet" anlamlarıyla açıklar.⁸⁶ Benzer bir açıklamayı Golden da yapar: "ülke, devlet, imparatorluk".⁸⁷ Németh ise İl'i

⁸² Gökyay, s. 32.

⁸³ Kıpçaklarda yönetici boylar hakkında bkz. Ahincanov, ss. 276, 279; Pritsak, "Güneydoğu Avrupa'nın Türk Göçebeleri", s.197.

⁸⁴ Tekin, Orhon Yazıtları, s. 55.

⁸⁵ Tekin, Orhon Yazıtları, s. 23.

⁸⁶ Annemarie von Gabain, *Alttürkische Grammatik*, Otto Harrasowitz Verlag, Wiesbaden, 1974, s. 310.

⁸⁷ Golden, "Göçler, Etnogenez", s. 191.

"millet" olarak görmüştür.⁸⁸ Radloff'ta kelime "soy, boylar birliği" olarak açıklanırken,⁸⁹ Clauson'da El/İl, "Bağımsız bir hükümdar tarafından yönetilen ve idare edilen siyasî birlik" şeklinde açıklanmıştır.⁹⁰

Bodunun bu hiyerarşik sistemdeki önemi bizzat kurucu rolü oynamasından gelir. Durmuş, bodunun tek başına devlet oluşturabildiği gibi, birden çok bodunun da aynı şekilde devlet oluşturabileceğini belirtir.⁹¹ Golden, devlet oluşumun ilk aşamalarında El/İl'in, boyların temel bir gruplaması olan bodun ile özdeşleştiğini ve sık sık ortaya çıktığını söyler.⁹² Belli bir süre sonra başlangıçta özdeş gibi görünen iki kavramın farklılaştığı, yani bodundan il seviyesine çıkıldığı anlaşıyor. Yine Golden'dan devam edersek o, Göktürklerin Rouranlara bağlı oldukları dönemde bodun şeklinde bir teşkilata sahip olduklarını, Ötüken bölgesini ele geçirip bozkırda siyasî hâkimiyeti ele geçirdikten sonra, akraba ve farklı kökenlerden gelen çeşitli bodunları kendilerine bağladıklarını ve sonrasında da kağanlıklarını kurduklarını belirtir.⁹³

Kağanlık veya İl demişken yine Göktürk örneği üzerinden gidelim. Onların kendilerinden önceki yapıların bazı geleneklerini devam ettirdiklerini görüyoruz. Göktürkler, Hun ve Rouran imparatorluklarından sonra Moğol bozkırlarını, daha özelde Ötüken bölgesini merkeze alarak bir siyasî yapı kurmuşlardı. İdari sistemin ve bazı saray unvanlarının Rouran mirası oldukları biliniyor. Örneğin Göktürk yöneticilerinin kullandığı “Kağan” unvanını da daha önce Hun, Xianbei ve Rouran liderleri kullanmıştı.⁹⁴ Bu miras veya gelenek, sadece Göktürklerle sınırlı kalmamış, Avrasya sahasında (Mançurya'dan Macar düzlüklerine kadar) kurulan bazı Türk-Moğol göçebe devletleri tarafından da yaşatılmıştı.

Türklerin ve Moğolların Avrasya'da kurdukları göçebe devletinin, yani İl'in başındaki yönetici olan Kağan'ın soy olarak bir asalete sahip olması gerekiyordu.

⁸⁸ Németh, Yurt Tutan Macarlığın Oluşumu, s. 7.

⁸⁹ Wilhelm Radloff, **Die Alttürkischen Inschriften Der Mongolei**, Gorgias Press, New Jersey, 2008, s. 93.

⁹⁰ Clauson, An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish, s. 121.

⁹¹ İlhami Durmuş, **Türk Kültürüne Giriş**, Akçağ Yayınları, Ankara, 2016, s. 136

⁹² Peter B. Golden, "The Türk Imperial Tradition in the Pre-Chinggisid Era", **The History of Mongolia Vol 3**, Ed. David Sneath and Christopher Kaplonski, Global Oriental, Kent, 2010, s. 33.

⁹³ Golden, "The Türk Imperial Tradition in the Pre-Chinggisid Era", s. 34.

⁹⁴ F. László, “Kağan ve Ailesi”, **Türk Hukuk Tarihi Dergisi**, Cilt: 1, 1944, ss. 37-38. *Kağan* unvanının Türk-Moğol devletlerindeki kapsamı ve mahiyetine dair bkz. Gustav. J. Ramstedt, “Alte türkische und mongolische Titel”, **Suomalais-Ugrilaisen Seuran Aikakauskirja**, Vol:55, 1955, ss. 62-63.

Nitekim boy birlikleri, kağanlıklar ve hatta boyların başında, genellikle yönetimi kendi tekeline almış aristokrat soylar, hanedanlar bulunurdu.⁹⁵ Hunlarda *Luandi/Lüen-t'i*, Avrupa Hunları ve Bulgarlarda *Dulolar*, Göktürklerde *Aşinalar*, Uygurlarda *Yağlakarlar*, Kitanlarda *Yelü/Yeh-lü*, Kıpçaklarda *Ölberli* ve *Kaylar* buna örnektir.

Görüldüğü üzere nihai siyasî yapıya geçiş bazı temel süreçlerin aşılmasından sonradır. Bu arada bodunu oluşturan temel alt birimleri de (Aile'den İl'e doğru yapılanan konik yapı) unutmamak gerekir. Németh, Türk devlet yapısının ortaya çıkışındaki hiyerarşik düzeni ve onun bileşenlerini şu şekilde tanımlar: "*Türk göçebe devleti, daha doğrusu devlet birliği ya da boy birliği az çok bağımsız, çeşitli yapı taşlarından meydana gelmektedir. İmparatorluğun büyük kısımları küçük parçalara ayrılmaktadır. Dolayısıyla aşağı doğru küçülen, boylar, alt boylar, klanlar, aşiretler, aileler şeklinde hiyerarşik bir sıralamayla karşılaşmaktayız*".⁹⁶ Daha basit bir şekilde söylersek eski Türk El/İl'i, başında boyları idare eden Kağan'ın bulunduğu, belli bir toprak parçasına ve belli bir nizama/töreye sahip olan ve idare ettiği halkın güvenliği, huzuru ve geçimini sağlamakla yükümlü bir siyasî yapı olarak ortaya çıkmıştır.

3. Boy Oluşumunun Sosyal Dinamikleri

Boy denilen yapı daha öncede bahsettiğimiz üzere urukların bir araya gelmesiyle ortaya çıkıyordu. Yeni bir etnosun veya boyun ortaya çıkışında urukların aynı kökenden, dilden, kültür çevresinden gelmesi gibi bir şart yoktu. Gelenekleri, ırkî yapıları, kültürleri ve davranış kalıpları farklı olan iki topluluğun ahfadı, aynı yaşam alanında, belli bir zaman sonra yakın etnik temaslar kurarak (buna etnogenetik süreç de denebilir), kendine özgü bir kimlikle yeni bir etnos olarak ortaya çıkıyorlardı. Bu duruma Kazakları örnek olarak vermek yerinde olacaktır. Güney Rusya topraklarında Kozak/Kazak dediğimiz etnik yapının ortaya çıkmasında yan yana yaşayan iki topluluğun (Slav köylü/çiftçiler, maceraperestler ve kanun kaçakları ile daha önce bölgede bulunan Uz/Tork, Karakalpak, Kıpçak unsurları) birbiriyle ortak bir kaderi paylaşması, aynı amaç uğruna bir araya gelmesi önemli bir rol oynamıştır.

⁹⁵ Jonathan Karam Skaff, **Sui-Tang China and Its Turko-Mongol Neighbors: Culture, Power and Connections, 580-800**, New York University Press, New York, 2012, s. 34.

⁹⁶ Németh, Yurt Tutan Macarlığın Oluşumu, s. 6.

Bununla ilgili en somut örneklerden biri de *Kazaklı*ğın erken bir şekli olarak görebileceğimiz *Brodnik* ve *Berladnik* adlarıyla anılan topluluklardır.⁹⁷ Bunlar Dinyester ile Prut arasında yaşayıp Rus knezliklerinin veya Kıpçak hanlarının doğrudan siyasî hâkimiyetini kabul etmeyen Slavlar ile Kıpçaklardan oluşan yağmacı gruplardı. Brodniklerde Slav kökenli maceraperestler veya kaçaklar ağırlıkta iken, Berladnikler Kıpçak ve Slav unsurlardan oluşan bir sosyal gruptu. Bu topluluklar genellikle Kıpçakların komşu knezlik ve devletlere olan yağma seferlerine eşlik ediyorlardı.⁹⁸ Söz konusu oluşumun üyeleri görünüm olarak da atalarından farklılaşmışlardır.

Boy oluşumlarının ortaya çıkmasında veya bir araya gelen birkaç boyun adlandırılmasında, bazen asillik/soyluluk ve kara budundan olma durumlarına bakıldığı biliniyor. Bu kategoride akla gelen ilk örneklerden biri K. Porphyrogenitus'un Peçeneklerin soylu ve asil boylarını farklı bir adla tanımlaması durumudur. Konstantinos, Peçeneklerde *Yavdı Ertim*, *Küerçi Çur* ve *Kabukşın Yula* boylarının diğerlerine göre daha cesur ve soylu olduklarını belirterek onları '*Kenger*' üst etnik adıyla adlandırır.⁹⁹ Belki buna benzer bir hadise olarak Türğişlerdeki *Sarı* ve *Kara Türğiş* gruplarını örnek vermek yerinde olacaktır. Erkin Ekrem'e göre Sarı Türğişler, Kara Türğişlerin yanında asil ve soylu grubu temsil ettikleri için bu sıfatla anılmışlardır.¹⁰⁰ Yine Ekrem'e göre Uygurlarda da aynı durum söz konusudur. İçlerinde Yağlakar Hanedanı mensuplarının bulunduğu, Kansu'nun batısına yerleşen Uygurlara Sarı Uygurlar denmiştir.¹⁰¹

Boyların ortaya çıkışında bir araya gelen boyların sayısı, bu yeni ortaya çıkan siyasî birliğe ad olur. Bu konuda Kıpçaklarda Yetioba/Yetiopa'yı, Kazaklardaki Cetiru/Ceti Uruğ'u, Dokuz Tatar ve Otuz Tatar'ı, Üç Karluk'u; bilindik örnekler olarak Sekiz Oğuz, Dokuz Oğuz ve On Okları verebiliriz.

⁹⁷ Golubovskiy'e göre Brodnikler, Podolya ve Azak'ın doğu kısımlarında yaşayan, Slav kökenli savaşçı bir topluluk olmalarının yanında sonraki Kozakların da öncülleriydiler. Ayrıca Zaporoj Kozaklarının başlangıcını Tmutarakan'da (Brodnik yerleşimlerinden biri) arayan M.A. Maksimoviç de iddiasında kesinlikle haklıdır. P. V. Golubovskiy, *Peçenegi, Torki i Polovtsi do Naşetviya Tatar, İstoriya yujnorusskih stepey IX-XIII vv*, Kiyev, 1884, s. 200.

⁹⁸ Kıpçakların Brodnik ve Berladniklerle olan etnik ve siyasî ilişkileri için bkz. Mihai Tiuliumeanu, "The Birth of Cossack Hosts (11th - 13th Century) Cumans, Brodnics and Berladnics", **Proceeding of the International Conference "Danubian Cossacks-Origins and Cohabitation in Northern Dobrudja"**, Tulcea, April 6, 2019, pp. 54-57.

⁹⁹ Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, Ed. Gy. Moravcsik and R. J. H. Jenkins, Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies, Washington D. C., 1967, s. 171.

¹⁰⁰ Erkin Ekrem, "Sarı Uygurların Kökeni", *MTAD*, Cilt: 4, Sayı: 3, 2007, ss. 168-169.

¹⁰¹ Ekrem, ss. 171,175.

Boy oluşum süreçlerinde, hali hazırdaki bir boyun ya da boylar birliğinin iinden çıkan bir topluluğun zamanla kendi adını diğer boylara teşmil ettiği ve bir üst kimlik olarak benimsettiği de bir vakıadır. Yani iktidardaki boyun etnik adı, genellikle kurulan boylar konfederasyonunun siyasi adı haline gelirdi.¹⁰² Bir süre sonra sayıca kalabalıklaşan ve gücünü artıran boy, diğerlerini kendi ismi altında toplayarak egemenliği altına alır ve yeni bir etnik birim oluşmaya başlar. Nitekim Onogur birliği içindeki Macar boyu buna güzel bir örnektir. Takriben dört ya da beş asır Onogur birliği içinde yer alan Macar adlı boy birliğin bugünkü Macar topraklarını, yani Pannonia'yı yurt tutuşundan bir süre sonra diğer boyların içinde sivrilererek adını ve egemenliğini kabul ettirmiştir. Böylece Onogur birliği, devletleşme süreci içerisinde bundan sonra Macar adıyla anılır olmuştur.¹⁰³ Yine bu türden etnik bir adın tüm boy konfederasyonundaki diğer toplulukları tanımlaması olayına en sarıh örnek olarak yedi farklı boydan oluşan Kimek boylar birliğini vermek yerinde olacaktır. Aynı şekilde Kıpçak Konfederasyonu'nun içindeki topluluklar da birliğin başında bulunan Kıpçak boyunun adıyla anılmışlardır.

Bir konfederatif yapıyı veya boylar birliğini oluşturan boyların siyasi olarak bağlı oldukları yapıyla ters düşmesi, isyan etmesi gibi durumların da görüldüğü bilinmektedir. İsyen eden boy artık o siyasi yapıya ait topraklarda kalmaz ve başka bir birliğe girer. Bu arada kendi etnik adını devam ettirmekle birlikte üst kimlik olarak yeni dhil olduğu yapının adını alır. Önceleri Hazarların içinde yer alan Kabar boyu, IX. yüzyılın ikinci yarısında bağlı bulundukları yapıya isyan bayrağını açarak Onogur/Macar boylar birliğine katılmışlardır. Bundan sonra Kabarlar *Kavar* adıyla, yedi boydan oluşan Macar boylar birliğinin ve Macar siyasi tarihinin bir parçası olmuşlardır.¹⁰⁴

¹⁰² Golden, "The Türk İmperial Tradition in the Pre-Chinggisid Era", s. 34.

¹⁰³ Osman Karatay, **Macarlar Kökler ve Türkler**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2020, s. 100. Rna-Tas da *Macar* etnik adının yurt tutuş öncesinde komşu kavim ve devletler tarafından öneminin bilindiğini vurgular. Bkz. Andrs Rna-Tas, **Hungarians and Europe in the Early Middle Age An Introduction to Early Hungarian History**, Central European University Press, Budapest, 1999, s. 310.

¹⁰⁴ Bu ayrılışı eserinde hikye eden tarihçi İmparator Porphyrogenitus'a göre Kabarlar bir i isyan neticesinde Hazarlardan ayrılmışlardır. Porphyrogenitus, s. 175. Ancak bu görüşe bazı itirazlar vardır. Artamonov isyanın sebeplerini dini saiklere (Musevileşme) bağlar. Bkz. Mihail İ. Artamonov, **Hazar Tarihi Türkler, Yahudiler, Ruslar**, ev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2004, s. 499. Bununla birlikte ayrılış olayını dini sebeplerden çok sıradan bir ayaklanma olarak görenler de vardır. Bkz. Osman Karatay, **Hazarlar Yahudi Türkler Türk Yahudiler ve tekiler**, Kripto Basın Yayın, Ankara, 2014, s. 154; Peter B. Golden, **Hazar alışmaları**, ev. Egemen . Mızrak, Selenge Yayınları, İstanbul, 2006, s. 158.

4. Boy Oluşumunun Siyasal Dinamikleri

Bazı siyasal olaylar bozkırda yeni bir boyun ve onun etrafında kümelenen boyların ortaya çıkmasında katalizör görevi görür. Etnik dinlenme sürecinden sonra şartların ve bulunan coğrafyanın yeni bir yapılanmaya uygun olması, tek bir boyun ve onun karizmatik boy önderinin hâkimiyetini kabul eden boylarla birlikte yeni bir boylar birliğini ortaya çıkarır. Bozkırlarda bu türden yapılanmalara tarihin belirli dönemlerinde sıkça rastlanır. Göktürklerin ortaya çıkışı da bu şekilde olmuştur. Altaylarda Rouran konfederasyonuna bağlı demirciler olan Türkler, şartların yeni bir siyasî yapılanmaya uygun olmasından sonra kendi boy birlikleri ve devletlerini kurma yolunda ellerine geçen fırsatı iyi değerlendirmişlerdir. Aşina hanedanı ve boyunun önderliğinde, etraflarında kendileriyle aynı dili konuşan boyların yanı sıra, farklı kökenlerden gelen etnosları Türk adının çatısı altında toplayarak yeni bir yapılanma ile ortaya çıkmışlardır. Bu yeni siyasî yapı yaklaşık otuz boydan oluşuyordu.¹⁰⁵

Devletlerinin yıkılmasından sonra çeşitli yerlere dağılmış Hun bakiyeleri ile bazı Moğol kökenli (Sienpi vs.) toplulukların bir araya gelerek oluşturdukları Rouran boylar birliği de (IV. - VI. yüzyıllar) Çin'in kuzeyindeki siyasî erksizlik ortamının bir sonucu olarak teşekkül etmiştir. Birliğin kurucusu Mu-ku-lu'yu takip edenlerin daha sonra onun adını taşıyan boyu teşkil ettikleri ve nihayet çevredeki boyları bir araya getirerek Rouran birliğini kurduklarını görüyoruz.¹⁰⁶ Burada söz konusu olan bir önderin etrafında toplanıp yeni bir boy adıyla ortaya çıkma ve sonrasında da devletleşme hadisesidir.

T'ieh-le boylar birliğinin bir üyesi olup en erken VII. yüzyıl başlarında kendilerinden bahsedilen Dokuz Oğuzlar veya Dokuz Soy olarak adlandırılabilir boylar birliği de politik bir bölünmeyi yansıtır.¹⁰⁷ Uygurların başı çektiği ve hükmettiği bu yapı *P'u-ku*, *Hun*, *Bayırku*, *Tongra*, *Ssu-chieh/Sıkar*, *Ch'i-pi*, *A-pu-ssu* ve *Ku-lun-wu-ku* olmak üzere dokuz boydan oluşuyordu. Daha sonra bunlara Uygur Yağlakar

¹⁰⁵ Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Mihály Dobrovits, "The Thirty Tribes of the Turks", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, Vol: 57, No: 3, 2004, ss. 257-262.

¹⁰⁶ Enkhbat Avirmed, "Juan-Juanların Çöküşü ve Dağılışı", *Türkoloji Dergisi*, Cilt: 18, Sayı: 2, 2011, s. 241; Nikolay Kradin, "From Tribal Confederation to Empire: The Evolution of the Rouran Society", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, Vol: 58, No: 2, 2005, ss. 153-154.

¹⁰⁷ Edwin G. Pulleyblank, "Dokuz Oğuz Problemi Üzerine Bazı Açıklamalar", çev. Tefik O. Özgün ve Ali E. Ertan, *Dokuz Oğuzlar ve Oğuzlar Üzerine Araştırmalar*, Ed. Tefik O. Özgün, Gece Akademi Yayınları, Ankara, 2019, ss. 102, 109.

hanedanının yönetici konumda olduğu dokuz Uygur uruğu eklenecek ve Dokuz Oğuz birliği On Uygur adıyla anılacaktır. Dokuz Oğuzların durumu, bir boy birliğinin siyaseten büyümesi ve sonrasında devletleşmesine dair müşahhas bir örnektir. Başlangıçta Göktürk hâkimiyetinde bulunan Dokuz Oğuzların zamanla güçlendiklerini, sonrasında kendilerine katılan Uygur urukları ile birlikte On Uygur adını aldıklarını ve nihayet Göktürklerin varisleri olarak Orhun bölgesinde kendi devletlerini kurduklarını görmekteyiz.

Avrasya bozkırlarında etnik oluşum veya boy oluşumunda, bir siyasî yapının bünyesinde yer alan askerî unsurlar zaman içerisinde değişen konjonktür gereği birer boy görünümü almış, hatta bodun haline gelmişlerdir. Bunun en iyi örneğini Batı Göktürklerle bağlı boyların zamanla tek bir etnik ad altında toplanmalarında görürüz. Stark'a göre Batı bölgelerindeki boylar ve uruklar İstemi Kağan tarafından *On Ok* (Türğiş) adıyla anılacak yeni bir örgütlenmede birleştirildiler. Batı Tanrı Dağları ve Yedisu'daki boyları kapsayan On Ok terimi çok geçmeden bir askerî örgütlenme adından ziyade bir etnonimi ifade eder oldu.¹⁰⁸ Yani On Ok birlikleri zamanla bir boduna dönüşmüş oldular.

Değişen siyasî vaziyet bazen bir boyun kaderini baştan sona etkilerdi. Herhangi bir devlet, konfederasyon ya da boylar birliği içinde yer alan bir uruk veya boy, söz konusu oluşumun yıkılmasıyla tarih sahnesinden tamamen kaybolmayabiliyordu. Bazen bunları yeni kurulan boy birliklerinde ve yeni siyasî teşkilatlanmalarda, aynı etnik adla görürüz. Hun adının sonraki yüzyıllarda Dokuz Oğuzlarda bir boy adı olarak görüldüğü biliniyor. Hatta Kun adıyla, XI. yüzyılda Kıpçak birliğine katıldıklarını da söylemek mümkündür.¹⁰⁹ Yine Milat öncesinde Çin kaynaklarında adlarına rastlanılan Wusun/Usunların¹¹⁰ Kazak boy teşkilatlanması olan Büyük Cüz'de ortaya çıktığı bilinmektedir. Pritsak da bir çalışmasında bu konuda çeşitli örnekler verir. O, Hunlara bağlı Fu-lü ~ Fulo (=*bürü/börü) boyunun daha sonra T'o-pa ve Töleslerde; Kao-che

¹⁰⁸ Sören Stark, "On Oq Bodun", *AEMA*, Vol: (2006/2007), s. 170.

¹⁰⁹ James Hamilton, "Tokuz-Oğuz ve On-Uygur", çev. Yunus Koç ve İsmet Birkan, **Dokuz Oğuzlar ve Oğuzlar Üzerine Araştırmalar**, Ed. Tefik O. Özgün, Gece Akademi Yayınları, Ankara, 2019, s. 116; Räsönyi, "Tuna Havzasında Kumanlar", s. 404.

¹¹⁰ Wusunlar, Mao-tun tarafından itaat altına alınan halklar arasında yer alıyorlardı. Onların Han Hanedanı (M.Ö. 206 - M.S. 220) döneminde Çin'in batısında, İli Vadisi boylarında kendi devletlerine sahip oldukları bilinmektedir. Pulat Otkan, *Tarihçinin Kayıtları'na (Shi Ji) Göre Hunlar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2021, ss. 14-15; Ayşe Onat, *Çin Kaynaklarında Türkler Han Hanedanı Tarihinde Batı Bölgeleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2012, s. 45.

boyları arasında sayılan Ch'i-luların da daha sonra Batı T'o-pa ve Kansu Xianbeilerini oluşturan boylar arasında görüldüğünü örnekleriyle vermiştir.¹¹¹

Karizmatik lider veya yöneticilerin adının zamanla boy adına dönüşmesi durumu, Avrasya'daki yeni boy oluşumları konusunda en sık rastlanan örneklerden biridir. Hun çağına gittiğimizde Tuna boyunda, 454 yılı dolaylarında yaşamış bir grup olan Hun Ultinzurlar adlarını Attila'nın akrabası Ultzindur'dan almışlardır.¹¹² Altınorda'da Emir Nogay'ın takipçileri sonraki Nogay Ulusu'nu oluşturmuşlardır. Yine Altınorda Hanı Özbek'in maiyetindekiler sonraki yüzyıllarda Maverünnehir'e gidip buradaki Timurlu kalıntıları kovduktan sonra bölgede bulunan yerli Türklerle kaynaşmış ve yeni bir ulus (Özbek adıyla) olarak ortaya çıkmışlardır.¹¹³ Kıpçak Urusoba boyunun adı da kişi kaynaklıdır. Rus yıllıklarında Urusoba adlı Kıpçak hanının faaliyetlerinden bahsedilir.¹¹⁴ Daha sonra Urusoba'nın Dinyeper'in sağ kolunda yaşayan ve Ruslarla dostane geçinen Kıpçak boyları arasında yer aldıklarını görüyoruz.¹¹⁵

Siyasî ve askerî hadiselerin yeni boy birliklerinin oluşumundaki payına son olarak Çuvaş ve Peçenek örneklerini vermek yerinde olacaktır. Golden'a göre XIII. yüzyılın ilk yarısındaki Moğol istilasıyla İtil boyundaki Bulgar toplulukları kuzeye doğru hareketlenmiş ve burada yerli Fin unsurlarıyla kaynaşarak Çuvaş etnosunu meydana getirmişlerdir.¹¹⁶

Peçenek örneğinde ise yeni bir boyun oluşumundan ziyade var olan bir yapının başka bir boy birliği veya siyasî yapı çatısı altında yeni bir kimlikle ortaya çıkması söz konusudur. Peçeneklerin müstakil bir boy oldukları biliniyor; ancak onlar Oğuz-Karluk-Kimek ittifakına mağlup olduktan sonra yeni oluşum safhasındaki Oğuz birliğine katılmak zorunda kalmışlardır. Bundan sonra siyaseten Oğuz kimliği altında zikredilecek

¹¹¹ Bu konuda diğer örnekler için bkz. Omeljan Pritsak, "Tribal Names and Titles Amongst the Altaic Peoples", **The Turks in the Early Islamic Worlds**, Ed. Clifford E. Bosworth, Routledge, London, 2007, ss. 66-67.

¹¹² Hyun Jin Kim, **Hunlar**, Gumbel Yayınları, çev. Hakan Herdem, Ankara, 2020, s. 120.

¹¹³ *Özbek* adının tarihsel süreçte ortaya çıkışı ve ulus/budun adına dönüşümü hakkında bkz. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, ss. 275-277; S.G. Klyashtorny ve T. İ. Sultanov, **Kazakistan Türkün Üç Bin Yılı**, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2003, s. 203.

¹¹⁴ Yücel, s. 319.

¹¹⁵ Peter B. Golden, "Polovci Dikii", **Harvard Ukrainian Studies**, Vol: III-IV, 1979-1980, s. 298.

¹¹⁶ Golden, "Göçler, Etnogenez", s. 199.

ve 24 Oğuz boyu arasında yer alacaklardır. Uzun bir zaman diliminde gerçekleşen bu savaşların ayrıntısına sonraki bölümlerde değineceğiz.

5. Etnik Oluşum Öncesinde ve Sonrasında Kan Bağı

Bir boyun ya da etnosun ilk şekillenişinde kan bağının rolü yadsınamaz. Etnosu oluşturan parçaları bir araya getiren kan bağıdır. Eskiçağ'dan Ortaçağ'lara kadar geçen süreçte, Avrasya bozkırlarındaki toplulukların sadece etnik oluşumları değil, bir araya gelip kurdukları sosyal organizasyonlarda da kan bağının önemli rolü olmuştur. Bununla birlikte etnosun/boyun devamlılığının sağlanmasında, büyümesinde kan bağı tek başına yeterli değildir. Burada devreye etnik oluşumda en belirleyici olgu olan siyaset girer. Siyaset olmazsa etnik oluşum hiçbir şekilde gerçekleşmez. Dolayısıyla kan bağı tek başına yeterli bir etmen değildir. Siyasî boyutun olmadığı yerlerde sadece kitleler vardır ki, bunların da dinamik ve yaygın etnoslar karşısında fazla şansı olmamış, eninde sonunda onlara teslim olup, eriyip gitmişlerdir. Bu yüzden, bugün var olan etnik birliktelikler içinde siyasî bir esası bulunmayan bir topluluk neredeyse yok gibidir.¹¹⁷

Etnik oluşumda kan bağının rolü *Primordializm* (İlkçilik) denen akımın başlıca konusudur. Bu görüş etnik oluşumda kan bağına temel alır. Smith'in açıkladığı şekliyle Primordialist görüş, Parmenides'in "*Varoluş durumu değişmeye açık değildir*" varsayımından yola çıkar. Biri ya da bir şey "varlığa" ne bir şey ekleyebilir ne de bundan bir şey çıkarabilir.¹¹⁸ Bu akımın savunucularına göre, insanların etnik kimlikleri biyolojik ve genetik temellere sahiptir. Ayrıca etnik ilişkiler veya akrabalık ilişkilerinin motivasyonu, bireyin içindeki güvenlik ve hayatta kalma güdüsü ile doğrudan bağlantılıdır.¹¹⁹ Bu açıklama aslında etnosun başlangıçta kan bağına dayalı olarak

¹¹⁷ Osman Karatay, **Etnik Tutumun Tarihsel Kökleri ve Türk Kimliğinin Geleceği**, Tasam Yayınları, İstanbul, 2005, ss. 5, 12. Karatay, buna örnek olarak Bulgarlarla aynı dil ve kültüre sahip Pomaklığın ortaya çıkışında dini siyasetin rolüne vurgu yapar. Karatay, **Etnik Tutumun Tarihsel Kökleri**, s. 12. Bunun tam tersi bir durum olarak da siyasetin birleştirmede, ailevi ve sosyal bağların etkili olduğu Çingeneleri örnek verebiliriz.

¹¹⁸ Smith, modern bir Primordialistin değişmeyen bir *ethnie* düşüncesini savunmayacağını söyler. Bununla birlikte *etnisite* niteliğinin bütün insan gruplarında, gösterilmesinde ve şiddetinde değişimler ve dalgalanmalar olsa bile, doğal olarak var olduğu şeklinde bir görüşü savunacağını da belirtir. Anthony D. Smith, **Ulusların Etnik Kökeni**, çev. Sonay Bayramoğlu ve Hülya Kendir, Dost Kitabevi, Ankara, 2002, s. 267.

¹¹⁹ Frank P. Harvey, "Primordialism, Evolutionary Theory and Ethnic Violence in the Balkans: Opportunities and Constraints for Theory and Policy", **Canadian Journal of Politic Sciences**, Vol: 33, No: 1, 2000, s. 40.

gelişmesinin hangi saiklerle ortaya çıktığının basit bir tarifidir. Bununla birlikte söz konusu görüşün temsilcileri etnosun oluşumunda kan bağına savunsalar da bunun nesnel olarak kanıtlanamayacağını, hatta böyle bir bağı olmadığını, açık veya üstü kapalı biçimlerde kabul ederler. Önemli olan bireylerin kan-soy bağı olduğuna inanması, yani öznel bir kan bağı algısıdır.¹²⁰

Görüldüğü üzere Primordialistler bir etnik yapının oluşumunda kan-soy bağına birleştirici rolünü açıklarken biraz ifrata kaçmış gözüküyorlar. Bu olgunun ilerleyen zamanlarda değişebileceği, var olan etnosun kan bağıyla birlikte siyasî, dinî bir şekil alarak dönüşüp yepyeni bir oluşum içine girebileceği göz ardı ediliyor. Her şeyden önce etnosların sabit, durağan yapılar olmadığı, başlangıçtaki halleriyle yüzyıllara ulaşmadıkları, dinamik, canlı bir organizma oldukları hesaba katılmalıdır. En basitinden XI. yüzyılda Anadolu'ya gelen Türkmenler/Oğuzlar ile XIII. yüzyılda gelenler arasında kan bağı olmasına rağmen yeni geldikleri topraklarda bir zihniyet ve kimlik farklılığı oluşmuştur. Selçuklu hükümlerliğiyle birlikte yerleşikliğe geçen Sünnî Oğuz/Türkmenler ve yine onları yöneten Türk kökenli zümre, son göç dalgasında gelen soydaşlarını (Babailere mensup Heterodoks Türkmen grupları) bazı siyasî ve dinî sebeplerden ötürü kendilerinden farklı görerek bu gruplar için *zındık*, *hâricî*, *rafizî*, *ehl-i bid'at* gibi tahkir içeren sıfatlar kullanmışlardır.¹²¹ Bir süre sonra, hem Selçuklu ve Osmanlı yöneticileri hem de yerleşik Sünnî halk, söz konusu bu Heterodoks grupları *Alevî*, *Işık*, *Kızılbaş* gibi dinsel-mezhepsel temelli kimliklerle kendisinden ayırmıştır. Bu gruplar da Safevî propagandasının etkisiyle kendi soydaşları olan Sünnî Türkmenlere farklı bir kimlikle bakmış, hatta *Yezîd soyu* gibi sıfatlar kullanmışlardır.

Etnik oluşum sürecinde kan bağına merkezi bir rol oynamadığını gösteren bir diğer örnek de Kıpçak adının Avrasya bozkırlarındaki kapsayıcı kullanım şeklidir.

¹²⁰ Şener Aktürk, "Etnik Kategori ve Milliyetçilik Tek-Etnili, Çok-Etnili ve Gayri-Etnik Rejimler", **Doğu Batı**, Sayı: 38, 2006, s. 25.

¹²¹ Ahmet Y. Ocak, "Türk Heterodoksi Tarihinde Zındık, Hâricî, Rafizî, Mülhid ve Ehl-i Bid'at Terimlerine Dair Bazı Düşünceler", **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi**, Cilt: XII, 1981-1982, ss. 509, 512, 515-516. XIII. yüzyılda Selçuklu sarayında görev yapan İbni Bibi, Selçuklu tarihinin en önemli kaynaklarından biri olan eserinde, Babailer zümresini oluşturan Türkmenleri doğrudan *Hariciler* olarak adlandırmayı tercih eder. Bu sadece bir tarihçinin değil aynı zamanda yönetimin de Türkmen gruplarına hangi gözle baktığının bir tipik bir örneğidir. Bkz. İbn Bibi, **El Evamirü'l-Ala'îye Fi'l-Umuri'l-Ala'îye Selçuknâme**, çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020, ss. 49,52.

Karatay, IX. yüzyılda yüzlerce Türk boyundan biri olan Kıpçak'ın, XI. yüzyıla gelindiğinde tüm Türk boylarının üçte birinin adı haline geldiğini söyler.¹²² Burada kan bağı devre dışı kalmış, sayıca kalabalık olmayan çekirdek Kıpçak topluluğu, kendi etnik adını diğer Türk boylarına kabul ettirmiştir. Dolayısıyla kan bağına dayalı bir etnik oluşumun uzun süre ayakta kalabilmesi ve bir güç haline gelebilmesi için, zaman içerisinde kendine yakın veya kendinden olmayan toplulukları da bünyesine alarak siyasî bir yapıya dönüşmesi gerekir.

¹²² Osman Karatay, “Kimek ve Kıpçak İsimleri Üzerine”, **Türkolojiye Adanmış Bir Ömür Attila Jorma Armağanı**, Yay. Özlem Demirel, Kutlu Yayınevi, İstanbul, 2022, s. 429.

II. OĞUZ ETNİK OLUŞUMU

1. Oğuz Adının Etimolojisi

Başlangıçta Avrasya coğrafyasının farklı bölgelerinde ve yerlerinde birleşen çeşitli boyların (*Dokuz Oğuz, Üç Oğuz, Sekiz Oğuz, Oğuz*) siyasî birliğini ifade etmek için ortaya çıkan ve daha sonraki dönemlerde de kişi adına dönüşen Oğuz adının, etimolojisi ve ne anlama geldiğine dair çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. XIX. yüzyılın ortalarında Türk halklarının tarihi, kültürü ve dilleriyle ilgili araştırmalar yapan Ármin Vámbéry Oğuz adını Amuderya/Ceyhun'un Yunanca adı olan *Oxus*'dan getirir. Kelimenin kökünü *ogh, ak, akh*'a ("akmak" fiiline vurgu yapar) bağlar ve sonuna da *uz*'u ekler. O, bugünkü Türkmen ve Oğuzların Amuderya/Oxus'un eski yatağını Oğuz olarak adlandırdıklarını söyleyerek ortaya koyduğu etimolojik çıkarımı desteklemeye çalışır.¹²³ Konuyla ilgilenenlerden biri olarak Marquart, Oğuz adının Türkçe "ırmak" anlamındaki *ügüz*'den ayrılması gerektiğini belirtip kelimenin *oq+uz* biçiminde iki parçadan oluştuğunu ve "oklu adamlar" gibi bir anlama ulaşılabileceğini söyler. Ancak bunu kesinlikten ziyade şüpheyile açıklar.¹²⁴ Onun bu görüşü kendisinden sonra konuyla ilgilenenler tarafından da pek tutulmamıştır.¹²⁵

Alman alim Franz von Erdmann, henüz 1862 gibi erken bir tarihte Oğuz adını "boğa" olarak açıklamıştı.¹²⁶ Onun bu görüşüne sonraki dönemlerde destekçilerin çıktığı görülüyor. Louis Bazin de Oğuz adında totemik köklere vurgu yapar ve kelimeyi *ogus/oğuz* biçimleriyle açıklayarak "genç boğa" anlamına ulaşır. O, bu görüşünü Osmanlıca ve Yakutçadaki anlamdaş kelimelerle destekler.¹²⁷ Bazin'e yakın bir açıklamayı Sinor'da görüyoruz. Onun çıkarımına göre kelime *Oğuz* şeklinde okunur ve "boğa, öküz" anlamlarını ihtiva eder. Bir önceki etimolojik açıklamada olduğu gibi, Osmanlıca ve Yakutçayı örnek vererek kelimenin bu lehçelerde kalın sesli biçimde (*oğuz*)

¹²³ Ármin Vámbéry, **Das Türkenvolk in seinen ethnologischen und ethnographischen Beziehungen geschildert**, F. A. Brockhaus, Leipzig, 1885, s. 11.

¹²⁴ Josef Marquart, "Über Das Volkstum Der Komanen", **Osttürkische Dialektstudien**, Ed. W. Bang and J. Marquart, Weidmannsche Buchhandlung, Leipzig, 1914, s. 37.

¹²⁵ Sinor, Marquart'ın *uz*'u "adamlar" olarak açıklamasının yanlışlığına dikkat çeker. Bkz. Sinor, "Oğuz Kağan Destanı Üzerinde Bazı Mülâhazalar", s. 4.

¹²⁶ Franz von Erdmann, **Temudschin Der Unerschütterliche**, F. A. Brockhaus, Leipzig, 1862, ss. 32, 78.

¹²⁷ Louis Bazin, "Oğuz" ve "Türk" Sözlere Üzerine Notlar", çev. Ebru Kabakçı, **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**, Sayı: 39, 2016, ss. 34-36.

bulunduğunu ve yakın anlamlar kesbettiğini bildirir.¹²⁸ Bu görüşün bir diğer destekçisi olan F. Bayat'a göre Oğuz adı "boğa (öküz)" ile alakalıdır.¹²⁹

Németh, politik organizasyon ve idarî bölümleri işaret eden millet adlarına en sarıh örnek olarak Oğuz adını verir. Onun açıklamasına göre Oğuz, *oq* ("boy") kelimesinin -z çoğul eki ile türetilmiş biçimidir.¹³⁰ Kelimenin kökenine dair bu teklifi, sunulan mevcut etimolojik teklifler içerisinde öne çıkmış durumdadır. Ligeti, Kırgız kavim adını incelediği makalesinde Oğuz'u *oq* kökünden "boyar, uruklar" olarak görür.¹³¹ Pritsak da Ligeti ve Németh'le aynı fikirdedir ve Oğuz adını "kabile, boyar" şeklinde açıklar.¹³² Yine Kononov da yukarıdaki isimlerle aynı etimolojik teklifi sunmuştur.¹³³

Golden, Németh ve takipçilerinin bu adı okuma biçimlerine itiraz eder ve Oğuz adıyla ilgili "akrabalık" ifade eden Türkçe *oğ/uk* köküne başvurur. Ona göre Oğuz ve Ogur adları, bir akrabalık topluluğu için kullanılan erken bir terim olan ve VIII. yüzyıla gelindiğinde artık üretken olmayıp etnonimleşen **oğ* ya da *ok ~ uk* kökünün (-k- > -ğ- ünlülerarası değişimine sahiptir) topluluk/çoğul son ekleriyle birleşmesinden gelmektedir. Kısacası o, Oğuz adını "akraba urukların/boyarın birliği" olarak okur.¹³⁴ Ayrıca Çin kaynaklarının bu adı doğrudan "boy" anlamıyla çevirdiklerini belirterek, Oğuz'un *terminus technicus politicus* olma durumuna vurgu yapar.¹³⁵ Hamilton da Golden'a yakın bir açıklama yapar. Ona göre Orhon Türkçesindeki *oğuz*'la Uygurca metinlerdeki *oğuş* kökensel olarak özdeş olmamakla birlikte bu iki kelime arasında daha sonra bir benzeşme ortaya çıktı. Aynı ünlülere sahip bu iki kelime arasında, Türkçedeki pek çok uyaklı kelime çifti (ahsak-buhsak, yaşıl-yuşul, katılğan-karılğan, çart-çurt gibi)

¹²⁸ Denis Sinor, "Oğuz Kağan Destanı Üzerinde Bazı Mülâhazalar", çev. Ahmet Ateş, **Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, Cilt: 4, Sayı: 1-2, 1950, s. 5.

¹²⁹ Fuzuli Bayat, "Uz ~ Guz ~ Oğuz Kavim Adının Etimolojisi", **Karadeniz Araştırmaları**, Sayı: 3, 2004, s. 71.

¹³⁰ Németh, Yurt Tutan Macarlığın Oluşumu, ss. 54-55.

¹³¹ L. Ligeti, "Die Herkunft des Volksnamens Kirgis", **Körösi Csoma-Archivum**, Vol: 1, 1921-1925, s. 380.

¹³² Pritsak, "Tribal Names and Titles Amongst the Altaic Peoples", s. 72.

¹³³ Nikolay A. Baskakov, "Oğuz, Oğuz-Kağan Etimolojisi Üzerine", **Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, Cilt: 24, Sayı: 35-37, 1986, s. 35.

¹³⁴ Golden, Oğuz sözüyle birlikte *oğul*, *oğuş*, *oğulcuk*, *oğlan* ve *oğlak* kelimelerini söz konusu *oğ* kökene bağlayarak bunların "soy, aile ve akrabalık" anlamlarını verdiklerini belirtir. Peter B. Golden, "Ok ve Ogur ~ Oğuz*", çev. Hayrettin İ. Erkoç, **Dokuz Oğuzlar ve Oğuzlar Üzerine Araştırmalar**, Ed. Tevfik O. Özgün, Gece Akademi Yayınları, Ankara, 2019, ss. 44, 47; Golden, Türk Halkları Tarihine Giriş, s. 169.

¹³⁵ Golden, "Oğuzların Göçleri", s. 67.

örneğinde görüleceği üzere *oğuş- oğuz* uyum sağlayıcı benzeşmesi meydana geldi. Dolayısıyla bu ad "klan, soy" anlamlarını vermelidir.¹³⁶

Tüm bu etimolojik tekliflerden başka kelimenin ne anlama geldiğine dair çok farklı görüşler de bulunur. P. A. Boodberg, Türkçe *ugur* ("boynuz") kelimesinin sonundaki -r'yi zetasizmle Oğuz'a bağlamaya uğraşmış ve birçok Türk halkı (Ogur, Uygur, Avar v.d.) ile birlikte Oğuzların adını "boynuz" olarak açıklamıştır.¹³⁷ Hamilton onun bu görüşünü sorunlu ve biraz da kuralların zorlanması şeklinde yorumlayarak eleştirmiştir.¹³⁸ Bir diğer farklı görüş de Berezin ve Pelliot'dan gelir. Oğuz adının etimolojisini ilk kez inceleyen (1861) alim olan Berezin, bu adı *uğuz* biçiminde okuyarak Genel Türkçe'de *ağız* şeklinde okunan ve "ağız sütü, doğumdan sonraki ilk süt" anlamlarını veren kelimeye ulaştı.¹³⁹ Onu takiben P. Pelliot da *uğuz* biçiminde bir okuma ve "ağız sütü, ilk süt" anlamı ile Berezin'i tasdikledi.¹⁴⁰ Baskakov ise bu kavmin adını *ögüz*, *oğuz* biçimlerinde okuyarak "bilge, akıllı, güçlü, kudretli" anlamlarına gelebileceğini söyledi.¹⁴¹ Fakat bu görüşlerin şu ana kadar Oğuz adını açıklamada genelin ittifakını sağlayamadığı görülüyor. Ne Boodberg'in "boynuz" ne de Berezin ile Pelliot'nun "ağız" tekliflerinin pek ciddiye alınmadığı aşikâr olarak duruyor. Keza Baskakov'un "bilge, akıllı, güçlü, kudretli" açıklaması da aynı minvalde değerlendirilmiştir.

Oğuz adının etimolojisi konusu Türkiye'deki tarihçiler ve dilbilimcilerin de ilgisini çekmiş ve konuyla ilgili yukarıda bahsettiğimiz bilim adamlarının sundukları görüşlere benzer veya aykırı fikirler sunulmuştur. Konuyla ilgili olarak Ercilasun, 1988'de Oğuz adının etimolojisine dair yapmış olduğu incelemede Sinor ve Bazin'in izinden giderek "öküz" anlamında karar kılmıştır. O, Uygur harfli Oğuz Kağan destanında Oğuz'un doğumundan hemen önce "onun resmi budur" denilip bir öküz resminin çizilmesini; İran efsanelerine göre Acemlerin Adem'i sayılan Keyûmers'in baş

¹³⁶ Hamilton, s. 113.

¹³⁷ Peter A. Boodberg, "Marginalia to The Histories of The Northern Dynasties", **Harvard Journal of Asiatic Studies**, Vol: 4, No: 3/4, 1938, ss. 236-238.

¹³⁸ Hamilton, s. 112.

¹³⁹ Baskakov, "Oğuz, Oğuz-Kağan Etimolojisi Üzerine", s. 35.

¹⁴⁰ Paul Pelliot, **Uygur Yazısıyla Yazılmış Uğuz Han Destanı Üzerine**, çev. Vedat Köken, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1995, ss. 4-5. Hamilton'un bildirdiğine göre Pelliot daha sonra bu görüşünden cayacak ve *Oğuz* şeklinde bir okuma yaparak "boy, klan" anlamlarında karar kılacaktır. Bkz. Hamilton, s. 113.

¹⁴¹ Baskakov, *Uygur ve Ogur boy adlarını da bu çerçeve ve anlam dâhilinde okur*. Baskakov, "Oğuz, Oğuz-Kağan Etimolojisi Üzerine", ss. 36-37.

düşmanının öküz olmasını; Boğaç Han ile Oğuz Kağan'ın aynı kişiler olarak değerlendirilip Boğaç adının bizatihi öküz'le ilgili olmasını, *Oğuz* ile *öküz* arasında bir ilişki kurulmasına delalet sayar. Ayrıca Türklerde kişi adı olarak hayvan adlarının kullanılması durumunu da örnek vererek görüşlerini takviye eder.¹⁴² Ancak Ercilasun yakın bir zamanda Oğuz adının etimolojisine dair yaptığı bir incelemede, destan kahramanı olan Oğuz ile boy adı olan Oğuz'un farklı anlamlar içerdiği görüşünde karar kılarak bu konudaki fikrini revize etmiştir. Bu son çalışmasında destan kahramanı olan Oğuz'a eski görüşünde olduğu gibi "öküz" anlamı izafe ederken, boy adı olan Oğuz'u da *ok+uz* "boyılar, kabileler" olarak okur. Oğuz adında boyu ifade eden *ok*'taki *-k*'nın nasıl *-ğ*'ye dönüştüğü konusunda ise, sık kullanılan kelimelerdeki ses olaylarının sık kullanılmayanlara göre daha hızlı meydana geldiğini, örnek olarak kelime başı *t*'yi koruyan Türkistan ve Kıpçak lehçelerinde *de-* fiilinde *-t*'nin korunmayıp tonlulaştığını söyler.¹⁴³

Saadettin Gömeç Oğuz adıyla ilgili genellikle kabul edilen görüşün "okların birliği", yani "kabile" olduğunu belirtmiş, ardından kendisi de bu konuda bir etimolojik teklif sunmuştur: *Oguz* < *oq~og*= *ok*, "boy, nesil (ög= anne) + *uz/üz* çokluk eki > *oguz* "boy".¹⁴⁴ Bu açıklamasıyla onun Németh görüşüne yakın durduğu söylenebilir.

Bilge Özkan Nalbant'ın Oğuz adını *ok* ve *uz* olarak ikiye ayırıp, "ok yapmakta usta, ok ustası" şeklindeki etimolojik teklifi zorlama gözüküyor. Diğerlerinden farklı olarak *ok*'da "silah" anlamındaki *ok*'u görür ve sondaki çoğul eki *-z* yerine bunu doğrudan "usta, maharetli" anlamındaki *uz*'a bağlar. Herhangi bir tarihsel kayda dayanmadan Oğuz Han'ın Karluk, Kıpçak, Uygur, Kanglı gibi boyların Oğuz konfederasyonuna katıldığını ve

¹⁴² Ahmet B. Ercilasun, "Oğuzlar ve Oğuz Adı Üzerine", **Türk Kültürü**, Sayı: 2, Ankara, 2008, ss. 230-231. Ercilasun'un destanî bilgileri baz alarak yaptığı etimolojik denemede (yukarıda da vurguladığımız üzere daha sonra bu görüşünden vazgeçecektir) gözden kaçırılan husus, Oğuz adlı efsanevî kişinin henüz Oğuz boylar birliği kurulmadan önce kaynaklara yansımaması gerçekliğidir. Zira gerçekte böyle bir kişi ya da kağanın yaşamadığı vakidir. Oğuz boylar birliğinin büyümesi ve çok geniş bir alana yayılması sonraki dönemlerde bu topluluğun efsanevî ata ihtiyacını doğurmuş ve Oğuz Kağan efsanesi ortaya çıkmıştır. Onun kişiliği Saka çağının gerçek bir tarihsel figürü olan Efrasiyab yani Alper Toña özdeşleştirilmiştir. Nitekim Oğuz Kağan'ın macera ve savaşlarının anlatıldığı Oğuznamelerin çıkış tarihlerinin artık Oğuzluğun çoktan şekillendiği bir dönemde belirmesi de görüşümüzü destekler niteliktedir.

¹⁴³ Ahmet B. Ercilasun, "Oğuz Adının Etimolojisi", **Oğuzlar Dilleri, Tarihleri ve Kültürleri**, 5. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri, 21-23 Mayıs 2014, Ankara, Ed. Tufan Gündüz ve Mikail Cengiz, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2015, s. 17.

¹⁴⁴ Saadettin Gömeç, "Oğuz Kağan'ın Kimliği, Oğuzlar ve Oğuz Destanları Üzerine Bir-İki Söz", **Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 23, Sayı: 35, 2004, s. 116.

bunların adlarının Oğuz Kağan tarafından verildiğini ifade etmesi, yapılan etimolojik açıklamayı destekleme temelli mesnedsiz ve gelişmiş güzel yorumlardır.¹⁴⁵ Biraz önce de değindiğimiz üzere, Oğuz adının ortaya çıkışında tamamen efsane kaynaklı bilgilerin öne çıkartılıp etnik süreçlerin göz ardı edilmesi, bu türden yorumların ortaya çıkmasına sebebiyet veriyor.

Konuyla ilgili sunulan etimolojik teklifler içinde Németh'in güncelliğini koruyan görüşüne yakın durduğumuzu söyleyelim. Muarızları onun Türkçe'de *-k*'dan *-ğ*'ye geçişi örneklendiremediği veya böyle bir geçişin söz konusu olmadığı hususunda kendisini eleştirmişlerdir.¹⁴⁶ Ancak o, Macar yurt tutuşunu anlattığı klasik eserinde *-k* *-ğ* geçişine dair bazı örnekler vererek öne sürdüğü etimolojik açıklamanın kolay bir şekilde yabana atılamayacağını göstermiştir: *yaq*- 'yaklaşmak' ~ *yağut* 'yakınlaştırmak'; *aqa* > *ağa*; *yağ(k)uru*, *yağutir*.¹⁴⁷ Onun "oklar, boylar" şeklindeki önerisi, bu çalışmada ayrıntılı olarak ele alacağımız Sirderya-Aral Oğuzluğunun oluşum biçimiyle uyum ve paralellik arz eder. Zira farklı yerlerden gelen boylar siyasî yönden birleşerek gevşek yapılı bir boylar birliği oluşturmuş ve bundan mülhem bu yapı Oğuzlar adıyla anılmıştır.

VIII. yüzyıldaki Kök Türk ve Uygur yazıtlarında görülen Oğuz adlı boy birlikleri (*Oğuz*,¹⁴⁸ *Üç Oğuz*,¹⁴⁹ *Sekiz Oğuz*,¹⁵⁰ *Dokuz Oğuz*¹⁵¹) çalışmamızın konusu olan Sirderya Oğuzlarından farklı olan yapılarıdır. Bunları VIII. yüzyılın ortalarında belirmeye başlayan Batı Oğuzlarıyla karıştırmamak gerekiyor. Aynı şekilde Oğuz adının rotasızmlı biçimi olan ve batı bölgelerinde teşekkül eden Ogur adı da bir araya gelen boyları vurguluyordu. Dolayısıyla Oğuz'u "boylar" anlamında, bir cins isim olarak görmek doğru bir yaklaşım olacaktır. Ancak bu da tarihin belirli bir dönemi için geçerli olan bir keyfiyettir. Cins isim olarak kullanılan Oğuz, VIII. yüzyılla birlikte etnik bir yapıyı niteleyerek, başlangıçtaki

¹⁴⁵ Bilge Ö. Nalbant, "Oğuz" Sözcüğünün Kökeni Üzerine Yeni Düşünceler", *Türkbilig*, Sayı: 20, 2010, s. 57.

¹⁴⁶ Sinor, "Oğuz Kağan Destanı Üzerinde Bazı Mülâhazalar", s. 4. Golden, "*Türkçede sıklıkla görülen ünlülerarası -k- > -ğ- değişimi ok için tipik değildir*" diyerek söz konusu görüşe kesin bir şekilde karşı çıkar. Hatta Türkiye Türkçesi ve Türkmencede de diğer Türk lehçelerinde olduğu gibi ok'taki *-k*'nın korunduğunu, bununla birlikte Hakasça ve Karaçay-Balkarca'nın bu konuda bir istisna teşkil ettiğini söyler. Bkz. Golden, "Ok ve Ogur ~Oğuz*", ss. 42-43.

¹⁴⁷ Németh, Yurt Tutan Macarlığın Oluşumu, s. 55.

¹⁴⁸ Tekin, Orhon Yazıtları, s. 30.

¹⁴⁹ Tekin, Orhon Yazıtları, s. 62.

¹⁵⁰ Erhan Aydın, *Şine Usu Yazıtı*, Karam Yayınları, Çorum, 2007, s. 58.

¹⁵¹ Aydın, *Şine Usu Yazıtı*, s. 43.

anlamını ve özelliğini yitirmiştir. Artık Oğuz adı bir etno-siyasî teşekkülün yeni adıdır. Tüm bunların dışında şunu da söylemek lazım ki, Werner'in de haklı olarak ifade ettiği üzere, Oğuz adı başlangıçta bir boylar gurubunu temsil ediyorken, sonraları bir efsane karakterine bürünerek bir bey ya da boylar beyi veya boy atasına dönüşmüştür.¹⁵²

2. Oğuz Coğrafyası

Oğuz boylar birliği ve Oğuz Yabgu Devleti, Aral Gölü ile Sirderya kıyılarında teşekkül etmişti. Dolayısıyla adı geçen bu bölgeler onların merkezî toprakları idi. Ancak merkezin dışında Oğuzlara ait toplulukların yayıldığı veya onlar tarafından ele geçirilen topraklar hiçte azımsanamayacak genişlikteydi. İslam coğrafyacılarının verdiği bilgiler dâhilinde bugün onlara ait toprakların ulaştığı yerleri ve sınırları öğrenebiliyoruz. Özellikle İdrisî'nin verdiği bilgiler diğer İslam coğrafyacılarınıninkilere göre öne çıkar niteliktedir. İdrisî'nin, XII. yüzyılda, Norman sarayında Kral II. Roger için yazdığı coğrafya eseri *Kitâbu Rucâr*'da (diğer adıyla *Nüzhetü'l-Müşâtâk*) Oğuzların nerelerde yaşadıkları ayrıntılı biçimde tasvir edilir. Ona göre Oğuz ülkesi kuzeye ve doğuya doğru uzanan büyük bir ülkedir. Burası esas olarak Aral-Balkaş arası ile kuzeyde İrtiş ve kuzeybatıda İtil ile Ural'a kadar olan araziye kapsar.¹⁵³ Onun bu tarifi Oğuzların bulunduğu bölgelerin nihai sınırlarını gösterir.

Etnik oluşum çağına (VIII-IX. yüzyıllar) dönecek olursak, Oğuzların ulaştığı sınırlar ve komşularına dair şu şekilde bir coğrafi tasvir yapılabilir: Oğuzların doğusunda Karluk, Çiğil ve Azkiş/Ezkişler; güneyde Abbasilerin Amuderya ve çevresindeki toprakları; batısında Hazar Denizi; kuzeybatıda, İtil-Ural civarında Bulgarlarla Macarlar; kuzeyde de Peçenekler ve yakın ilişki içerisinde oldukları Kimekler bulunuyorlardı. Agacanov'a göre bu geniş toprakların tamamında nüfusun çoğunluğunu Oğuz boylarının oluşturduğu söylenemez. Onlar, daha ziyade Aral civarını, Kuzey Hazar çevresi ve Sirderya'nın aşağı akımlarını mesken tutmuşlardı.¹⁵⁴

¹⁵² Ernst Werner, **Büyük Bir Devletin Doğuşu: Osmanlılar (1300-1481)**, çev. Yılmaz Öner ve Orhan Esen, Yordam Kitap, İstanbul, 2019, s. 39.

¹⁵³ Şeşen, ss. 113-116.

¹⁵⁴ Sergey G. Agacanov, **Oğuzlar**, çev. Ekber N. Necef ve Ahmet Annaberdiyev, Selenge Yayınları, İstanbul, 2004, s. 105.

Söz konusu Oğuz ülkesi sınırlarının daha dar ve ilk döneme ait bir tarifini Ebul Gazi Bahadır Han'da buluyoruz. Ona göre Oğuz ilinin doğusunda Issık Göl ve Almalık; batısında Sayram ile Kazgurt ve Karaçık Dağları; kuzeyinde Uluğ Dağ ve Kіçik Dağ ve güneyinde de Sirderya'nın ağzında bulunan Yengikent ve Karakum bulunuyordu.¹⁵⁵ Onun tarifini VIII. yüzyıldaki İlk Oğuzların ülkesi olarak değerlendirmek daha doğru bir yaklaşım olacaktır.

Oğuzların Aral-Sirderya havalisi dışında, başka bölgelerde de yaşadığını biliyoruz. İdrisî'de Gargûn Gölü civarında oturan Oğuzlardan bahsedilir. Ona göre bu gölün etrafında Oğuz Türklerinden bir sınıf olan *Han'âketin* kabilesi yaşar ve bunlar çevredeki Türklere karşı çok saldırgandır.¹⁵⁶ Agacanov, Gargûn adlı gölü Görgüz şeklinde okur ve burada aynı adı taşıyan bir kaleden bahseder. İdrisî'nin Han'aket dediği Oğuz boy adını da *Hanga Kіşi* şeklinde düzeltir.¹⁵⁷ Karatay'a göre söz konusu bu Oğuz boyu sonraki dönemlerde de varlığını devam ettiren Karakalpakların ve Özbeklerin Hanakas boyudur.¹⁵⁸ Anlaşıldığı kadarıyla bu boy 24'lü boy sisteminin dışında kalmış ve izole halde bütünlüğünü koruyarak diğer Oğuzlardan farklı bir yol takip etmiştir.

İdrisî'de *Candaga* adında, Harezmi'nin doğusunda yaşayan bir Oğuz grubundan daha bahsedilir: "*Candaga Oğuzlardan göçebe bir kabiledir. Bunların ülkesi münbit, çok otlaklı, bol sulu ve çok soğuk bir yerdir. Sığındıkları ve ihtiyaçlarını temin ettikleri şehirlerine Hiyâm denir. Burası sarp bir dağın başında çok müstahkem bir kaledir*".¹⁵⁹ Agacanov, bu Oğuz grubunun adını *Handak/Hendek/Hındak/Kındak* (Kınık?) biçimlerinde okur. Ayrıca Talas Alatau'ı ile Çu Vadisi'nde göçebe bir hayat sürdürdüklerini ve buradaki Hiyam kalesinde oturduklarını söyler.¹⁶⁰

Aral'ın kuzeyindeki bölgelerde de Oğuzların yaşadığına dair İslam kaynaklarında haberler bulunur. Bunlardan Mesudî, Kara İrtiş ve Ak İrtiş nehirleri kıyısında Kimeklerle

¹⁵⁵ Ebûlgazi Bahadır Han, Şecere-i Terakime, s. 56.

¹⁵⁶ Şeşen, s. 115.

¹⁵⁷ Agacanov, s. 105.

¹⁵⁸ Karatay'ın konuyla ilgili incelemesi için bkz. Osman Karatay, "Hanakas Oğuzlarından Karakalpak ve Özbeklerin Keneges Boyuna", **Fuzuli Bayat Armağanı**, Der: Eyüp Ay, Çağlar Yayınları, Ankara, 2008, ss. 129-142.

¹⁵⁹ Şeşen, ss. 113-114.

¹⁶⁰ Agacanov, s. 105.

beraber Oğuzların da yaşadıklarını söyler.¹⁶¹ Mesudî'deki haber sahih görünüyor. Zira ilerleyen bölümlerde bahsedeceğimiz üzere Oğuzların Kimek-Kıpçak dünyası ile coğrafi ve dolayısıyla etnik yakınlıkları vardı.

3. Oğuz Etnik Oluşumun Aşamaları

3. 1. Sirderya Oğuzları ve Dokuz Oğuzlar

Oğuz etnik oluşumunda Sirderya Oğuzlarını Orhun ve Selenge boylarında yaşayan Dokuz Oğuzlarla (veya Dokuz Boy) aynı topluluk saymak veya onların batıdaki kolları olarak görmek, Oğuz erken tarihi araştırmalarında yaygın bir alışkanlık haline gelmiş bulunuyor. Bu yaklaşım etnik süreçleri göz ardı eder ve bir topluluğu mutlaka diğer bir topluluğun devamı saymak gibi hatalı bir bakış açısının yansıması olarak karşımızda durur. Bu şekilde bir anlayışın ortaya çıkmasında, Sirderya Oğuzlarının şekillenmeye başladığı dönemde (VIII. yüzyılın sonları) onlarla ilgili dönemin kaynaklarının yeterli bilgiyi sunmaması, konuyu araştıranları böyle bir yola sevk etmiş gözüküyor.

J. Hamilton, Dokuz Oğuzların yapısını ayrıntılı olarak incelediği makalesinde bu konuya değinmiştir. Ona göre Guzlar (kendi deyimiyle), en doğudaki Türk sınır bölgelerinden (Dokuz Oğuz illerinden) hareket ederek VIII. yüzyılın son yıllarında Hazar Denizi ile Balkaş Gölü arasındaki bozkırlara gelmişlerdir. Doğal olarak bunlar Dokuz Oğuz Konfederasyonu üyesi Oğuz boyları olup, söz konusu konfederasyona ait kağanlık gücünün doruğundayken batıya iskân edilmiş ve yayılmışlardır.¹⁶² Görüldüğü üzere Hamilton, Sirderya Oğuzlarını doğrudan Dokuz Oğuzlara bağlıyor.

Onu takip edenlerden biri olan Bosworth, Gaznelilerle ilgili çalışmasında, Oğuzların erken tarihleri ile ilgili birtakım açıklama ve yorumlarda bulunur. Ona göre Sirderya Oğuzları Doğu Türk Kağanlığı'nın/Doğu Göktürklerinin en önemli bileşeni olan Dokuz Oğuzların bir grubu olarak tarih sahnesine çıkmışlardır. VIII. yüzyıl boyunca da

¹⁶¹ Mesudî, Murûc ez-Zeheb, ss. 32-33. Bununla birlikte Agacanov, söz konusu Kara ve Ak İrtiş nehirlerini Ural ve Emba olarak görür. Kendisi böyle yorumlamakla birlikte biz, Birûnî'de bazı Oğuz gruplarının Kimek ülkesinde ikamet ettiklerine dair verdiği bir haberi göz önünde bulundurarak, Mesudî'nin nehir isimlerini karıştırmadığı kanaatindeyiz. Bkz. Şeşen, s. 199.

¹⁶² Hamilton, s. 123.

Doğu Türklerinin kalpgâhından, yani Orhun ve Selenge vadilerinden batıya doğru irtiş, Aral Gölü ve Sirderya dolaylarına göç etmişlerdir.¹⁶³

Hamilton ve Bosworth'un Oğuz etnolojisine dair açıklamaları, Türkiye'de konuyla ilgili görüş bildiren Banguoğlu ve Kafesoğlu tarafından da kabul görür. Banguoğlu kaynakların kıtlığına vurgu yaparak Batı Oğuzlarının Dokuz Oğuzlarla aynı topluluk olduğunu, sonunculardan kopan grupların batıdaki Oğuzluğu oluşturduklarını belirtir. Bununla birlikte İrtiş, Aral ve İdil arasındaki bozkırların çok evvelden *Oğuz Bozkırları* olarak adlandırıldığını, dolayısıyla bu göç edenlerin orada kalan Oğuzlara katıldıklarını, hatta söz konusu batıdaki bozkırların esas Oğuz anayurdu olabileceği ihtimalinden dem vurur.¹⁶⁴ Banguoğlu'nun Oğuz etnik oluşumunu sadece doğu kaynaklı görmeyip batıda erken bir yurt ve bir Oğuz grubunun varlığına dair vurgu yapması önemlidir. Zira bizim tezimiz, ilerleyen bölümlerde açıklayacağımız üzere, etnik oluşumun esas merkezinin Aral-Sirderya havalisinde olduğu üzerinedir.

Kafesoğlu, VII. yüzyılın ilk yarısında Tola-Selenge civarında Dokuz Oğuzlar olarak ortaya çıkan boy birliğinin Oğuzlar olduğunu ve bunları Göktürklerle aynı topluluk olarak görmek gerektiğini ifade eder. Yani Göktürkleri oluşturan topluluklar bizzat Oğuzlardır. Daha sonra Göktürkleri oluşturan bu kalabalık Oğuz kitlesi hakkında pek bilgi olmadığını, bunların batı yönünde büyük bir göç hareketi başlattıkları şeklinde tahminî bir yorumda bulunur.¹⁶⁵ Böylesine kalabalık bir kitlenin, -kendisinin ifadesiyle- Göktürkleri meydana getiren çekirdek topluluğun doğudan batıya göç hareketini, hem dönemin Çin kaynaklarının hem de İslam kaynaklarının sükûtle geçmesi pek olası gözüküyor. Bu durum, etnik oluşum yerini doğuda değil batıda aramamız gerektiğine işaret eder.

¹⁶³ Clifford E. Bosworth, **The Ghaznavids Their Empire in Afghanistan and Eastern India 994-1040**, Munshiram Manoharlal Publishers Pvt. Ltd, New Delhi, 1992, ss. 210-211. Bununla birlikte o, "VIII. yüzyılın Dokuz Oğuzları ile sonraki Oğuzlar (Sirderya Oğuzları) arasında herhangi bir bağlantı olduğundan emin olamayız" şeklinde bir yorumda bulunarak bir önceki görüşünü revize etmiştir. Bkz. Clifford E. Bosworth, "The Origins of the Seljuqs", **The Seljuqs Politics, Society and Culture**, Ed. Christian Lange and Songül Mecit, Edinburgh University Press, Edinburgh, 2011, s. 14. Benzer görüşler Gordlevskiy tarafından da dillendirilir. Vladimir A. Gordlevskiy, **Küçük Asya'da Selçuklular**, ter: Abdülkadir İnan, Haz: Timurlan Omorov, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2015, s. 64.

¹⁶⁴ Tahsin Banguoğlu, " Kâşgari'den Notlar: II Oğuzlar ve Oğuzeli Üzerine", **TDAY-Belleten**, Cilt: 7, 1956, ss. 1-2.

¹⁶⁵ Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, ss. 151-152.

Peacock, Selçukluların kuruluş sürecini inceleyen eserinde Oğuzların kökenleri konusuna kısa da olsa değinmiştir. Oğuzların adına Moğolistan'daki Türk yazıtlarında rastlanıldığını (VIII. yüzyıl) ve II. Göktürk Kağanlığı içinde önemli roller üstlendiklerini söylese de, bu topluluğun X. yüzyılda Aral Gölü çevresinde ortaya çıkan Oğuzlarla ve hatta Selçuklularla olan etnik bağı konusunda şüphelerini dile getirir. Ancak bu şüphelerine rağmen İbnü'l-Esir'de geçen haberi esas alarak onların kökenlerini doğuda, Moğolistan bozkırlarında arar.¹⁶⁶

Batıdaki Oğuzları doğudaki Dokuz Oğuzlarla birleştiren görüşe karşı ciddi itirazlar vardır. Sümer, IX. yüzyılda, Sirderya boylarında Oğuz adıyla ortaya çıkan topluluğun Dokuz Oğuzlar olmadıklarına işaret eder ve bu kanaate ulaşmasını şu gerekçelerle sıralar: Öncelikle İslam coğrafyacıları Dokuz Oğuzlar ile Oğuzları (Guz) ayrı topluluklar olarak görmüşlerdir. Sirderya'daki Oğuz İli Bozok ve Üçok olarak ikiye ayrılmıştı. Bu adlar Batı Göktürklerinin dayandığı On Okların bir hatırasıdır. Sirderya boylarında oturan Oğuzların başındaki yabguların naibleri Köl Erkin unvanını taşırlardı. Bu unvanı On Okların Nu-shi-pi koluna mensup yöneticilerin taşıdığı biliniyor. Kül Tigin'in 732'de yapılan cenaze törenine Oğuz Bilge Tamgaçı adında biri katılmıştı. Bu ad Batı Göktürklerine bağlı Oğuz boyunu niteler. Dokuz Oğuzların Tonra ve Kun adlı boylarına Oğuzlar arasında rast gelinmez. Kaşgarlı'dan öğrenildiğine göre Batı Oğuzlarının konuştuğu Türkçe Doğu Göktürk coğrafyasında bulunan Uygur lehçesinden farklıdır. Bunun yanı sıra doğudaki komşuları Yağma, Çiğil ve Tohsıların konuştuğu Türkçeden de ayrışır. Bu toplulukların konuştuğu Türkçe genel olarak Hakanî Türkçesi olarak bilinir ve Oğuzcaya nazaran Orhun Yazıtları'nın diline daha yakındır. Dolayısıyla Dokuz Oğuzlar ile Oğuzlar arasında uzak bir akrabalıktan söz edilebilir.¹⁶⁷

Görüldüğü üzere Sümer, hem İslam kaynaklarının şahitliğinde Oğuz-Dokuz Oğuz farklılığına dikkat çekiyor hem de bu iki topluluğun teşkilatlanma ve lehçe farklılıklarına işaret ederek mevcut görüşü reddediyor. Kendisi bir klasik haline gelen eserinde Oğuz etnik oluşumuna çok ayrıntılı bir yer ayırmasa da, konuyla ilgili bu ifadesinden Oğuzluğun köklerini batıda, en azından On-Ok bölgesinde aradığını anlıyoruz.

¹⁶⁶ A. C. S. Peacock, **Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu**, çev. Zeynep Rona, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2017, ss. 22-23.

¹⁶⁷ Faruk Sümer, **Oğuzlar Türkmenler Tarihleri Boy Teşkilatı Destanları**, 6. Baskı, TDAV Yayınları, İstanbul, 2016, s. 46.

Daha çok Oğuz siyasî tarihine ağırlık veren ve etnik oluşum konularına çok girmeyen Agacanov, Oğuzlar ve Dokuz Oğuzlar arasındaki ilişkiyi kitabının sınırları dışında kaldığı için incelememeyi tercih etmiştir. Ancak o eserin önsöz kısmında konuyla ilgili birçok çalışma yapıldığını, bununla birlikte konu üzerinde genel kabul gören bir görüşün ortaya çıkmadığını belirtir. Ayrıca onun Oğuzlar ve Dokuz Oğuzlar arasındaki etno-politik ilişkinin bir hayli tartışmalı olduğu yorumunda bulunması, bu iki topluluğu birbirinin devamı olarak görmeyen tarihçiler arasında yer aldığını gösterir.¹⁶⁸

Sirderya Oğuzlarını Dokuz Oğuzlarla aynı topluluk olarak görme eğiliminde olanlar, dayanak noktası olarak İbnü'l-Esir'de (XIII. yüzyılda yazmıştır) geçen şu haberi alırlar: "*Horasan tarihçilerinden biri, Oğuzlar hakkında oldukça açık bilgi verir ve der ki: Oğuz kavmi Türklerin bulunduğu en uzak bölgelerdeki sınır boylarından Mehdi zamanında Mâveraünnehir'e göç etmişler ve Müslüman olmuşlardı.*"¹⁶⁹ Bu haberin Sirderya Oğuzlarını işaret etmesine dair bazı itiraz ve yorumlar gelmiştir. Karatay'a göre, böyle büyük bir boyun İbnül-Esir'in kastettiği gibi Moğol bozkırlarından batıya doğru göçüne dair bir kaynağımız bulunmuyor. Oldu ise Göktürk devletinin yıkılmasıyla ilgili ve muhtemelen Karluk göçünden önce beklenmesi gereken bu göçü bilmediğimiz gibi, Göktürklerin yerine Doğu bozkırlarındaki hâkimiyeti devam ettiren Uygurlar döneminde Selenge Oğuzlarının varlıklarını sürdürmeleri bu düşüncüyü iptal eder. Belki Uygur hâkimiyetindeyken bir göç farz edeceğimiz ki, bu da tamamen farazi kalır; delili yoktur.¹⁷⁰ Yine Karatay'a göre bu olayı gerçek olarak kabul etsek bile, söz konusu Oğuzların geldiği bölgeler eşit derecede olmak kaydıyla Selenge Havzası, Güney Sibirya kuşağı, Ural önleri ve Yedisu olmalıdır.¹⁷¹

İbnü'l-Esir'deki bu kaydı temel alarak Oğuzla Dokuz Oğuzu eşleştirenlere bir itiraz da Golden'dan gelir. Ona göre VIII. yüzyılda *Oğuz* teriminin yalnızca bir "boy birliği" ya da "akraba boylar topluluğu" anlamına geldiğini ve çeşitli boy birlikleri (*Üç Oğuz, Altı Oğuz*) tarafından kullanıldığını göz önünde tutarak bu adlandırmayla (bir *terminus technicus*) ortaya çıkan herhangi bir boyun ya da boy birliğinin, daha önceki bu

¹⁶⁸ Agacanov, s. 9.

¹⁶⁹ İbnü'l-Esir, *İslâm Tarihi XI*, çev. A. Özeydin, Bahar Yayınları, İstanbul, 1991, s. 155.

¹⁷⁰ Osman Karatay, *İlk Oğuzlar Köken, Türeyiş ve Erken Tarihleri Üzerine Çalışmalar*, Haz: Umut Üren, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2017, ss. 82-83. Banguoğlu da İbn-ül-Esir'deki bu Oğuz göçü haberinin zayıflığına dikkat çeker. Bkz. Banguoğlu, s. 2.

¹⁷¹ Karatay, *İlk Oğuzlar*, s. 60.

ya da şu topluluğun çizgisel şekilde doğrudan oluşmuş bir devamı (etnik açıdan) olduğu şeklinde bir sonuca varmak zorunda değiliz. Bu, daha erken bir *Oğuz*'un unsurlarının Sirderya Oğuzlarını oluşturdukları ihtimalini dışarıda bırakmamaktadır.¹⁷² Golden burada çok önemli bir noktaya dikkat çekiyor. Oğuz teriminin tek bir etnik kökenden gelenleri nitelemediği, yere ve zamana göre politik bir anlam taşıdığı, dolayısıyla o dönemde (VIII. yüzyıllar) herhangi bir kaynaktan görülen bu adın farklı Oğuzları (boy grupları) işaret edebileceği konusunda bir uyarıda bulunur.

Tüm bulgular farklı yerde ve farklı zamanda oluşan iki ayrı topluluğa işaret ediyor. En başta da vurguladığımız üzere Dokuz Oğuzların batıya, Aral civarına kalabalık kitleler halinde bir göç hareketini dönemin kaynakları zikretmiyorlar. Daha önce değindiğimiz üzere tek istisna İbnü'l-Esir'deki haber. O da Maverânnehir'e yapılan bir göçten bahsediyor. Biz VIII. yüzyıl sonunda Oğuzları bahsi geçen bölgede göremiyoruz. Oraya yapılan ilk kitlesel göç X. yüzyılın ortalarında Selçuk Bey ve Oğuzları tarafından gerçekleştiriliyor.¹⁷³

Sirderya ve çevresinde oluşan Oğuz boylar birliğine katılan toplulukları, doğudaki Dokuz Oğuzların boylarıyla karşılaştırdığımızda da istenilen denklige ulaşamıyoruz. Dokuz Oğuzları oluşturan boylar şunlardı: 1. *Uygur*, 2. *Hun/Kun*, 3. *Bayırku*, 4. *Toŋra*, 5. *Sseu-kie/Sıkar/İzgil*, 6. *K'i-pi/Ch'i-pi*, 7. *P'ou-kou/Buku(t)*, 8. *A-pu-ssü*, 9. *Ku-lun-wu-ku*.¹⁷⁴ Buradaki boy adlarının hiçbirisi sonraki Oğuzlarda görülüyor. Bu birlik içinde Uygurların öne çıkmasıyla Dokuz Oğuzlar On Uygur adıyla da anılır olmuşlar ve bu yapının içine On Uygur'u meydana getiren uruklar da mevcut siyasî yapıya dâhil olmuşlardır. On Uygur da şu boylardan oluşuyordu: 1. *Yağlakar*, 2. *Uturkar/Ütiger*, 3. *Kürebir/Kürevir*, 4. *Bakasakır*, 5. *Avırçag/Evüçek?*, 6. *Kazar/Kasar*, 7. *Huwasu/Huguzu?*, 8. *Yagmurkar/Yabutkar*, 9. *Ayamur/Aymur/Eymür?*.¹⁷⁵ Bu uruklar içerisinde sadece Ayamur/Eymürün -şayet Ayamur, Eymür olarak okunacaksa- sonraki Oğuzlarda bir karşılığı bulunuyor. Muhtemelen Uygurların IX. yüzyılın ortasında iktidarı yitirmesinden sonra onlardan kopan bu topluluk Oğuz birliğine (belki öncesinde Kimeklere?) katılmıştır.

¹⁷² Golden, "Oğuzların Göçleri", ss. 72-73.

¹⁷³ Karatay, İlk Oğuzlar, s. 60.

¹⁷⁴ Hamilton, s. 118.

¹⁷⁵ Hamilton, ss. 139-142.

Clauson, Dokuz Oğuz görüşüne hiç değinmeden, Oğuz etnogeneze dair dilbilimsel bir yaklaşımı esas alarak bazı çıkarımlarda bulunmuştur. O, Oğuz etnogeneze dair şu ana kadar ortaya konan tüm görüşlerden farklı olarak Oğuz adının Proto-Moğol *Wuhuan* (*g'wân > yuân*) adıyla aynı olduğunu ileri sürmüştür. Dolayısıyla Oğuzlar Uzakdoğulu Wuhuanlar olmalıydılar.¹⁷⁶ Daha sonraki bir çalışmasında ise bu hipotezinin Pulleyblank tarafından pek ihtimal verilebilir görülmediğini söylemiştir. Dolayısıyla Pulleyblank'ın bu itirazının, Tung-huların aslında Türk boyları olduğuna dair ortaya attığı iddiayı en inandırıcı argümandan mahrum bıraktığını itiraf etmiştir.¹⁷⁷ Clauson'un Oğuzları Tung-hu/Wuhuan'larla özdeşleştiren görüşü, yeterli tarihsel temeli sunmadığı için şu ana kadar konuyla ilgilenenler tarafından ikna edici bulunmamıştır.

3.2. Sirderya Oğuzları ve Türgiş/On-Ok Etnik Bağlantıları

Batı Göktürk Devleti 658 tarihinde yıkıldıktan sonra, onların çekirdeğini teşkil eden On Okları, yine onlardan bir boy olan Türgişler kısa bir sürede derleyip toparlayıp, bir araya getirerek 690 yılında Wu-chih-le'nin (veya Uçile/Uçele) önderliğinde bir devlet kurmuşlardır.¹⁷⁸ İşte bu On Okları tekrar siyasî bir düzene eklemleyip güçlendiren Türgişleri kimi tarihçiler Oğuzların öncülleri olarak görürler. Dokuz Oğuzları sonraki Oğuzlarla bağdaştırmayan görüşün alternatif ata topluluğu Türgişlerdir. Buna karşın etnogenez süreçleri ve siyasî vaziyet, bir halkı doğrudan başka bir halkın devamı olarak görmenin mümkün olmadığını ortaya koyar. Oğuzlar doğrudan Türgişlerden gelmezler; ancak etnik oluşumlarında On Ok/Türgişlerin de payı vardır.

On Ok/Türgiş sahasını ve bizzat bu topluluğun kendisini Oğuzluğun oluşumundan tamamen ayrı bir yere koymak hatalı bir yaklaşım olacaktır. Zira yazıtlarda anlatılan olaylar başlangıç yeri olarak Batı Türklerinin yaşadıkları bölgeyi, yani On Ok arazisini işaret ederler. Oğuz adını *ok/boy* olarak gördüğümüzü, daha doğrusu bu görüşe yakın durduğumuzu söyleyelim. Bundan hareketle yazıtlara baktığımızda Batı Oğuzluğuna dair atıflarla karşılaşırız. Tonyukuk Yazıtı'nda, Göktürklerle karşı oluşturulan Çin-Kırgız-

¹⁷⁶ Gerard Clauson, "Turk, Mongol, Tungus", *Asia Major*, Vol: VIII, 1960, s. 117.

¹⁷⁷ Sir Gerard Clauson, *Studies in Turkic and Mongolic Linguistics*, Routledge Curzon, London and New York, 2002, s. 12.

¹⁷⁸ Hüseyin Salman, "Sarı ve Kara Türgişler Meselesi", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı: 61, 1989, s. 61.

Türgiş ittifakının sacayaklarından biri olan Türgiş Kağanı şu şekilde bir söz söyler: "[Türk bodunu yeme] bulganç [ol] temiş, Oğuzı yeme tarkınç ol temiş". Günümüz Türkçesi ile: "(Türk halkı) kargaşa içindedir; Oğuzları da huzursuzdur".¹⁷⁹ Yeniden yapılandırılan "Türük budunu" ifadesine bakmaksızın, *oguzı*'daki iyelik eki bir hayli çarpıcıdır. Bu ifade, yazıtlar içinde benzersizdir. Tekin'in de öne sürdüğü gibi, hem "onların" hem de "onun" anlamını kastediyor olabilir. Bundan önceki cümleler Göktürk kağanından bahsediyor. Bu yüzden, burada geçen *Oguz*'un "onun Oğuz'u", yani "onun -esas- boyu" olması daha makuldür.¹⁸⁰

On Ok/Türgişlerin tıpkı Dokuz Oğuzlar gibi Kağanlık halkı sayıldığı ve Türk adı altında adlandırıldıklarını yine yazıtlardan biliyoruz: "*Dokuz Oğuzlar benim halkım idi*".¹⁸¹ "*On Ok oğlum Türgiş Kağanı'ndan mühürdar Makaraç (ve) mühürdar Oğuz Bilge geldi*".¹⁸² Burada Türgişlerden gelen mühürdarın Oğuz'la nitelenmesi önemlidir. Yine yazıtlardan devam edelim: "*Türgiş Kağanı (kendi) Türk'ümüz, (kendi) halkımız idi*".¹⁸³ Buna karşılık Türgiş Kağanı da Doğu Göktürklerine ait toprakları kastederek: "*Benim halkım orada olacaktır*" der.¹⁸⁴ Yazıtlardaki bu ifadeler, hem Dokuz Oğuzların hem de On Ok/Türgişlerin siyasî bağlılığa göre değil etnik yakınlığa göre *Oğuz* ve *Türk* adlarıyla anıldıklarını, devletin öz halkı sayıldıklarını gösteriyor. Doğudaki Dokuz Oğuzlar ile en batıdaki On Okların Oğuz olarak tavsif edilmesi bu adın bir cins isim vasfıyla devlete bağlı akraba boyları nitelediğine işarettir. Ancak bizim aradığımız ve araştırdığımız Oğuzlar, On Okların temelini attığı *Oğuzlar*'dır. Doğudaki Dokuz Oğuzların batıya göçü ispatlanılamadığı için Batı Oğuzlarının etnogenezinde devre dışı kaldıkları da bir vakıadır.

On Ok/Türgişlerin, Dokuz Oğuzlardan ayrı tutulduklarını İkinci Kağanlık dönemindeki olaylar ve bunlardan bahseden yazıtlardan da anlamak mümkündür. Birinci Kağanlık döneminde, İstemi'nin faaliyet alanı olan On Ok bölgesi devletin doğrudan kontrolü altındaydı. Birinci Kağanlığın tarih sahnesine karışmasından sonra bölge

¹⁷⁹ Talat Tekin, *Orhon Yazıtları Kül Tigin Bilge Kağan Tonyukuk*, Bilgesu Yayıncılık, Ankara, 2017, s. 87.

¹⁸⁰ Karatay, İlk Oğuzlar, s. 63.

¹⁸¹ Tekin, Orhon Yazıtları, s. 61.

¹⁸² Tekin, Orhon Yazıtları, s. 39.

¹⁸³ Tekin, Orhon Yazıtları, s. 29.

¹⁸⁴ Tekin, Orhon Yazıtları Kül Tigin Bilge Kağan Tonyukuk, s. 87

doğudaki esas topraklardan ayrılmıştı. İkinci Kağanlık kurulduktan sonra On Ok/Türgiş yöneticilerinin bağımsız hareket etme teşebbüslerinde bulundukları biliniyor. Bu isyan hareketine karşı Mo-ço/Kapgan Kağan tedip seferine çıkmış ve Bolçu'da¹⁸⁵ yapılan savaşta (711'de) Türgişleri mağlup etmiştir.¹⁸⁶ Savaş, yazıtlara şu cümlelerle yansımıştır: "*Dokuz Oğuz halkı kendi halkım idi. Gök (ile) yer (arasındaki) karışıklık nedeniyle (bize) düşman oldular... (Onlarla) bir yılda beş kez savaştık... İkinci olarak Koşulgak'ta Edizlerle savaştık... Üçüncü olarak Bolçu'da Oğuzlarla savaştık...¹⁸⁷ Dördüncü olarak Çuş Baş'ında savaştık... Beşinci olarak Ezgenti Kadız'da Oğuzlarla savaştık... Amga Korugan'ında kışlayıp (o yılın) ilk baharında Oğuzlara doğru ordu sevk ettik. Kül Tigin'i karargâhın başında bıraktık. Düşman Oğuzlar karargâhı bastılar. Kül Tigin öksüz kır (at)ına binip dokuz (er)i mızrakladı, karargâhı düşmana vermedi".¹⁸⁸*

Yazıtlar birinci savaşın açık bir şekilde Dokuz Oğuzlarla yapıldığını gösterirken, ikinci savaşın da Koşulgak'ta Ediz boyuyla yapıldığını söylüyor. Karatay'a göre üçüncü savaşın yapıldığı yer İrtiş'in güneyinde bahsedilen Bolçu/Bulçu ise, Göktürk ve Dokuz Oğuz birliklerinin savaş yapmak için uzak bir batı ovasına inip tekrar aynı yıl içinde geri döndüklerini varsaymalıyız.¹⁸⁹ Dördüncü savaş da yine Dokuz Oğuzlardır.¹⁹⁰ Oğuzlarla yapılan son savaşın yerinin ise Dokuz Oğuzların bulunduğu bölgeden ziyade biraz daha batıda olduğu biliniyor.¹⁹¹ Görüleceği üzere yazıtlardan alıntıladığımız pasajlar, Dokuz Oğuzlar ile Oğuzları net bir şekilde ayırarak karşımıza iki tür Oğuz çıkarıyorlar.

¹⁸⁵ Aydın, savaşın yapıldığı yerin adının Bolçu olmadığını, Burgu olarak düzeltilmesi gerektiğini söyler. Ona göre savaş Burgu Irmağı kenarında yapılmıştır. Bu yer adının ayrıntılı bir açıklaması için bkz. Erhan Aydın, "Şine Usu Yazıtı'ndaki Bazı Yer Adları Üzerine Düşünceler", 38. ICANAS, Ankara, Türkiye, 01 Mayıs 2007, ss. 169-176. Talat Tekin bu yer adını doğrudan *Bolçu* olarak okur. Tekin, Orhon Yazıtları, s. 35. Aynı okunuş biçimi Ergin'de de bulunur. Muharrem Ergin, **Orhun Abideleri**, 52. Baskı, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 2018, s. 59.

¹⁸⁶ Liu Mau-Tsai, ss. 235-236.

¹⁸⁷ Tekin, Orhon Yazıtları, s. 36.

¹⁸⁸ Tekin, Orhon Yazıtları, ss. 36-37, 39.

¹⁸⁹ Karatay, İlk Oğuzlar, s. 73. Gömeç, Bolçu'nun İrtiş'in kollarından biri olduğunu söylerken bunu bir ihtimal dâhilinde değerlendirir. Bununla birlikte başka bir coğrafi mevki olabileceğini de belirtir. Saadetin Gömeç, "Kök Türkçe Yazıtlarda Geçen Yer Adları", **Türk Kültürü**, Sayı: 453, 2001, s. 27.

¹⁹⁰ Aydın, savaşın yapıldığı yer olan Çuş Baş'ının Hangay Dağları'nın kuzeydoğusunda, Selenge ile Tula ırmakları arasında bulunduğunu belirtir. Erhan Aydın, **Eski Türk Yer Adları**, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2016, s. 63.

¹⁹¹ Aydın, bu son savaşın yapıldığı yerin batıda, Yenisey ile Tula ırmakları arasında bir kale olması ihtimalinden söz eder. Bkz. Aydın, Eski Türk Yer Adları, s. 34.

On Ok/Türgiş ve Sirderya Oğuzları arasındaki etnik bağlantılar hakkında son değerlendirmemizi yapmadan önce konuyu inceleyenlerin görüşlerini sıralayıp zikretmek yerinde olacaktır. F. Sümer'den başlarsak, o Dokuz Oğuzların Batı Oğuzları ile bir ilgisi olmadığını söylerken Oğuzlardaki *Üç Ok* ve *Boz Ok* ikili yapısı ile yabgu naibi anlamında kullanılan *Köl Erkin* unvanının daha önce On Oklarda görüldüğünü, dolayısıyla Batı Oğuzlarının bu siyasi yapıyı ve unvanı On Oklardan tevarüs ettiğini söyler. Doğrudan On Ok/Türgişler, Oğuzların devamıdır türünde bir yargıda bulunmasa da Batı Oğuzlarını Batı Göktürk/On Ok varisi görme eğilimindedir.¹⁹²

Türgiş etnik ve siyasî tarihine dair çalışmalarıyla bilinen H. Salman'a göre On Ok/Türgişler VIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Sirderya boylarına ulaşmış ve orada Peçeneklere komşu olmuşlardır. Daha sonra Peçeneklerin de bölgeden ayrılmasıyla zaman içerisinde çoğalmış ve karşımıza Oğuzlar olarak çıkmışlardır.¹⁹³ Taşağıl ise, 766'da Karlukların sıkıştırmasıyla Tanrı Dağları ile Yedisu civarlarında bulunan Türgişlerin batıya doğru gitmek zorunda kaldıklarını, dolayısıyla buradaki On Ok/Türgiş kitlesinin Sirderya Oğuzlarını oluşturduklarını söyler.¹⁹⁴ Oğuzların dili ve boy adlarının etimolojisi konusunda çeşitli incelemeleri bulunan Ercilasun da Salman ve Taşağıl'la aynı çizgidedir. Ona göre Türgişler, 760'larda Karlukların önünden batıya çekilerek Aşağı Seyhun boylarında Oğuzları oluşturmuşlardır.¹⁹⁵ Z. Korkmaz ise Oğuzların, Oğuz adıyla yeni bir etnik grup olarak ortaya çıkmasını Batı Göktürkleri dönemine sabitleyerek, Taşağıl ile Ercilasun'un çizgisinde On Ok/Türgiş-Oğuz eşitliğine inanır.¹⁹⁶

Toparlarsak tüm bu ortaya konan görüşler Oğuz etnik oluşum safhasının sadece bir kısmını açıklar. İbnü'l-Esir'in bahsettiği Halife Mehdi (775-785) zamanındaki Oğuz göçü, kronoloji ve siyasî hadiseler göz önüne alınırsa, On Ok/Türgişleri işaret ediyor.¹⁹⁷ Karlukların baskısıyla Sirderya boylarına ulaşan On Oklar burada yeni bir etnogenez sürecine, yani Oğuzluğun oluşumuna katılmışlardı. Ancak bu kitle Oğuz boylar birliğinin

¹⁹² Sümer, Oğuzlar, s. 46.

¹⁹³ Salman, "Türgişler", s. 419.

¹⁹⁴ Ahmet Taşağıl, **Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2013, s. 92.

¹⁹⁵ Ercilasun, "Oğuz Adının Etimolojisi", s. 17.

¹⁹⁶ Zeynep Korkmaz, "Oğuz Türkçesinin Tarihî Gelişme Süreçleri", **Turkish Studies**, Vol: 5, Issue: 1, 2010, ss. 3, 5.

¹⁹⁷ Karatay, İlk Oğuzlar, s. 78.

tamamını değil sadece bir kısmını oluşturmuş olmalıdır. Zira Oğuz etnik oluşumu IX. yüzyılın başından başlayıp X. yüzyılda kemâle ermiş ve etnogenez sürecini tamamlamıştır. Bundan dolayı On Okların VIII. yüzyılın sonlarına (belki daha da erken) denk düşen Sirderya boylarına geliş tarihleri dikkate alınır, tek başına On Okların bütün bir Oğuz topluluğunu oluşturamayacaklarını görürüz. Bunun da ötesinde, hem Halifelik orduları hem de Göktürklerle süren uzun süreli çatışmalar On Okları bir hayli yıpratmıştı. Eski gücünü ve nüfusunu kaybeden bir topluluğun çok kısa bir sürede yeni ve dinamik bir etnosu meydana getirmesi pek olası bir durum değildir. Ayrıca sonraki dönemde ortaya çıkan 22'li veya 24'lü Oğuz birliğindeki boylarla On Oklara ait boylar eşleşmezler. Bu durumda doğrudan On Okları tüm Oğuzlar olarak görmek etnik süreçleri göz ardı etmek anlamına gelecektir.

3.3. IX. Yüzyılda Oğuzlar

IX. yüzyıl, Sirderya Oğuzlarının etnik oluşum sürecinin belirginleştiği, bu yapıya yeni toplulukların katıldığı ve nihayet bir konfederasyonun oluşmaya başladığı hareket çağını ifade eder. Aynı zamanda Oğuzların komşu uluslar ve devletlerin dikkatini çektiği, buna bağlı olarak da kaynaklarda açık bir biçimde zikredildikleri bir dönemdir. Onlar bu dönemde ilk kez, belirgin bir şekilde İslam kaynaklarında anılmaya başlanırlar. Söz konusu kaynaklar bu etnik yapıyı tarif etmek için *Guz* adını kullanmışlardır.

Sirderya Oğuzlarına dair ilk haberleri Belâzurî'den alıyoruz. Onun anlattığına göre Abbasilerin Horasan Valisi Abdullah bin Tahir (828-844), “*oğlu Tahir bin Abdullah'ı Gûziyye ülkesine savaşa gönderdi; Tahir, kendisinden önce kimsenin ulaşamadığı yerleri fethetti*”.¹⁹⁸ Bu haberden anlaşıldığı kadarıyla Oğuzlar Aral'ın güneyine doğru sarkarak Tahirîlerin dikkatini çekmiş ve sonuçta iki taraf arasında çatışma kaçınılmaz olmuştur. Bu aynı zamanda onların sınırdaş olduklarını da gösterir. Araştırılan dönemde, Horasan'ın kuzeybatı sınırlarında savunma kalelerinin yoğun bir şekilde kurulması durumu da bu görüşü teyit etmektedir. Abdullah bin Tahir, bu amaçla Dihistan ve Ferava'da bir dizi istihkâm yaptırmıştır. Barthold'un açıklamasına bakarsak, Tahir bin

¹⁹⁸ Ahmed b. Yahyâ el-Belâzurî, **Fütûhu'l-Buldân**, ter. Mustafa Fayda, Siyer Yayınları, İstanbul, 2013, s. 628. Pritsak'a göre de bu olay Oğuz (Guz) adının İslamî literatürde şimdiye kadar tespit edilmiş ilk bahsidir. Pritsak, "Oğuz Yabgu Devletinin Yıkılışı", s. 99.

Abdullah, şimdiki Türkmenistan'ın batısını işgal eden göçebe Oğuzlara karşı sefere çıkmıştır. Bunda Oğuzların VIII. yüzyılın sonlarına doğru Abbasi yönetimine karşı ayaklanan Mukanna'ya açık destek vermelerinin etkisi olmuştur. Yine IX. yüzyılın ilk çeyreğinde, ilk başta Abbasi iktidarı adına hareketen ederken sonrasında ayaklanan Rafi b. Leys'in isyanına müdahil olmaları da Tahir bin Abdullah'ı bu seferi düzenlemeye sevk etmiş gözüküyor.¹⁹⁹

Kısacası Oğul Tahir'i sefere iten sebeplerin başında Oğuzların Abbasi yönetimine karşı başkaldıran isyancılara açık destek vermeleri ve Horasan'ın kuzeybatı sınırlarını istila etmeleri tehdidi gelmekteydi. Bu olaylar öncesinde, Oğuz beylerinin Aral civarı bozkırlarında kendi siyasî güçlerini pekiştirdikleri kesindir. Nitekim, IX. yüzyılın sonlarında Oğuz hâkimiyetinin sınırları Ural Nehri'nin kıyılarına kadar uzanıyordu.²⁰⁰

Belâzurî dışında İslam kaynaklarından İbni Hurdadbih de Sirderya Oğuzlarını ilk zikredenler arasındadır. İbni Hurdadbih Türk ülkelerini sıralarken Oğuzları da anar: "*Türklerin ülkeleri şunlardır: Tokuz Oğuzlar, bunların ülkesi Türklerin ülkelerinin en genişidir. Çin ve Tibet'e, Harluhlara, Kimaklara, Oğuzlara, el-Cifr'e, Peçeneklere, Türkişlere, Ezgişlere, Kıpçaklara, Kırgızlara komşudurlar*".²⁰¹ Bu alıntıdan Peçeneklerin ayrı bir ülke olarak sayıldıklarını, henüz Oğuz birliğine dâhil olmadıklarını anlıyoruz. Yine Türkişlerin de ayrıca zikredilmesi dikkate değerdir. Öyle anlaşıyor ki, İbn Hurdadbih'deki bu kayıt onlara dair son haberlerdir. Daha önce de söylediğimiz gibi bunlar çekirdek Oğuz topluluğuna katılarak ortadan kalkmışlar, öte yandan Oğuzluğun ani büyümesine sebep olmuşlardır.²⁰²

IX. yüzyıl sadece Oğuz etnogenezinin olgunlaştığı, farklı yerlerden gelen boyların Oğuz birliğine katıldığı bir dönem değildi. Aynı zamanda onların kendilerini siyasî bir güç olarak çevredeki komşu kavim ve devletlere hissettirdikleri bir dönemi ifade ediyordu. Bu yüzyılın sonlarına doğru, 893 yılında, Samaniler Karlukları ezdikten sonra Oğuz boyları daha da büyük önem kazanmış oldular.²⁰³ Onların hatırı sayılır bir güç

¹⁹⁹ V. V. Barthold, **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1990, ss. 214-217; Ekber N. Necef ve Ahmet Annaberdiyev, **Hazar Ötesi Türkmenleri**, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2003, ss. 109-110.

²⁰⁰ Agacanov, s. 192.

²⁰¹ Şeşen, s. 186.

²⁰² Karatay, İlk Oğuzlar, s. 84.

²⁰³ Róna-Tas, Hungarians and Europe, s. 286.

oluşturduklarını, Aral bozkırlarında bulunan Peçenek ordası ile yaptıkları uzun süreli savaşlardan anlıyoruz. Zira Peçenekler de yeni kurulan Oğuz birliği kadar güçlü ve kalabalık bir topluluktu.

3.4. Eftalit/Ak Hun Teorisi

Göktürklerin İkinci Kağanlığı'nın inkırazı ve sonrasında Türkişlerin de IX. yüzyılın başlarından itibaren kaybolmalarından sonra, sırasıyla bu iki siyasî yapıya bağlı olarak yaşadıklarını düşündüğümüz Aral bölgesinin eski sakinleri olan Akhun/Eftalit bakiyeleri Oğuz etnolojisinin en önemli unsurlarından biri olarak görülmüşlerdir. Harezmi'nin eski devirlerdeki tarihi ve Ortaçağ Oğuz şehirlerine dair arkeolojik kazıların öncüsü olarak bilinen S. P. Tolstov, Oğuzların kökeni konusunda farklı bir görüş sunar. Ona göre Oğuzlar, eski çağlarda da aynı bölgede, Aral civarında yaşıyorlardı ve Akhun/Eftalitlerin VI.-VII. yüzyıllarda Türkleşmiş torunları olarak daha sonra Oğuz adıyla ortaya çıkmışlardır. Hatta o daha da ileri giderek Oğuzları, Milâd öncesi zamanlarda bölgede yaşayan Alan-Massaget topluluklarının sonraki temsilcileri olarak görür.²⁰⁴

Gumilëv da Tolstov'unkine yakın bir açıklama ile Alan-Sarmat ve Ugor kalıntılarının monolit olmayan Oğuz boylar birliği içinde yer aldıklarını bildirir. Hatta o, bu yorumunu daha da ileri götürerek Oğuzları doğrudan Sarmat ve Alanların halefi sayar.²⁰⁵

Tolstov'un Oğuz etnogenezi konusunda ortaya koyduğu görüş, ondan çok daha sonra L. Krader ve V. Yagodin tarafından da tekrarlanmış ve kabul görmüştür. Krader'e göre, Amuderya bölgesine IV. ve V. yüzyıllarda gelen Eftalit-Kidaritler, VII. yüzyılda Türkleşmiş ve sonraki Oğuzları oluşturmuşlardır.²⁰⁶ Yagodin'e göre etnik yönden karma bir görünüm arz eden Kerder Kültürü de IX. ve X. yüzyıllardaki Oğuz etnogenezinde rol oynamıştır.²⁰⁷ Yagodin'in Kerder Kültürü adını verdiği yapı, Tolstov ve Krader'in

²⁰⁴ Sergey P. Tolstov, **Oğuz Şehirleri ve Oğuzlar**, çev. Ekaterina S. Şeremeteva, Doğu Kütüphanesi, İstanbul, 2017, s. 121.

²⁰⁵ Bkz. Lev N. Gumilëv, **Hazar Çevresinde Bin Yıl**, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2003, s. 286.

²⁰⁶ Lawrence Krader, **Peoples of Central Asia**, Indiana University Press, Bloomington, 1963, s. 81.

²⁰⁷ Vadim N. Yagodin, **Game Drives of the Aralo-Caspian Region**, with contributions by Shamil S. Amirov, Trans. W. Paul van Pelt, Sydney University Press, Sydney, 2019, s. 192.

bahsettiği, Eftalit veya Kidarit Hunları da denilen topluluğun sonraki dönemlere ulaşmış kalıntılarıdır.²⁰⁸

Oshanin ise bütün bir Oğuz camiasını Eftalitlere bağlamak yerine çok daha makul bir yaklaşımla Oğuzluğun belli bir bölümü içinde Eftalit unsurlarının izini sürmüş ve onların bugünkü Türkmen boylarının alt grupları arasında varlıklarını tespit etmiştir. Ona göre Türkmen boyların Abdaliler doğrudan Eftalit adının temsilcileridir. Yine Çavdır ve Sarıklar arasında da bulunurlar. Oshanin bu sonuncuları Mongoloid bir karışımla birlikte Avrupalı Dolikosefal Hazarötesi tipin temsilcileri olarak görür.²⁰⁹

Tolstov'un ve onu takip edenlerin Oğuz etnolojisine dair görüşleri ilgi çekici ve farklı olmakla birlikte, burada etnik süreçlerin tamamen devre dışı bırakıldığını görüyoruz. Öncelikle iktidarlarını kaybeden Eftalit unsurlarının mevcut nüfuslarını sonraki dönemlere nasıl aktardıkları veya korudukları (savaş ve diğer doğal olaylara rağmen) sorusu akla gelir. Yeni oluşan Oğuzluğun bölgedeki siyasî yapılara kafa tutacak büyüklükte olduğu göz önüne alınırsa hatırı sayılır miktarda bir nüfusa sahip oldukları da bir vakıdır. Dolayısıyla bölgede bakiye olarak kalmış eski bir topluluğun canlı ve dinamik Oğuz nüfusunu tek başına karşılayamayacağı aşîkârdır. Bununla birlikte mevzubahis Eftalit kalıntılarının yeni oluşan Oğuz birliğine kısmî bir katkıda bulunduklarını düşünmek yerinde olacaktır. Tolstov'un bu konudaki görüşleri Agacjanov'un da dikkatini çekmiştir. O, Tolstov'un Alan/Massaget-Eftalit-Oğuz etnik devamlılığı şeklindeki teklifini özgün bir yorum olarak değerlendirmekle birlikte bunun genel olarak tarihçilikte kabul görmediğini vurgular.²¹⁰

3.5. Salurlar ve Peçenekler

Oğuz boyları arasında en önemli ve itibarlı boylardan sayılan Salurlar, Aral bölgesinin yerlisi bir topluluk olarak diğer Oğuz boylarına göre müstakil ve kuvvetli bir

²⁰⁸ Kerder ve Kidarit adlarının birbirleriyle ilişkisi ve sonraki Oğuzlarla bağlantısına dair bkz. Tolstov, ss. 71-74.

²⁰⁹ Lev V. Oshanin, *Anthropological Composition of Population of Central Asia III*, Trans. Vladimir M. Maurin, Ed. Henry Field, The Peabody Museum, Cambridge, Massachusetts, 1964, s. 24.

²¹⁰ S. G. Agacjanov, "The States of the Oghuz, the Kimek and the Kipchak", *History of Civilizations of Central Asia, IV: The Age of Achievement: A.D. 750 to the End of the Fifteenth Century, Part One: The Historical, Social and Economic Setting*, Ed. Muhammad S. Asimov and Clifford E. Bosworth, Unesco Publishing, Paris, 1998, s. 61.

ulustular. Onlar savaşıyan insan sayısı bakımından da kalabalıktılar. Bunu en az kendileri kadar güçlü bir yapı olan Peçeneklerle çoğu zaman tek başına yaptıkları uzun süreli savaşılardan biliyoruz. Dediğimiz gibi bu savaşılar gerçekten de alışılmışın dışında, uzun süreli savaşılardı. İki taraf da kolay kolay mücadeleyi bırakmadığını söyleyebiliriz. Söz konusu mücadelenin bu özelliği, hem Salur hem de Peçenekleri, sonraki dönemde ortaya çıkan Oğuz/Türkmen efsanelerinin ve destanların baş aktörleri yapmıştır.²¹¹

Oğuz erken tarihinde tek başına bir ulus olarak dikkat çeken Salurların tarihsel katkısını ve onların Peçeneklerle uzun yıllara yayılan savaşılarını, çeşitli Oğuznameler ve Dede Korkut Kitabı'nda buluyoruz. Dönemin kaynaklarının suskunluğu karşısında (X. yüzyılın kaynakları olan *Mesudî* ve *K. Porphyrogenitus* hariç tutulabilir) bu anlatı ve efsanelerdeki tarih bilgisi, olayların seyri ve gelişimi bakımından önem arz eder. İlk olarak Dede Korkut'a baktığımızda yaşanan olayların hangi dönemde geçtiğini tespit etmek zor gibidir. Mekan ise bellidir: Doğu Anadolu ve Kafkaslar. Bu yönüyle anlatıların Akkoyunlu çağında yazıya geçirilip düzenlendiği söylenebilir.²¹² Nitekim kitaptaki bazı anlatılarda, düşmanlar arasında Trabzon Rum İmparatorluğu, Gürcü Krallığı ve Abhazların da yer alması Akkoyunlu hâkimiyet devrinde metne son şeklin verildiğini gösterir. Bununla birlikte Salur-Peçenek mücadelesinin anlatının temelini oluşturduğu metnin, esasında bir etnik türeyiş hikâyesi olduğunu akıldan çıkarmamak gerekiyor. Zaman ve mekan farklılaşsa da hikâyelerdeki kavim ve yer adları, tarihsel bir mantığa uyarlandığında bir etnosun oluşumuna (Salur Kazan'ın şahsında Salur boyunun öncülük ettiği) ve bu oluşum sırasında çevredekilerle mücadelesine şahitlik ediyor.

Anadolu'ya göre daha iyi korunan, gelenekleri daha erken yazıya geçiren Türkistan'daki eserler (Oğuznameler) bu konuda, en azından düşman tanımının iyi

²¹¹ Alimcan İneyet ve Didar Annaberdiyev tarafından derlenen ve güncel bir çalışma niteliği taşıyan 300 *Türkmen Efsanesi* adlı eser, Salurların halk hafızasındaki yerinin diğer boylara göre farklı bir yerde olduğunu göstermesi bakımından dikkat çekicidir. İneyet-Annaberdiyev, **300 Türkmen Efsanesi**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2019.

²¹² Dede Korkut Kitabı'na dair yapılan son araştırmalarla birlikte bu esere yeni bir ekleme yapıldığını öğreniyoruz. 2018 yılında Veli Muhammed Hoca tarafından İran'da bir kitabeviden satın alınan nüshanın, Kaçar Hanedanı'nın kurucusu Ağa Muhammed Han Kaçar'dan yadigâr kaldığını gösteriyor. *Günbed Nüşhası* adı verilen söz konusu nüsha, XVIII. yüzyıla tarihlenmekte olup, dilsel özellik bakımından Güney Azerbaycan Türkçesi'nin Tebriz Ağzı'nı yansıtır. Dede Korkut kitabına eklenen bu son boy (13. hikâye/boy) Salur Kazan'ın yedi başlı bir ejderhayı öldürmesiyle ilgilidir. Daha geniş bilgi için bkz. Ahmet B. Ercilasun, "Dede Korkut Kitabı'nın Yeni Nüşhası ve Üzerindeki Yayınlar", **Milli Folklor**, Cilt: 16, Sayı: 123, 2019, ss. 5-22.

yapılmasında çok sarıh bilgi sağlıyorlar.²¹³ Bunların Dede Korkut Kitabı'ndaki metinden bir diğer farkı ise Salur'un düşmanını Peçenek olarak tanımladıktan sonra, bu ikisini aynı teşkilât içindeki amcaoğulları olarak sunduklarından, konuyu tefrika bahsine indirgemeleridir. Dış kaynaklar (İslam ya da Bizans) Oğuz ile Peçenek'i asla aynı/bağlantılı iki topluluk olarak sunmaz. Dede Korkut da Salur'un düşmanlarını net olarak kâfir ve gayri-Türk yapar.²¹⁴ Ancak Oğuzname'lerde durum bu şekilde değildir. Örneğin Kazan Oğuznamesi'nde Gök Han oğlu Becene ile Dağ Han oğlu Salur soyundan gelen topluluklar arasında Kozı Yavı Han zamanında ayrılık baş gösterir.²¹⁵ Oğuzname'nin Türkmen rivayeti olan Şecere-i Terâkime'de açık bir biçimde Beçene/Peçenek soyunun kendi başına töre çıkarıp Salur'a düşmanlığından dem vurulur.²¹⁶

Oğuzname'de de, Dede Korkut Kitabı'nda da suçlu olan tarafın Peçenekler olduğuna işaret ediliyor. Bundan dolayı Salurlar sürekli kendi obalarını basan Peçenekler için *İt Beçene* sıfatını uygun görürler. Yine bu baskınlardan birinde Peçeneklerin Toymaduk adlı önderi Salur Kazan'ın annesi Çaçaklı'yı tutsak edip götürür. Salur ancak üç yıl sonra kethüdası Enkeş'i²¹⁷ Peçeneklere göndererek fidye vermek suretiyle annesini kurtarır.²¹⁸ Bu sözlerden anlaşılmalıdır ki, işgalciler onların yurtlarına, yani illerine yerleştikleri zaman, onlara karşı çıkan ve düşmandan kurtulmayı başaranlar Mâveraünnehr'e kaçtılar. Böylece Oğuzların büyük bir kısmı, bu vilayete geldiler ve (ancak) çok az bir kısmı eski yerlerinde kaldılar.²¹⁹

Peçeneklerin ayrı bir töre çıkarıp kendi düzenlerini inşa etmeleri onları doğrudan düşman haline getiriyor. Bu iki topluluk arasındaki savaşlarda Peçenekler sürekli galip

²¹³ Dede Korkut anlatıları, daha kapsamlı bir eser olan bu Oğuznamelerin bir parçasını teşkil eder. Ercilasun, "Dede Korkut Kitabı'nın Yeni Nüshası ve Üzerindeki Yayınlar", s. 7.

²¹⁴ Dede Korkut Kitabı'nda Salur Kazan'ın/Oğuzların düşmanlarının kimliği konusu hakkında bkz. Haşim Özel, "Dede Korkut Destanlarında Oğuzların Düşmanları Kimlerdi?", *EÜ TDİD*, Sayı: 15/2, 2015, ss. 181-184.

²¹⁵ Karatay, İlk Oğuzlar, ss. 97-98.

²¹⁶ Ebulgazi Bahadır Han, *Şecere-i Terâkime*, Haz: Zuhâl K. Ölmez, Simurg Yayınları, Ankara, 1996, s.250.

²¹⁷ Şecere-i Terâkime'de Salur Kazan'ın babası ve kethüdası olarak gösterilen Enkeş, Dede Korkut anlatılarında zikredilmez. Zira Dede Korkut'da Kazan'ın babası olarak Ulaş gösterilir. Karatay, her iki destanda farklı adlarla anılan bu kişinin Salur Kazan'ın üvey babası olduğunu belirtir. Bundan dolayı Ulaş ya da Enkeş, sonradan gelen biri olması nedeniyle, Salur obasının lideri olamamıştır. Ebulgazi Bahadır Han, *Şecere-i Terâkime*, ss. 251, 366; Gökyay, s. 49; Karatay, İlk Oğuzlar, s. 98.

²¹⁸ Ebulgazi Bahadır Han, *Şecere-i Terâkime*, s. 251.

²¹⁹ Agacanov, ss. 194-195.

gelen taraf olarak dikkat çekiyorlar. Öyle ki Salur Kazan'ın zamanında da bu üstün konumlarını devam ettirmiş gözüküyorlar. Biraz önce de bahsettiğimiz üzere Salur Kazan annesini ancak üç yıl sonra kurtarabiliyor. Şecere-i Terākime'ye bakılırsa, uzun süren bu savaşlarda Salur tarafının Peçeneklere karşı üstünlüğü veya herhangi bir zaferi bulunmuyor. Ancak bir istisna olarak aynı kitapta Korkut Ata'nın Salur Kazan'ı öven bir şiiri bulunur. Buna göre Kazan, Peçenek illerini kırıp geçirerek büyük zaferler kazanmıştır.²²⁰ Bu haber muhtemelen uzun süreli savaşların son kısmını temsil ediyor. Zira tarihsel bir gerçeklik olarak, Peçenekler nihayetinde Oğuzlar ve müttefikleri tarafından, mağlup edilip itaat altına alınmışlardır.

Salur-Peçenek mücadelelerinin yankısı, Oğuznameler dışında, sonraki Türkmen halk anlatılarında da yerini almıştır. Bu anlatılardan birinde, Salur Kazan'ın İt-Becene/Peçenek halkından bir kıza dünürücü gönderdiği anlatılmaktadır. Bunun üzerine Peçenekler, Salur Kazan'ı öldürmeye karar verirler ve ona kendilerine misafir gelmesini bildirirler. Peçeneklere gelen Salur Kazan, hemen öldürülür. Onun ölümünden sonra küçük kardeşi Ersarı, Peçeneklerden korkunç bir intikam alır.²²¹ Oğuznameler, Salur'un başlarda Peçeneklere galebe çalamadığını söylese de sonrada nihai zaferi ona atfederler. Bu halk rivayetinde ise Salur'un öldürüldüğünü görüyoruz. Yine bu son halk rivayetini kadim Salur-Peçenek savaşlarının bir hatırası dışında, bugünkü Türkmen boyları arasında yer alan Ersarıların köklerine dair bir işarettir. Bugün onları Salurların bir alt topluluğu olarak görüyoruz.²²²

Destan ve efsanelerde anlatılan bu mücadeleleri tarihsel bir zemine oturtursak, Salurların öncülüğünde Oğuzlar, çevredeki boy ve uruklar ile komşu kavimlerin yardımıyla Peçenekleri nihai olarak mağlup etmeyi başarıyorlar. Tüm bu olayları Oğuz geleneksel anlatıları dışında dönemin tarihçi imparatoru K. Porphyrogenitus'ta da buluruz. O, *De Administrando Imperio* adlı eserinde şunları söyler: "*Peçeneklerin yurdu aslında, Hazarlar ve sözde Oğuzlarla ortak sınıra sahip olarak, İdil (Atıl) Nehri'nde ve aynı şekilde Yayık (Geikh) nehrinde idi. Fakat 55 yıl önce sözde Oğuzlar Hazarlarla*

²²⁰ Ebulgazi Bahadır Han, Şecere-i Terākime, s.265.

²²¹ Agacanov, s. 195.

²²² Soltanşa Ataniyazov, "Türkmen Boylarının Geçmişi, Yayılışı, Bugünkü Durumu ve Geleceği", çev. Yusuf Akgül, **Bilgi**, Sayı: 10, 1999, s. 6; Yuri Bregel, "Mangishlak", **EI**², Ed. C. E. Bosworth vd., Vol: VI, E. J. Brill, Leiden, 1991, s. 416.

*işbirliği yaptılar ve Peçeneklerle savaşa katıldılar ve onlara üstün geldiler ve onları ülkelerinden sürdüler ki, bu ülkeyi bugüne kadar Oğuzlar ellerinde tutmuştur".*²²³ Metinden anlaşıldığı kadarıyla Hazarlar da Peçenek sorununu halletmek için aralarının o dönem pek de iyi olmadığı Oğuzlarla ittifak akdediyorlar. Bu olaylar muhtemelen 893 ile 895 tarihleri arasında gerçekleşiyor. Sonrasında mağlup olan Peçenekler eski yurtlarında tutunamayıp batıya doğru hareket ediyorlar. İtil'i geçen Peçenekler Macarları önüne katıp yeni yaşam alanları olacak olan Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlara geliyorlar. Önlerinden kaçan Onogur/Macar birliği ise Orta Avrupa'da, Pannonia'da yurt tutuyorlar (895).

Salur/Oğuz ve Peçenekler arasındaki bu savaş, İslam kaynaklarına da yansımıştır. Diğer kaynaklara nazaran, özellikle Mesudî'de bu olaylara dair daha net bilgiler bulunur. Mesudî, *Kitâbü't-Tenbih ve'l-İşraf* adlı eserinde Peçenekler ve Başkurtların (Macarlar) Roma (Bizans) yolunu kestiklerini, Cürcan (Hazar Denizi ve çevresindeki bozkırlar) civarına yağma yaptıkları ve sonunda Karluk-Kimek-Oğuz ittifakı tarafından batıya sürüldüklerinin haberini verir.²²⁴ Bu bilgiler bize uzun süreli Oğuz-Peçenek savaşının katılımcıları arasında Karluk ve Kimeklerin de yer aldıklarını söylüyor. Daha sonra olaya Hazarlar da müdahil oluyorlar. Nedenini bilmiyoruz, ancak Oğuz anlatıları ve İslam kaynakları söz konusu mücadelelerin baş aktörlerinden biri olan Hazar faktöründen hiç bahsetmiyorlar. Örnek verecek olursak, İstahrî'de şöyle bir kayıt bulunur: "*Türklerden bir kısmı ülkelerinden ayrılarak Hazarlar ile Rumlar arasına gelmişlerdir. Bunlara Peçenekler denir. Bunların şimdiki ülkeleri vatanları değildir. Burasını başkalarından alıp zapt etmişlerdir*".²²⁵ Yine Peçeneklerden bahseden bir diğer kaynak olan Hudûd'ül-Âlem'de ise: "*Buraya geldiler. Ülkeyi (Karadeniz'in kuzeyi) fetihle alıp yerleştiler*"²²⁶ bilgisi verilirken bu hadisenin Oğuz-Hazar hücumunun sonucu olduğuna dair herhangi bir kayıt düşülmemiştir. Karatay'a göre İslam kaynakları bu konuda suskun olsalar da,

²²³ Porphyrogenitus, s. 167.

²²⁴ Şeşen, s. 57.

²²⁵ Şeşen, ss. 156-157.

²²⁶ Diğer İslam kaynaklarının aksine Hudûd, Peçenekleri *Hazar Peçenekleri* ve *Türk Peçenekleri* olarak iki gruba ayırır. Bu ayırmada doğuda esas yurtta kalanlar Türk Peçenekler iken, batıya göç edip Hazar kontrolünde olanlar Hazar Peçenekleri olarak adlandırılmışlardır. Vladimir Minorsky, **Hudûd al-'Âlam 'The Regions of the World' A Persian Geography 372 A.H. (982 AD)**, Ed. C. E. Bosworth, Cambridge University Press, London, 1970, s. 160.

Hudûd'ta Karadeniz Peçenekleri ile ilgili geçen: "*İslam ülkelerine getirilen Hazar esirlerinin çoğu bunlardandır*" ifadesi bir istisna teşkil eder.²²⁷ Burada iki taraf arasında bir savaşın yaşandığını dolaylı yoldan anlamak mümkün. Zira Peçeneklerden esir edilenler, köle vasfıyla Hazarlar tarafından İslam ülkeleriyle yapılan ticarete yer almışlardır.²²⁸

Peçeneklerle olan savaşta, Hazar-Oğuz ittifakının bir diğer destekçisi de İtil'in aşağı boylarında, Bulgarlarla Hazarlar arasında yaşayan Burtaslardır. Fin asıllı bir topluluk olduğu bilinen Burtaslar, Hazarlara bağlıydılar. Onlar Hazarların teşvikiyle Yayık (Ural) civarındaki Peçeneklere saldırıyorlardı. Bunun haberini Ceyhanî geleneğinden gelen İslam coğrafyacılardan alıyoruz. Bunlardan İbni Rüsteh: "*Bulgarlar ve Peçeneklere yağma akını yaparlar*"²²⁹ şeklinde bir kayıt düşer. Benzer bir haberi Gerdizî'de de buluruz: "*Bütün yıl boyunca, bunlarla (Burtaslar) Bulgarlar ve Peçenekler arasında harp hâli devam eder*".²³⁰ Son olarak Avfi: "*Bunlarla Peçeneklerin arasında düşmanlık vardır. Devamlı birbirleriyle muharebe ederler*"²³¹ diyerek diğerlerini tasdik eder. İslam kaynaklarında geçen haberlere bakılırsa, Bulgar-Peçenek tarafı ile Hazarlar ve bağlıları olan Burtaslar sürekli bir savaş hali içindeydiler. Urallar'daki Başkurtlar (Macar) Bulgar-Peçenek tarafında ve Aral'daki Oğuzlarla İrtiş'teki Kimekler de Hazarlar yanında bu mücadeleye dâhil olmuşlardı. Sonraki gelişmeler Hazar cephesinin daha baskın çıktığını gösteriyor. Sonunda İtil'in doğusundaki Peçenekler Oğuzlara teslim olmak zorunda kalmışlardı. Batıdaki, yani Karadeniz'in kuzeyindeki Peçenek ordası ise bu olayların dışında kalmış gözüküyor. Karatay, İslam kaynaklarına dayanarak onların Hazarlarla barış içinde bulunduklarını söyler.²³² Bulgarlar da o sırada Hazar baskısından bunalmış vaziyetteydiler. En sonunda Halifelik'le temasa geçerek Hazarlara karşı bir ittifak arayışına girmişlerdi.²³³

²²⁷ Karatay, İlk Oğuzlar, s. 102.

²²⁸ Bu köle ticaretinin başka unsurları da vardır. Gerdizî'de verilen habere bakılırsa, sadece Hazarlar değil, Ruslar (Slavlar) ve Kıpçaklar da Peçeneklerle savaş halindedirler ve bu kavimler ele geçirdikleri Peçenekleri esir edip satarlar. Bkz. Şeşen, s. 82.

²²⁹ Şeşen, s. 37

²³⁰ Şeşen, s. 83.

²³¹ Şeşen, s. 94.

²³² Karatay, İlk Oğuzlar, ss. 104-105.

²³³ Bulgarların Peçenekleri yanlarına çekmeleri ve Halifelik'le ittifak çabaları, Hazarların Bulgarları siyasi olduğu kadar iktisadi yönden de sıkıştırmalarının bir sonucuydu. Bulgarlar eskiden beri İslam ülkeleriyle Baltık ve Rus memleketleri arasındaki ticarete aracı rolü üstlenmişlerdi. Hazarların bu ticarete önce ortak

Sonuç olarak, tarihsel kişiliği Dede Korkut Kitabı'nda zaman ve mekanın belirsizliğinde ortaya çıkan, bununla birlikte Oğuznameler'i takip ettiğimizde tarihî rolünü öğrenebildiğimiz Salur Kazan'ın faaliyetleri, diğer kaynakların karşılaştırmalı bir bakış açısıyla incelenmesi sonucu net bir şekilde izlenebiliyor. Öncelikle Peçeneklerle olan uzun süreli savaşların Salur Eli'nin hâkimi Kazan'ı bir hayli uğraştırdığını görüyoruz. Salurlar bu güçlü rakiple tek başına mücadele edemiyorlar. Bu defa devreye ittifaklar giriyor. Biraz önce de bahsettiğimiz üzere batıda Hazarlar ve Burtaslar, doğuda da Karluklar ve akraba boylar birliği Kimekler, Oğuzlarla birlikte Peçeneklere saldırıyorlar. Sonuncuların ise Bulgarlar, Başkurtlar (Macarlar) ve Mesudî'de Nukerde (Onogur?)²³⁴ olarak geçen bir halkla ittifak kurup bu saldırılara cevap verdiğini biliyoruz. Sonunda Peçenek cephesi mağlup oluyor. Anlaşıldığı kadarıyla onların büyük bir bölümü batıya doğru hareket ediyor ve daha önce Urallar'daki ana yurttan (*Magna Hungaria*) ayrılıp Hazar egemenliğinde yaşayan Don boylarındaki Macarları önlerine katıyorlar. Kendileri Karadeniz'in kuzeyindeki geniş bozkırlarda tutunurken, Macarlar da şimdiki yurtlarına yerleşiyorlar. Doğuda kalan Peçenekler ise Oğuzlar tarafından boyunduruk altına alınıyorlar.

Eski yurtlarında kalıp Oğuz egemenliğine giren Peçeneklere dair haberleri yine K. Porphyrogenitus veriyor: *“Peçenekler yurtlarından sürüldüğü zaman, bazıları kendi istekleri ve kişisel kararlarıyla orada geride kaldı ve sözde Oğuzlarla birleşti ve bugün dahi onların arasında yaşarlar ve kendilerini ayıran ve kökenlerini ve kendi halklarından nasıl olup da koptuklarını ifşâ eden ayırt edici işaretler taşırlar: çünkü onların tunikleri kısıdır, dize ulaşır ve elbiselerinin kolu dirsekten kesilmiştir, böylece kendi halklarından ve ırklarından kopmuş olduklarını gösterdiklerini görürsün”*.²³⁵

X. yüzyılın ilk yarısında, onlara Yayık'ın doğusunda rastlayan İbni Fazlan'a bakılırsa, Peçeneklerin pek de iyi bir durumda olmadıklarını görürüz: *“Oğuzların aksine*

olmaları, sonrasında da tek başına aracı rolü üstlenmek istemeleri onları tebaaları olan Bulgarlarla karşı karşıya getirmişti. Bkz. István Zimonyi, **The Origins of the Volga Bulgars**, Universitas Szegediensis de Attila József Nominata, Szeged, 1990, s. 81.

²³⁴ Mesudî, s. 93. Golden, yalnızca Mesudî'de geçen Nukerde kavminin kimliği ve kökenlerine dair şu çalışmada bazı tahminlerde bulunmuştur. Bkz. Peter B. Golden, “The People of نوكرده”, **AEMA**, Vol: 1-2, 1975, ss. 21-35.

²³⁵ Porphyrogenitus, s. 169.

*çok fakir kimseler. Zira Oğuzlardan on bin baş hayvana, yüz bin baş koyuna sahip kimseler gördüm".*²³⁶

Bundan sonra Peçeneklerin Oğuz boylar birliği içerisinde yer aldıklarını ve zamanla Oğuzlaştıklarını söylemek mümkündür. Onlar, her ne kadar 24'lü Oğuz boylar sisteminde müstakil bir boy olarak görülseler de, sonraki Türkmen-Oğuz halk efsanelerine göre Salurlardan sayılırlar. Şecere-i Terâkime'ye bakıldığında, İçki-Salurlar köken olarak Oğuzlarla Peçeneklerin karışmasından oluşmuşlardır.²³⁷ Peçeneklerle yakından ilişkilendirilen Karakalpakların da Salurlarla yakın ilişkileri vardır. Türkmen halk rivayetlerine baktığımızda, Salur Kazan'ın Karakalpak beyinin kızıyla evlendiği anlatılmaktadır. Yine bu efsaneler ve anlatılarda, Salurlarla Karakalpakların ana tarafından akraba oldukları kaydedilmektedir.²³⁸

4. Oğuz Boyları

4.1.1. Oğuz Boy Sistemi

Dede Korkut Kitabı, Oğuzların kendi içinde ve komşularıyla olan siyasi mücadelelerinden başka, erken Oğuzların ne tür bir teşkilat yapısına sahip oldukları konusunda da bilgiler sunar. Söz konusu yapılanma *İç Oğuz* ve *Dış Oğuz*'dur. Bu türden bir ayrım aynı zamanda Oğuz etnik oluşumunda yer alan boyların geldiği yer ve nere kaynaklı olduğu konusunda da bazı ipuçları verir. Oğuzlardaki bu ikili yapıya ilk olarak, Dede Korkut Kitabı'nda bulunan "İç Oğuz'a Dış Oğuz Asi Olup Beyrek'in Öldüğü Boyu" başlığını taşıyan 12. hikâyede rastlıyoruz. Anlatıya göre İç Oğuz Beyi Salur Kazan,²³⁹ o

²³⁶ İbn Fazlan, *Seyahatnâme*, çev. Ramazan Şeşen, Bedir Yayınları, İstanbul, 1995, s. 45.

²³⁷ Ebülğazi Bahadır Han, *Şecere-i Terakime*, s. 88.

²³⁸ Agacanov'a göre Sovyet tarih araştırmaları (Jdanko'nun Karakalpak etnik oluşumu ile ilgili eseri temele alınmış gözüküyor), Karakalpakların Peçeneklerin dolaysız torunları olduğunu ispat etmiştir. Ayrıca Karakalpak boy şeceresi de onların Türkmenlerle etnik bağları bulunduğunu teyit etmektedir. Agacanov, s. 196. Sadece Jdanko ve ona dayanan Agacanov değil, Karakalpakları bizzat görüp yakından inceleyen Vámbéry de onları Peçeneklere bağlar. Muhtemelen bu fikri ilk olarak ortaya koyan da kendisidir. Bkz. Vámbéry, *Das Türkenvolk*, s. 378. Karakalpakları doğrudan Peçeneklerin bakiyesi saymak yerine onların etnik oluşum sürecinde Peçenekleri esas unsur olarak görmek daha doğru bir yaklaşım olacaktır. Nitekim yüzyıllar içerisinde Karakalpakların etnik yapısı değişime uğramıştır. Yılmaz'a göre bugün onların en kalabalık boyu Kıpçaklardır ve Karakalpaklar, Peçenek, Kıpçak ve Oğuzların karışımından oluşmuşlardır. Salih Yılmaz, **XVI.-XX. Yüzyıllarda Karakalpak Türkleri Tarihi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2006, ss. 27, 36.

²³⁹ Tarihsel olarak Salur Kazan'ın şahsında Salurlar Dış Oğuz'u temsil ederler. Efsane boyutunda Salur'un burada İç Oğuz'dan gösterilmesi, -belki sonraki eklemelerin de etkisiyle- Dede Korkut anlatılarında olay ve kavramların bazen aslından uzaklaştığına tipik bir örnektir.

yıl evini yağmalattırmak için yalnızca İç Oğuzları çağırır. Kendilerinin dışarıda bırakılıp çağrılmadığını gören Dış Oğuzlar ise İç Oğuz'a düşman olur ve saldırırlar. Neticede Dış Oğuz af diler ve savaş sona erer.²⁴⁰ Karatay'a göre söz konusu bu hikâye bir tarafta İç ve Dış Oğuz yapılanmasını, diğer tarafta da merkezî bir idarenin bulunduğunu ima ediyor. Yine bunun yanında Bayındır Han'ın en üstteki yönetici olduğunu, Salur Kazan'ın konumunun da ikinci derecede yer aldığını göstermiş oluyor.²⁴¹

Oğuz yönetim geleneğinde İç Oğuz'un kesin olarak Dış Oğuz'a göre öncelikli olduğu görülüyor.²⁴² Bunu boyların bulunduğu konumdan da anlamak mümkün. Biraz önce de söylediğimiz üzere İç Oğuz'dan saydığımız Bayındırlar Oğuz birliğinin yönetici konumunda bulunuyorlardı. Bayındırlar dışında yine Güney Sibirya'dan, yani Kimeklerden geldiğini düşündüğümüz Bayatlar, Kay/Kayılar, Bügdüzler, Eymürler ve Alayuntlular İç Oğuz dediğimiz esas Oğuzları oluşturuyorlardı. Dış Oğuz ise genel olarak Güney Ural ile Aral bölgesi bozkırlarında yaşayan çeşitli toplulukları kapsıyordu. Özellikle Salurların önderlik ettiği bu boy teşkilatında Yazır, Avşar ve Peçenek gibi boylar yer alıyorlardı. Daha önce de belirttiğimiz üzere, İç Oğuz ve Dış Oğuz'a eklemlenen üçüncü katman ise On Ok/Türgiş bakiyeleri idi. Onlar birliğe dâhil olmadan önce söz konusu bu ikili teşkilatlanma mevcut bulunuyordu.

4.1.2. Boz Ok ve Üç Ok İkili Yapısı

Oğuzlardaki İç Oğuz ve Dış Oğuz'un bir diğer şekli de Üç Ok²⁴³ ve Boz ok²⁴⁴ şeklindeki teşkilatlanmadır. Oğuznamelere baktığımızda, altın yayı bulup getiren ve bunu üçe bölerek paylaşan Oğuz Han'ın büyük evlatları bu 'bölme, kırma, bozma' işinden dolayı Bozok olarak adlandırılmışlardır. Diğer küçük kardeşler de üç adet ok getirmeleri

²⁴⁰ Gökyay, ss. 228-237.

²⁴¹ Karatay, İlk Oğuzlar, s. 108.

²⁴² Robert Dankoff, "Inner and Outer Oghuz in Dede Korkut", **Turkish Studies Association Bulletin**, Vol: 6, No: 2, 1982, s. 22.

²⁴³ Eraslan, *Üç Ok* yerine *Uç Ok* şeklinde bir okuma yapar ve bu sonucu biçimin Oğuzların "hudut, sınır kabileleri", yani "Dış Oğuzlar"ı işaret ettiğini söyler. Yine bu okunuşa ve Oğuz teşkilat düzenine uygun olarak *Bozok*'un da "İç Oğuzlar"ı temsil ettiği düşüncesindedir. Bkz. Kemal Eraslan, "Boz-Ok ve Üç-Ok Oğuz Kolu Adları Hakkında", **TDAY-Belleten**, Cilt: 34, 1986, s. 8.

²⁴⁴ Bu adın *Bozuk*, *Buzuk* gibi okunuş şekilleri de vardır. Bkz. Karl Jahn, **Die Geschichte Der Oğuzen Des Raşid Ad-Dîn**, Hermann Böhlau Nachf., Wien, 1969, s. 8; Sergey G. Klyashtorny, "The Tes Inscription of the Uighur Böğü Qaghan", **Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae**, Vol: 39, No: 1, 1985, s. 152. Eraslan yukarıdakilerden farklı olarak ve pek de tercih edilmeyen Töz/Tös-Ok şeklinde bir okuma yapar. Eraslan, s. 8.

nedeniyle Oğuz Han tarafından Üç Ok olarak adlandırılmışlardır.²⁴⁵ Eski dönemin tarihçileri olaya bu yönüyle bakarken, zamanımızda konu hakkında görüş bildirenler renk merkezli açıklamaları tercih ederler. Bunlardan Golden, Altın Orda'daki "Boz Orda" ve Anadolu'daki "Boz Ulus" a atıf yapar. *Boz*'un kutsallık bildiren bir renk olarak, hem Anadolu hem de Altınorda coğrafyasındaki üstün konumunu özellikle vurgular.²⁴⁶ Sümer ise Üç Ok'a karşılık Boz Ok'un aslında bir rakamı ifade ettiği düşüncesindedir.²⁴⁷

Oğuzlardaki bu türden bir ikili adlandırmanın ilk olarak İslam kaynaklarında zikredildiğini görüyoruz. En net biçimi XIII. yüzyılda yazan İbnül-Esir'de bulunuyor: "*Arslan Han'ın (Karahanlı) ordusunda Karluklar ve Oğuzlar denilen Türk taifesi vardı. Horasan'ı yağma eden Oğuzların bu faaliyetleri hakkında inşallah ileride bilgi vereceğiz. Oğuzlar da iki kola ayrılmışlardı. Birisi Üç-Ok olup bunların başında Emir Tûtî b. Dâdbeg, ikincisi ise Boz-ok olup bunların başında da Emir Kar'ût b. Abdulhamid vardı*".²⁴⁸ Ancak Golden tarafından Üç Ok'un, İbnü'l-Esir'den belki bir veya iki yüzyıl önce, ilk kez Mervezî'de anıldığına dair bir görüş ortaya atılmıştır. Golden, Mervezî'de geçen şu kaydı esas alır: "*Onların (Türklerin) büyük kabilelerinden biri 12 kabileyi ihtiva eden Oğuzlardır. Bunların bir kısmı Dokuz Oğuz, bir kısmı Uygur, bir kısmı da Üç Gur (Üç Guz?) olarak adlandırılır*".²⁴⁹ Burada geçen Üç Gur veya Üç Guz, Golden tarafından -kesinlik kaydetmemek şartıyla- Üç Ok'un tahrif edilmiş biçimi olarak görülür.²⁵⁰ Yine Golden'dan devam edersek, ona göre Boz Ok adlandırması da ilk kez 750'li yıllarda, Uyğurlara ait Tes Yazıtı'nda geçer.²⁵¹ Yaşanan hadiseler yazıtta şu şekilde geçer: " ... *Doğuda -yaratıldıktan sonra- Uygur kağanları hüküm sürmüşler. Bök[ü] büyük kağan imiş ...hüküm sürmüşler. Eli üç yüz yıl el olarak tutmuşlar. Sonra bodunu gitti ...[Uygur Kağanı] Bozok (Buzok) başını Uçuz gölüne sevk edip, atlısını [kaçakların ardına] dökmüş. ...Bedi (Ebdi?) Bersil, Kadır ve Kasar [kavimleri] (o zaman) oradan gitmişler.*

²⁴⁵ Ebülğazi Bahadır Han, Şecere-i Türk, s. 30. Aynı hikâye Yazıcızâde Ali'nin Oğuznamesi'nde de tekrar edilir. Önder, s. 99.

²⁴⁶ Peter B. Golden, "Boz Ok and Üç Ok", **Turkish Language, Literature and History**, Ed. Bill Hickman and Gary Leiser, New York, Routledge, 2016, s. 155.

²⁴⁷ Sümer, Oğuzlar, s. 218.

²⁴⁸ İbnü'l-Esir, İslâm Tarih XI, s. 81.

²⁴⁹ Vladimir Minorsky, **Sharaf al-Zaman Tahir Marvazi On China, The Turks and India Arabic Text (circa A. D. 1142) with an English Translation and Commentary**, The Royal Asiatic Society, London, 1942, s. 29.

²⁵⁰ Golden, "Boz Ok and Üç Ok", s. 150.

²⁵¹ Golden, "Boz Ok and Üç Ok", s. 148.

Bodunun Kengkereşte (Kengkereşten) ...Doğuda Tabgaça bağımlı olmuş. Uygur kağan(ları) memnun hüküm sürmüş(ler) ve yetmiş yıl ... imiş(ler)".²⁵²

Aydın da Tes Yazıtı'ndaki Boz Ok adı üzerinde durarak, bunun bir kişi adından ziyade boy adı olduğunu söyler. Diğer taraftan bu adın geç dönem Oğuz teşkilatlanmasındaki Boz Ok'lar olması durumunun güçlü bir olasılık olduğunu, yine de bu sonuca varmak için daha güçlü kanıtlara ihtiyaç duyulduğunu da ayrıca belirtir.²⁵³

Karatay, Golden'ın bu yorumuna *Boz* kelimesinin ifade ettiği anlam (kutsallık, öncelik) ve Göktürk-Uygur mücadelelerini temel almak şartıyla itirazda bulunur. Ona göre Tes Yazıtı'ndaki ifadeler, Uygurlar tarafından Göktürk yönetimine karşı verilen bağımsızlık mücadelesinin ve sonunda kazanılan başarının bir yansımasıdır. Dolayısıyla Uçuz Göl'de mağlup edilen Boz Ok'un Göktürlere tekabül etmesi gerekir. Hatta Taryat Yazıtı'ndaki ifadeler de Göktürk vurgusunu teyit eder. O halde Boz Ok kelimesi "boz halk" anlamıyla, Göktürklerdir.²⁵⁴ Bizce de burada ima edilen halk Göktürklerdir. Bu, erken Oğuzluğun gelişim sürecine bakılarak da anlaşılabilir. Yazıtın dikildiği tarihte, Sirderya Oğuzlarında Boz Ok ya da Üç Ok şeklinde bir teşkilatlanmanın varlığı şüphelidir. Zira o dönemde Oğuz etnogenezi tamamlanmadığı gibi henüz vahid bir Oğuzluktan da bahsetmek pek mümkün değil. Ayrıca Güney Sibiry'a'daki esas Oğuzluğu oluşturacak unsurların Aral-Sirderya bölgesine inmediklerini, Türgiş bakiyelerinin de aynı şekilde Oğuz birliğine 750 gibi erken sayılabilecek bir tarihte dâhil olmadıklarını hesaba katarsak, Tes Yazıtı'ndaki Boz Ok'un Oğuzlardaki Boz Ok olamayacağını söylememiz gerekiyor. Tüm bu tartışmalar ve iddialar, Boz Ok ve Üç Ok'un ilk kullanım zamanını XII. yüzyıla sabitliyor. Bunun önceki yüzyıllardaki karşılığının da Dış Oğuz ve İç Oğuz olduğunu söyleyebiliriz.

İbnü'l-Esir'den sonra kaynaklarda Boz Ok-Üç Ok ayrımına dair herhangi bir kayıt bulunmuyor. Oğuzlar ve 22 Oğuz boyu hakkında bilgiler veren Kaşgarlı'da bu türden bir ikili ayrıma dair herhangi bir kaydın düşülmediğini görüyoruz. Selçukluların doğuşunu ve siyasî tarihlerini konu alan eserlerde de yine Boz Ok-Üç Ok şeklinde bir ayırmadan bahsedilmiyor. Burada istisna olarak Oğuznameler'in, Boz Ok-Üç Ok ayırımından Boz

²⁵² Árpád Berta, *Sözlerimi İyi Dinleyin Türk ve Uygur Runik Yazıtlarının Karşılaştırmalı Yayını*, çev. Emine Yılmaz, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2010, s. 233.

²⁵³ Aydın, *Eski Türklerde Gündelik Hayat*, s. 80.

²⁵⁴ Karatay, *İlk Oğuzlar*, ss. 113-115.

Ok'lar lehine bir yaklaşımla bahsetmeleri ise batıda bu düzenin henüz unutulmadığını gösteriyor.²⁵⁵

Ancak biz, bu geleneğin devam ettiğini Anadolu'daki yer ve boy adları ile bu bölgeye komşu olan devletlerde (İran/Celayir ve Memluk) yaşayan tarihçilerin verdiği bilgilerden takip edebiliyoruz.

Oğuz boylarının Anadolu'yu yurt tutuşundan itibaren bugünkü Yozgat ve çevresi Bozok adıyla anılıyor. Boy adlarına bakıldığı zaman da buraya Boz Ok grubu içindeki Oğuz boy ve oymaklarının yerleştiğini görüyoruz. Anadolu'da sadece yer adı değil, boy adı olarak da Boz'un bulunduğunu söylemek gerekiyor. Dulkadir Eli de denilen, Maraş ile Yozgat arasındaki bölgede Bozulus adında bir Türkmen grubu yaşıyordu.²⁵⁶

Yozgat/Bozok ilinin güneyindeki bölgelerde ise Üç Oklara mensup boyların yoğunlaştığı dikkat çekiyor.²⁵⁷ Bu boylar topluluğunun varlığını dönemin kaynaklarından takip edebiliyoruz. XIV. yüzyıl Anadolu'sundaki siyasî durum ve beylikler dönemine dair kıymetli bilgiler veren Esterâbâdî'nin *Bezm u Rezm*'inde Üç Ok'lar, yağma ve talan hareketlerinde bulunan Türkmen gruplarından biri olarak zikredilirler.²⁵⁸ Gündüz'e göre bu Üç Ok grubu Çukurova ile Kayseri arasında dolaşıyordu.²⁵⁹

Esterâbâdî'den başka Memluk sarayında görev yapan Bedreddin el-Aynî de Oğuz boy ve tamgaları ile ikili Oğuz teşkilatlanmasından bahsetmiştir. O, XV. yüzyılda kaleme aldığı *İkdü'l-Cümân* adlı eserinde, Bilâd eş-Şam ve'l-Ermen'de yerleşik Oğuz taifelerinin bulunduğunu ve bunların iki ana bölüğe ayrıldığını, bunlardan birinin Bozok diğerinin de Üç Ok olarak adlandırıldığını bildirir.²⁶⁰ Görüldüğü üzere kaynakların ve yer adlarının

²⁵⁵ Togan, Oğuz Destanı Reşideddin Oğuznamesi, Tercüme ve Tahlili, s. 48; Önder, s. 104. Aynı şekilde geç dönemde yazan (XVII. yüzyıl) Ebulgazi Bahadır Han'da da Boz Ok üstün konumdadır. Ebulgazi Bahadır Han, Şecere-i Terakime, ss. 41-42.

²⁵⁶ Dulkadiroğulları Beyliği de söz konusu Bozok/Bozulus Türkmenleri tarafından kurulmuştu. Bkz. Refet Yinanç, **Dulkadir Beyliği**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1989, s. 8. Bu konuda yapılan daha ayrıntılı ve yeni bir inceleme için bkz. Arif Sarı, **XVI. Yüzyılda Dulkadirli Türkmenleri**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2018. Bozulus'u oluşturan boy ve oymaklar ile yaşadıkları yerler, yaylak ve kışlakları hakkında ise bkz. Tufan Gündüz, **Bozkırım Efendileri Türkmenler Üzerine Makaleler**, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2019, ss. 73-86.

²⁵⁷ Golden, "Boz Ok and Üç Ok", s. 153.

²⁵⁸ Aziz b. Erdeşir-i Esterâbâdî, **Bezm u Rezm**, çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014, s. 473.

²⁵⁹ Yine bu Üç Ok grubuna bağlı Türkmenlerin Ramazanoğulları Beyliği'ni meydana getirdikleri biliniyor. Gündüz, s. 32, 69.

²⁶⁰ Altan Çetin, "Memlükler Devrinde Oğuzlar/Türkmenlere Bir Bakış", **Osmanlı Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 33, 2009, s. 26.

şahitliğinde, eski Aral bozkırlarından miras bu ikili teşkilat, kuzey-güney parsellenmesiyle, Anadolu'ya gelen Oğuzlar tarafından yaşatılmıştır.

Bununla birlikte Sarı tarafından söz konusu yapının ne olduğuna dair çok farklı bir görüş sunulmuştur. Buna göre Boz Ok ve Üç Ok aslında ikili bir ayırımdan ziyade öne çıkan iki Oğuz boyunu yansıtır. Sarı, Boz Ok ve Üç Ok boylarının XII. yüzyıldan itibaren önemli siyasî roller üstlenerek kadim Oğuz boylarıyla birlikte anılmaya başladıklarını ve bu vesileyle aynı dönemde kaleme alınan Oğuznamelere girmiş olabilecekleri ihtimali üzerinde durur. Ayrıca o dönemin çağdaş kaynaklarının onları birer boya, kabileye işaret eder şekilde andıklarını söyler.²⁶¹

Esasında yukarıdaki görüşü destekler nitelikte bir iddia çok önceleri Róna-Tas tarafından dile getirilmişti. Ona göre Uygur Tes (Tez) Yazıtı'nda *Buzuk* şeklinde geçen kelime, XI. yüzyılda Oğuznamelerde yer alan Boz Ok'la aynıdır. Dolayısıyla *buzuk* veya *bozok* bir uruğu niteler ve aynı şey *Üç Ok* için de geçerlidir.²⁶² Bu konuyla ilgili ortaya atılan görüşler bize, Boz Ok ve Üç Ok'un önceleri münferit bir uruk-boy niteliği taşıırken sonraki dönemde, yani Oğuz etnik oluşum çağında çeşitli boyları kapsayan bir etno-siyasî üst kimlik olma durumunu düşündürüyor.

Boz Ok ve Üç Ok ayırımının ilk ortaya çıkış zamanı ve kaynaklara yansımaları meselesinden sonra bu teşkilatlanmanın ne anlam ifade ettiği ve hangi boyları kapsadığı konusuna gelirsek, öncelikle erken Oğuz ikili teşkilatlanması olarak görülmesi gereken ve Dede Korkut anlatılarında da izdüşümünü bulduğumuz Dış Oğuz/İç Oğuz'un sonraki karşılığının Boz Ok/Üç Ok olarak ortaya çıktığını söylemek mümkündür. Boz Ok, burada çekirdek Oğuz kitlesine sonradan katılanları, yani bağlı boyları (Salur,²⁶³ Yazır, vd.) temsil eder. Üç Ok ise esas Oğuzların, genel olarak Güney Sibiryâ/Kimek asıllı boyların (Bayındır, Eymür, Bayat, Kay/Kayı, Alayuntlu, Bügdüz) gruplaştığı yapının adıdır.²⁶⁴

²⁶¹ Arif Sarı, "Ramazanoğulları Üçoklu mu İdi?", *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 7, Sayı: 16, 2019, s. 510.

²⁶² András Róna-Tas, "Hazar Kavim Adının Tarihi Üzerine Yeni Veriler", çev. Muslihiddin Kurt, *Türk Kültürü Araştırmaları*, Sayı: 2, 1986, s. 58.

²⁶³ Dede Korkut anlatılarında Salur, her ne kadar İç Oğuz'dan gösterilmeye çalışılsa da aslında Dış Oğuz'dandır. Bunu en basitinden, Salur'un Oğuzların en tepedeki yöneticisi ve Han'ı olmamasından da anlıyoruz. Karatay, Salur-Peçenek savaşlarını irdelediği makalesinde Salur'un dıştaki konumunu ayrıntılı biçimde ele almıştır. Konuyla ilgili bkz. Karatay, "Salur-Peçenek Savaşları: Oğuz Kimliğinin Oluşum Aşamalarını Tespit İçin Bir Deneme", 17. Türk Tarih Kongresi, 15-17 Eylül 2014, Ankara.

²⁶⁴ Karatay, İlk Oğuzlar, ss. 125-126; Golden, "Boz Ok and Üç Ok", s. 153.

Dede Korkut'daki olayların gelişim ve seyrine baktığımız zaman, İç Oğuz'un yani sonraki Üç Ok'un, Dış Oğuz/Bozok'a göre üstünlük ve önem bakımından ilk sırada olduğu anlaşıyor.²⁶⁵ Bilindiği üzere tüm Oğuz El'inin yöneticisi, hanlar hanı Bayındır Han İç Oğuz'dandı.²⁶⁶ Sonraki Oğuznameler'de ise siyasî saiklerin etkisiyle Boz Ok'un Üç Ok'a göre daha üstün bir konumda yansıtılmaya çalışıldığını görüyoruz. Örneğin, XV. yüzyılda kaleme aldığı *Tevârih-i Âl-i Selçuk* adlı eserinin birinci bölümünü Oğuzname olarak düzenleyen Yazıcızâde Ali'de, Oğuz Han'ın hanlık verdiği oğlu Gün Han'dır ve ondan sonra da başa Gün Han'ın oğlu Kayı geçecektir. Görüldüğü üzere hanlık Boz Ok'a verilmiş ve bu kol üstün tutulmuştur.²⁶⁷

4.1.3. Oğuz Boyları

Oğuz boylarının derli toplu olarak verildiği ilk kaynak Kaşgarlı'dır. Eseri hem bir Türk Dili gramer kitabı hem de bir ansiklopedik sözlük niteliği taşır. Sadece Oğuzlar değil, çevredeki ve daha uzaktaki Türk halklarının yaşadığı coğrafya, konuştukları Türk lehçeleri hakkında çok kıymetli bilgiler verir. Öncelikle onun Oğuzlar için kullanılan *Türkmen* adına eserinde yer verdiğini görüyoruz: "*Türkmen, bunlar Oğuzlardır*".²⁶⁸ Kaşgarlı'nın verdiği Oğuz boyları listesine baktığımızda ise tam olarak 22 boyun sıralandığını görüyoruz. Bununla birlikte asıl sayı 24 olsa gerektir. O, iki kabileden oluştuğunu söylediği ve Türkmen olarak saydığı Halaçları, Oğuzlardan ayrıldıkları için liste dışı tutmuştur.²⁶⁹ Yine sonraki dönemlerde Oğuz boyları arasında yer alan Karkın

²⁶⁵ Klyashtorniy, muhtemelen Dokuz Oğuz-Oğuz eşitliği fikrinden Doğu ile bağlantılı gördüğü Boz Okları, kıdem ve üstünlük olarak Üç Okların önüne koyar. Ona göre sembolik anlamda bütün Oğuz halkının başbuğu olan 'büyük han' sadece Boz Oklar'dan seçilebilmektedir. Muhtemelen onun bu yöndeki görüşünde, Dede Korkut'da Salur'un ön plana çıkarılması da etkili olmuştur. Sergey G. Klyashtorniy, "Erken Hazar Tarihinin Asya Cephesi", çev. Egemen Çağrı Mızrak, **Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 1, Sayı: 1, 2014, s. 200.

²⁶⁶ Gökyay, s. 32. Sümer de Dede Korkut'taki Üç Ok/İç Oğuz'un üstünlüğüne dikkat çeker. Ancak bunun daha batıda neden tersine bir hal aldığına dair herhangi bir yorumda bulunmaz. Bkz. Faruk Sümer, "Oğuzlara Ait Destani Mahiyetde Eserler Reşîdüddin Oğuznâmesi", **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, 1959, Cilt: 17, Sayı: 1-2, s. 363.

²⁶⁷ Önder, s. 104.

²⁶⁸ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, ss. 519-520.

²⁶⁹ Kaşgarlı, Halaçların bazı yönlerden Oğuzlara göre farklı olduklarını, bu sebeple onlardan sayılmadıklarını söyler. Bkz. Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, s. 520. Onun bu konuda haklı olduğunu söylemek yerinde olacaktır. Halaçların henüz Oğuz birliği oluşmadan önce Amuderya'nın güneyinde, Afganistan civarında yaşayan kadim bir Türk topluluğu olduğu biliniyor. Zira Harezmi'de geçen bir kayda dayanan Clauson ve Bosworth, Halaçların Eftalit bakiyesi olduklarından şüphe duymazlar. Clifford E. Bosworth and Gerard Clauson, "Al-Hwārazmī on the Peoples of Central Asia", **Journal of**

ve Kızıklar da yer almazlar. Kaşgarlı'nın listesinde yer alan Oğuz boyları şunlardır: "Kınık, Kayığ, Bayundur, İva/Yıva, Salgur, Afşar, Bekteli, Bügdüz, Bayat, Yazgır, Eymür, Kara Bölük, Alka Bölük, İgdir, Üregir/Yüregir, Totırka, Ula Yundluğ/Ala Yundlu, Töger, Beçenek, Çuvuldar/Çuvaldur, Çepni, Çarukluğ".²⁷⁰

Kaşgarlı'nın dışında, Oğuz boylarına ait listelere Oğuznameler ve bazı tarih kaynaklarında da rastlıyoruz. Bunlardan Fahreddin Mübarekşah, XIII. yüzyılın başında kaleme aldığı *Tarih*'inde büyük ölçüde Kaşgarlı'yı temel alarak bazı Oğuz boylarını listeler. Ancak onda bazı boylar yer almaz. İnceleyebildiğimiz kadarıyla 14 boyun adını vermiştir: "Aymur (Eymür), Kınık, Beçenek (Peçenek), Üregir, Kayığ/Kayıg (Kayı), Salgur (Salur), Yazgır (Yazır), Bayandır (Bayındır), Ula Yundluk (Alayuntlu), Bayat, Tutırka (Dodurga), Afşar (Avşar), Bekriz/Bükdüz, Bekdeli/Bekteli (Beğdili)".²⁷¹

Câmîü't-Tevârih adını verdiği eserini XIV. yüzyılın başlarında İlhanlı sarayında kaleme alarak iki ayrı kısım halinde, Gazan ve Olcaytu Han'lara ithaf eden Reşidüddin Fazlullah, söz konusu kitabının bir bölümünü (*Târih-i Türkân û Oğuz û hikâyet-i cihangirî-i û/Türkler'in ve Oğuz'un Tarihi ve onun cihangirliğinin hikâyesi*) Oğuz boylarına ayırmıştır. Eserinde 24 Oğuz boyunun yanı sıra bu boy adlarının ne anlama geldiği, yapılacak toylarda kendilerine düşen et payı, ongunları ve damgaları hakkında bilgiler verir. Yine onda Boz Ok ve Üç Ok ikili teşkilat yapısından bahsedildiğini görüyoruz. Boylar ise sırasıyla şu şekilde kaydedilmiştir: "Kayı, Bayat, Alkarâvlı, Kara İvli, Yazır, Döğer, Dodurga, Yaparlı, Avşar, Kızık, Beg Dili, Karkın, Bayındır, Beçene, Çavuldur, Çepni, Salur, Eymür, Ala Yuntlu, Üregir, Yigdir, Bügdüz, Yıva, Kınık".²⁷²

Oğuz boylarına, XV. yüzyılın en önemli tarihçilerinden biri olan Yazıcızâde Ali de eserinde yer vermiştir. Sultan II. Murad'ın emriyle hazırladığı *Tevârih-Âl-i Selçuk* adlı kitabının birinci cildini Türk-Moğol ve Oğuz boylarına ayırmış, Oğuz destanının İslâmî şeklini hikâye etmiştir. O, bu bölümü yazarken büyük ölçüde Reşidüddin Fazlullah'ın *Câmîü't-Tevârih*'inden yararlanmıştır. Görüleceği üzere boy adlarının önemli bir

Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, No: 1/2, 1965, s. 8. Togan da Halaçları Eftalitlerle bağlantılı görür. Zeki V. Togan, "Eftalit Devletini Teşkil Eden Kabilelere Dair", *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, Sayı: 13, 1985, ss. 58-63.

²⁷⁰ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, ss. 26-28.

²⁷¹ Edward D. Ross, *Ta'rih-i Fakhru'd-din Mubarakshah*, The Royal Asiatic Society, London, 1927, ss. 12-15.

²⁷² Sümer, *Oğuzlar*, s. 224.

bölümünün yazılış şekli de Reşidüddin'de geçenlerle hemen hemen aynıdır. Yalnızca ufak imlâ farklarıyla bazı boy adlarının yazılışları farklılık gösterir. Yazıcızâde, bekleneceği üzere Boz Ok ve Üç Ok ayırımına eserinde yer vermiş, boy adlarının anlamları ve sahip oldukları ongunların yanı sıra, Reşidüddin'den farklı olarak toylarda yiyeceği et payının yerine *sünük* sözcüğünü kullanmıştır.²⁷³ Onun Oğuz boylar listesi şu şekildedir: " *Kayı, Bayat, Alka Evli, Kara Evlü, Yazur, Döger, Dodurga, Yaparlu, Uşar, Kızık, Bigdeli, Karkın, Bayındur, Biçene, Çavındur, Çebni, Salur, Eymür, Alayundlu, Üregir, İgdür, Bügdüz, Yıva, Kınık*".²⁷⁴

Biz Oğuzların ya da Oğuz birliğinin yalnızca 24 boydan oluştuğunu düşünmüyoruz. Zira sayıya yapılan vurgu semboliktir. En iyi ihtimalle bir geleneği temsil eder. 24'lü teşkilatlanmanın ya da boylar sisteminin farklı coğrafyalardaki Türk toplulukları ve devletleri tarafından kullanıldığı biliniyor. Bu hususta Asya Hunlarındaki 24'lü sistemi örnek vermek yerinde olacaktır. Hun Şanyü'sünün altında, bulundukları bölgeden sorumlu olan ve *chen* ya da *chang* unvanlarıyla adlandırılan 24 soylu kumandan/yönetici vardı. Bunlar da kendi arasında, onikişerli olarak, Sağ ve Sol gruplara ayrılırlardı.²⁷⁵ Hunlardaki bu sistem, idarî ve askerî bir politik organizasyonu ifade ediyordu.

F. Sümer ise, 24'lü teşkilatla ilgili olarak, Oğuz topluluklarının yoğun olarak bulunduğu bölgelerden örnekler vermiştir. Özellikle Osmanlı'da Rumeli ve Diyarbakır eyâletlerinin 24 sancağa ayrılmalarını, Kütahya Sancağı'nın 24 Kadılık'tan oluşmasını ve bazı bey ile paşaların maiyetinde bulunan bölüklerin bu sayıya göre düzenlenmesini söz konusu geleneğin devamı sayar. Sadece Osmanlı İmparatorluğu değil; Karamanoğulları, Hazar ötesi Türkmenleri ve Safevîler'de de bu türden bir teşkilatlanmanın varlığına dair sarîh örnekler verir.²⁷⁶ Bu arada gözden kaçırılmaması gereken husus, diğer Türk topluluklarında da sıkça rastladığımız üzere, ikili yapının varlığıdır. Bu İç Oğuz-Dış Oğuz, Boz Ok Üç Ok ve sonraki 24'lü boy sistemi içinde karşımıza çıkar.

²⁷³ Önder, ss. 23, 100-103.

²⁷⁴ Önder, s. 60.

²⁷⁵ Masao Mori, "Kuzey Asya'daki Eski Bozkır Devletlerinin Teşkilâtı", **Hunlar ve Göktürkler Üzerine**, Haz. Dr. Yusuf Gedikli, Post Yayınları, İstanbul, 2020, s. ; Jahn, s. 42.

²⁷⁶ 24'lü teşkilatla ilgili örnekler için bkz. Sümer, Oğuzlar, ss. 221-222.

Biraz önce de bahsettiğimiz gibi Oğuz boylarının kesin olarak 22 ya da 24 boydan oluştuğu konusu, destanların bize sunduğu geleneğin dönemsel yansımasıdır. Elbette Oğuzluk geç dönemde de büyümeye devam etmiş, farklı kökenden gelen uruk ve boyları bünyesine katmıştır. Bunun izlerini yine destanlarda geçen tarihsel bilgilerde buluyoruz. Ebul Gazi *Şecere-i Türk*'ünde Oğuz Han'ın Gün, Ay, Yıldız, Dağ, Gök ve Deniz adlı oğullarının başka eşlerinden doğan oğullarından bahseder: "*Keneküne, Türbetli, Kereyli, Sultanlı, Oklı, Kökli, Sücli, Hurasanlı, Yurtçı, Çamçı, Turumçı, Kumi, Surki, Kurçık, Suvarçık, Karaçık, Kazgurt, Tikil, Lale, Mürdeşoy, Sayir*".²⁷⁷

Bu sayılan boylar, genel olarak Anadolu ya da Avrupa'ya gitmeyip Sirderya'nın güneyi ve güney batısına yayılan ve sonraki Hazar ötesi Türkmenlerini oluşturacak olan boylardır. Özellikle XIII. yüzyıldaki Moğol istilası Aral'ın güneyindeki Oğuzların etnik yapısı ile boy sisteminde bazı değişikliklere yol açmıştır. Yukarıda Ebul Gazi tarafından kaydedilen bu boylar Moğol istilasıyla birlikte ortaya çıkan yeni yapılanmayı ifade eder. Daha önce bölgede hiç rastlanmayan *Türbetli, Kereyli, Sücli* gibi boy adları bazı Moğol topluluklarının Oğuzların boy yapısına dâhil olduğunu açık bir şekilde göstermektedir. Ayrıca Kaşgarlı'da Oğuzlardan ayrı müstakil bir Türk boyu olarak gösterilen Suvarların²⁷⁸ (muhtemelen onlara ait bir kolun) da sonraki Oğuz boy yapılanmasına *Suvarçık* adıyla katıldıklarını görüyoruz. Yine Ebulgazi'den devam edecek olursak, diğer eseri olan *Şecere-i Terakime*'de de Oğuz birliği içinde yer alan bazı boylardan bahseder. Bu boylar şunlardır: *Yomut*,²⁷⁹ *Kaltak, Dingli, Yaycı, Azlar*,²⁸⁰ *Sakar*,²⁸¹ *Agar*,²⁸² *Aymaklı, Burkas*

²⁷⁷ Ebül Gazi Bahadır Han, *Şecere-i Türk*, s. 33.

²⁷⁸ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugâti't-Türk*, s. 11.

²⁷⁹ Muraviev'e göre Yomut, bir boy beyinin adıyla ilgilidir. Burada Avrasya'daki boy-kabile oluşumlarında sıkça gördüğümüz karizmatik bir yöneticinin adının daha sonra kendisine katılanlara teşmil edilip boy adına dönüşmesi durumu söz konusudur. Nikolay N. Muraviev, *Muraviev's Journey to Khiva Through the Turcoman Country 1819-1920*, Trans: Philipp Strahl and W. S. A. Lockhart, Foreign Department Press, Calcutta, 1871, s. 21.

²⁸⁰ Bu boy, hem Göktürk hem de Yenisey Yazıtları'nda (El-Başı Yazıtı) kaydedilen Azların, Oğuzlara katılan bir bakiyesi olmalıdır. Tekin, Orhon Yazıtları, s. 36; Erhan Aydın, *Sibirya'da Türk İzleri Yenisey Yazıtları*, Kronik Kitap, İstanbul, 2019, s. 183.

²⁸¹ Sakarlar, günümüz Türkmen boy yapısı içinde kendi etnik adlarıyla varlıklarını devam ettiren boylardan biridir. Bkz. Bregel, "Türkmenler Arasında Yerleşik ve Göçebe Unsurlar", s. 17.

²⁸² Bu boy, Ebul Gazi'de, Aymaklılarla birlikte Uygur kökenli olarak gösterilir. Ebül Gazi Bahadır Han, *Şecere-i Türk*, s. 89.

(Burtas?), *Teke, Sarık*,²⁸³ *Ali İli, Çağatay Kullar*,²⁸⁴ *Tiveci*,²⁸⁵ *Ersarı*".²⁸⁶ Dolayısıyla Kaşgarlı'da verilen 22 Oğuz boyunun, o dönemde ön plana çıkan ve önem sahibi boylar olduğunu göz önünde bulundurmak gerekiyor. Yukarıda bahsettiğimiz Ebulgazi'nin verdiği bilgiler Oğuzların sadece bu 22 boydan oluşmadığını, irili ufaklı birçok boy ve uruktan meydana geldiğini işaret ediyor.

24'lü boy sisteminin dışında kalan Oğuz boy ve uruklarından sonra, Ortaçağ Türk ve İslam kaynakları ile Oğuznamelerde adları belli bir düzen içerisinde kaydedilen 24 Oğuz boyunun ayrıntılı bilgisine geçelim.

ALAYUNTLU: Boyun adı Kaşgarlı'da *Ulayundlug* şeklinde kaydedilirken,²⁸⁷ Reşidüddin'de *Ala Yuntlu*,²⁸⁸ Yazıcıoğlu'nda *Ala Yundlu*,²⁸⁹ Mübarekşah'ta *Ula-Yunduluğ*²⁹⁰ ve Ebul Gazi'de de *Alayuntlu*²⁹¹ biçiminde geçer. Bu etnik adın tam çevirisi "Ala Atlı"dır.

Bugün Türkiye Türkçesinde kullanımdan kalkan Yunt/Yund sözcüğü doğrudan "At"ı ifade ediyordu. Clauson'a göre *yund* sözcüğü belli bir soya, cinse ait "at" anlamındayken, *at* sözcüğü tam olarak "binek atı"nı karşılar.²⁹² Sinor ise hem At'ın hem de Yunt'un Eski Türkçe'de uzun süre kullanımda olduklarını belirtir. Hatta kelimenin orijinal biçimiyle (*yunta*) Samoyed dillerinde (*yuna, yunna, yuno*) "at" anlamını ifade edecek biçimde yaygın olarak yaşadığını söyler. Esasında bu görüş H. Paasonen tarafından ilk kez 1917'de ortaya atılmıştır. Dolayısıyla Sinor, Paasonen'in genel kabul gören bu görüşlerini onaylayıp tekrarlar ve bu kelimenin Sayan bölgesinde, Türklerle Samoyedlerin ortak yaşam alanının bir ürünü olduğu kanaatindedir.²⁹³ Dilbilimcilerin

²⁸³ Ataniyazov, Sarıkları Türkmen boylarına karışan ve daha önce Kıpçaklar içinde yer aldığı bilinen Sarılarla özdeşleştirir. Soltanşa Ataniyazov, *Şecere Türkmenin Soyağacı*, 2. baskı, çev. Seyitnazar Amazarov ve Nergis Biray, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2011, s. 184.

²⁸⁴ Ebul Gazi'de verilen bilgiye bakılırsa bu topluluk Çağatay Ulusu içindeki Arulatların Türkmenler içindeki bir koludur. Ebülğazi Bahadır Han, *Şecere-i Terakime*, s. 94.

²⁸⁵ Ebul Gazi, Tivecileri Altın Orda Hanı Özbek'in ahfadından sayar. Ebülğazi Bahadır Han, *Şecere-i Terakime*, s. 95.

²⁸⁶ Ebülğazi Bahadır Han, *Şecere-i Terakime*, ss. 87, 89-90, 93-95.

²⁸⁷ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugâti't-Türk*, s. 27.

²⁸⁸ Zeki V. Togan, *Oğuz Destanı Reşideddin Oğuznâmesi*, Tercüme ve Tahlili, s. 52.

²⁸⁹ Önder, s. 77.

²⁹⁰ Ross, s. 14.

²⁹¹ Ebülğazi Bahadır Han, *Şecere-i Terakime*, s. 77.

²⁹² Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, s. 946.

²⁹³ Denis Sinor, "Notes on the Equine Terminology of the Altaic Peoples", *Central Asiatic Journal*, Vol: 10, No: 3/4, 1965, ss. 309-312.

verdiği örnekler Yund ya da Yunt'un Samoyed, hatta Vogul-Ostyak dünyasında çok eski dönemlerden beri kullanımda olduğunu gösteriyor. O halde kelimenin erken dönemde Türkçeye Samoyed dillerinden geçen bir ödünçleme olması ihtimal dâhilindedir.

Alayuntlu boyu Kaşgarlı'nın boy listesinde on yedinci sırada yer alırken, sonraki Oğuznamelerde on dokuzuncu sırada yer almıştır. Bununla birlikte Üç Oklar arasında yedinci sıradadırlar. Destanî gelenekte Alayuntlu, Üç Oklar arasında yer alır ve “hayvanları (atları) daima iyi ve çok olan”, “kısrakları ala ve iyi atlı” gibi anlamları verir. Ogunu ise “uçkuş/yağılbaş”dır.²⁹⁴

Alayuntlu adı Kaşgarlı ve Oğuznameler dışında farklı bir kaynaktan, P. Pelliot'nun koleksiyonunda yer alan 1283 tarihli bir Tibet belgesinde zikredilir: “*Bunların (Peçenekler) batısında Ha-la-yun-log (Alayuntlu) Türklerinden bir kabile vardır ve bu büyük kabile mutludur; bu nedenle onlara Benekli/Alaca Atlı Türkler denir*”.²⁹⁵ Kaynaktan bu boyun sahip olduğu atların özelliği ve boy adının yazılış biçimi açık bir biçimde Oğuz birliğindeki Alayuntlularla bir özdeşliği mümkün kılar.²⁹⁶ Ayrıca *Alayuntlu Türkleri* ifadesi de bu topluluğun kimliği konusunda hiçbir tereddüte yer bırakmamaktadır. Bunlar muhtemelen söz konusu boyun eski Kimek bölgesine tekabül eden yurtlarında kalan ve yeni oluşan boy birliklerine katılmayan unsurlarıydılar.

Kanaatimizce Alayuntlu boyu Oğuz birliğine Kıpçak-Kimek bölgesinden (Batı Sibirya) katılmıştır. Tibet belgesinde Peçeneklerin batısında gösterilmeleri de yaşadıkları yer hakkında tartışmaya yer bırakmaz. Nitekim Toru Senga onların yaşadığı bölgeyi Batı Sibirya ovasının güney kesimlerine, Ob ve İşim nehirleri arasına konumlandırır.²⁹⁷ Benzer şekilde Zimonyi de onların Ob, İrtiş ve İşim nehirleri civarında yaşadıklarını söyler.²⁹⁸ Yaşadıkları yere ve eldeki mevcut verilere bakıldığında, Alayuntluların asıl

²⁹⁴ Togan, Oğuz Destanı Reşideddin Oğuznâmesi, s. 52; Önder, s. 77; Ebülğazi Bahadır Han, Şecere-i Terakime, s. 51.

²⁹⁵ Federica Venturi, “An Old Tibetan Document on the Uighurs”, *Journal of Asian History*, Vol: 42, No: 1, 2008, s. 31.

²⁹⁶ Venturi'ye göre Tibet belgesinde geçen Ha-la-yund-lo etnik adını Oğuz boyu Alayuntlu ile ilk kez özdeşleştiren Ligeti'dir. Venturi, s. 31.

²⁹⁷ Toru Senga, “Northern Neighbors of the Khazars around 750 A. D.”, *Ural-Altische Jahrbücher*, Vol: 64, 1992, s. 66.

²⁹⁸ István Zimonyi, *Muslim Sources on the Magyars in the Second Half of the 9th Century*, Brill, Leiden-Boston, 2016, s. 68.

Kimek boyları arasına girmeyen ancak onlara bağılı bir topluluk olmaları durumundan bahsedebiliriz.

Alayuntluları esas olarak Çin kaynaklarında adları zikredilen ve Sayan-Alтайların kuzeyine tekabül eden bölgede yaşayan *E-lo-chih*, *Bo-ma/Po-ma* halkıyla özdeşleştirmekte sıkıntı yok gibi gözüküyor. Kıldıroğlu'na göre Bo-ma halkı için kullanılan E-lo-chih adı sonraki Alçın/Alçin/Alakçin etnoniminin Çince transkribidir ve E-lo-chih/Bo-ma adları Türkçede “alaca atlılar” manasına gelir.²⁹⁹ Pelliot, Bo-ma boyunun asıl adının Çin kaynaklarına bozuk bir şekilde, *O-la* ve *O-lo-chih* biçimlerinde yansıdığını ve baştaki O-la/O-lo biçimlerinin Türkçe “ala”ya karşılık geldiğini söyler. O, Çin kaynaklarının Bo-ma ya da O-lo-chih etnik adlarının Türk kökenli Oğuz boyu Alayundlu ile açıklanabileceğini ifade eder.³⁰⁰ Barthold da atlar için kullanılan *ala* sözcüğünün Çince de bulunan Bo-ma sözcüğüne uygun düştüğünü söyleyerek Alakçin ve Bo-ma etnik adlarını özdeş görür.³⁰¹ Son olarak Gumilëv da, tıpkı Barthold gibi Alakçin halkıyla Bomaları aynı görür.³⁰² Yine bu topluluk için “benekli atlılar” tabiri de kullanılır.³⁰³

Çinlilerin “alaca atlı” olarak tavsif ettikleri bu halkı, hem etnik adın yapısı ve özgünlüğü hem de coğrafyanın koşutluğuyla, sonraki dönemin Alayuntluları olarak görmek yerinde olacaktır. Etnik süreçlerin doğal bir sonucu olarak E-lo-chih/Bo-ma halkı yüzyıllar içerisinde bulundukları bölgeden biraz daha batıya Sibiry'a'nın derinliklerine nüfuz etmiş, burada ve başka yerlerde Alçı/Alçi Tatar, Alçin/Alakçin, Alayuntlu gibi etnik adlarla kayıtlarda yer almışlardır. Bunlardan Alçi Tatar, XII. yüzyılda Cengiz Han'ın etraftaki boyları bir düzen içerisine sokmaya çalıştığı sırada adı geçen Tatar alt boylarından biriydi.³⁰⁴ Alçin/Alakçin boyu ise Özbekler, Kırgızlar ve Kazaklarla birlikte zikredilmiştir. Ş. Kudayberdiul'a göre onlar Yenisey Kırgızları ile aynı nesilden gelirler. Kıldıroğlu, Alçin'in Kazakların Küçük Cüz'ü ve Özbekler içinde bazı boyların temelini

²⁹⁹ Kıldıroğlu, s. 93.

³⁰⁰ Paul Pelliot, **Notes on Marco Polo I**, Imprimerie Nationale, Paris, 1959, s. 135.

³⁰¹ Wilhelm Barthold, **Türkistan Halklarının Tarihi**, çev. Gülnisa Aynakulova, Astana Yayınları, Ankara, 2019, s. 62.

³⁰² Gumilëv, *Avrasyadan Makaleler-1*, s. 165.

³⁰³ Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, s. 95.

³⁰⁴ M. G. Safargaliyev, **Raspad Zolotoy Ordı**, Mordovskoye Knizhnoye Izdatel'stvo, Saransk, 1960, s. 33.

oluşturduğunu söyler.³⁰⁵ Diğer taraftan Pelliot onların bakiyelerinin XVI. yüzyılda, Narım nehri civarında Rusların “Pegaya Orda” dediği, Türkçe karşılığı “Ala Orda/Alaca Atlı Orda”ya denk gelen bir konfederasyon kurduklarını bildirir.³⁰⁶

Oğuz birliği içinde Anadolu’ya gelen Alayuntlular, burada bazı Türkmen birlikleri içinde yer almışlardır. Onların bulunduğu yerlere daha çok İç ve Batı Anadolu’da rastlıyoruz. Atçekenler ve Halep Türkmenleri, içlerinde yer aldıkları en önemli Türkmen topluluklarıydı. Sümer, Alayuntluların yerleştiği bölgeler olarak Aksaray, Amasya, Ankara, Çorum, Canik sancağı, Erzurum, Hüdâvendigâr sancağı, Karahisar-ı Sâhib ve Karahisar-ı Şarkî sancakları ile Çankırı, Kırşehir, Kütahya, Malatya, Manisa ve Sivas gibi yerleşim yerlerini verir.³⁰⁷

ALKAEVLİ: Boyun adı Kaşgarlı’da *Alka Bölük*,³⁰⁸ Reşidüddin’de *Alkavlı*, *Alkarâvlı*,³⁰⁹ Yazıcıoğlu’nda *Alka Evli*,³¹⁰ Ebul Gazi’de *Alka Evli*³¹¹ biçimlerinde geçer. Buna karşın Mübarekşah’ın Türk boyları listesinde yer almazlar.

Boyun adının birinci kısmında yer alan *Alka* sözcüğünün ne manaya geldiği konusu henüz açıklığa kavuşturulamamıştır. Ancak Türk boy adları sistemine uygun olarak bir sıfat niteliği taşıması (Ala Yuntlu, Ağca Koyunlu, Kızıl Kocalı vb. gibi) olasıdır. Zira Kara Evli boyu örneği buna emsal teşkil eder. Clauson’a baktığımızda sözcüğün isim ya da sıfat anlamına dair herhangi bir açıklamanın olmadığını, “övmek, alkışlamak” anlamlarını ihtiva etmek kaydıyla fiil biçiminde yer aldığını görüyoruz.³¹² Bu minvalde Ercilasun bu boy adının ilk kısmının *alkag*, yani “övülmüş olan”

³⁰⁵ Kıldıroğlu, s. 94.

³⁰⁶ Pelliot, Notes on Marco Polo I, s. 135. Sibiryâ’da kalanlar Ob üzerindeki Narım’da Samoyed kökenli Selkuplara katılmış olmalıdırlar. Söz konusu Pegaya Orda’nın asıl kurucuları olarak Selkuplar gösterilir. Bkz. James Forsyth, *A History of the Peoples of Siberia Russia’s North Asian Colony 1581-1990*, Cambridge University Press, Cambridge, 1992, s. 37.

³⁰⁷ Sümer, Oğuzlar, ss. 335-336, 411.

³⁰⁸ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti’t-Türk*, s. 27.

³⁰⁹ Togan, Oğuz Destanı Reşideddin Oğuznâmesi, s. 51; Sümer, Oğuzlar, s. 224.

³¹⁰ Önder, s. 75.

³¹¹ Ebülгази Bahadır Han, *Şecere-i Terakime*, s. 44.

³¹² Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, s. 138. Clauson etimolojisinde verdiği örnekleri Uygurcadan seçmiştir. Onu haklı çıkarırcasına sözcüğün en bariz kullanıldığı yer Uygurcadır ve buradaki kullanımı yukarıda verilen anlamlarla (övmek, methetmek) birebir örtüşür. Bkz. Jens Wilkens, *Handwörterbuch des Altuigurischen*, Akademie der Wissenschaften zu Göttingen, Göttingen, 2021, s. 29. Uygurca dışında, diğer Türk lehçelerindeki varyantları şu şekildedir: Tel. *alka* ‘kutsamak’, Çağ. *al̡a*, Yak. *al̡ā*; Çuv. *il̡a-n* “lanet, beddua”; Şor. *al̡y̡ş*, Yak. *al̡y̡ş*. Martti Räsänen, *Versuch Eines Etymologischen Wörterbuch Der Türksprachen*, Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki, 1969, s. 17.

olabileceğini, dolayısıyla Karaevli'nin zıttı olarak Ak Evli şeklinde bir sonuca ulaşır. Yine ona göre Alkaevli, Türkiş boyu *Ala Ebçi* ile özdeşir.³¹³ Alkaevli'nin ne anlama geldiği konusuna Sümer de değinmiş, ancak bu boyun adının herhangi bir anlamı karşılamadığını söylemiştir.³¹⁴ Oğuz boy adlarının etimolojisi konusuna eğilenlerden biri olan Ögel'e göre, *Alka* sözcüğü fiil kökü ve renk sıfatı olarak incelenebilir. Bununla birlikte sözcüğün tek başına isim olarak kullanıldığına dair herhangi bir örnek yoktur. Ögel, sıfat anlamı üzerinde durarak *ala*, *alaca* sözcüğünün başlangıçta *alak* şeklinde olduğunu, tıpkı *bilig* > *bilge* sözcüğünde olduğu gibi bir değişim ihtimali üzerinde durur. Dolayısıyla Kara Evli'nin karşıtı olarak Ala/Alaca/Alka Evli'ye ulaşılabilir.³¹⁵

Şahin, özel olarak incelediği Alka adıyla ilgili Oğuznamelerde yer alan anlamı dikkate alarak “başaran, muvafık”ta karar kılarken, bu boy adının ikinci kısmını oluşturan *evli* sözcüğü ve onun varyantları olan *öylü*, *üylü*, *oylu*, *ivli*, *bölük* için “aşiret, boy, uşak” anlamlarını veren *ew* sözcüğünü dikkat çeker. O, söz konusu bu sözcüğün “ev, çadır” anlamında kullanılmadığını, etnonimlerde daha çok *ewli*, *ewi* biçimlerinde yer alarak “boyu, uşağı, aşireti” gibi anlamları ifade ettiğini söyler.³¹⁶ Tam bu noktada, Kaşgarlı'da geçen ve bir Karluk boyu olarak gösterilen *Elke Bulak* etnik adının varlığı bu son görüşe biraz şüpheyle yaklaşmamızı zorunlu kılıyor.³¹⁷ Elke Bulak'ın ikinci kısmındaki Bulak'ın asıl etnik ad olduğu çok iyi biliniyor. Dolayısıyla Elke adının burada tıpkı Alka için yapılan açıklamalarda da gördüğümüz üzere bir sıfat olması durumu söz konusudur. Muhtemelen Elke ve Alka aynı anlamdaki sıfatın farklı okunuş biçimleridir. Buradan yola çıkarak Elke Bulak ve Alka Evli'nin, *sıfat* + *boy adı* şeklinde oluşmuş etnonimler olduğunu söyleyebiliriz.

Alkaevli boyu Kaşgarlı'nın boylar listesinde on üçüncü sırada yer alır. Diğer taraftan takip eden Oğuznamelerde üçüncü sırada yer aldıkları görülür. Onların Anadolu'da, dönemin kaynak yazarları tarafından önem bakımından üst sıralara

³¹³ Ercilasun, “Oğuz Boy Adlarının Etimolojisi”, s. 12; Ahmet B. Ercilasun, **Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi**, Akçağ Yayınları, 17. Baskı, Ankara, 2016, s. 91.

³¹⁴ Sümer, Oğuzlar, s. 248.

³¹⁵ Bahaeddin Ögel, **Türk Mitolojisi I**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2010, s. 333.

³¹⁶ İbrahim Şahin, “Etnonimlerde “Ew” (> Ewi, Ewli) Bileşeni ve Alkaewli, Karaewli Adlarının Esası Üzerine”, **Dil Araştırmaları**, Cilt: 15, Sayı: 29, 2021, s. 46.

³¹⁷ Kaşgarlı bu boy hakkında şu bilgileri verir: “*Bulak Türklerden bir boy. Kıpçaklar onları tutsak etmişler, sonra Allah onları kurtarmıştır. Elke Bulāk diye adlandırılıyorlardı*”. Kaşgarlı Mahmud, *Divānu Lugāti't-Türk*, s. 163.

yerleştirilmesi dikkat çekicidir. Alkaevliler boy taksimat sisteminde Boz Ok'lar arasında yer alırlar. Reşidüddin'de Alkaevli'nin anlamsal karşılığı “vardığı her yerde başarı ve refaha mazhar olan” iken, Yazıcıoğlu'nda “her yere yararlar muvafakat ederler”dir. Ebul Gazi ise doğrudan “muvafık” sözcüğünü kullanır. Bu boyun ongunu “şahin/köykenek”tir.³¹⁸

Hazar Ötesi Türkmenlerinin boy yapısı içerisinde söz konusu boyun bir bakiyesi, *Alaöylükli* adıyla, Salurlara bağlı bir tire olarak yer alır.³¹⁹ Alkaevli boyu Anadolu'da da çok az iz bırakmıştır. Oğuz göçlerinden sonra değişen boy, uruk ve cemaat yapılanmalarında Alkaevli adına kayıtlarda rastlanmaz. Bununla birlikte onların izlerine bazı yer adlarında denk gelinir. Sümer'in tespit ettiğine göre Karabük Eflani'ye bağlı Halkaevli/Halkevli, Samsun Vezirköprü'ye bağlı Halkavlu ve Manisa Kırkağaç'a bağlı Halka Havlu köyleri bu boyun izlerini taşır.³²⁰ Ancak Sümer'in tespitlerinin dışında, XVI. yüzyılda, İskilip kazasına bağlı Halka Havlu adında bir divanın varlığı, buralarda da bir Alka Evli yerleşimi olduğunu net bir şekilde gösteriyor.³²¹ Son olarak Gümüşhane Kelkit'te de Halkaevli adıyla bir köy adının varlığı bilinmektedir.³²²

Diğer taraftan boyun adının yer adı olarak Kırım'da bulunma ihtimalinden söz etmek gerekiyor. Buşakov, Kırım toponimlerine dair yaptığı bir çalışmada *alqalı* biçiminde geçen bir yer adını, Oğuz Alka Evli boyu ile karşılaştırmıştır.³²³

AVŞAR: Avşar adı Kaşgarlı ile Mübarekşah'ta *Afşar* biçiminde yazılırken,³²⁴ Reşidüddin'de *Avşar* ve Yazıcıoğlu'nda *Uşar* olarak yer almıştır.³²⁵ Son yazılan Oğuzname Şecere-i Terakime'de ise *Avşar*'la birlikte *Usar* biçimi de tercih edilmiştir.³²⁶ Sözcüğün orijinal yazılışının Kaşgarlı'da geçen Afşar/Apşar biçimi olduğunu

³¹⁸ Togan, Oğuz Destanı Reşideddin Oğuznâmesi, s. 51; Önder, s. 75; Ebulgazi Bahadır Han, Şecere-i Terakime, s. 49.

³¹⁹ Ataniyazov, “Türkmen Boylarının Geçmişi”, s. 7.

³²⁰ Sümer, Oğuzlar, s. 248.

³²¹ **Defter-i Mufassal-ı Livâ-i Çorum I**, Haz. Mustafa Engin ve Murat Alandağlı, Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü, Ankara, 2014, s. 14.

³²² Abdulkadir Gül, “Kelkit Kazasında İskân ve Demografik Yapı”, **Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, Cilt: 6, Sayı: 6, 2009, s. 38.

³²³ Valeriy A. Buşakov, **Leksichniy Sklad İstoričnoi Toponimii Krimu**, Instytut skhodoznavstva imeni A. Yu. Kryms'koho, Kiyev, 2003, s. 111.

³²⁴ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, s. 27; Ross, s.15.

³²⁵ Togan, Oğuz Destanı Reşideddin Oğuznâmesi, s. 50; Önder, s. 75

³²⁶ Avşar yazılışıyla birlikte *Usar*'ın kullanımı yalnızca Ölmez'in notlayıp çevirdiği Şecere-i Terakime metninde bulunur. Kononov yayınında ise yalnızca *Avşar* kullanımı vardır. Ebulgazi Bahadır Han, Şecere-i Terakime, s. 216.

düşünüyoruz. Zira Doğu Türkçesi'nde *-b*, *-p* sesleri sonraki dönemde, Batı Türkçesinde kurallı olarak *-v* sesine dönüşür.³²⁷

Avşar adının ne anlama geldiği konusunda bazı görüşler ortaya konmasına rağmen tatmin edici herhangi bir etimolojik izah yapılamamıştır. Bu konuda görüş bildirenlerden biri olan Togan, Avşar'ın "avcı+er" anlamına geldiğini söyler.³²⁸ Ögel de yine "av" üzerinden giderek Avşar'ın *aw/av* kökü ile *-ş-ar* eklerinden oluşan bir sözcük olduğunu belirtir. O, aynı zamanda söz konusu fiilin (*aw/av*) Kaşgarlı'da da mevcut olduğuna dair örnekler verir.³²⁹ Ercilasun, Ögel'in bu adın etimolojisine dair teklifini kabul etmekle birlikte onun Kaşgarlı'dan örnek verdiği *aw* fiilinde "avlamak" anlamının olmadığını, bu fiil kökünün "toplaşmak, üşüşmek" gibi anlamları ihtiva ettiğini söyler.³³⁰ Houtsma ile birlikte Vámbéry, bu açıklamalardan farklı bir anlam verirler. Her ikisi de *Uşar* olarak okudukları boyun adını "çevik, atik" şeklinde açıklarlar.³³¹

Avşar boyu Kaşgarlı'da altıncı sırada yer alırken, diğer Oğuznamelerde dokuzuncu sıradadır. Oğuz ikili boy taksimatında Boz Ok'lar arasında yer alırlar. Reşidüddin, Avşar boy adının anlamını "işinde çevik ve avcılığa düşkün" olarak açıklar. Yazıcıoğlu'nda "ava, canavara ve kuşa hevesli", şeklinde, Reşidüddin'le hemen hemen benzer bir anlam sunulurken, Ebulgazi'de diğerlerinden farklı olarak "iş çabuk işleyici" anlamı verilir. Boyun ongunu Reşidüddin ve Yazıcıoğlu'nda "tavşancıl" olarak verilir. Ebulgazi ise tavşancıl yerine "beyaz doğan"ı ongun olarak verir.³³²

Destanî anlatılardan çıkardığımız sonuca göre Avşarlar, Oğuz boylar birliğine, Sirderya-Aral bozkırlarının kadim topluluğu olduğunu bildiğimiz Salurlardan koparak katılmışlardır. Nitekim Ebulgazi Bahadır Han Avşarları, Salurlardan kopan bir topluluk olarak gösterir: "*Avşar oğulları Terakime Salur'dur*".³³³ Yine aynı kaynakta geçen başka

³²⁷ Bu ses olayıyla ilgili bkz. Ercilasun, Türk Dili Tarihi, s. 181; Nikolay A. Baskakov, **Türk Dillerinin Tarihi Tipolojik Sesbilimi**, çev. Kenan Koç ve Oktay Selim Karaca, Multilingual Yabancı Dil Yayınları, İstanbul, 2006, ss. 126-127.

³²⁸ Togan, Oğuz Destanı Reşideddin Oğuznâmesi, s. 96.

³²⁹ Ögel, Türk Mitolojisi I, s. 39.

³³⁰ Ercilasun, "Oğuz Boy Adlarının Etimolojisi", s. 16.

³³¹ Martijn Th. Houtsma, "Die Ghuzenstämme", **Wiener Zeitschrift die Kunde des Morgenlandes**, Vol: 2, 1888, s. 223; Vámbéry, Das Türkenvolk, s. 5.

³³² Togan, Oğuz Destanı Reşideddin Oğuznâmesi, s. 50; Önder, s. 75; Ebülгази Bahadır Han, Şecere-i Terakime, s. 50.

³³³ Karatay, İlk Oğuzlar, s. 94; Ebülгази Bahadır Han, Şecere-i Terakime, s. 89.

bir haber de doğrudan Salur bağlantısına işaret eder: “*Salur Beyi Ögürçik’in oğullarından birinin adı Avşar’dır*”.³³⁴

Avşarlar, Oğuz boyları arasında siyaseten önemli roller üstlenmiş boydu. Önce İran’da Huzistan bölgesinde, daha sonra da Kuzey Suriye ve Anadolu’da faaliyet gösterdiler. Sümer, Vassâf’ta geçen bir kayda istinaden, Avşarların başlarında Arslanoğlu Yakub Bey olmak üzere, 1135 civarında Salurlarla birlikte, Sirderya’dan Huzistan ve Kuh-Gilûye’ye geldiklerini bildirir. Burada onlar Salurlarla yapılan savaşı kaybetmişlerdir.³³⁵ Daha sonra Avşarların başında Şumla veya Şumle olarak bilinen bir beyi görüyoruz. Selçuklu sarayı ile yakın ilişkiler içinde olan bu kişi, yetenekleri ve kabiliyeti sayesinde önce Abbasi Halifeliği’nin Huzistan’ı ele geçirmek için gönderdiği orduları mağlup etmiş, ardından da tüm Huzistan’a hâkim olmuştur.³³⁶ Şumla’nın 1176’da Atabey Pehlivan’a mağlup olması ve hemen ardından ölümü, Huzistan’ı mesken tutan Avşarları zayıflatmış gözüküyor. 1194 yılında Halifelik ordularının uzun süredir hedefinde olan Huzistan bölgesi, İbnü’l-Kassab komutasında ele geçirildi. Şumlaoğulları da Bağdat’a götürüldü. Böylece Avşarların bölgedeki egemenlikleri son buldu.³³⁷

Avşarlar sadece İran’da değil, Anadolu ve Suriye’nin kuzeyinde de faaliyet göstermişlerdir. Onları zaman zaman yeni kurulan bir boy birliğinin içinde veya bir siyasî yapının bizzat kuruluşunda görüyoruz. Özellikle Karamanoğulları nezdinde bu beyliğin kurucularının Avşarlara mensup olduğuna dair görüş öne çıkmasına rağmen bu konuda tarihçiler arasında tam bir ittifak yoktur.³³⁸ XII ile XV. yüzyıllar arasında, Kuzey Suriye’de Bayatlarla birlikte Avşarlar iki büyük göçebe boy teşekkülü olarak faaliyet gösteriyorlardı. Kuzey Suriye’deki bu Avşarlar üç büyük aile tarafından idare olunuyordu: *Köpekoğulları*, *Gündüzoğulları*, *Kutbeğioğulları*. XVI. yüzyıldan sonra da Avşarlar Kuzey Suriye bölgesinde etkinliklerini devam ettirmekle birlikte, Akkoyunlu ve

³³⁴ Ebulgazi Bahadır Han, Şecere-i Terākime, ss. 267-268.

³³⁵ Sümer, Oğuzlar, s. 264.

³³⁶ İbnü’l Esir, İslâm Tarihi XI, s. 173.

³³⁷ Sümer, Oğuzlar, s. 267.

³³⁸ Tekindağ, Sümer ve Uzunçarşılı’ya göre Karamanoğulları Avşar kökenlidir. Bkz. M. C. Şihâbeddin Tekindağ, “Karamanlılar”, İ.A., Milli Eğitim Basımevi, Cilt: 6, 1977, s. 317; Sümer, Oğuzlar, s. 268; İsmail H. Uzunçarşılı, **Anadolu Beylikleri Akkoyunlu ve Karakoyunlu Devletleri**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2012, s. 1. Köprülü ise Salur oldukları kanaatindedir. Bkz. Köprülüzaade M. Fuad, “Anadolu Beylikleri Tarihine Aid Notlar”, çev. Samet Alıç, **Gaziantep University Journal of Social Sciencies**, Sayı: 15 (3), 2016, s. 959.

Safevi idarelerine asker temin eden bir topluluk olarak, bulundukları bölgelerden nüfuslarının önemli bir bölümünü doğuya, İran sahasına taşımışlardır. Özellikle kendisi de Avşar kökenli olan Nadir Şah'ın yönetiminde, İran'da önemli bir boy topluluğu olarak dikkat çekmişlerdir. Yine bu dönemde onlar Anadolu'da Bozulus ve Dulkadirli gibi boy grupları arasında görülürler.³³⁹

Bugün özellikle Anadolu'da Avşar adını taşıyan birçok yer adı bulunmaktadır. Onların özellikle Batı ve Orta Anadolu'da yoğunlaştıklarını biliniyor. Avşarlar ayrıca Hazar ötesi Türkmenleri arasında, *Ovşar/Afşar* şeklinde, Ersarı, Göklen, Esgi ve Murçalı boylarına bağlı küçük uruk ve tireler olarak varlıklarını devam ettirmişlerdir.³⁴⁰ İran'da da onlar İnallu boy grubu arasında Afşar adıyla ve yine aynı bölgedeki Ağaçeri topluluğu içinde bulunurlar. İran'ın birçok bölgesinde, özellikle Huzistan, Fars ve Kirman'da Avşar gruplarına rastlanmaktadır.³⁴¹ Son olarak Afganistan'da kalabalık bir etnik grup olarak Avşarların varlığı biliniyor. Onlar Afganistan'da, özellikle Kabil ve Mezar-ı Şerif şehirlerinde yoğunlaşmışlardır.³⁴²

BAYAT: Boyun adı Kaşgarlı, Reşidüddin, Mübarekşah, Ebulgazi ve Yazıcıoğlu'nda hiçbir yazılış farkı olmaksızın *Bayat* biçiminde kaydedilir.³⁴³

Bayat sözcüğü, Türkçede “zengin” anlamındaki *bay*³⁴⁴ kökü ile Moğolca kavim adlarında sıkça görülen *-ut (ud)* çoğul ekinin birleşimiyle meydana gelmiştir. Bu türden etnik adlara Avrasya'daki boy veya boy birliklerinde de rastlanır. Kıpçak-Kimek dünyasına ait boy adları olan *Bayaut* ve *Bayındır*, tıpkı Bayat adı gibi, bay kökü ile yapılan ve “zengin, efendi” anlamlarını içeren etnik adlardır. Diğer taraftan F. W. K. Müller, bu adın *bayağutlar* biçimiyle Budist Uygur metinlerinde bir statü ve mevki

³³⁹ Avşarların K. Suriye, Anadolu ve İran'daki siyasî tarihlerinin ayrıntılı bir anlatımı için bkz. Sümer, Oğuzlar, ss. 268-292.

³⁴⁰ L. N. Lezina ve diğerleri, **Bütün Türk Halkları**, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2009, s. 90; Ataniyazov, “Türkmen Boylarının Geçmişi”, s. 7.

³⁴¹ Sümer, Oğuzlar, s. 291.

³⁴² Firuz Fevzi, “Güney Türkistan'da Yaşayan Oğuz Türklerinin Üç Boyu Üzerine”, **Oğuzlar Dilleri, Tarihleri ve Kültürleri 5. Uluslararası Türkiye Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri**, Hacettepe Üniversitesi Türkiye Araştırmaları Enstitüsü, Ankara, 2015, ss. 270-271.

³⁴³ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugâti't-Türk*, s. 27; Togan, *Oğuz Destanı Reşideddin Oğuznâmesi*, s. 50; Ross, s.14; Ebulgazi Bahadır Han, *Şecere-i Terakime*, s. 44; Önder, s. 74.

³⁴⁴ Sözcüğün birincil anlamı olan “zengin” karşılığı Kaşgarlı'da da yer alır. Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugâti't-Türk*, s. 579. Clauson ve Doerfer de aynı anlamı verirler. Bkz. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, s. 384; Doerfer, *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen Band II*, s. 259.

belirten konumda kullanıldığını söyler.³⁴⁵ Bununla birlikte Bayat adı, ikincil anlamıyla, doğrudan ‘Tanrı’ yı ifade etmek için de kullanılır. Kaşgarlı, ayrıca, sözcüğün bu anlamının yalnızca Arğu lehçesinde bulunduğu notunu da düşer.³⁴⁶

Bayat boyu Kaşgarlı’da dokuzuncu sırada yer alır. Sonraki Oğuznamelerde ise önem bakımından Kayı’nın hemen ardından, ikinci sırada yer almışlardır. Bu durum biraz da onların yeni gelen Anadolu coğrafyasındaki etkinlikleri ve nüfuslarının artması ile ilgili olmalıdır ki bunun bir sonucu olarak Oğuzname yazarları tarafından ilk sıralarda anılmışlardır. İkili boy yapısı içinde Boz Ok’lar arasında gösterilirler. Bayat adının Oğuznamelerde ne ifade ettiği konusuna geldiğimizde, Reşidüddin ve Yazıcızade’nin devletli ve nimetli”, Ebulgazi’nin ise yalnızca “devletli” anlamını verdiğini görüyoruz. Boyun ongunu konusunda da Reşidüddin ve Yazıcızade’de ortaklık vardır: “şahin”. Buna karşın Ebulgazi “üğü/baykuş”u ongun olarak gösterir.³⁴⁷

Bayat adının her iki anlamından çıkan sonuç, onların Oğuzlar arasında itibarlı boylardan olduklarını gösteriyor. Dede Korkut’un da yine bu boya mensup olması Bayatların diğer boylara nazaran öne çıktıklarını düşündürüyor.³⁴⁸ Onların kökeni meselesine geldiğimizde, başlangıçta Moğol çevresine ait bir boy mu yoksa Türk kökenli olup sonradan Moğollaşan boylardan biri mi olduğu tartışmaya açıktır. Ancak bugün Batı Moğolistan’da bulunan Bayad adlı Moğol halkı kökenler konusunda dikkatimizi uzak doğuya yöneltmemizi zorunlu kılıyor.³⁴⁹ Şayet Oğuz birliğindeki Bayatlardan bir kol doğuya bir muhaceret gerçekleştirmediyse -ki böyle bir hareketlenmeye dair kaynaklarda herhangi bir kayıt bulunmaz- bu boyun asıl yurdunu Moğol sahasında aramayı gerekli kılıyor.³⁵⁰ Konuyla ilgili Zuev, Kaşgarlı’nın listesindeki Bayatların kaynaklarda bir

³⁴⁵ Marquart, s. 171. Róna-Tas ve Berta, bazı Uygur metinlerinde geçen *bayağut/bayagut* biçiminin Moğolca kökenine dikkat çekerler. András Róna-Tas and Árpád Berta, **West Old Turkic Turkic Loanwords in Hungarian I-II**, with the assistance of László Károly, Harrasowitz Verlag, Wiesbaden, 2011, s. 94.

³⁴⁶ Kaşgarlı’da *Bayat*, hem bir Oğuz boyunun adı hem de Tanrı’yı adlandırmak için kullanılan bir sözcüktür. Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugâti’t-Türk*, ss. 27, 419, 579.

³⁴⁷ Togan, *Oğuz Destanı Reşideddin Oğuznâmesi*, s. 51; Önder, s. 74; Ebulgazi Bahadır Han, *Şecere-i Terakime*, s. 49.

³⁴⁸ Sümer, “Oğuzlara Ait Destani Mahiyetde Eserler”, s. 371.

³⁴⁹ Bugün bir Moğol boyu olarak varlığını devam ettiren Bayad boyu aslen Sibirya’dan gelen Türk kökenli bir orman halkıdır. Konuyla ilgili olarak bkz. Christopher Atwood, “Titles, Appanages, Marriages and Officials”, **The History of Mongolia Vol 2**, Ed. David Sneath and Christopher Kaplonski, Global Oriental, Kent, 2010, ss. 618-619.

³⁵⁰ Bu konuda Togan’ı istisna olarak görebiliriz. O, Türk asıllı Bayatların doğuya, Moğol bozkırlarına giderek Moğollaştıkları düşüncesindedir. Bu durumda da yine Bayat adlı etnonimin çıkış yerini Moğol

Göktürk boyu olarak geçen *Bayan A-ši-de*'nin Bayan kısmıyla ilgili olduklarını, dolayısıyla Bayanın da bir Moğol boyu olmasından hareketle sonraki Bayatların aslen Moğol kökenli olduklarını söyler.³⁵¹ Bu durumda, VIII. ve X. yüzyıllarda şekillenen Oğuz boylar birliğine doğudan Bayat adıyla bir boyun katıldığını varsaymamız gerekiyor. Benzer bir göç olayı olarak, bu boyun kalan parçalarının XII. yüzyılda Bayaut/Bayavut adıyla Kıpçaklara katıldığı biliniyor.³⁵²

Oğuzlar içinde farklı bölgelerden ve kökenlerden gelen bazı boyların varlığı göz önüne alınırsa, burada Moğol menşeli bir boyun Oğuz ve Kıpçaklara katılıp zamanla Türkleşmesi durumu söz konusudur. Nitekim Tolstov, Togan ve Kuzeyev'in açıklamaları da bu minvaldedir. Tolstov, Bayatların Moğol kökenlerinden şüphe edilemeyeceğini açık bir şekilde vurgular. Hatta o, boyun adının sonunda yer alan *-t* çoğul ekini, Moğol asıllı olduklarına dair bir kanıt olarak görür. Rus yıllıklarında kaydedilen *Bout* etnik adını da Moğol kökenli saydığı Bayatlara bağlar.³⁵³ Togan, doğrudan Bayavut etnonimini temel alarak, onların Moğollar arasında Moğol; Oğuz ve Kimekler (Kıpçaklar) arasında Türk kabilesi sayıldıklarını söyler.³⁵⁴ Kuzeyev de yine Bayavutların başlangıçta bir Peçenek-Oğuz boyu iken, XII. yüzyıldan itibaren Kıpçaklar ve Kanglılar ile birlikte hareket ettiklerini bildirir.³⁵⁵ Kökenler konusunda söyleyeceklerimiz şimdilik bunlardan ibarettir.

Bayatlar Anadolu, K. Suriye, Irak ve İran'da önemli roller üstlenen bir boydu. Anadolu'da Bozok, Yeni İl, Uluyörük, Ankara, Maraş ve Kütahya yörelerinde faaliyet göstermişlerdir. Onların Anadolu'daki yurt tutuşlarını yer adlarından da takip etmek mümkündür. Özellikle Orta ve Batı Anadolu'da bu boyun adını taşıyan birçok köy ve mevki adı vardır. Diğer taraftan Suriye'de Şam, Halep ve Trablus'ta önemli sayıda Bayat

toplulukları içinde aramak gerekiyor. Zeki V. Togan, **Umumi Türk Tarihine Giriş**, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1981, s. 67.

³⁵¹ Yu. A. Zuev, "Tamgi loşadey iz vassalnıh knyajestv", **Noviye materiale po drevney i srednevekovoy istorii Kazakhstana**, Almata, 1960, s. 119.

³⁵² Peter B. Golden, "Kıpçak Kabileleri Üzerine Notlar: Kimek ve Yemekler", Ed. H. C. Güzel ve diğerleri, **Türkler**, Cilt: II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 762.

³⁵³ Tolstov, s. 79. Baskakov da Tolstov gibi Bout adında Bayat'ı görür. Bkz. Nikolay A. Baskakov, "Uzların (Oğuzların) Mikroetnonimleri Rus Vakayinâmelerinde Kara Kalpaklar", çev. F. S. Barutçu, **Fırat Üniversitesi Dergisi Sosyal Bilimler**, Cilt: 2, Sayı: 2, 1988, s. 23.

³⁵⁴ Togan, **Umumi Türk Tarihine Giriş**, ss. 67, 433.

³⁵⁵ Raim G. Kuzeyev, **İtil-Ural Türkleri**, çev. Arif Acaloğlu, Selenge Yayınları, İstanbul, 2005, s. 181. Kıpçakların bariz bir biçimde görüldüğü ve yerleştiği bölgelerden biri olan Kırım'da *Bayavut* adının bir yer adı olarak varlığı, Kıpçaklar ve Bayavutların birlikte hareket ettiklerinin sarıh bir örneğidir. Buşakov, **Leksiçniy Sklad İstoriçnoi Toponimii Krimu**, s. 123.

grupları bulunuyordu. Yine Irak'ta, özellikle Kerkük bölgesinde Bayat gruplarına rastlanır. Onların İran bölgesinde özellikle Safevî devrinin başlangıcından itibaren öne çıktıkları biliniyor. Safevî sarayında ve ordusunda görev alan Bayatlar, K. Suriye Bayatlarının doğuya giden bir koluydular. Akkoyunlu Konfederasyonu'na katılan Bayatların daha sonra Safevîlerin kuruluşuna da katıldıkları anlaşıyor. İran'da bu Bayat grubunun dışında Kara Bayat denilen Horasan Bayatları ile yine Şam Bayatları'nın bir uzantısı olan ve daha sonra Kaçarları meydana getirecek Bayat grupları vardı.³⁵⁶

Anadolu, Suriye ve İran'ın dışında onlar, Hazar ötesindeki Türkmenler arasında *Bayat*, *Beyat* adlarıyla; Kazaklar ve Türkmenler içinde *Bayaut* adıyla bugün de varlıklarını sürdürürler.³⁵⁷ Ataniyazov'un tespit ettiğine göre onlar daha önceleri Hazar kıyılarında da yaşamış olmalıdırlar. Etrek Irmağı boyundaki Gıziletrek ilçesinin daha önceki adının *Bayathacı* olması ve Esegülü dolaylarında *Bayatça* adlı bir tepenin bulunması buna işaret eder.³⁵⁸ Diğer taraftan Afganistan'da da onların varlıkları biliniyor. Burada Kabil ve Gazne gibi şehirler başta olmak üzere önemli sayıda Bayat nüfusu yaşamaktadır.³⁵⁹

BAYINDIR: Boyun adı Reşidüddin'de *Bayandur*, Gerdizî'de *Balandur*, Kaşgarlı ve Mübarekşah'ta *Bayundur*, Yazıcıoğlu'nda *Bayındur* ve Oğuz birliği içinde görülen haliyle *Bayındır* biçimlerinde yazılır.³⁶⁰

Kelimenin kökeni, tıpkı Bayan ve Bayat/Bayaut adlarında olduğu gibi, “zengin” anlamındaki *bay* köküyle ilgilidir. Németh'e göre *bay* köküyle başlayan, Türkçe ve Moğolca aynı anlamları veren bu adlar sosyal durumu işaret eden etnik adlardır.³⁶¹ Togan da kelimeyi yine “zengin” anlamındaki *bay*'dan getirerek, Pelliot'nun da bu boyun adını *Bayan + dur* şeklinde açıkladığını söyler.³⁶² Róna-Tas ve Berta da bir önceki etimolojik izaha benzer şekilde kelimeyi *bayan + dur* (Kumandur, Onogundur etnik ad örnekleriyle birlikte) açıklarlar ve kelimenin kökeni *bayan*'ın Moğolcada “zenginliği” ifade ettiğini

³⁵⁶ Tüm bu bahsedilen farklı coğrafyalardaki Bayat gruplarının ayrıntılı siyasî ve askerî faaliyetlerine dair bkz. Sümer, Oğuzlar, ss. 237-247.

³⁵⁷ Lezina ve diğerleri, s. 137.

³⁵⁸ Ataniyazov, “Türkmen Boylarının Geçmişi”, s. 6.

³⁵⁹ Fevzi, ss. 270-271.

³⁶⁰ Togan, Oğuz Destanı Reşideddin Oğuznâmesi, s. 51; Şeşen, s. 73; Kâşgarlı Mahmud, Divânu Lugâti't-Türk, s. 26; Ross, s. 14; Önder, s. 74.

³⁶¹ Németh, Yurt Tutan Macarlığın Oluşumu, s. 67.

³⁶² Togan, Oğuz Destanı Reşideddin Oğuznâmesi, s. 98.

belirtirler.³⁶³ Ögel, Bayındır ve Çavuldur gibi boy adlarının *-dır, -dur* eki ile fiil köklerinden geldiklerini, Bayındır adında da Kaşgarlı'da geçen *bayu-* “zenginleşmek” fiilinin bulunduğunu açıklar.³⁶⁴ Ercilasun ise Ögel'in kelimenin kökenine dair sunduğu *bayu-* teklifine itiraz eder ve kökende doğrudan *bay*'ın bulunduğunu savunur. Yine Ögel'in aksine, *-dır, -dur* ekinin fiile değil isme geldiğini ve söz konusu bu ekin Türkçe ile Moğolca'nın ortak eklerinden olduğunu belirtir.³⁶⁵

Kaşgarlı'nın boylar sıralamasında Bayındırlar, itibarlı boylardan biri olarak, üçüncü sırada yer alırlar. Oğuznamelerde Üç Ok'lar arasında birinci sırada gösterilirler. Oğuznamelerin klasik sıralamasında ise on üçüncü sıradadırlar. Reşidüddin'e göre Bayındır'ın anlamı ‘her zaman bolluk içinde olan’dır. Yazıcızade de Reşidüddin'le hemen hemen aynı anlamı verir: “bay ve nimetli”. Ebulgazi ise sadece “nimetli” anlamını verir. Boyun ongununda da Reşidüddin ve Yazıcızade “sungur”u verirler. Ebulgazi'de ise bu “laçın” olarak değişir.³⁶⁶

Bayındır boyu Oğuzlar içinde itibarlı ve saygın boylar arasındaydı. Dede Korkut Kitabı'nda Hanlar Hanı Kamgan oğlu Bayındır Han idi. Onların doğrudan han soyundan gösterilmeleri statülerinin yüksekliğini göstermesi bakımından önemlidir.³⁶⁷ Aynı zamanda İç Oğuz ve Dış Oğuz ayrımı göz önüne alındığında, aslî boylardan sayılmalarından yola çıkarak onların İç Oğuz'a mensup olduklarını söylemek mümkündür. Bunu Kimek bölgesinden gelen bir boy olarak esas Oğuzluğun çekirdeğini oluşturmaları da destekler. Bilindiği üzere, Bayındırların, henüz Oğuz birliği oluşmadan önce Güney Sibirya'da yaşayan bir Kimek boyu olduğunu dönemin kaynakları kayıtlara düşmüşlerdir. Gumilëv'a göre onlar, X. yüzyılda, İrtiş sahillerinde yaşayan bir Kimek boyu iken Oğuzlar tarafından itaat altına alınmışlardı.³⁶⁸ Dolayısıyla Oğuz-Kıpçak etnik yakınlığında önemli bir yere sahiplerdir. Bu konuya daha sonra tekrar değineceğiz.³⁶⁹

³⁶³ Róna-Tas and Berta, *West Old Turkic*, s. 94.

³⁶⁴ Ögel'e göre Moğolcada bulunan *Yesüder, Negüder, Temüder, Mongoldur* gibi adlar da bu türdendir. Ögel, *Türk Mitolojisi I*, ss. 341-342.

³⁶⁵ Ercilasun, *-dır, -dur* ekleriyle yapılan kelimelerin yalnızca Moğolcaya özgü olmadığını, - ‘*büktir, baldır*’ örneklerini vererek-, Türkçede de isimlerin sonunda aynı ekin bulunduğunu söyler. Ercilasun, “Oğuz Boy Adlarının Etimolojisi”, s. 18-19.

³⁶⁶ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugâti't-Türk*, s. 26; Togan, *Oğuz Destanı Reşideddin Oğuznâmesi*, s. 51; Önder, s. 76; Ebulgazi Bahadır Han, *Şecere-i Terakime*, s. 50.

³⁶⁷ Gökyay, s. 32.

³⁶⁸ Gumilëv, *Hazar Çevresinde Bin Yıl*, s. 284.

³⁶⁹ Şeşen, s. 73.

Destanî bilgiler onların Peçeneklerle de etnik bağlarının olduğunu işaret ediyor. Ebu Bekr-i Tihranî, *Kitab-ı Diyarbekriyye* adlı eserinde, Bayındır boyu tarafından kurulan Akkoyunluların hükümdar şeceresinde en dip atalardan biri olan ve boya adını veren Bayındır Han'ın küçük kardeşi Becanak'ı (Peçenek) Sayram iline vekil atadığını söyler.³⁷⁰ Buradaki haber, henüz Anadolu'ya göç etmeden önce Bayındırlar ve Peçeneklerin birbirleriyle yakından ilişkili topluluklar olduğuna dair bir bilgiyi imliyor olabilir. Bu iki boyun hemen hemen aynı bölgede (Aral bozkırları ve onun kuzeyine denk düşen Kimek arazisi) komşuluk ilişkisi içinde olma durumları da yukarıdaki haberi destekler niteliktedir. Bu arada Pilipçuk tarafından ileri sürülen, Berendileri Bayındırlarla özdeşleştirme teklifi en başta dilbilimsel temelden yoksun olduğu için (Berendi etnonimindeki -r sesinin -y'ye dönüşümü izaha muhtaç gözüküyor) reddedilmiştir.³⁷¹

Biraz önce de bahsettiğimiz üzere Bayındırlar, Akkoyunlu Konfederasyonu/Devleti'nin kurucu boyuydular. XIV. yüzyılda ortaya çıkan ve kurucusunun Tur Ali Bey olduğunu bildiğimiz bu siyasî yapı, Doğu ve Güneydoğu Anadolu ile İran'da Türkmen boylarının gücüne dayanarak etkili olmuş ve nihayetinde Safevî Devleti'nin kurulmasına da (XVI. yüzyılın başları) ön ayak olmuştur.³⁷²

Bayındırlar genel olarak Anadolu'nun orta ve batı bölgelerinde yoğunlaşmışlardır. Yeni İl'deki Bayındırların önemli bir bölümü daha sonra Rakka'ya sürülmüşlerdir. Bozok, Tarsus, İç İl ile Teke, Hamid İli ve Menteşe yöresinde de onlara ait bazı küçük boy yapılarına denk gelinmiştir. Tarsus'taki Ulaş boyunu meydana getiren yedi obadan birini bu Bayındırlar oluşturmuşlardır. Batı Anadolu'da da Yörükler arasında Bayındır adını taşıyan bazı küçük oymaklara denk gelinmiştir.³⁷³

³⁷⁰ Ebu Bekr-i Tihranî, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014, s. 30.

³⁷¹ Yaroslav Pilipçuk, "Berendei i Kaepiçi: Oguzı i Kipçaki", *Vestnik KazNPU imeni Abaya*, seriya "İstoričeskiye i sotsial'no-političeskiye nauki", No: 4 (43), 2014, s. 51; Peter B. Golden, "The Kaepiçi [Каепичи]", *Historical Linguistics and Philology of Central Asia*, Ed. Bayarma Khabtagaeva with the assistance of Zsuzsanna Olach, Brill, Leiden-Boston, 2021, s. 40.

³⁷² Akkoyunlu siyasî tarihine dair yukarıda değindiğimiz *Kitab-ı Diyarbekriyye* dışında bkz. John E. Woods, *300 Yıllık Türk İmparatorluğu Akkoyunlular*, çev. Sibel Özbudun, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1993.

³⁷³ Sümer, Oğuzlar, ss. 309-310.

Anadolu dışında, Suriye'deki Trablusşam bölgesinde, Hazar Ötesi Türkmenleri arasında Göklenler ve Çandırların içinde Bayındırlara rastlanır.³⁷⁴ Karataev'in tespitine göre Kırğızlar arasında da *Bayandı* adıyla Cediger boyunun bir alt grubu olarak yer alırlar.³⁷⁵ Bayındır adına tüm bunların dışında, çok daha farklı bir coğrafyada, Alföld (Büyük Macar Ovası) ve Romanya'da tesadüf edilmesi önemlidir. Macaristan'da *Bajandor* şeklinde hem bir aile adı hem de yer adı vardır.³⁷⁶ Romanya'da ise 1668'de, Targovişte'de *Paiandur* şeklinde bir aile adına rastlanır.³⁷⁷ Muhtemelen onlar, XIII. yüzyılda Macar Krallığı topraklarına göç eden Kıpçaklar içinde bulunan Bayındırlardı.

BEÇENE: Kaşgarlı ve Mübarekşah'ta *Beçenek*, Reşidüddin'de *Beçene*, Yazıcızade'de *Peçene* ve son olarak Ebulgazi'nin Şecere-i Terakime'sinde *Becene*, *İt Becene* biçimlerinde adları zikredilir.³⁷⁸ Tarihçilikte bugün bu adların yerine *Peçenek* biçiminin tercih edildiğini de söyleyelim.

Peçenek adının etimolojisine dair Ercilasun, Oğuznamelerde verilen anlamı ("gayret eden") temel alır ve Tarama Sözlüğü'ndeki "hızlı hareket etmek, atılmak, saldırmak, süratle koşmak" anlamlarını veren *çapınmak* fiiline dikkat çeker. *Çapın* fiiline -ak ekini getirerek *çapınak*'a, buradan da bir göçüşme olayı sonucunda kelimenin *paçınak* şeklini almış olabileceğini vurgular.³⁷⁹

Németh, akrabalık adlarının Altay kavimlerindeki önemini altını çizerek Bulgar Türkçesi kaynaklı gördüğü Peçenek adının kökeninin Türkçe *baça* ~ *bece* "enişte [ve milleti]" olduğunu söyler. Çuvaşcadaki *puşana* kelimesini örnek vererek yine aynı "enişte" anlamının Peçenek adına benzeyen bu kelime de bulunduğunu belirtir.³⁸⁰

Németh'in verdiği anlama benzer şekilde, Peçenek adının "bacanak aşiret/boy" anlamını içerdiğini söyleyen bazı görüşler sunulmuştur. Ancak söz konusu anlam,

³⁷⁴ Lezina ve diğerleri, s. 137; Ataniyazov, "Türkmen Boylarının Geçmişi", s. 6; Ladislaus Rásonyi-Nagy, **Valacho-Turcica**, in Aus den Forschungsarbeiten der Mitglieder des Ungarischen Instituts und des Collegium Hungaricum in Berlin, De Gruyter, Berlin/Leipzig, 1927, s. 91.

³⁷⁵ Oljobay Karataev, "Eski Türk Devrindeki Kırğız Etnik İsimleri", Ed. H. C. Güzel ve diğerleri, **Türkler**, Cilt: II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 380.

³⁷⁶ İmre Baski, "On the Ethnic Names of the Cumans of Hungary", **Kinship in the Altaic World Proceedings of the 48th PIAC**, Moscow, 10-15 July, 2005, Ed. E. V. Boikova and R. B. Rybakov, Harrasowitz Verlag, Wiesbaden, 2006, s. 46.

³⁷⁷ Rásonyi-Nagy, s. 90.

³⁷⁸ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, s. 28; Ross, s.13; Togan, *Oğuz Destanı* Reşideddin Oğuznâmesi, s. 52; Ebülğazi Bahadır Han, *Şecere-i Terakime*, s. 57; Önder, s. 76.

³⁷⁹ Ercilasun, "Oğuz Boy Adlarının Etimolojisi", s. 19.

³⁸⁰ Németh, *Yurt Tutan Macarlığın Oluşumu*, s. 61.

Ercilasun tarafından kabul görmediği gibi, Golden tarafından da kesin bir açıklama olarak değerlendirilmemiştir.³⁸¹

Yaşadıkları yer konusuna gelirsek, İslam kaynaklarından bir derleme yapan Zimonyi şu şekilde bir etno-coğrafik bir tarif yapar: Onların kuzeyinde Kıpçaklar, güneybatıda Hazarlar, doğuda Oğuzlar ve batılarında da Sakalibe toprakları yer alır.³⁸² Ancak bu sınırlar çok geçmeden batı yönünde değişecektir. Dolayısıyla yukarıdaki tarif daha çok onların kaynaklarda ilk belirme zamanları olan VII. ve VIII. yüzyılların ilk yarısını kapsar.

Peçeneklerin kökenleri konusunda çeşitli görüşlerin ileri sürüldüğü biliniyor. Ercilasun, Oğuz boylarının genelinde yaptığı üzere onları On Oklara bağlar ve On Ok boylarından biri olan *Pai-sa-kan*'la özdeşleştirir. Golden, Peçeneklerin kökeninin belirsiz olduğunu söyler. Bununla birlikte onlara dair ilk belirgin haberin, kuzey halklarına dair bir VIII. yüzyıl Uygur belgesinin Tibetçe çevirisindeki kayıt olduğunu, burada *Be-ça-nag* adlı halkın Sirderya'da Oğuzlarla savaşan bir topluluk olarak gösterildiğini belirtir. Ayrıca Sui-Shu'da, T'ieh-leler arasında En-ch'ü (Onogur?) ve Alanların komşusu olan Pei-ju boyu Pelliot tarafından Peçenek olarak değerlendirilmiştir.³⁸³ Ancak Golden bunu pek ihtimal dâhilinde görmez.³⁸⁴

Pelliot, *Pei-ju*'yu, Çin kaynağı Sui-Shu'da (581-618) Bizans'ın doğusunda ve Hazar Denizi'nin batısına kadar uzanan topraklarda yaşadıkları bilgisi verilen Tielelerin bir boyu olarak görmüş ve Peçeneklerle özdeşleştirmişti. Paroń'a göre bu tanımlama bazı araştırmacılar tarafından kabul görmüş olsa da, evrensel olarak kabul görmemiştir. Dilbilimsel engellerin yanısıra, tarihsel olarak da bazı zorluklar vardır. Paroń, Sui-Shu'daki bilgilere göre Pei-ju'nun Karadeniz-Hazar arasındaki bozkırlarda, yani Bizans'ın ilgi alanında olması gerektiğini, ancak Bizans tarih kayıtlarında, Tiele boyları arasında Pei-ju adında bir boyun kaydedilmediğini özellikle vurgular.³⁸⁵

³⁸¹ Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s. 219; Ercilasun, "Oğuz Boy Adlarının Etimolojisi", s. 19.

³⁸² Zimonyi, alışılmışın dışında, *Sakalibe*'yi İslam yazınında işaret edilen Doğu Slavları yerine Doğu Avrupa'nın ormanlık alanlarında yaşayan halkların ifade edildiği geniş anlamli bir etnik terim olarak görür. Zimonyi, *Muslim Sources on the Magyars*, s. 70.

³⁸³ Omeljan Pritsak, *The Pečenegs A Case of Social and Economic Transformation*, Lisse The Peter de Ritter Press, Belgium, 1976, s. 5.

³⁸⁴ Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s. 219.

³⁸⁵ Alexander Paroń, *The Pechenegs Nomads in the Political and Cultural Landscape of Medieval Europe*, Trans. Thomas Anessi, Brill, Boston-Leiden, 2021, s. 85. Pala, yalnızca Pritsak'ı örnek göstererek,

Peçeneklerle ilgili ilk sahih bilgiler VIII. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenir. Zimonyi, yukarıda da bahsettiğimiz Tibetçeye çevrilmiş bir Uygur belgesinde, onların Be-ça-nag adıyla kuzeyde yaşayan kavimler arasında gösterildiklerini söyler.³⁸⁶ Paroń da Zimonyi ile aynı görüşü savunarak, Peçenekler hakkında genel olarak kabul edilen ilk yazılı bilginin, VIII. yüzyılın ikinci yarısına ait olduğu düşüncesindedir.³⁸⁷

Aral'ın kuzeyindeki bozkırlarda yaşayan Peçenekler müstakil bir budundu. Bununla birlikte, Konstantinos Porphyrogenitus'un da söylediği üzere, Peçenek boylarından *Yavdı Ertim*, *Küerçi Çur* ve *Kabukşın Yula* diğerlerinden farklı olarak *Kenger* adıyla anılıyorlardı. İmparator tarihçiye göre bu üç boy diğerlerine göre daha cesur ve daha soyluydular. Porphyrogenitus diğer Peçenek boylarının adlarını da verir: “*Küerçi Çur*, *Suru Külbey*, *Boro Tolmaç*, *Bula Çoban* ve *Yazı Kapan*.”³⁸⁸

Peçeneklerin asıl yükselişi ve kaynaklarda zikredilmeleri, Salurlarla yaptıkları uzun süreli savaşlar ve mücadelelerden sonra olmuştur. Bu olaylar aynı zamanda onların Aral bölgesindeki egemenliklerinin Oğuzlar tarafından kırılmasıyla ve önemli bir bölümünün batıya, Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlara ve Balkanlara zorunlu göçüyle sonuçlanmıştır. Tüm bu olayların ayrıntılı bir tasvirini daha önceki bölümlerde verdiğimiz için burada tekrara düşmeme adına ayrıntılara girmeyeceğiz.

Peçenekler Kaşgarlı'nın yaşadığı dönemde çoktan Oğuz birliği içinde yerlerini almışlardı. Onlar Divan'da Oğuz boyları listesinde on dokuzuncu sırada yer almışlardır.³⁸⁹ Daha öncede bahsettiğimiz üzere, İbn Fazlan kuzeye yaptığı seyahat sırasında batıya gitmeyip eski yurtlarında kalan bu Peçenek grubuna yol üzerinde rastlamış ve bunların Oğuzlara göre daha yoksul ve perişan durumda olduklarını söylemiştir.³⁹⁰ Dolayısıyla onların Kaşgarlı'da son sırada yer almaları İbn Fazlan'daki

Pei-ju'nun Peçeneklerle özdeşleştirilmesi düşüncesinin ilim âleminde kabul gördüğü kanaatindedir. Ayhan Pala, “Oğuzların Peçenek Boyunun Menşei”, **XVIII. Türk Tarih Kongresi**, Ankara, Türkiye, 1-05 Ekim 2018, Cilt: X, Haz. Semiha Nurdan ve Muhammed Özler, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2022, s. 119.

³⁸⁶ István Zimonyi, “The Chapter of the Jayhānī-Tradition on the Pechenegs”, **The Steppe Lands and the World Beyond Them**, Ed. Florin Curta and Bogdan-Petru Maleon, Editura Universităţii Alexandru Ioan Cuza, Iaşi, 2013, s. 99.

³⁸⁷ Paroń, s. 86.

³⁸⁸ Porphyrogenitus, ss. 169-171. Peçenek boylarının dağılımı ve yerleşim alanları için bkz. Golubovskiy, s. 69.

³⁸⁹ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, s. 28.

³⁹⁰ İbn Fazlan, s. 45.

haberle örtüşür. Öte yandan onlar Oğuzname yazarları tarafından, Üç Ok'lar içinde ikinci sırada gösterilirler. Reşidüddin'e göre Beçene "iyi gayret eden" anlamındadır. Yazıcızade'de bu ad "eyüdür süçi" olarak açıklanırken, Ebulgazi'de "yapıcı" anlamı verilir. Ongun olarak ilk iki yazar "sungur"u, Ebulgazi ise "ala şahin"i verir.³⁹¹

Peçeneklerin diğer Oğuz boyları ile birlikte Anadolu'ya geldikleri tahrir kayıtları ve bıraktıkları yer adlarından anlaşılıyor. *Becenekli* (*Beceneklü*) adlı Yörük topluluğu Adana, Tarsus sancaklarında, Türkmen Kuştemürler arasında; *Peçenek* adını taşıyan bir diğer topluluk da Ankara Sancağı'nın Yabanâbâd Kazası'nda bulunuyordu. Yine Dulkadirli Türkmenleri arasında da Peçenek adını taşıyan bir grubun varlığı biliniyor.³⁹² Peçenekler Anadolu'da çoğunlukla Ankara bölgesinde yoğunlaşmışlardı. Sümer, burada onların adını taşıyan birçok yer adı tespit etmiştir. Yine doğrudan Peçenek, Beçene gibi adlar taşıyan yerlere Bolu-Kıbrısçık, Adana, Elbistan, Konya ve Sivas'ta rastlanır.³⁹³

Peçeneklerin batıya göç etmeyen ve Hazar'ın doğusunda kalan parçaları Kırgızlar ve Türkmenlerin boy-kabile teşkilatında yerlerini almışlardır. Ataniyazov, Türkmenler arasında bulunan *Gögerçi*, *Erden*, *Gapan/Kapan*, *Temir* ve *Teber* boylarının Peçenek kökenli olduklarını söyler. Yine onun söylediğine göre Issık Göl civarında da Peçeneklerin izlerine rastlamak mümkündür. Bugün Kırgızlar arasında bulunan *Beçina*, *Piçine*, *Beçine*, *İt Beçene* adını taşıyan uruklar Ataniyazov'u doğrular niteliktedir.³⁹⁴

BEĞDİLİ: Beğdililer Kaşgarlı'da *Begtili*, Mübarekşah'ta *Bektili*, Reşidüddin'de *Beğdili*, Yazıcızade Ali'de *Begdilli* ve son olarak Ebulgazi'de *Bigdili* olarak kaydedilmişlerdir.³⁹⁵ Beğdili adının etimolojisi konusunda uzun uzadıya bir izaha gerek olmadığını düşünüyoruz: "bey dili", "beylerin dili, sözü". Ögel de daha önce bu boy adının etimolojisinin gayet açık olduğunu ve üzerinde durmayacağını ifade etmiştir.³⁹⁶

³⁹¹ Togan, Oğuz Destanı Reşideddin Oğuznâmesi, s. 52; Ebulgazi Bahadır Han, Şecere-i Terakime, s. 50; Önder, s. 76.

³⁹² Cevdet Türkay, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Oymak, Aşiret ve Cemaatler**, İşaret Yayınları, İstanbul, 2001, s. 201, 533; Lezina ve diğerleri, ss. 142, 448.

³⁹³ Sümer, Oğuzlar, s. 312.

³⁹⁴ Lezina ve diğerleri, s. 143; Ataniyazov, Şecere Türkmenin Soyağacı, s. 82.

³⁹⁵ Kaşgarlı Mahmud, Dîvânu Lugâti't-Türk, s. 27; Ross, s.15; Togan, Oğuz Destanı Reşideddin Oğuznâmesi, s. 51; Ebulgazi Bahadır Han, Şecere-i Terakime, s. 50; Önder, s. 76.

³⁹⁶ Ögel, Türk Mitolojisi I, s. 341.

Houtsma ise Vámbéry'nin "beylerin sözü" açıklamasını kabul edilmez bularak, boyun adını "buyurgan, güçlü" anlamlarıyla izah eder.³⁹⁷

Beğdili boyu Kaşgarlı'nın listesinde yedinci sırada yer alır. Sonraki Oğuznameler olan Reşidüddin, Yazıcızade ve Ebulgazi'de ise daha geride, on birinci sırada kaydedilmişlerdir. Reşidüddin, Beğdili için "büyüklerin sözleri gibi aziz olur" anlamını verirken, Yazıcızade "begler sözi azizdür" ve son olarak Ebulgazi "sözü hürmetli" anlamlarını verirler. Ongunları "tavşancıl"dır. Yalnızca Ebulgazi'de tavşancıl yerine "karga" ongun olarak gösterilir.³⁹⁸

Oğuz ikili boy taksimatında Bozoklar arasında yer alan Beğdililer, Reşidüddin'in verdiği bilgiye göre Oğuz boyları içinde hükümdar çıkaran beş boydan biriydiler.³⁹⁹ Reşidüddin'in Beğdilileri han soyu ve veya hükümdar boyu saymasının asıl nedeni onları Harezmsahların kurucu boyu olarak görmesiyle ilgilidir. Bununla birlikte Harezmsahların Beğdili boyundan olup olmadıkları konusu tartışmalıdır. Sümer, Harezmsah-Beğdili ilişkisini kabul etmezken, Kafesoğlu da aynı şekilde Harezmsahların Beğdili boyundan olamayacaklarını, galip ihtimalle Halaç kökenli olabilecekleri üzerinde durur.⁴⁰⁰ Konu üzerine görüş bildirenlerden biri olan Togan'a göre ise Harezmsah Atsız, Oğuz Beğdili aşiretine mensuptur.⁴⁰¹ Bu sonuncu görüşü Bünyatov da dillendirir. O, Reşidüddin ve Hafız-ı Ebru'da geçen bilgileri dikkate alarak Harezmsahların kurucu atası olan Anuştegin'in her iki yazarda da Bekdili boyuna mensup olarak gösterildiğini söyler.⁴⁰² Görüldüğü üzere Harezmsahların söz konusu Oğuz boyundan gelmeleri hususu, tarihçiler arasında ihtilaflı bir mesele olarak tartışılmış ve henüz aydınlığa kavuşturulamamıştır.

Beğdililer, Anadolu'da Yeni İl, Bozulus, Tarsus ve İç İl'de yoğunlaşmışlardır. Bozulustakiler aynı zaman Halep Türkmenlerinin bir kısmını meydana getiren Beğdililerden kopan bir gruptur. Anadolu dışında Suriye, İran ve Hazar Ötesi Türkmenleri arasında Beğdili topluluklarına rastlanmaktadır. Ayrıca onların Safevîlerin

³⁹⁷ Vámbéry, *Das Türkenvolk*, s. 5; Houtsma, s. 224.

³⁹⁸ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugâti't-Türk*, s. 27; Togan, *Oğuz Destanı Reşideddin Oğuznâmesi*, s. 51; Önder, s. 76; Ebulgazi Bahadır Han, *Şecere-i Terakime*, s. 50.

³⁹⁹ Togan, *Oğuz Destanı Reşideddin Oğuznâmesi*, s. 77.

⁴⁰⁰ Sümer, *Oğuzlar*, s. 293; İbrahim Kafesoğlu, *Harezmsahlar Devleti Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2000, ss. 38-44.

⁴⁰¹ Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s. 60.

⁴⁰² Z. M. Buniyatov, *A History of the Khorezmian State Under the Anushteginids 1097-1231*, IICAS, Samarkand, 2015, s. 6.

kuruluşuna katıldıkları da biliniyor.⁴⁰³ Anadolu’da Beğdililer Ağaçeri, Varsak, Kusun, Karkın, Bayındır gibi boy ve boy grupları içinde yer almışlardır. İran’da Şahsevenler arasında görülürlerken, Hazar Ötesi Türkmenleri arasında da Göklenlere bağlı bir uruk olarak varlıklarını devam ettirmişlerdir.⁴⁰⁴

Beğdili boyundan günümüze birçok yer adı kalmıştır. Bu yer adlarına doğuda Malatya ve Sivas’tan başlayarak batıda Bolu ve Bursa bölgelerine kadar olan hatta tesadüf etmek mümkündür.⁴⁰⁵

BÜGDÜZ: Boyun adı, Kaşgarlı da dâhil olmak üzere, Oğuzname yazarlarının tamamında *Bügdüz/Bükdüz* biçimlerinde geçer.⁴⁰⁶ Bununla birlikte *Bekdüz*, *Bükdez*, *Bögdüz* gibi farklı okunuş şekilleri de vardır.⁴⁰⁷ Ayrıca bu etnik adın *r*’li Türkçeye (Oğur-Bulgar) uygun okunuş biçimleri de bulunur: *Bökädür*, *Bögdür*.⁴⁰⁸

Kelimenin etimolojisi konusunda Ögel, Uygur çağında kullanılan ve “sihirbaz, hikmet sahibi kimse” anlamlarını veren *Bügü* kelimesini isimden isim yapma eki *-düz* birleştirerek *büke+düz*’e ulaşıyor. Bu etimolojik izah Ercilasun tarafından kabul görmez. Ona göre kelime, Kaşgarlı’da da bulunan *bük* fiiline dayanılarak açıklanabilir ve bu da “eğmek, kıvrırmak” anlamlarında bildiğimiz *bük*-’ten başkası değildir. Nihayetinde *Bügdüz*, *bük+düz*’den oluşmuştur.⁴⁰⁹

Boylar sıralamasında Bügdüzler, Kaşgarlı’da sekizinci sırada bulunurlar. Sonraki Oğuzname yazarlarınca Üç Ok’lar arasında gösterilen Bügdüzler, bu kategoride onuncu sırada yer almışlardır. Reşidüddin’e göre Bügdüz, “herkese karşı alçak gönüllü ve hizmet eden” anlamındadır. Yazıcızade de yine aynı anlam verilir: “herkese tevazu ve kulluk eder”. Ebulgazi ise yalnızca “hizmetkâr” şeklinde bir açıklamada bulunur. Reşidüddin ve

⁴⁰³ Sümer, Oğuzlar, ss. 294-303. Houtsma onlardan günümüze ulaşan bir grubun bugün Karabağ’da oturduklarını söyler. Bkz. Houtsma, s. 224.

⁴⁰⁴ Lezina ve diğerleri, ss. 143, 144, 145, 151.

⁴⁰⁵ Beğdililerden kalan köy adlarının ayrıntılı bir listesi için bkz. Sümer, Oğuzlar, s. 403.

⁴⁰⁶ Kaşgarlı Mahmud, Divânu Lugâti’t-Türk, s. 27; Togan, Oğuz Destanı Reşideddin Oğuznâmesi, s. 52; Önder, s. 77; Ebulgazi Bahadır Han, Şecere-i Terakime, s. 51.

⁴⁰⁷ Z. Sh. Navşirvanov, “Predvaritel’nyye zametki o plemennom sostave tyurkskikh narodnostey, prebyvavshikh na yuge Rusi i v Krymu”, *Izvestija Tavricheskogo Obshhestva istorii arheologii i jetnografi i – Proceedings of Tavrida Society on history, archeology and ethnography*, V. 3 (60), Simferopol, Krymlit, 1929, s. 97; Ögel’e göre Pelliot, bu adı Bögdüz biçiminde okur. Bkz. Ögel, Türk Mitolojisi I, s. 351.

⁴⁰⁸ Róna-Tas and Berta, West Old Turkic, s. 560; Houtsma, Ebulgazi’deki *Bükdüz* okunuşunu yanlış olarak değerlendirir ve *Bögdür* şeklinde bir okuma yapar. Bkz. Houtsma, s. 225. Gordlevskiy de bu adı *Bükdür* şeklinde okur. Gordlevskiy, s. 79.

⁴⁰⁹ Ögel, Türk Mitolojisi I, s. 352; Ercilasun, “Oğuz Boy Adlarının Etimolojisi”, ss. 23-24.

onu takip eden Yazıcızade'de ongun olarak “çakır kuşu” verilirken, Ebulgazi'de bu “şahin” olur.⁴¹⁰

Bügdüz boyu Dede Korkut Destanları'nda, Kazan'ın yoldaşlarından olan Bügdüz Emen adlı Oğuz beyi ile anılır. Emen, mevzubahis anlatılarda Hz. Peygamberin yüzünü gören ve bunun bir sonucu olarak Oğuz İli'nde onun sahabesi olmaya hak kazanan kutsî bir kişi rolündedir. Aynı zamanda yiğitliği de vurgulanır ve bundan dolayı “Bıyığı Kanlı Bügdüz Emen” olarak geçer.⁴¹¹

Bilindiği üzere Bügdüz boyu Üç Ok'lar, yani İç Oğuz'dandır. Ancak Dede Korkut'ta, Bügdüz Emen'in şahsında, onların Boz Ok'lardan sayıldığını görüyoruz. Bunun da ipuçları yine aynı anlatılarda verilmiştir. Bayındır Han'ın üç yılda bir Oğuz beylerine evini yağmalatması olayına Bügdüz Emen'i çağırması, hatta Dış Oğuz beylerinin hiçbirini davet etmemesi ve bunun sonucunda Emen'in Bayındır Han'a düşman olması söz konusudur.⁴¹² O dönem yazıya geçirilmeye başlanan Dede Korkut Destanları'nda, bu hadiseden dolayı Bügdüz boyunun Dış Oğuz/Boz Ok'lara mensup gösterilmesi anlaşılabilir bir durumdur. Ancak biraz önce de bahsettiğimiz üzere Bügdüzler esasında Üç Ok'lar veya başka bir deyişle İç Oğuzlardandır. Geç dönemde yazılan bir Oğuzname olan Şecere-i Terakime'de bu duruma çok net bir atıf vardır: “*Bayındır boyundan Bügdüz*”.⁴¹³ Ebulgazi'de geçen bu bilgi, aynı zamanda Bügdüzlerin Bayındırlarla (doğal olarak Kimeklerle) olan yakın etnik ilişkilerini de gösteriyor. Avşarların, Salurlardan kopan bir boy olarak gösterilmesi durumuna benzer bir olay burada da söz konusudur.

Yine Dede Korkut anlatılarındaki destanî bilgilerden gidecek olursak, G. Sibirya/Kimek bölgesi kökenli Bügdüzler Salur Kazan'ın imdadına yetişen ve onunla birlikte düşmanlarına karşı savaşan Oğuz boylarındandır. Bu hadiseler daha önce sözünü ettiğimiz Salur-Peçenek savaşlarıyla ilgilidir. Kimek ve Karluk ittifakıyla Peçeneklere

⁴¹⁰ Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugâti't-Türk*, s. 27; Togan, *Oğuz Destanı Reşideddin Oğuznâmesi*, s. 52; Önder, s. 77; Ebulgazi Bahadır Han, *Şecere-i Terakime*, s. 51.

⁴¹¹ Gökyay, s. 67.

⁴¹² Gökyay, s. 228.

⁴¹³ Ebulgazi Bahadır Han, *Şecere-i Terakime*, s. 59.

karşı savaşılan Salurlara, bir Kimek/Bayındır uruğu sayabileceğimiz Bügdüzler de destek olmuşlardır.⁴¹⁴

Reşidüddin'de geçen bir anlatıya bakılırsa, Bügdüzler Oğuz Yabgu Devleti zamanında da önemli roller üstlenen boylardan biriydiler. Reşidüddin'in yazdığına göre Oğuz Yabgusu Ali Han oğlu Kılıçarslan'a (Şah Melik) Atabek olarak Bügdüz Kardıcı adında bilge bir kişiyi atamıştır.⁴¹⁵ Bu bilgiyi temel almak suretiyle, onların devlet yönetiminde söz sahibi olan boylardan biri olduğuna dair bir çıkarım yapabiliriz.

Bügdüz boyu genel olarak Anadolu'nun orta ve batı bölgelerinde yoğunlaşmıştır. Bunu yer adlarından da takip etmek mümkün. Sümer'in tespit ettiğine göre Biga, Bolu, Isparta, Sivrihisar, Antalya, Kastamonu, Çankırı, Çorum, Kırşehir, Niğde ve Divriği'de Bügdüz adını taşıyan köyler vardır. Onlardan bir bölük ayrıca Halep Türkmenleri arasında da yer almıştır. Yine Bügdüz adıyla, Avşarlara bağlı bir topluluk olarak kayıtlara geçmişlerdir.⁴¹⁶

ÇARUKLU: Bu boy yalnızca Kaşgarlı'da geçer ve *Çaruklug* şeklinde kaydedilir.⁴¹⁷ Kaşgarlı'dan sonraki Oğuznamelerin hiçbirinde yer almadıkları gibi Dede Korkut anlatılarında da adları geçmez. Kaşgarlı'da son sırada zikredilmeleri de Oğuz boyları arasında itibarlı bir konumda olmadıklarını gösteriyor. Tüm bu veriler onların bir dönem Oğuz birliği içinde yer alıp sonradan ayrıldıklarına bir işaret gibidir.

Sümer onları daha sonraki Oğuznamelerde (Reşidüddin vd.) Oğuz boylar birliği içinde yer alan Yaparlı ile özdeşleştirir.⁴¹⁸ Ona göre bu boy Reşidüddin'de Yaparlı olarak harekelenmiştir. Ancak biz her iki boyun da farklı topluluklar oldukları kanaatindeyiz. Zira Anadolu'da hem Çaruklu/Çarıklı hem de Yapar/Yaparlı boylarından kalan bazı yer adları vardır. Dolayısıyla Sümer'in önerdiği Çaruklu=Yaparlı eşitliği pek olası gözüküyor.

⁴¹⁴ Bügdüz Emen ve Salur Kazan arasındaki ittifak ilişkisine dair anlatılar için bkz. Gökyay, ss. 67-69; 131-132.

⁴¹⁵ Togan, Oğuz Destanı Reşideddin Oğuznâmesi, ss. 71-72.

⁴¹⁶ Sümer, Oğuzlar, ss. 341, 414; Lezina ve diğerleri, s. 170.

⁴¹⁷ Kaşgarlı Mahmud, Dîvânü Lugâti't-Türk, s. 28. Bununla birlikte Memluk tarihçisi el-Aynî'nin *es-Seyf el-Mühenned* adlı eserinde de Çaruklular geçer. Ancak bu eser tamamen Kaşgarlı'nın Divan'ını temel alarak yazıldığı için orijinal bir Oğuzname kaynağı vasfı taşımaz. Kaynak yazarı neredeyse birebir Oğuz boylarıyla ilgili bilgileri Kaşgarlı'dan almıştır. Konuyla ilgili ayrıntılı bir değerlendirme için bkz. Altan Çetin, "Bir Memlûk Kaynağında Yer Alan Oğuz/Türkmen Boyları ve Damgalarına Dâir Bir Değerlendirme", **Belleten**, Cilt: 72, Sayı: 264, 2008, ss. 483-489.

⁴¹⁸ Sümer, Oğuzlar, s. 263.

Çaruklu boyuyla ilgili hem Anadolu’da hem de Hazar Ötesi Türkmenleri arasında bazı boy ve yer adlarına denk gelinmektedir. Sümer’in tespit ettiğine göre Anadolu’da *Çarık*, *Çarıklar* şeklinde köy adları bulunur. Boy adlarına bakıldığında da Dünderlu oymağının obaları arasında *Çarıklı* adlı küçük bir topluluk ile Kütahya’ya bağlı Şeyhlü kazasında *Carıklar* adlı bir oymak vardır.⁴¹⁹ Ayrıca XIX. Yüzyılda Aydın sancağında *Çarık* adlı bir oymağın varlığı bilinmektedir. Onların genel olarak Anadolu’da Eymür boyunun bir alt şubesi olarak *Çarık Eymiri* ve *Çarık* adlarıyla kaydedildikleri bilinmektedir.⁴²⁰

Hazar Ötesi Türkmenleri arasında da bu boya ait bazı izlere rastlanmaktadır. Türkmenistan’da Nohurlı, Sakar, Ali İli, Teke ve Yomut boylarına bağlı küçük tireler olarak *Çarık*, *Çarıklı* adlarıyla bulunurlar. Son olarak Kırgızlar içinde Adigine ve Kitay boylarına bağlı *Çarık* adıyla bulunan uruğun da bu boyun daha doğudaki bir uzantısı olması ihtimal dâhilindedir.⁴²¹

ÇAVULDUR: Boyun adı Kaşgarlı’da *Çuvuldar* şeklinde yazılmıştır. Mübarekşah’ın boylar listesinde ise yer almamışlardır. Diğer taraftan Reşidüddin boyun adını *Çavuldur* olarak kaydederken, Yazıcıoğlu’nda bu *Çavındur* olur. Ebulgazi de okuma konusunda Reşidüddin’i takip ederek *Çavuldur* okur.⁴²² Biz de Anadolu’da görüldüğü şekliyle *Çavuldur* biçimini kullanacağız.

Bu adın etimolojisi ile ilgili Németh, Uygur, Altay, Teleüt ve Lebed dillerinde bulunan *çap* “itibar” anlamına gelen kelime ile Uygurca ve Osmanlıca’da “gürültü” anlamını veren *çav* kelimesine başvurur. Ona göre *Çavuldur*, Uygurca *çavlı* kelimesinden türemiş ve “ünlü” anlamına gelen, *-dur* ekli *çavlıdur* biçimi böylelikle ortaya çıkmıştır.⁴²³

Ercilasun da kelimenin kökenini *çav’a* bağlar. Bununla birlikte kelimenin fiil gövdesi olmadığını ve *+l*, *+n* eklenerek isim (*çavıl*, *çavın* gibi) türetilbileceğini söyler.⁴²⁴ Ögel de yine kökende “şan, şöhret, ses, ün” anlamlarına gelen *çav’ı* görür. Ancak Németh

⁴¹⁹ Sümer, Oğuzlar, s. 263.

⁴²⁰ Lezina ve diğerleri, s. 198.

⁴²¹ Ataniyazov, “Türkmen Boylarının Geçmişi”, s. 8; Lezina ve diğerleri, s.198.

⁴²² Kâşgarlı Mahmud, Dîvânü Lugâti’t-Türk, s. 28; Togan, Oğuz Destanı Reşideddin Oğuznâmesi, s. 52; Önder, s. 76; Ebulgazi Bahadır Han, Şecere-i Terakime, s. 51.

⁴²³ Németh, Yurt Tutan Macarlığın Oluşumu, s. 72.

⁴²⁴ Ercilasun, “Oğuz Boy Adlarının Etimolojisi”, s. 20.

ve Ercilasun'un aksine isim yerine burada bir fiil kökü olduğu kanaatindedir.⁴²⁵ Boyun adı açık bir şekilde *çav*, yani “ün, şan, şöhret” i ifade eden *çav* isim köküyle ilgili gözüküyor. Sondaki *+dur* eki de genellikle isimlerin sonuna gelen bir kavim yapma ekidir. Bunun örnekleri Onogundur, Ultzindur, Mongoldur gibi boy adlarında açık bir şekilde görülebilir.

Çavuldur boyu Kaşgarlı'nın sıralamasında yirminci sırada yer alırken, Oğuznamelerde Üç Ok'lar arasında üçüncü sıradadır. Reşidüddin Çavuldur için “herkese yardım eden, savaşı, durmayan” anlamlarını verir. Yazıcızade Ali ise biraz farklı olarak, “namuslu ve iyrek çavlu” şeklinde bir açıklamada bulunur. Ebulgazi'de doğrudan “namuslu” anlamı verilir. Ongun olarak Reşidüddin ve Yazıcızade “sungur”u verirlerken, bu Ebulgazi'de “devlet kuşu”dur.⁴²⁶

Çavuldur boyu, -Bayat, Salur, Eymür, Yıva boyları ile birlikte-, Türkmenlerin beş müstakil, büyük boyundan biridir ve genellikle onlar arasında Çovdur/Çavdur adlarıyla anılır. Onlar XI. yüzyıla kadar Türkistan civarında yaşıyorlardı ve daha sonra bu boya mensup büyük bir grup Mangışlak'a yerleşmiştir. Yine Kalmuk saldırısı sonucunda, XVI. ve XVIII. yüzyıllar arasında Çovdurların bir bölümü Stavropol'a yerleşmiştir. Ayrıca onlardan bir grubun Kazaklar arasında yer aldığını da görüyoruz. Ataniyazov'un söylediğine göre Kazaklardaki Şauldır uruğu bu boyun bir parçasıdır.⁴²⁷

Bugünkü Türkmenler arasında yer alan Çandır boyu da büyük ihtimalle bu boyun adı değişime uğramış bir grubudur. Onlar genel olarak Daşoğuz, Çarçev, Buhara, Semerkant ve Kaşgaderya illerindeki birçok köyü oluşturmuşlardır.⁴²⁸

Çavuldurlar Anadolu'ya da göç etmişlerdir. Ancak onların diğer Oğuz boyları kadar kalabalık bir kitle teşkil etmediği biliniyor. Asıl nüve Hazar ötesindeki yurtlarında kalmıştır. Anadolu'ya gelenler Bozulus içinde yer almışlardır. Sümer'in belirttiğine göre Bozulus'un büyük oymaklarından Oğul Beğlünün obaları arasında bir Çavundur obası vardır. Yine onlardan bir bölük Çorum'a bağlı Osmancık kazasında yerleşmiştir.⁴²⁹

⁴²⁵ Ögel, Türk Mitolojisi I, s. 343.

⁴²⁶ Kaşgarlı Mahmud, Dîvânü Lugâti't-Türk, s. 28; Togan, Oğuz Destanı Reşideddin Oğuznâmesi, s. 52; Önder, s. 76; Ebulgazi Bahadır Han, Şecere-i Terakime, s. 51.

⁴²⁷ Ataniyazov, Şecere Türkmenin Soyağacı, s. 221.

⁴²⁸ Ataniyazov, Şecere Türkmenin Soyağacı, s. 217.

⁴²⁹ Sümer, Oğuzlar, s. 314.

ÇEPNİ: Çepniler Kaşgarlı'da son sıralarda yer verilen Oğuz boylarındandır ve şimdiki bilinen adlarıyla geçerler. Mübarekşah'ın boylar listesinde yer almazlarken, diğer Oğuzname yazarları tarafından Kaşgarlı'da geçen Çepni biçimiyle kaydedilmişlerdir.⁴³⁰

Çepni adının etimolojik izahı konusunda Ögel, bu adın etimolojisi karanlık bir boy adı olduğunu, bununla birlikte Reşidüddin ve Ebulgazi'nin Moğolcada "silah" anlamına gelen *cebe* kelimesinden hareket ederek bir etimolojik izah sunmaya çalıştığını belirtir. Ancak kelimenin sonunda yer alan *-ni* ekinin hangi kurala binaen geldiğinin açıklanmadığını, dolayısıyla boy adının anlamının tam olarak izah edilemediği kanaatindedir.⁴³¹

Ercilasun ise *çapul* kelimesinin kökü olan ve Kaşgarlı'da "yüzmek, vurmak" anlamlarını içeren *çap* fiiline işaret eder. Ona göre *Çap*-tan *-n*- ile dönüşlü çatı kurulması ve oradan da *-ı* ile isim yapılması mümkündür. Dolayısıyla Çepni adına bu şekilde ulaşılabilir.⁴³² Vámbéry bu boyun adını *Çini* şeklinde okur ve "her zaman savaşa hazır" anlamıyla açıklar. Ancak onun bu okuma denemesi anlam konusunda olmasa da okuma biçiminden dolayı Houtsma tarafından haklı olarak eleştiriye uğramıştır.⁴³³ Gerek Oğuznameler gerekse sonraki modern literatürde *Çiyini* veya *Çini* şeklinde bir okuma biçiminin tercih edilmediğini söyleyebiliriz.

Oğuz boyları sıralamasında Kaşgarlı onları yirmi birinci sıraya koyar. Reşidüddin ve onu takip edenler Çepnileri Üç Ok'lar arasında üçüncü sıraya yerleştirirler. Sonraki Oğuzname yazarları da -üstteki etimolojik izahlara koşut olarak- boyun adını savaş terminolojisi ile açıklarlar. Çepni adıyla ilgili Reşidüddin, "yağı (düşman) olan her yerde durmayıp savaştan", Yazıcızade "kandaki yağı göre derhal savaştur ve çapar" ve son olarak Ebulgazi "cesur" anlamlarını verirler. Reşidüddin ve Yazıcızade "sunkur" kuşunu boyun ongunu olarak verirken, Ebulgazi'de bu "hüma kuşu"dur.⁴³⁴

Çepniler, Anadolu'nun genellikle kuzey bölgelerinde faaliyet gösteren ve buralara yerleşen Oğuz boylarındandır. Trabzon'dan Sinop-Kastamonu hattına, buranın hemen

⁴³⁰ Kaşgarlı Mahmud, *Divânu Lugâti't-Türk*, s. 28; Togan, *Oğuz Destanı Reşideddin Oğuznâmesi*, s. 52; Önder, s. 76; Ebulgazi Bahadır Han, *Şecere-i Terakime*, s. 51.

⁴³¹ Ögel, *Türk Mitolojisi I*, ss. 344-345.

⁴³² Ercilasun, "Oğuz Boy Adlarının Etimolojisi", s. 20.

⁴³³ Vámbéry, *Das Türkenvolk*, s. 5; Houtsma, s. 225.

⁴³⁴ Togan, *Oğuz Destanı Reşideddin Oğuznâmesi*, s. 52; Önder, s. 76; Ebulgazi Bahadır Han, *Şecere-i Terakime*, s. 50.

güneyindeki Çorum-Ankara bölgeleri ile en batıda Bursa'ya kadar birçok Çepni yerleşimine ve bu boya ait yer adlarına rastlanır. Onlar genel olarak Halep Türkmenleri, Bozulus ve Atçekenler gibi boy birlikleri içinde yer almışlardır.⁴³⁵

İran ve Hazar Ötesi Türkmenleri arasında da Çepnilere rastlanmaktadır. Türkmenlerin Göklen adlı boyunda *Cebne*, *Çepne*; yine Türkmenlerin Ata boyu içinde *Çepiler* adıyla yer alan küçük boy grupları Çepnilerin hatırasını taşırlar. Bu arada Kazak boylarından Bayulıya mensup Çibiney adındaki uruğun da Çepnilerden kalan bir bakiye olması ihtimal dâhilindedir.⁴³⁶ Diğer taraftan Oğuz boylarının çok az görüldüğü Kırım'da Çebni biçiminde bir yer adına rastlanması, buraya Kuzey Anadolu'dan veya Merkezi Asya'dan bir Çepni grubunun yerleşmiş olma ihtimalini akla getiriyor.⁴³⁷

DODURGA: Kaşgarlı'da boyun adı *Toturka* olarak yazılmıştır. Reşidüddin *Durdurga* şeklini tercih ederken, Yazıcıoğlu ve Ebulgazi'de *Dodurga* biçimi görülür.⁴³⁸ Fahreddin Mübarekşah da ise *Tutırka* olarak geçerler.⁴³⁹ Houtsma ve Vámbéry de Oğuzname kaynaklarına benzer şekilde *Dudurga*'yı tercih ederler.⁴⁴⁰

Dodurga adının etimolojisi konusunda fikir belirtenler genel olarak *tut* fiilini temel almışlardır. Ögel başlangıçta bu adın *Tuturga* şeklinde olduğunu söyler ve kökendeki *tut*-fiiline *-ur* ve *-gu* eklerinin gelmesiyle bu ada ulaşıldığını söyler. Benzer yapılar olarak Kaşgarlı'da geçen Kasırku (Kasırğa), Sakırgu (Sakırğa), Kötürgü (Kötürge) gibi değişimlere uğrayana kelimeleri verir.⁴⁴¹ Buradaki boy adının oluşum biçimine benzer bir yapı, Anadolu'da adlarına rastlanan Türkmen oymağı Kavurga/Kavurgalı'da da vardır.

Aynı şekilde Ercilasun da *tut*- fiilini köken alır ve bu fiilin ettirgen çatısı olan *tutur*- türevinin *-ga* eki alarak Tutırka/Dodurga'yı meydana getirdiğini söyler. Yine ona göre yazıtlarda da söz konusu fiil (*il tut*- "ülkeyi korumak, muhafaza etmek" anlamında)

⁴³⁵ Bunların ayrıntılı bir tasnifi için bkz. Sümer, Oğuzlar, ss. 319-324, 407.

⁴³⁶ Lezina ve diğerleri, ss. 179, 203, 206.

⁴³⁷ Buşakov, Leksiçniy Sklad İstoriçnoi Toponimii Krimu, s. 137.

⁴³⁸ Kaşgarlı Mahmud, Dîvânü Lugâti't-Türk, s. 28; Togan, Oğuz Destanı Reşideddin Oğuznâmesi, s. 51; Önder, s. 75; Ebülğazi Bahadır Han, Şecere-i Terakime, s. 51.

⁴³⁹ Ross, s. 14.

⁴⁴⁰ Houtsma, s. 223; Vámbéry, Das Türkenvolk, s. 5. Boyun adı XV. yüzyıla tarihlenen Aynî'nin *el-Mühenned*'inde *Totur* şeklinde geçer. Çetin, "Bir Memlûk Kaynağında Yer Alan Oğuz/Türkmen Boyları ve Damgalarına Dâir Bir Değerlendirme", s. 487.

⁴⁴¹ Ögel, Türk Mitolojisi I, s. 338.

kullanılmıştır.⁴⁴² Ögel ve Ercilasun'un açıklamalarına koşturarak Houtsma da bu boy adının kökenindeki *tut-* fiiline işaret eder.⁴⁴³

Boylar sıralamasında Dodurga'nın Kaşgarlı'da on altıncı sırada yer aldığını görüyoruz. Oğuznamelerde ise Boz Ok kolu içinde, yedinci sırada kaydedilmişlerdir. Reşidüddin bu boyun anlamını "ülkeyi alan ve düzene sokan" olarak verir. Onu takiben Yazıcızade Ali "milk tutmak ve yaşamak", Ebulgazi ise "yurt almayı ve onu tutmayı bilici demek" şeklinde bir açıklama yapar. Ayrıca tüm Oğuzname yazarları boyun ongununu "kartal" olarak verirler.⁴⁴⁴

Kökenler konusuna geldiğimizde ise, ilginç bir şekilde Togan'ın onları Doğu Türklüğü içinde değerlendirdiğini görüyoruz. Onun fikrine göre Dodurgalar, tıpkı Yağmalar gibi Uzakdoğu'da, Çin sınırlarında yerleşip kalan uruklardandır. Ayrıca bu topluluğun Kitanların Liao tarihinde Tu-tu-ku adıyla zikredildiğini belirtir.⁴⁴⁵ Onların batıya, Oğuz birliğine nasıl katıldıkları konusunu bilinmese de, sonraki yurtları olacak Anadolu'ya Selçuklu göçleriyle geldiklerini Karpov haber verir.⁴⁴⁶

Dodurga boyu Anadolu'da boy, oymak ve yer adlarında varlığını devam ettirmiştir. XVI. yüzyıldan itibaren Uluyörük ve Bozulus gibi boy birlikleri içinde Dodurga adını taşıyan oymaklara rastlanır. Yine Tarsus bölgesinde Varsaklar içinde ve Ankara Sancağı'nda Haymana taifesi adlı boy teşekküllerinde Dodurga oymaklarına denk gelmektedir.⁴⁴⁷ Ayrıca bir dönem, Oğuz boylarından Bayındır'a ait bir kol olarak kayıtlarda yer alırlar. Hazar Ötesi Türkmenlerinin önemli boylarından olan Göklenlerin iki büyük bölümünden birini oluşturan Dodurgalar, yine aynı bölgedeki Salurlar arasında da varlıklarını devam ettirmişlerdir.⁴⁴⁸

DÖĞER: Genel olarak Anadolu'da Döğer olarak görülen bu boyun adı Kaşgarlı'da *Töger* olarak kaydedilir. Reşidüddin ve Yazıcızade'de *Döger*, Ebulgazi'de

⁴⁴² Ercilasun, "Oğuz Boy Adlarının Etimolojii", s. 15.

⁴⁴³ Houtsma, s. 223.

⁴⁴⁴ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugâti't-Türk*, s. 27; Togan, *Oğuz Destanı* Reşideddin Oğuznâmesi, s. 51; Önder, s. 75; Ebulgazi Bahadır Han, *Şecere-i Terakime*, s. 50.

⁴⁴⁵ Togan, *Oğuz Destanı* Reşideddin Oğuznâmesi, s. 97.

⁴⁴⁶ Ataniyazov, *Şecere Türkmenin Soyağacı*, s. 140.

⁴⁴⁷ Sümer, *Oğuzlar*, ss. 262-263.

⁴⁴⁸ Lezina ve diğerleri, s. 227.

de *Düker* olarak geçerler.⁴⁴⁹ Houtsma *Düker*, Vámbéry ve Navşirvanov da *Duker* okunuşlarını tercih ederler.⁴⁵⁰ Mübarekşah'ın boylar listesinde yer almazlar.

Döğerler, Kaşgarlı'da on sekizinci sırada yer alırlar. Reşidüddin ve Yazıcızade Ali'de Boz Ok'lar içinde, altıncı sırada gösterilirlerken, Ebulgazi onlara sekizinci sırada yer verir. Boy adının anlamı konusunda ilk iki Oğuzname yazarı “derilmek için bir yere geleler” derlerken, Ebulgazi onlardan farklı olarak “çevre” şeklinde bir açıklamada bulunur. Yine ongun konusunda da ilk iki yazar “kartal”ı, Ebulgazi ise “atmaca”yı tercih ederek farklı bir yerde durur.⁴⁵¹

Döğer adının etimolojik izahı konusuna gelindiğinde, Oğuzname yazarlarının verdiği anlamlara yakın görüşler ortaya konmuştur. Ögel, *tüg-mek* fiiline dikkat çekerek, bunun “dügmek, düğülemek” anlamlarını verdiğini, “yuvarlak, değirmi, yumak” gibi isim ve sıfatların hep bu fiil kökünden yapıldığını, dolayısıyla Döğer adının da “toplanmak, derlenmek” anlamını taşıyarak bu fiil kökünden kaynaklandığı görüşündedir.⁴⁵²

Ercilasun da yine “yuvarlak” kavramı etrafında düşünülmesi gerektiğine dikkat çeker. Bununla birlikte Ögel'in yola çıktığı *tüg-mek* fiili yerine, Türk lehçelerinin bazılarında bulunan ve doğrudan “yuvarlak” anlamını veren *tüğüür*, *teğerek*, *tüğerek*, *töverek* vb. gibi kelimelere dikkat çeker ve Döğer boy adının kökünü mevzu bahis bu kelimelerde arar. Hatta Türkiye Türkçesindeki *teker*, *tekerlek* gibi kelimeleri de yukarıda verilen kelimelerle aynı kategoride değerlendirir. Neticede Döğer adının etimolojik izahını da şu şekilde yapar: **tö-* fiil kökünden -g ekiyle *tög* ismi yapılır; oradan da +*e-* ile fiil ve geniş zaman sıfat fiil eki -*r* ile *töger* kelimesine ulaşılır. Yine ona göre Döğer boy adı da Türkiş boylarından *Tu-hu-lo* ile ilgilidir.⁴⁵³

⁴⁴⁹ Kâşgarlı Mahmud, *Divânu Lugâti't-Türk*, s. 28; Togan, *Oğuz Destanı Reşideddin Oğuznamesi*, s. 50; Önder, s. 75; Ebulgazi Bahadır Han, *Şecere-i Terakime*, s. 50.

⁴⁵⁰ Houtsma, s. 223; Vámbéry, *Das Türkenvolk*, s. 5; Navşirvanov, s. 97.

⁴⁵¹ Kâşgarlı Mahmud, *Divânu Lugâti't-Türk*, s. 28; Togan, *Oğuz Destanı Reşideddin Oğuznâmesi*, s. 50; Önder, s. 75; Ebulgazi Bahadır Han, *Şecere-i Terakime*, s. 50. Bununla birlikte Ebulgazi diğer eseri *Şecere-i Türk*'te Döğer'i yine benzer bir anlam yakınlığına sahip *tüğerek* (“daire, çevre”) kelimesi ile açıklar. Bkz. Ebulgazi Bahadır Han, *Şecere-i Türk*, s. 34.

⁴⁵² Ögel, *Türk Mitolojisi I*, s. 337.

⁴⁵³ Ercilasun, “Oğuz Boy Adlarının Etimolojii”, s. 14. Ercilasun genel olarak Oğuzları Türkişlere bağlama eğilimindedir ve bunun bir sonucu olarak bazı Oğuz boylarını Türkişlerle eşleştirmiştir. Döğer de bunlardan biridir ancak onların Toharlarla olan etnik ilişkileri Türkiş teorisine göre daha fazla ön plana çıkmış durumdadır. Ercilasun, *Türk Dili Tarihi*, s. 91.

Togan da konuyla ilgili görüş bildirenlerden biri olarak, kelimeyi *Doh+er* olarak ikiye ayırır ve Tohar kavim adına bağlar. Ancak o, bilinenin aksine, Tohar kavim adının Dohar adlı bir Türk kavminden ismini aldığını, dolayısıyla kelimenin İranî değil Türkçe olduğu kanaatindedir. Dolayısıyla Oğuz Döğerlerin adı ile İranî bir kavim olan Toharların adı aynı köktendir. Togan'ın söz konusu etimolojik izahı, bir yönden Döğerleri Toharlara bağlayan görüşe destek verir mahiyettedir. Hatta o, Reşidüddin Oğuznamesi'nin notlar kısmında Döğerleri Alanlarla birlikte aslen Aryan/İranî olup erken devirlerde Türkleşen kavimler arasında sayar.⁴⁵⁴

Tolstov, Oğuz boyları ile ilgili değerlendirmesinde bu yapının içinde Yazır ve Döğer gibi Hint-Avrupa kökenli boyların da bulunduğunu, bunlardan Döğerlerin aslen bir Tohar bakiyesi olarak Sirderya boylarındaki Oğuz birliğine katıldığı inancındadır. O, Henning'in de Döğerleri Toharlara bağladığını ayrıca belirtir.⁴⁵⁵

Reşidüddin Oğuznamesi'nde, Oğuzların başında bulunan Dip Yavku Han'ın müttelikleri arasında Döğerlerden Dib Cenkşu ve oğlu Dürkeş ile Taş-bek (Yasbek?) ve oğlu Balgu-bek (Yalgu-bek?) de bulunuyordu. Yine Kayı İnal'ın veziri Ayıldur da bu boya mensuptu.⁴⁵⁶ Döğerler hakkındaki bu destanî bilgiler, onların erken dönemlerde Oğuz etnik oluşumuna katıldıklarını ve Oğuz birliği içinde önemli bir yere sahip olduklarını gösteriyor.

Döğerler, Ataniyazov'un bildirdiğine göre, XI. yüzyılda Sirderya boylarından Balkan-Mangışlak civarına gelip, şimdiki Krasnovodsk (Türkmenbaşı) semti Gızılğaya kasabası yakınlarındaki Tüver köyü ve Tüvergır civarlarına yerleşmişlerdir.⁴⁵⁷ Onlardan önemli bir kitlenin aynı yüzyılda batıya, Anadolu'ya geçtiği biliniyor. Sümer'e göre Döğerler, Selçuklu fethinde önemli rol oynayan Oğuz boylarından biridir. Yine onun bildirdiğine göre Ortaçağ alimlerinden Cezerî (Şemseddin Muhammed b. İbrahim), Artukluların bu boya mensup olduğunu kaydeder. Ayrıca Caber yöresinde de Döğerlerden büyük bir grubun bulunduğu biliniyor. Sümer bunların Suriye Türkmenleri

⁴⁵⁴ Togan, Oğuz Destanı Reşideddin Oğuznâmesi, ss. 97, 101-102.

⁴⁵⁵ Tolstov, s. 80-82; Ataniyazov, Şecere Türkmenin Soyağacı, s. 201.

⁴⁵⁶ Togan, Oğuz Destanı Reşideddin Oğuznâmesi, s. 54; Sümer, "Oğuzlara Ait Destani Mahiyette Eserler", s. 370.

⁴⁵⁷ Ataniyazov, Şecere Türkmenin Soyağacı, s. 201.

veya Karakoyunlu-Akkoyunlu Türkmen Konfederasyonları'na ait bir boy grubu olup olmadığının bilinemediğini söyler.⁴⁵⁸

Döğerlerin izlerine hem Anadolu hem de bugünkü Türkmenistan topraklarında rastlamak mümkündür. Hazar Ötesi Türkmenleri'nin etnik oluşumuna katılan Döğerler, Çovdur, Bayat ve Ersarıların boy yapılarına dâhil olmuşlardır. Kalinin semtindeki Tüver köyü, Garabekevül semtindeki Tüverey köyü ve Çarcev semtindeki Tüverler köyleri, bu boyun buradaki yerleşiminden izler taşırlar.⁴⁵⁹

Anadolu'da da Döğer adıyla başlayan birçok boy ve yer adı vardır. Genelde Avşarlar, Beğdililer ve Bayındırlar arasında Dögerci, Dögerli-i Diğer, Döğer, Döğer Oğlan ve Döğer-i Hama gibi adlarla bulunmuşlardır. Onlardan bir grubun ayrıca Azerbaycan Türkleri arasında Döğer adıyla yaşadıkları da bilinmektedir.⁴⁶⁰

EYMÜR: Boyun adı Kaşgarlı'da *Eymür* olarak geçer. Reşidüddin ve Yazıcızade Ali de aynı yazılış biçimini takip etmişlerdir. Bunlardan farklı olarak Mübarekşah'ta *Aymur*, Ebulgazi'de de *İmir* biçimlerinin tercih edildiği görülüyor.⁴⁶¹ Houtsma ve Vámbéry *İmir* biçimini tercih ederlerken, Jahn *İmur* şeklinde bir okuma yapar.⁴⁶² *İmir*, *Eymir* kullanımlarına daha çok Anadolu'da, Eymürlere ait boy ve yer adlarında rastlanır.

Kelimenin etimolojik izahıyla ilgili Ercilasun ve Ögel bazı tahminlerde bulunmuşlardır. Ercilasun'a göre kelimenin kökeninde "iyi" anlamına gelen *edgü*'de gördüğümüz *ed* kökü vardır. O, önce *ed* köküne *-i* ekleyerek *ed+i* fiil köküne ulaşır. Daha sonra da bu yapıya fiilden isim yapan *-mur* ekini ekleyerek *edimür>eymür*'e ulaşır. Burada eski Türkçe *d*'nin Oğuzcada *y*'ye dönüşmesi olayını da ayrıca belirterek *edimür*'ün *eymür* halini alış şeklini izah eder.⁴⁶³

Kelimenin kökenine dair Ögel, Marquart ve Pelliot'nun görüşlerine yer verdikten sonra kendisi de bir açıklama denemesinde bulunmuş, ancak boyun adının ve bu adı oluşturan kökün ne olduğu konusunda bir sonuca ulaşamadığını bildirmiştir.⁴⁶⁴

⁴⁵⁸ Sümer, Oğuzlar, ss. 252-253.

⁴⁵⁹ Ataniyazov, Şecere Türkmenin Soyağacı, s. 201.

⁴⁶⁰ Lezina ve diğerleri, ss. 229-230.

⁴⁶¹ Kaşgarlı Mahmud, Dîvânu Lugâti't-Türk, s. 27; Togan, Oğuz Destanı Reşideddin Oğuznâmesi, s. 52; Önder, s. 76; Ross, s.12; Ebulgazi Bahadır Han, Şecere-i Terakime, s. 51.

⁴⁶² Houtsma, s. 225; Vámbéry, Das Türkenvolk, s. 5; Jahn, s. 46.

⁴⁶³ Ercilasun, "Oğuz Boy Adlarının Etimolojisi", ss. 21-22.

⁴⁶⁴ Ögel, Türk Mitolojisi I, s. 347.

Togan da boyun adı ve kökeniyle ilgili bazı açıklamalarda bulunur. O, Saka çağındaki Yamar kavmini Eymürlerle ilişkilendirir ve bu adın yam+er, yani “postacı” olarak okunması gerektiğini söyler.⁴⁶⁵ Togan’ın verdiği Yamar adı aynı zamanda Kaşgarlı’da, Yabaku bozkırında akan bir nehir adı olarak kaydedilir.⁴⁶⁶ Konuyla ilgili şimdilik en tatminkâr açıklamayı Ercilasun yapmış gözüküyor. O, özellikle Oğuzname yazarlarının Eymür adı ile ilgili verdiği anlamlarla (“iyi, zengin”) bir yerde kendi sunduğu görüşü birleştirebilmiştir.

Eymür adı Kaşgarlı’da on birinci sırada verilir. Buna karşın Reşidüddin ve Yazıcızade’de, Üç Ok’lara bağlı bir Oğuz boyu olarak yedinci sırada gösterilirler. Ebulgazi ise onları, diğerlerinden biraz farklı şekilde, *İmir* olarak adlandırır ve on sekizinci sıraya koyar. Boyun adı Reşidüddin’de “askeri çok ve zengin”, Yazıcızade’de “hadsüz ve bay ol”, Ebulgazi’de de “zenginlerin zengini” anlamındadır. Görüldüğü üzere Ercilasun’un ileri sürdüğü “iyi, zengin” anlamları Oğuznamelerde de teyid edilir. Ongunlarına geldiğimizde ise Reşidüddin ve Yazıcızade “üçkuş”u verirlerken, Ebulgazi “ancarı”yı ongun olarak gösterir.⁴⁶⁷

Eymürlerin kökeni meselesinde daha önce bazı görüşler ortaya atılmıştı. Öncelikle onların Güney Sibiryâ kuşağından (Kimek bölgesi) Oğuz birliğine katılan bir boy olduğunu söylemek gerekiyor. Dolayısıyla yine aynı bölgeden gelen Bayındır ve Bügdüzlerle birlikte İç Oğuz’dan sayılırlar. Kumekov, Kimek Kağanlığı ve bu yapıyı oluşturan boyları incelediği eserinde, Gerdizî’de Kimek boylarından biri olarak zikredilen *İmiyi* Eymür boyuyla özdeşleştirir. Ayrıca o, Zuev’in İmi boy adını Ebulgazi’de geçen İmir biçimiyle karşılaştırdığını belirterek Eymür/İmir adının Kimek İmi ile olan bağına bir destekçi daha bulur. Kumekov bu boyu yalnızca Kimek sahası ile sınırlandırmaz. Öncesinde Uygur Kağanlığı zamanında, Uygur boylarından biri olan Xiyewu/Aiyewu/Ejabör/Eyabörün de yine Sirderya’daki Oğuzlar arasında yer alan Eymürlerle ilgili olduğu kanaatindedir.⁴⁶⁸ Aynı şekilde Hamilton da söz konusu bu Uygur

⁴⁶⁵ Togan, Oğuz Destanı Reşideddin Oğuznâmesi, s. 98.

⁴⁶⁶ Kâşgarlı Mahmud, Dîvânu Lugâti't-Türk, s. 359.

⁴⁶⁷ Kâşgarlı Mahmud, Dîvânu Lugâti't-Türk, s. 27; Togan, Oğuz Destanı Reşideddin Oğuznâmesi, s. 52; Önder, s. 76; Ebulgazi Bahadır Han, Şecere-i Terakime, s. 51.

⁴⁶⁸ Kumekov, Kimek Devleti, s. 39.

boyunun Oğuzlardaki Eymür'e denk geldiğini ve bunun anlaşılabilir bir durum olduğunu söyler.⁴⁶⁹

Yukarıdaki görüşleri destekler nitelikte, boy tamgalarının incelenmesiyle elde edilen bir bulgudan da bahsetmek gerekiyor. Kıdırali ve Babayar, Moğolistan'daki Bulgan Aymag ilinde bulunan Göktürklerle ait Şiveet-Ulaan anıtında, Sirderya Oğuzlarındaki Eymür tamgası ile söz konusu bu Göktürk anıtında rastladıkları tamganın, Oğuz Eymür boyununki ile aynı olduğu iddiasında bulunmuşlardır. Dolayısıyla her iki yazar da bu boyun, henüz batıdaki Oğuz boylar birliği oluşmadan önce Dokuz Oğuzlar içinde yer aldıkları fikrini onaylarlar.⁴⁷⁰

Marquart da Kimekler içinde Eymürün izlerine dair bir kayıt düşer. Bununla birlikte o diğer yazarların aksine İmi boyu ile Eymür arasında bir bağ kurmaz. Kimek boylar konfederasyonunu oluşturan boylardan bir diğeri olan *İmek* etnik adını Eymür ile karşılaştırır.⁴⁷¹

Tüm bunların dışında Ebulgazi'de geçen bir kayıt, onların köklerinin Güney Sibirya'nın dışında Aral bozkırlarında da olabileceğini düşündürüyor. Oğuznamede geçen bilgiye göre İmir/Yimir halkı Salurlardan türemişlerdir.⁴⁷²

Anlaşıldığı kadarıyla Uygur Kağanlığı'nın yıkılmasından sonra (840) Uygurlardan bazı gruplar batı yönünde ilerleyerek yeni geldikleri bölgelerde bazı boy oluşumlarına, hatta devlet türü yapılanmalara katılmışlardır. Bunlardan biri olan Ejabör/Eyabör boyu da IX. yüzyılın ortasında şekillenmeye başlayan Kimek boylar birliğine katılmış, daha sonra bu yapının çözülmeye başlamasıyla birlikte de güneye inerek Sirderya'daki Oğuz boylar birliğine dâhil olmuştur.

Eymür boyunun adına genel olarak Anadolu'nun orta ve batı kesimlerinde denk gelinir. Osmanlı çağının Halep Türkmenleri, Dulkadirli, Bozulus gibi boy teşekkülleri arasında çeşitli Eymür topluluklarının bulunduğu biliniyor. Özellikle Bozok, Sivas ve Maraş yörelerinde yoğunlaşmışlardır. Anadolu dışında, İran'da Eymürlere rastlanır.

⁴⁶⁹ Hamilton, s. 143.

⁴⁷⁰ Darhan Kıdırali ve Gaybullah Babayar, **Türk Bengü Taşı: Şiveet Ulaan Damgalı Anıtı**, Türk Akademisi Uluslararası Teşkilatı, Astana, 2015, ss. 46-47.

⁴⁷¹ Marquart, s. 96; Kumekov, Marquart'ın aksine İmek boy adında daha sonra İslam kaynakları tarafından Kıpçak boyu olarak kaydedilen ve Kaşgarlı'da da isimleri zikredilen Yemekleri görür. Bkz. Kumekov, Kimek Devleti, ss. 40-41.

⁴⁷² Ebülğazi Bahadır Han, Şecere-i Terakime, s. 89.

Onlar Safevî Devleti'ni oluşturan boylardan Dulkadirlilerin obalarından biri olarak kayıtlara geçmişlerdir. Sümer'e göre, Hazar Ötesi Türkmenleri arasında, özellikle Mangışlak'taki Yaka Türkmenleri içinde Eymürlere rastlanır. Yine Yomutlara bağlı İmir ile Ersarı ve Ala-Eli boylarına bağlı İmreli adlı topluluklar, Eymürlerin Türkmenler içinde kalan bakiyeleridir.⁴⁷³

İGDİR: Kaşgarlı, boylar listesinde bizim de kullanacağımız biçim olan *İgdir*'i verirken, Reşidüddin *Yigdir*'i, Yazıcızade de *İgdür*'ü tercih eder. Ebulgazi ise, tıpkı Kaşgarlı gibi *İgdir* biçimini kullanır.⁴⁷⁴ Bunların dışında *İgder*, *İkder*, *İkdür* gibi farklı yazılış şekilleri de vardır.⁴⁷⁵ Diğerlerinden farklı olarak Vámbéry'nin, *Bikdir* şeklindeki abartılı okuma denemesini saymazsak, *İgdir/Yigdir*, üzerinde anlaşılan doğru okunuş biçimi olmalıdır.⁴⁷⁶

Bazı kavim, boy adlarının (Bayındır, Mongoldur, Çavuldur vb.) sonuna eklenen -*dir*, -*dır* eki *İgdir* adında da görülür. Ögel bu boy adının yapılışında bugün Türkiye Türkçesinde *yeğ* olarak söylenen ve Eski Türkçede “daha iyi” anlamında *yeg/yig* olaran görünen kelimeye dikkat çeker. O, bu boy adının oluşumunu şu şekilde açıklar: *Yig-ä-d-ir/Yeg-ä-d-ir*. Anlamsal olarak da Oğuzname yazarlarıyla ortak noktayı işaret ederek “iyileştirir, yükseltir”i verir.⁴⁷⁷

Ercilasun da Ögel'le aynı görüşü paylaşarak, isimden isim yapan -*dir* ekinin hem Türkçede hem de Moğolcada bulunduğunu ve bunu Bayındır örneğiyle açıkladığını bildirir. Ona göre *İgdir* adı, *yeg* kökünden gelir ve söz konusu bu kelime Türkçede “daha iyi, üst, üstün, efdal, iyi, hayırlı” anlamlarındadır.⁴⁷⁸ Boyun adıyla ilgili her iki yazarın da işaret ettiği ve bugün Türkçede kullanımı devam eden *yeğ* sözcüğünü köken olarak vermek doğru olacaktır.

Kaşgarlı'nın on dördüncü sırada gösterdiği *İgdirler*, diğer Oğuzname yazarları tarafından Üç Ok'lar arasında dokuzuncu sıraya yerleştirilirler. Ancak bu sonuncular

⁴⁷³ Sümer, Oğuzlar, ss. 332-334; Lezina ve diğerleri, ss. 246, 287-288.

⁴⁷⁴ Kaşgarlı Mahmud, Divânu Lugâti't-Türk, s. 27; Togan, Oğuz Destanı Reşideddin Oğuznâmesi, s. 51; Önder, s. 77; Ebülğazi Bahadır Han, Şecere-i Terakime, s. 51.

⁴⁷⁵ Navşirvanov, s. 97; Sergej G. Klyashtornyj, “The Oguzs of Central Asia and the Guzs of the Aral Region”, *International Journal of Central Asian Studies*, Vol: 2, 1997, s. 2; Jahn, s. 46.

⁴⁷⁶ Vámbéry, Das Türkenvolk, s. 6.

⁴⁷⁷ Ögel, Türk Mitolojisi I, s. 351.

⁴⁷⁸ Ercilasun, “Oğuz Boy Adlarının Etimolojisi”, s. 23.

içinde Ebulgazi istisnadır. O, İgdir'i boylar sıralamasının sonlarına, yirmi birinci sıraya koyar. Reşidüddin İgdir'in anlamını "iyi ve büyük" olarak açıklarken, onu takiben Yazıcızade de "iyilik ve ululuk ve bahadurluk" şeklinde bir açıklama yapar. Ebulgazi de diğer Oğuzname yazarlarına katılarak "büyük" anlamını verir. Bununla birlikte o, ongun olarak "kartal"ı verir. Diğer Oğuzname yazarları ise "çakır"ı ongun olarak gösterirler.

Uygur Yazıtları'nda geçen bir kayda bakılırsa İgdirler, Oğuz boylar birliğine katılmadan önce Doğu Türklüğünün bir parçasıydılar. Terhin Yazıtı'nın güney yüzünde şu şekilde bir kayıt düşülmüştür: "*Savaşım. Orada mızrakladım. <...> bey <...>-dim. Tâbi kılıp İgdir(lerden) Bölök <...> ben, ondan sonra it yılında (746) Üç Karluklar kötülük düşünüp kaçıp gittiler (ve) batıda On Ok(lar)a...*". Yazıttan anlaşıldığı kadarıyla İgdir boyu Uygur Kağanı'na isyan etmiş ve daha sonra tâbi kılınmıştır.⁴⁷⁹ Onların henüz Oğuz boylar birliği oluşmadan önceki müstakil varlıkları, Terhin Yazıtı'ndaki kayıtlar dışında, Moğolistan ve Güney Sibirya'daki taş ve kayalara işlenmiş İgdir boy tamgalarında da kendini gösterir.⁴⁸⁰

İgdirler genel olarak Anadolu'nun güney ve batı bölgelerine yerleşmişlerdir. Sümer'in tespit ettiğine göre Tarsus, İç İl, Koçhisar, Teke Sancağı, Hamid Sancağı ve Menteşe Sancağı'nda İgdirlerle ait boy ve obalara rastlanır. Yine onlardan bir grubun İran'daki Kaşkaylar arasında bulunduğunu görüyoruz.⁴⁸¹

Anadolu ve İran dışında, Hazar Ötesi Türkmenleri arasında da İgdir gruplarına denk gelmek mümkündür. Şecere-i Terakime'de geçen bir bilgiye bakılırsa, İgdirlerden bir grup henüz Oğuz Yabgu Devleti zamanında bazı Oğuz boyları ile birlikte Mangışlak'a yerleşmiştir. Bunlar orada Çovdur/Çavuldur boyuna bağlı bir topluluk olarak bilinirler. Yine Türkmenler arasında Yomutlara bağlı bir İgdir oymağı vardı. En erken XVII. yüzyıl olmak üzere, ancak esas olarak XVIII. yüzyılda, Mangışlak'taki İgdirler, Çavuldur ve Söyünçhacılarla birlikte tedricen Kuzey Kafkasya'ya göç etmişler ve burada Stavropol Türkmenleri adı verilen topluluğu oluşturmuşlardır.⁴⁸² Son olarak Yakutlar arasında

⁴⁷⁹ Erhan Aydın, **Uygur Yazıtları**, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2021, s. 43; Klyashtorniy da onların Uygurlara isyan ettikleri düşüncesindedir. Bkz. Klyashtorniy, "The Oguzs of Central Asia and the Guzs of the Aral Region", s. 2.

⁴⁸⁰ Bununla ilgili bkz. Kıdırali ve Babayar, ss. 34-35.

⁴⁸¹ Sümer, Oğuzlar, ss. 339-341.

⁴⁸² Söz konusu Türkmen gruplarının Kuzey Kafkasya düzlüklerine göç etmelerinde Hive hanlarının akınları ve ağır vergi isteklerinin yanı sıra, XVII. yüzyılda güneye doğru yayılan Kalmuk baskısı da etkili olmuş

bulunan *Yegduri* adlı boy adı, İgdir'i hatırlatmaktadır.⁴⁸³ Henüz Oğuz birliği oluşmadan önce Güney Sibiryâ kuşağında yaşadığını düşündüğümüz İgdirlerden bir grup, çok erken dönemde doğudaki Yakutlara katılmış olabilir.

KARA EVLİ: Kaşgarlı'da *Kara Bölük* olarak geçen bu boy, Reşidüddin'de *Kara Avul* olarak kaydedilir. Yazıcızade ve Ebulgazi *Kara Evli* biçimini tercih ederler.⁴⁸⁴ Vámbéry ise *Kara-Oyli* şeklini tercih eder.⁴⁸⁵ Bunların dışında *Kara/Gara Üylik* şeklinde de kayıtlara geçmişlerdir.⁴⁸⁶ Bu boy adının anlamı gayet açık olduğu için herhangi bir etimolojik öneri ya da izaha gerek duymuyoruz.

Kaşgarlı onları boylar sıralamasında on ikinci sıraya yerleştirir. Diğer taraftan Oğuzname yazarlarının tamamında Boz Ok'lar içinde, dördüncü sırada gösterilirler. Reşidüddin'e göre Kara Evli'nin anlamı "kara yolda ve iyi giderdi", Yazıcızade Ali'de "evleri kara", Ebulgazi'de de "nerede otursa, çadır ile oturucu demek olur". Boyun adına uygun olarak en açık anlamı Yazıcızade vermiş gözüküyor. Ongunlarına geldiğimizde ise, ilk iki Oğuzname yazarı ittifaken "şahin"i, Ebulgazi de "çaylak"ı verir.⁴⁸⁷

Sümer'in düşüncesine göre, müstakil bir boy olarak Kara Evli'ye ne Selçuklu ne de Osmanlı çağında rast gelinir. Kayıtlarda Kara Evli/Evlü biçimlerinde bazı topluluklara denk gelirse de bunların asıl Kara Evli boyundan ziyade, Anadolu'da sonraki dönemlerde bu adı almış herhangi bir Türkmen topluluğu olabilirler. Sümer bu durumun Hazar Ötesi Türkmenleri arasında görülen Kara Evli toplulukları için de geçerli olduğu kanaatindedir. Onun bu konudaki görüşleri Ebulgazi'nin Kara Evli boyu hakkında verdiği bazı bilgilerde de teyit edilmektedir. Şecere-i Terakime'de geçen bilgiye göre, Kara Evliler Amuderya'nın yakasında, Acı Deniz'in yakınında yurt tutan Kaşga Çora adlı birinin soyundan gelirler. Yine onların Düyeci ya da Tiveci adı verilen Türkmen boyu ile karıştıkları, nüfus olarak kalabalıklaşan sonuncuların XV.-XVI. yüzyıllarda, Kara Evlileri

gözüküyor. Konuyla ilgili bkz. Sapar Kürenov, **Kafkasya Oğuzları veya Türkmenleri**, çev. Ali Duymaz, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1995, ss. 10-11; Bregel, "Mangishlak", s. 416.

⁴⁸³ Ebülгази Bahadır Han, Şecere-i Terakime, s. 78; Lezina ve diğerleri, s. 284, 567; Klyashtornyj, "The Oguzs of Central Asia and the Guzs of the Aral Region", s. 3.

⁴⁸⁴ Kaşgarlı Mahmud, Dîvânü Lugâti't-Türk, s. 27; Togan, Oğuz Destanı Reşideddin Oğuznâmesi, s. 51; Önder, s. 75; Ebülгази Bahadır Han, Şecere-i Terakime, s. 51.

⁴⁸⁵ Vámbéry, Das Türkenvolk, s. 4.

⁴⁸⁶ Ataniyazov, Şecere Türkmenin Soyağacı, s. 151.

⁴⁸⁷ Kaşgarlı Mahmud, Dîvânü Lugâti't-Türk, s. 27; Togan, Oğuz Destanı Reşideddin Oğuznâmesi, s. 51; Önder, s. 75; Ebülгази Bahadır Han, Şecere-i Terakime, s. 49.

Balkan bölgesinden çıkardıkları biliniyor.⁴⁸⁸ Görüldüğü üzere Ebulgazi bize bu boyun çok sonradan bu adı aldığına işaret ediyor ve dolayısıyla Sümer'in şüphelerini şimdilik haklı kılıyor.

Kara Evli adını taşıyan çeşitli oymak ve obalara, hem Hazar ötesinde hem de Anadolu'da rastlanır. Türkmen Sakarlar arasında *Kara Oyli*, *Kara Evli*; Türkmen Yomutlarda *Karauy* adlı küçük uruklar ile Anadolu'da Tarsus Yörükleri arasında bulunan *Kara Evli* oymakları bu boyun adından izler taşırlar.⁴⁸⁹

KARKIN: Karkınlar, Kaşgarlı'nın Oğuz boyları listesinde yer almazlar. Bu durum onların Oğuzluğun erken dönemdeki etnik oluşum süreçlerine katılmadıklarını gösteriyor. Zira çevredeki Oğuz boy ve oymaklarını, hatta daha uzaktaki Türk topluluklarını çok iyi bilen Kaşgarlı onları boylar listesine mutlaka dâhil ederdi. Yine Kaşgarlı'dan bir yüzyıl sonra yazan Mübarekşah'ta da adları yer almaz. Onlar ilk kez Reşidüddin'in eserinde Oğuz boyları arasında sayılmışlardır. Yine geleneğin bir devamı olarak Yazıcızade ve Ebulgazi'de de yer alırlar. Tüm bu kaynaklarda adları Karkın biçimiyle yer almıştır.⁴⁹⁰ Bununla birlikte Anadolu'da adları Kargin olarak görülür.

Karkın adının ne manaya geldiği konusunda Ögel, "karanlık" yorumunu yaparken Ercilasun Kaşgarlı'da geçen ve "bir şeyi bir şeyle karıştırmak; karmak, katmak" anlamlarını veren *kar-* fiilini temel alır. Ayrıca boyun adındaki *-kın* ekinin de eklendiği fiilin bildirdiği hareketi devamlı kıldığını söyler. Sonuç olarak, Karkın için "çok ve devamlı karıştıran, katan, çoğaltan" anlamlarına ulaşır.⁴⁹¹ Vámbéry bu boyun adını "çok yiyen ve doyuran" olarak açıklarken, Houtsma, tıpkı Ögel gibi, bu adın etimolojisinin karanlık olduğu kanaatindedir. Bu arada kendisi *Karkin* biçimini kullanmakla birlikte karşılaştırdığı kaynaklardan birinde *Kazkin* biçimine rastladığını da söyler.⁴⁹² Jahn Oğuz boy adlarını sıralarken Karkın'ı *Karkir* biçiminde, diğerlerinden farklı bir şekilde okur.⁴⁹³

⁴⁸⁸ Sümer, Oğuzlar, s. 249; Ebülğazi Bahadır Han, Şecere-i Terakime, s. 94; Ataniyazov, Şecere Türkmenin Soyağacı, s. 113.

⁴⁸⁹ Lezina ve diğerleri, s. 325, 328; Sümer, Oğuzlar, s. 250.

⁴⁹⁰ Togan, Oğuz Destanı Reşideddin Oğuznâmesi, s. 51; Önder, s. 76; Ebülğazi Bahadır Han, Şecere-i Terakime, s. 50.

⁴⁹¹ Ögel, Türk Mitolojisi I, s. 341; Ercilasun, "Oğuz Boy Adlarının Etimolojisi", s. 18.

⁴⁹² Vámbéry, Das Türkenvolk, s. 5; Houtsma, s. 224.

⁴⁹³ Jahn, s. 45.

Karkınlar, Oğuz ikili boy taksimatında Bozoklar içinde son sırada yer alırlar. Daha önce de söylediğimiz gibi onlar Oğuz birliğine en son katılan boylardan biriydiler. Doğal olarak Oğuzname yazarları tarafından boylar listesinin sonuna yerleştirilmişlerdir. Karkın adına dair Reşidüddin, “aş çok ve halkı doyurucu”, Yazıcızade “ulu aş ve toyurucu” ve son olarak Ebulgazi de “aşlı” şeklinde bir anlam verir. Oğuznamelerin, hem boylar sırası hem de boy adının anlamı konusunda birbirleriyle çelişmedikleri görülüyor. Aynı durum bu boyun ongunu olan “tavşancıl/sürbükti”de de geçerlidir.⁴⁹⁴

Karkınlar, özellikle Anadolu’da Oğuz boyları arasında önemli bir yer tutarlar. Ancak erken tarihleri konusunda aynı şeyleri söylemek mümkün değildir. Ondan da ötesi Oğuz birliğine katılan müstakil bir boy mu yoksa -Sümer’in ileri sürdüğü gibi- Kaşgarlı’nın Kızıklarla birlikte listesine almadığı Halaç boylarından biri mi oldukları konusu tam olarak açıklığa kavuşturulamamıştır.⁴⁹⁵ Gülten ise Kaşgarlı’nın Oğuz boylarını kaydettiği dönemde Karkınların Oğuz boyları arasında yer aldıklarını, ancak nüfuslarının azalması nedeniyle Kaşgarlı nezdinde Oğuz boyları arasında isimlerinin zikredilemeye değer görülmediği kanaatindedir.⁴⁹⁶ Her iki görüşün de dışında onların, biraz geç bir dönemde Oğuz boylar birliğine katılmış olma durumları da göz ardı edilmemelidir.

Karkın boyu ile ilgili Anadolu’da birçok yer adına denk gelinir. Onların buraya hatırı sayılır miktarda bir nüfusla geldiklerini bıraktıkları izlerden anlıyoruz. Karkınlara ait oymaklar Halep Türkmenleri, Bozulus ve Dulkadirli boy teşkilatlanmaları içinde görülürler. Bunun dışında Çukurova, İç İl, Hamid ve Teke yörelerinde de Karkın obalarına rastlanır.⁴⁹⁷

Ataniyazov’un bildirdiğine göre Karkın adı verilen topluluklar bugün kalabalık bir grup olarak Kuzey Afganistan ve İran’da yaşarlar.⁴⁹⁸ Özellikle Revan Hanlığı sınırları

⁴⁹⁴ Togan, Oğuz Destanı Reşideddin Oğuznâmesi, s. 51; Önder, s. 76; Ebulgazi Bahadır Han, Şecere-i Terakime, s. 50.

⁴⁹⁵ Sümer, Oğuzlar, s. 306.

⁴⁹⁶ Sadullah Gülten, “Oğuzların Karkın Boyu”, **Oğuzlar Dilleri, Tarihleri ve Kültürleri, 5. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri**, 21-23 Mayıs 2014, Ankara, Ed. Tufan Gündüz ve Mikail Cengiz, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2015, s. 534.

⁴⁹⁷ Sümer, Oğuzlar, ss. 306-307.

⁴⁹⁸ Ataniyazov, Şecere Türkmenin Soyağacı, ss. 114, 242; Fevzi, s. 270.

içinde bu boya ait birçok yer adına rastlanır.⁴⁹⁹ Ala Eli ve Ersarıllara bağlı bir uruk olarak Türkmenistan'da da varlıklarını devam ettirirler. Ayrıca Kazak ve Kırgızlarda da Karkınların bakiyeleri vardır: Kazak Sergeli'ye bağlı *Karkın* ve Kırgız Cediger'e bağlı *Karkon*.⁵⁰⁰

KAYI: Kaşgarlı ve Mübarekşah'ta adları *Kayığ/Kayıg* olarak geçerken, Reşidüddin, Yazıcızade ve Ebulgazi'nin eserlerinde *Kayı* olarak yazılmışlardır.⁵⁰¹ Oğuz Kayıların, Kıpçak Qay/Kay boyuyla ilişkisi göz önüne alındığında -ki bunu ilerleyen bölümlerde ayrıntılı olarak açıklayacağız-, *Kayı* adının aslı biçiminin *Kay* olma ihtimali vardır. Togan bu adın Qay, Qaygat, Qıy, Qıygat ve Qıyat gibi yazılış şekillerinin olduğunu söyler.⁵⁰² Vámbéry, bu boyun adını *Kati* şeklinde okur. Houtsma, hem Vámbéry'nin bu okuma biçimine hem de Ebulgazi'de tespit ettiği *Kali* yazımına itiraz eder. Sonuncuda el yazısından kaynaklanan bir hatanın varlığını özellikle vurgular.⁵⁰³

Kayı adının anlamıyla ilgili Ercilasun, Reşidüddin'de bu boyun adı için verilen “muhkem” anlamını esas alır. Buradan hareketle Kaşgarlı'da da geçen ve “güç, sarp, zor” anlamlarını veren *kadır* kelimesiyle ilişkilendirir. Yine ona göre Eski Türkçedeki -d sesi Oğuzcada kurallı bir şekilde -y olur. Dolayısıyla *Kadıg*'ın Kaşgarlı'da *Kayığ* biçimini alması gayet doğaldır. Ayrıca buna benzer bir ses olayına örnek olarak “kayış” anlamındaki *kadış* kelimesini gösterir.⁵⁰⁴ Ercilasun'u destekler nitelikte bir açıklama Németh'den gelir. O, *Kayı* adının “güçlü, kudretli” anlamlarını içerdiğini söyler.⁵⁰⁵

Ögel ise *Kayı* adını Ercilasun'dan farklı olarak *kay*-, “kaymak, meyletmek” fiiliyle ilgili görür. Konuyla ilgili yaptığı etimolojik izahı pekiştirmek için *kay*- kökünden yapılan *kayığ yer*, “sapa, yoldan kaymış, yoldan uzak yer” sıfatını örnek olarak verir.⁵⁰⁶

⁴⁹⁹ Almaz Bayramova, “Erivan Hanlığının Bazı Etnotoponimlerinin Sözcüksel-Anlamsal Özellikleri”, *Hikmet Yurdu*, Cilt: 8, Sayı: 16, 2015, ss. 216-217.

⁵⁰⁰ Ataniyazov, Şecere Türkmenin Soyağacı, ss. 114, 242; Lezina ve diğerleri, ss. 330-331.

⁵⁰¹ Kaşgarlı Mahmud, Dîvânü Lugâti't-Türk, s. 26; Ross, s. 14; Togan, Oğuz Destanı Reşideddin Oğuznâmesi, s. 50; Önder, s. 74; Ebulgazi Bahadır Han, Şecere-i Terakime, s. 49.

⁵⁰² Togan, Oğuz Destanı Reşideddin Oğuznâmesi, s. 96.

⁵⁰³ Vámbéry, Das Türkenvolk, s. 4; Houtsma, s. 222.

⁵⁰⁴ Ercilasun, “Oğuz Boy Adlarının Etimolojisi”, s.11.

⁵⁰⁵ Németh, Yurt Tutan Macarlığın Oluşumu, s. 67.

⁵⁰⁶ Ögel, Türk Mitolojisi I, s. 329.

Oğuz Kayıları Moğol kökenli Qay/Kaylarla özdeşleştirdiğimizde, anlam olarak “yılan, ejderha”yı veren Moğolca *mogai/mokai* kelimesi karşımıza çıkıyor.⁵⁰⁷ Karataev’e göre Kay etnik adı IX. yüzyılda ortaya çıkmıştır ve “yılan” anlamına gelmektedir.⁵⁰⁸ Kayları “Ots/Yılan Halkı” olarak tavsif eden Ortaçağ kaynağı Urfalı Mateos’ta geçen kayıt da bu konudaki görüşümüze destek verir niteliktedir.⁵⁰⁹ Dolayısıyla Kay/Kayı adı, Avrasya’daki birçok Türk ve Moğol kökenli topluluklarda rastladığımız totemistik kökenli boy adlarına tipik bir örnektir.

Kayı adı Kaşgarlı’nın boylar listesinin ikinci sırasında yer alır. XI. yüzyılda siyasî bir yapının kurucu hanedanı olan Kınıklar dışında, herhangi bir devletin ya da imparatorluğun başında bulunmayan Kayıların Kaşgarlı tarafından en itibarlı Oğuz boyları arasında gösterilmesi dikkate değerdir. Bu da ancak daha erken dönemlerde onların Avrasya’daki siyasî rolleriyle açıklanabilecek bir durumdur. Onların erken dönemde farklı adlarla (*Xi/Xsi*, *Tatabı* gibi) anıldıklarını biliyoruz. Sonraki bölümlerde bu konuya tekrar eğileceğimizden ayrıntıya girmesek de, Kitan/Liao Devleti’nin diğer kurucu unsurunun Kay adı verilen boy olduğunu da söylememiz gerekiyor.⁵¹⁰ Neticede Kaşgarlı’nın onları ilk sıralara yerleştirmesi boşuna değildir. Ondan bir yüzyıl sonra yazan Mübarekşah’ta da beşinci sırada yer alırlar. Oğuzname yazarlarına baktığımızda Kayıların birinci sıraya yerleştirildiklerini görüyoruz. Bu durum onların doğudaki itibarının Anadolu’da da devam ettiğini gösteriyor. Son olarak, Reşidüddin, Yazıcızade Ali ve Ebulgazi’de Kayı adının “muhkem” anlamıyla karşılandığını söyleyelim. Ogunları da yine bu üç yazarda ortaktır: “şahin”.⁵¹¹

Destanî anlatılarda geçen haberler de Kayıların Oğuz boyları içindeki önemlerine atıfta bulunurlar. Ebulgazi onları Oğuzlar arasında hükümdar çıkaran beş Oğuz boyu (diğerleri Bayat, Salur, Eymür ve Yazır) arasında ilk sıraya koyar. Bununla bağlantılı olarak onun Gaznelilerin kurucusu Sebük Tegin’i Kayı kökenli göstermesi, bu boyun

⁵⁰⁷ S. A. Starostin ve diğerleri., *An Etymological Dictionary of Altaic Languages*, with assistance of I. Gruntov and V. Glumov, Brill, Leiden-Boston, 2003, s. 932.

⁵⁰⁸ Karataev, “Eski Türk Devrindeki Kırgız Etnik İsimleri”, s. 382.

⁵⁰⁹ *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi ve Papaz Grigor’un Zeyli*, çev. Hrant Der Andreasyan, Notlar: Edouard Dulaurier ve Halil Ymanç, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2000, s. 91.

⁵¹⁰ Marquart, s. 96.

⁵¹¹ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti’t-Türk*, s. 26; Ross, s. 14; Togan, *Oğuz Destanı* Reşideddin Oğuznâmesi, s. 50; Önder, s. 74; Ebulgazi Bahadır Han, *Şecere-i Terakime*, s. 49.

Oğuzlar içindeki itibarlı konumuna dair bir ipucu niteliğindedir.⁵¹² Yine Reşidüddin’de de Oğuz Yabgularını yöneten hanlar Kayılardan gösterilirler.⁵¹³ Reşidüddin’in diğer Oğuz boylarına göre Kayıları öne çıkarması pek haksız görünmüyor. Roslyakov, Kumekov ve Marquart’da onu destekler nitelikte bazı çıkarım ve yorumlarda bulunurlar. Roslyakov’a göre Peçenek savaşlarının hemen sonrasında, X. yüzyılın başlarında Oğuz Yabgu Devleti’ni Kayılardan bir yabgu yönetiyordu.⁵¹⁴ Kumekov bir yabgudan bahsetmese de, Kayı yerine doğrudan Kay adını vererek, bu kavimden bir grubu X. yüzyılda Halaç, Çoğrak, Çaruk, Karluk, Eymür ve Bayındırlarla birlikte Oğuz Yabgu Devleti’ne tabi olan topluluklar arasında sayar.⁵¹⁵ Roslyakov ve Kumekov’u destekler nitelikte, Marquart da doğudaki Kayların Sirderya’daki Oğuz birliğine katıldığı düşüncesindedir. Ancak o, bu topluluğun geliş tarihi için XI. yüzyılı işaret eder.⁵¹⁶ Kunların başlattığı göçün XI. yüzyılda başladığı ve Kayların da bunun bir parçası olarak batı bölgelerine geldikleri kaynakların da şahitliğiyle çok iyi biliniyor. Dolayısıyla Kumekov’un sözünü ettiği, X. yüzyıldaki bir Kay göçü ihtimal dışı olmamakla birlikte asıl kitlenin bir sonraki yüzyılda geldiklerini düşünüyoruz.

Kayı boyunu Kay adı verilen topluluğun dışında, ayrı bir boy olarak değerlendirme girişiminde bulunanlar, erken dönemde, kaynaklarda Kayı veya Kayığ adlarının yer almamasına açıklama getiremiyorlar. Oğuz boylar birliğinin ve hemen sonrasında Yabgu Devleti’nin belirmeye başladığı, hatta bu siyasî yapının en etkin çağı olarak niteleyebileceğimiz X. yüzyılda, Kayı/Kayığ adı taşıyan bir boyun kaynaklarda kaydedilmemesi düşündürücüdür. Kaşgarlı’nın ikinci, diğer Oğuznamelerin en üst sıraya koyduğu böylesi önemli bir boyun XI. yüzyılın ortalarına kadar hiçbir kaynakta zikredilmemesi izaha muhtaçtır. Bu durum, tarafımızca da savunulan, ufak bir değişikliğe uğramış başka bir adla, yani Kay adıyla var oldukları iddiasını öne çıkarıyor. Dankoff’un Bayat boyunun etnik yönden Kayıyla yakından ilgili olduğuna dair görüşü de

⁵¹² Ebülğazi Bahadır Han, Şecere-i Terakime, s. 57.

⁵¹³ Ebülğazi Bahadır Han, Şecere-i Terakime, s. 56; Togan, Oğuz Destanı Reşideddin Oğuznâmesi, s. 53-63.

⁵¹⁴ A. A. Roslyakov, *Kratkiy oçerk istorii Turkmenistana Do prisoyedineniya k Rossii*, Turkmenskoe Gosudartsvvennoe Izdatel’s tvo, Aşabat, 1956, s. 70.

⁵¹⁵ *Eski Devirlerden Günümüze Kazakistan ve Kazaklar*, çev. Abdulvahap Kara, Selenge Yayınları, İstanbul, 2007, ss. 99-100.

⁵¹⁶ Marquart, s. 48.

önemlidir.⁵¹⁷ Bayatlar hükümdar çıkarma hakkına sahip bir boy olarak Kaşgarlı'dan önce kaynaklarda yer alıyorsa, Kayıların da onlarla aynı kökler ve gelenekten gelen bir boy olarak kaynaklarda yer alması gerekirdi. Bunun için de erken dönemde Kay adını düşünmek gerekiyor. Böylelikle onlar, XI. yüzyıldan itibaren kaynaklara (Kaşgarlı ve diğer Oğuznameler) Kayı/Kayığ biçimlerinde kaydedilmişlerdir.

Oğuz boylarının Anadolu'ya göçü sırasında Kayıların hatırı sayılır miktarda nüfusla bu göç hareketine katıldıklarını, onların bu yeni yurtlarında boy, oymak ve uruk adları ile yer adlarındaki izlerinden çıkarmak mümkündür. Sümer'in haklı olarak ifade ettiği gibi Avşarlarla birlikte Kayılar, Anadolu'daki boy teşekküllerine -bazen oymak bazen de oba halinde- en çok katılan iki Oğuz boyundan biridir. Yine XVI. yüzyıla ait tahrir defterlerinde yer adı olarak Kayı'nın diğer Oğuz boylarına göre daha çok zikredilmesi de buraya kalabalık bir nüfusla geldiklerinin bir ispatı niteliğindedir. Burada onların Kastamonu-Ankara yöresinde kalabalık bir gruplar bulundukları, -Yazıcızade Ali'ye istinaden- Çobanoğulları Beyliği'nin kurucuları oldukları iddia edilir.⁵¹⁸

Çobanoğulları dışında Osmanlıların kurucu hanedanının Kayı kökenli olup olmadığı konusu neredeyse yüz yıldır tartışılan bir konu olarak karşımızda durmaktadır. Osmanlıların Kayı boyuna mensubiyetlerinden ilk bahseden XV. yüzyılda yazan Yazıcızade Ali'dir.⁵¹⁹ Bu görüşe ilk itirazlar XIX. yüzyılın sonlarında yazan Houtsma'dan gelir. O, Osmanlıların bu boydan gelme durumlarının pek olası olmadığı görüşündedir.⁵²⁰ Ondan sonra bu konuya eğilen Marquart, Osmanlıların Kayılara mensubiyetini kabul etmekle birlikte, Oğuz Kayıları Moğol kökenli Kay boyunun bir uzantısı olarak kabul eder. Dolayısıyla Osmanlılar da aslen Moğol kökenlidir.⁵²¹ Togan da Marquart'ın izinden giderek Moğol kökenli Kayların hem Kıpçaklara hem de Oğuzlara katıldıktan sonra Türkleştiklerini söyler.⁵²² Gumilëv monolit bir etnik sistem olarak görmediği Oğuzların içinde farklı kökenden gelen boyların varlığına işaret ederek,

⁵¹⁷ Dankoff, "Inner and Outer Oğuz in Dede Korkut", s. 22.

⁵¹⁸ M. Yaşar Yücel, "Çoban Oğulları Beyliği", **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, Cilt: 23, Sayı: 1-2, 1965, s. 63.

⁵¹⁹ Önder, s. 104.

⁵²⁰ Houtsma, s. 222.

⁵²¹ Marquart'ın konuyla ilgili görüşleri için bkz. Marquart, ss. 187-196.

⁵²² Zeki V. Togan, "Die Vorfahren der Osmanen in Mittelasien", **Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft**, Vol: 95, 1941, ss. 367-373.

Moğol-Xianbei kökenli Kayların da bu yapıya dâhil olduklarını belirtir.⁵²³ Karataev de Kaşgarlı'da verilen iki dillilik durumunu göz önünde bulundurarak, IX. yüzyılda Moğol dilli Kayların bir kısmının Türkleşme süreci yaşadıklarını ve yine aynı yüzyılda Oğuz boylar birliği içinde bulunduklarını söyler.⁵²⁴

Bu sonunculara en büyük itiraz ise Köprülü'den gelir. Ona göre Moğol kökenli Kaylar ve Oğuz Kayı boyu farklı topluluklar olup, Osmanlı Hanedanı'nı kuranlar bu Oğuz kökenli Kayılardır.⁵²⁵ Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşu ve kökeni meselesi çalışmamızın sınırları dışında olduğu için konuyla ilgili diğer görüşler ve çalışmalara burada yer vererek bu bahsi uzatmak istemiyoruz. Ancak son olarak Kay-Kayı eşitliğinin veya ayrılığı konusunda tarihçiler arasında ortak bir görüş üzerinde henüz uzlaşmadığını da söylemek gerekiyor.

XVI. yüzyılda, Orta Anadolu'daki Atçeken adı verilen topluluğun temelini Kayılar oluşturuyordu. Ayrıca Ankara, Hamid İli, Denizli, Menteşe, Saruhan, Afyon ve Sis (Kozan) gibi bölgelerde onlara ait birçok boy ve yer adı tespit edilmiştir.⁵²⁶

Kayılar az da olsa Hazar Ötesi Türkmenleri arasında da yer alıyorlardı. Ataniyazov, onların kalabalık kitleler halinde Anadolu'ya, İran'a ve Irak'a göç ettiklerini söyler. Kalanlar da bugünkü Türkmenlerin arasında, uruk olarak Bayat ve Göklenlerin içinde yer almışlardır.⁵²⁷

KINIK: Kelime Kaşgarlı ve diğer Oğuznamelerin tamamında Kınık şeklinde geçer. Ancak farklı türde okuyanlar da vardır. Bunlardan Vámbéry *Kanik* şeklinde bir okuma yapar. Houtsma ise *Kinak* okunuşu tercih ederek, bunun el yazmaları ve Selçukname'de de görüleceği üzere, genel olarak *Kınık* biçiminde yazıldığını iddia eder.⁵²⁸ Her iki araştırmacının önerdikleri okunuş biçimlerine bu boyun adını kaydeden kaynaklarda rastlanılmadığı gibi, günümüze kalan yer, boy ve uruk adlarında da denk gelinmemiştir.

⁵²³ Gumilëv, Hazar Çevresinde Bin Yıl, s. 286.

⁵²⁴ Karataev, "Eski Türk Devrindeki Kırgız Etnik İsimleri", s. 382.

⁵²⁵ Köprülü'nün konuyla ilgili açıklamaları için bkz. Mehmed F. Köprülü, **Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu**, Alfa Yayınları, İstanbul, 2015, ss. 165-256.

⁵²⁶ Sümer, Oğuzlar, ss. 231-233.

⁵²⁷ Ataniyazov, Şecere Türkmenin Soyağacı, s. 104.

⁵²⁸ Vámbéry, Das Türkenvolk, s. 6; Houtsma, s. 226.

Boyun adının anlamıyla ilgili olarak Ögel, “istemek, bir şeyi şiddetle arzu etmek ve tutulmak” anlamlarını veren *kın-* fiiline dikkat çeker ve Kınık adının bu fiilden türetildiğini savunur. Ercilasun da bu konuda Ögel’le aynı fikirdedir ve Altay ağızlarında bu fiilin yaşadığına dikkat çekerek, *kın-* fiilinden Eski Türkçede **kın-uk* isminin yapıldığını ve bunun “istenmiş, arzu ve heves edilmiş” anlamını taşıdığını söyler.⁵²⁹ Clauson, *kın-* fiilinin Sagay, Şor ve Hakas ağızlarındaki varlığına dikkat çekerek, tıpkı yukarıdaki yazarlarda olduğu gibi, “bir şeyi istemek, arzulamak” anlamları üzerinde durur.⁵³⁰ Görüldüğü üzere konuyla ilgili görüş bildirenler Kınık adının kökünde *kın-* fiiline dikkat çekiyorlar. Son olarak bu adın *Kınığ* ve *Kınık* biçimlerinde Uygurcada yer aldığını belirtelim. Ancak bu iki kelime aynı anlamı vermiyorlar. Caferoğlu, *kınığ* için “şiddetli arzu” anlamını verirken, *kınık*’ta “kuvvetli, sağlam, sert” şeklinde bir açıklama yapar.⁵³¹ Son örnek bu boy adına biçimsel olarak daha yakın dursa da, bu konuda şimdilik Ögel, Ercilasun ve Clauson’un verdiği anlamları esas alıyoruz.

Oğuzname yazarlarının Kınık adına dair yaptıkları açıklamalara gelirsek, ilk olarak Reşidüddin’de “bulunduğu her yerde aziz olan”, yine aynı anlamla Yazıcızade’de “her yerde bunlar aziz ola” ve son olarak Ebulgazi’de “aziz” şeklinde kayıt düşülür. Ongunlarına geldiğimizde de ilk iki Oğuzname yazarı “çakır”ı verirlerken, Ebulgazi “ak kartal”ı gösterir.⁵³²

Oğuz ikili boy taksimatında Üç Ok’lar içinde gösterilen Kınıklar, Kaşgarlı’nın boylar sıralamasında birinci sırada yer alırlar. Mübarekşah’ta da yine üst sıralarda, Eymürlerin hemen ardında yer bulurlar. Ancak Oğuzname yazarlarının tamamında yirmi dördüncü sırada, yani Oğuz boylarının en sonuncusu olarak zikredilirler. Oğuzname yazarı Reşidüddin, Anadolu’da siyasî otoritesini kaybeden Selçukluların nezdinde Kınık boyunu en son sıraya koyarken, Anadolu’ya kalabalık kitleler halinde gelen Kayıları ilk sırada anar. Kınıkların bu durumu XV. yüzyılda yazan Yazıcızade ile XVII. yüzyılda yazan Ebulgazi Bahadır Han dönemlerinde de değişmemiştir.⁵³³

⁵²⁹ Ögel, *Türk Mitolojisi I*, s. 354; Sümer, “Oğuz Boy Adlarının Etimolojisi”, ss. 24-25.

⁵³⁰ Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, s. 632.

⁵³¹ Ahmet Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1968, s. 175.

⁵³² Togan, *Oğuz Destanı Reşideddin Oğuznâmesi*, s. 52; Önder, s. 77; Ebulgazi Bahadır Han, *Şecere-i Terakime*, s. 52.

⁵³³ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugâti’t-Türk*, s. 26; Ross, s. 12; Togan, *Oğuz Destanı Reşideddin Oğuznâmesi*, s. 52; Önder, s. 77; Ebulgazi Bahadır Han, *Şecere-i Terakime*, s. 52.

Kınıkların diğer Oğuz boylarına göre siyasî önemleri Selçuklu Hanedanı'nın bu boya mensup olmasından kaynaklanır. Nitekim Kaşgarlı da “*zamanımızdaki sultanlar bu boydandır*” şeklinde bir not düşmüş ve onları Oğuz boyları arasında ilk sıraya koymuştur.⁵³⁴ Kınıkların neredeyse tamamı Selçuklu fetihleriyle birlikte İran, Irak, Suriye ve Anadolu'ya göç etmişlerdir. Bundan dolayıdır ki Hazar'ın doğusunda Kınıklara dair izler yok denecek kadar azdır.⁵³⁵ Bugün Türkmenistan'da birçok Oğuz boyunun mirası yaşamasına rağmen Kınıklara mensup ne bir uruk ne de boy kalıntısına rastlanır.

Kınıklar Anadolu'da özellikle güney bölgelerde, Üç Ok grupları içinde yer alan Yüreğir, Bayındır ve Salurlarla birlikte hareket ederek Çukurova ve Suriye'nin kuzey bölgelerinde yurt tutmuşlardır. Sümer'in tespitine göre onlar, XVI. yüzyılda Halep Türkmenleri ve Ankara Yörükleri yanında, Aydın'daki Karaca Koyunlu topluluğu içinde oymak olarak kaydedilirler.⁵³⁶

KIZIK: Karkınlarla birlikte Kaşgarlı'da geçmeyen ama sonraki Oğuznamelerde bir Oğuz boyu olarak yer alan topluluklardan biri de Kızıklardır. Onlar sonraki kaynakların tamamında Kızık adıyla geçerler. Ancak bazı araştırmacılar bu boyun adını farklı şekillerde okurlar. Bunlardan Navşirvanov ve Berezin *Kirik* biçimini tercih ederler. Ancak bu okunuş kabul görmemiştir.⁵³⁷ Houtsma *Kirik/Kırık*'ı reddederek, “ateşli” anlamıyla *Kizik* veya *Kızıkt* karar kılar.⁵³⁸

Ögel, bu boy adının kökünde, “hâkimiyet ve töre altına almak” anlamlarını veren *kıs-* fiilini görür.⁵³⁹ Ercilasun ise Kızık adı için Türkiye Türkçesinde “kızmak, sinirlenmek” anlamlarına gelen *kız-* fiili ile Kırgızcada da yine aynı anlamları veren *kızı-* fiiline dikkat çeker. Dolayısıyla Kızık adı bu *kızı-* fiilinden *-k* ekiyle yapılmış bir isimdir. Sonuç olarak o, Kızık'ı “kızmış, hiddetli” olarak açıklar.⁵⁴⁰

⁵³⁴ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, s. 26

⁵³⁵ Burada yalnızca Hive'de bulunan *Kınık* adlı köy ile *Kınık-yap* olarak verilen kanal adını istisna tutabiliriz. Bkz. Feruza Djumaniyazova, “Özbeklerin Etnik Oluşumunda Oğuzların Yeri”, **Oğuzlar Dilleri, Tarihleri ve Kültürleri, 5. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri**, 21-23 Mayıs 2014, Ankara, Ed. Tufan Gündüz ve Mikail Cengiz, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2015, s. 256.

⁵³⁶ Sümer, *Oğuzlar*, ss. 350-352.

⁵³⁷ Navşirvanov, s. 97; Sümer, *Oğuzlar*, s. 224.

⁵³⁸ Houtsma, s. 224; Vámbéry, *Das Türkenvolk*, s. 5.

⁵³⁹ Ögel, *Türk Mitolojisi I*, s. 340.

⁵⁴⁰ Ercilasun, “Oğuz Boy Adlarının Etimolojisi”, s. 17.

Kızıklar, Boz Ok kolu içinde Oğuznamelerde onuncu sırada yer alırlar. Reşidüddin Kızık adı için “kuvvetli olup yasa ve savaşa aklı eren” derken, Yazıcızade Ali de yine aynı anlamda “kuvvetlü ve yasakda cidd ü cehd edici” şeklinde bir açıklama yapar. Ebulgazi ise bu ikisinden farklı olarak “ejderha (kahraman)” anlamını verir. Yine ilk iki yazar ongun konusunda da benzer bir açıklama yaparlar: “tavşancıl”. Ebulgazi’de ise bu “sarıcı”dır.⁵⁴¹

Kızıklardan bir oymağı Halep Türkmenleri arasında gösteren Sümer, onların XVI. yüzyıldan sonra da Oturak ve Göçer Kızık adlarıyla iki grup halinde bulunduklarını belirtir.⁵⁴² Tahrir defterlerinde Kızık adını taşıyan bazı boy ve oymak adları bulunur. Bunlar genel olarak *Kızık Ali*, *Kızık Eymürlü*, *Kızık Hamamı*, *Kızık Kahraman*, *Kızık Kenanoğlu*, *Kızık Şıhlar*, *Kızık Türkmanı*, *Kızık Yenicesi* ve *Kızıklı* gibi adlar taşıyan ikili oymak adlarıdır.⁵⁴³ Yer adlarından takip edildiği kadarıyla Kızıklar daha çok Ankara, Bolu, Bursa, Malatya ve Sivas gibi bölgelerde izlerini bırakmışlardır.⁵⁴⁴ Diğer taraftan Hazar Ötesi Türkmenleri arasında onlara ait herhangi bir boy veya oymak adına rastlamıyoruz. Ancak arkeolojik veriler, bir dönem (XIII. ve XIV. yüzyıllar) Eymür ve Avşarlarla birlikte Hazar Ötesi’nde, Üstyurt ve Mangışlak Yarımadası’nda oturduklarını açık bir şekilde gösteriyor.⁵⁴⁵ Sonraki dönemlerde zikredilmemeleri, büyük Türkmen grupları içerisinde kendi etnik adlarını unutmaları veya katıldıkları yeni boy birliğinin adını benimsemeleriyle ilgili olmalıdır.

SALUR: Salurlar Kaşgarlı ve Mübarekşah’ta Salgur olarak kaydedilirler. Buna karşılık Oğuzname yazarlarında Salur biçimi görülür.⁵⁴⁶ Vámbéry bu boy adını *Salor* olarak adlandırmakla birlikte, *Salar* ve *Salır* biçimlerinin de tercih edildiği, sonuncu adlandırmanın gerçeğe en yakın olan okunuş olduğu düşüncesindedir.⁵⁴⁷

Salur adının anlamıyla ilgili olarak ortak kanaat *sal-* kökü ve kavim yapma eki -*gir*, -*gur*’un birleşmesi ile (sal+gur, sal+gir) oluştuğu yönündedir. Dolayısıyla bu boyun

⁵⁴¹ Togan, Oğuz Destanı Reşideddin Oğuznâmesi, s. 50; Önder, s. 75; Ebülğazi Bahadır Han, Şecere-i Terakime, s. 50.

⁵⁴² Sümer, Oğuzlar, s. 293.

⁵⁴³ Lezina ve diğerleri, ss. 353-354.

⁵⁴⁴ Sümer, Oğuzlar, s. 402.

⁵⁴⁵ Yagodin, s. 199.

⁵⁴⁶ Kaşgarlı Mahmud, Dîvânu Lugâti’t-Türk, s. 27; Ross, s. 14; Togan, Oğuz Destanı Reşideddin Oğuznâmesi, s. 51; Önder, s. 76; Ebülğazi Bahadır Han, Şecere-i Terakime, s. 51.

⁵⁴⁷ Vámbéry, Das Türkenvolk, s. 398.

adı “saldırma” eylemiyle ilgilidir. Ercilasun’a göre Salgur, “çok ve devamlı saldıran” anlamındadır.⁵⁴⁸ Ögel de Pelliot’nun Salur adıyla ilgili “koymak” teklifini reddederek, “saldırmak, hücum, taarruz etmek” anlamları üzerinde durur.⁵⁴⁹ Bu adın kökeni ve anlamına dair Németh de yukarıdaki araştırmacılarla benzer görüşler sunar. O, Salur adını “yerleştirmek, yaymak, saldırmak, hücum etmek, vurmak (düşmana)” anlamlarını veren *sal-* fiil köküyle ilgili görür ve boyun adını tam olarak “savaşçı, saldırmaya hazır” şeklinde yorumlar.⁵⁵⁰ Son olarak Janhunen, Salur’un “atmak, saldırmak, inşa etmek” anlamlarını veren *sal-* fiilinden bir sıfat-fiil gibi görüldüğü, ancak verilen bu anlamların hangisine dayandığının açık olmadığı kanaatinde dir.⁵⁵¹

Salur boyu Kaşgarlı’nın listesinde beşinci sırada yer alır. Oğuznamelerde ise Üç Ok koluna bağlı olarak yine beşinci sırada gösterilirler. Reşidüddin bu boyun adını “vardığı yerde kılıç çalıp çomakla harbeden” şeklinde açıklar. Diğer yazarlar da hemen hemen aynı anlamı verirler. Yazıcızade’de Salur, “Kanda ki eresin kılıç ve çomakun revan olsun” olarak anlamlandırılırken, Ebulgazi’de “kılıçlı” anlamı verilir. Boyun ongununa geldiğimizde ise “üçkuş” (Reşidüddin, Yazıcızade) ve “kartal” (Ebulgazi) gösterilir.⁵⁵²

Daha önce “Salurlar ve Peçenekler” bahsinde Salurların etnik ve siyasî tarihlerini etraflıca incelemiştik. Burada dikkat çektiğimiz nokta henüz Oğuz birliği kurulmadan önce kendi başına, müstakil bir boy oldukları yönündeydi. Bazı araştırmacılar onları farklı kavim ve topluluklarla özdeşleştirmişlerdir. Togan, Salurları hiç şüphe duymaksızın doğrudan Sarı Ogurlarla (Saragur) özdeşleştirir.⁵⁵³ Ancak Sarı Ogurların Sirderya bölgesinden çok daha kuzeyde ve batıda yoğunlaştıklarını biliyoruz. Dolayısıyla Togan’ın bu görüşünü şimdilik göz ardı etmek gerekiyor. Ercilasun ise Türgiş boylarından Sou-ko’nun Salurlar olabileceği düşüncesindedir.⁵⁵⁴ Karatay, Salgur boy

⁵⁴⁸ Ercilasun, “Oğuz Boy Adlarının Etimolojisi”, s. 21.

⁵⁴⁹ Ögel, Türk Mitolojisi I, s. 345.

⁵⁵⁰ Németh, Yurt Tutan Macarlığın Oluşumu, s. 66.

⁵⁵¹ Juha Janhunen, “From Tatar to Magyar. Notes on Central Eurasian Ethnonyms in -r”, **Philology of the Grasslands Essays in Mongolic, Turkic and Tungusic Studies**, Ed. Ákos B. Apatóczy and Christopher P. Atwood, Brill, Leiden-Boston, 2018, s. 140.

⁵⁵² Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugâti't-Türk*, s. 27; Togan, *Oğuz Destanı Reşideddin Oğuznâmesi*, s. 51; Önder, s. 76; Ebulgazi Bahadır Han, *Şecere-i Terakime*, s. 51.

⁵⁵³ Togan, *Oğuz Destanı Reşideddin Oğuznâmesi*, s. 98.

⁵⁵⁴ Ercilasun, “Oğuz Boy Adlarının Etimolojisi”, s. 21.

adındaki *Sal* biçimine dikkat çekerek, II. yüzyılda yazan Ptolemeus'un Orta İdil civarında yaşayan *Sal* isimli bir topluluktan bahsettiğini, ayrıca 558 civarında Avarların Kafkasların kuzeyinde boyunduruk altına aldıkları kavimlerden birinin adının da *Zal* adını taşıdığını, dolayısıyla ismi anılan bu *Zal/Sal* kavmini Oğuzlardaki *Salur/Salgur* boyu olarak görmede bir sıkıntı olmayacağı kanaatindedir.⁵⁵⁵ Bu son görüş daha mantıklı geliyor. Zira *Salurların* Oğuz boylar birliği kurulmadan önce müstakil bir ulus olarak, yine o dönem kendileri gibi ayrı bir topluluk olan güçlü *Peçenekler*le tek başlarına uzun süreli savaşlar yapmaları, Karatay tarafından ortaya konan bağımsız *Sal* kavminin sonraki dönemde *Salgur* adıyla ortaya çıkabileceği görüşünü kabul edilebilir kılıyor.

Dede Korkut Destanları ve Oğuznameler'de en çok zikredilen boyların başında *Salurlar* gelir. Destanî bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla *Salurlara* mensup yöneticiler (*Salur Kazan, Ulaş, Tabak, Engeş, Ötken, Kul Sarı*) ve hanlar yüksek mevkilerde yer tutarlar. Bunun dışında bazı Oğuz ve sonraki Türkmen boyları onlardan türemişlerdir. Buna göre *Avşarlar, Eymürler, Teke* ve *Sarik boyları* *Salur* halkından inerler. Onlar *Kayı, Bayındır, Eymür* ve *Yazır boylarıyla* birlikte Oğuzların yönetici boylarındandır. Bununla birlikte *Salurlar*, X. yüzyılın ortalarında, Oğuzlar içindeki, daha doğrusu Oğuz *Yabgu Devleti* içindeki lider konumlarını *Bayındır* ve *Kayılara* devredeceklerdir.⁵⁵⁶

Salurlar kalabalık ve kuvvetli bir boy olmanın avantajıyla, birbirinden farklı bölgelerde yeni siyasî yapılar kurmuşlardır. Onların önemli bir bölümü *Selçuklularla* birlikte *Anadolu'ya* ve *İran'a* göç ettiler. *Anadolu'da* *Sivas* merkezli bir beylik kuran *Kadı Burhaneddin Ahmed* bu boya mensuptu.⁵⁵⁷ Bundan başka *Trablusşam'ın* yanı sıra *Tarsus, Kadirli, Koçhisar, Konya, Niğde, Hamid Sancağı* ve *Bozok yörelerinde* yoğunlaşmışlardır. Ayrıca *Uluyörük* boy teşekkülü içinde *Salurlar* bir oymak vasfıyla yer alırlar.⁵⁵⁸

Selçuklu hizmetindeyken, XII. yüzyıl ortalarında *Mangışlak'tan* liderleri *Salur Dikli* idaresinde *İran'ın* *Fars eylatine* gelen önemli bir *Salur topluluğu*, burada *Fars Atabegleri* veya *Salgurlular* adıyla anılacak bir siyasî yapı kurdular. Neredeyse bir buçuk

⁵⁵⁵ Karatay, İlk Oğuzlar, s. 107. Avarlar o dönem *Zal* boyunun yanında *Utrigur, Kutrigur, Sabir/Suvar* ve *Antları* da boyundurukları altına almışlardı. Bkz. **Walter Pohl, Die Awaren Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567-822 n. Chr.**, Verlag C. H. Beck, München, 1988, s. 39.

⁵⁵⁶ Ebülğazi Bahadır Han, Şecere-i Terakime, ss. 54, 55, 57.

⁵⁵⁷ Esterâbadî, s. 52.

⁵⁵⁸ Sümer, Oğuzlar, ss. 328-330.

yüz yıl bu bölgede hüküm süren Salgurlular daha sonra İlhanlı egemenliğine girerek tarih sahnesinden kayboldular.⁵⁵⁹ Ancak onlara ait izler sonraki yüzyıllarda boy ve oymak adlarının yanı sıra yer adlarından da takip edilebiliyor. Anadolu'da *Salur*, *Salurbeğlü*, *Salurcuk*, *Salur-Kışla*, *Salurlu Çörmük*, *Salur-Oğlan* ve *Salur-Oğlu* gibi boy teşekkülleri Salurların etnik mirasını yansıtır.⁵⁶⁰

Salurlar, Hazar Ötesi Türkmenlerini oluşturan en önemli ve asil boylardan biridirler. Onların önemli bir bölümünün batıya gitmeyip bu bölgelerde kaldıkları biliniyor. Modern Türkmen etnosunun ortaya çıkmasında en büyük rolü oynayan boylardan biri Salurlardır. Sümer, XVI. yüzyılda Salurların Mangışlak'ta kalabalık bir halde yaşadıklarını, orada İçki ve Taşkı Salur olmak üzere iki kola ayrıldıklarını söyler.⁵⁶¹ Daha önce de vurguladığımız üzere Ebulgazi, Türkmen boylarından Ersarı, Yomut, Teke ve Sarıkların Salur boyundan indiklerini söyler.⁵⁶² Bugün de Teke ve İgdirler arasında bir Salır oymağının varlığını biliyoruz.⁵⁶³

Tüm bu yerlerin dışında çok farklı coğrafyalarda bazı Salur gruplarına rastlamak mümkündür. Ataniyazov, bir grup Salurun Sarı Saltuk liderliğinde Kırım'da yerleşerek burada Salır ırmağı boyunda yerleştiklerini söyler.⁵⁶⁴ Yine onlardan kalabalık bir kitle, XIV. yüzyıl ortalarında, bugünkü Türkmen topraklarından doğu yönüne doğru göç ederek Çin'deki Yangtze ırmağı boyundaki Sün'de yerleşmişlerdir. Buradaki Salurlar bundan sonra *Salar* adıyla anılacaklardır.⁵⁶⁵ Altay ve Tuvalılar arasında da *Salgi* adıyla kaydedilen topluluğun bu boyun bir kalıntısı olduğu düşünülebilir.⁵⁶⁶

ÜREGİR: Kaşgarlı bu boyun adının hem *Üregir* hem de *Yüregir* biçiminde yazılabileceğini söyler. Mübarekşah'ta bulunan *Erâkûn* ve *Rûkur* boy adlarından birincisi

⁵⁵⁹ Erdoğan Merçil, **Fars Atabegleri Salgurlular**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991, ss. 31, 123.

⁵⁶⁰ Lezina ve diğerleri, ss. 460-461.

⁵⁶¹ Sümer, Oğuzlar, s. 331.

⁵⁶² Ebülğazi Bahadır Han, Şecere-i Terakime, ss. 87, 90-91.

⁵⁶³ Lezina ve diğerleri, s. 459.

⁵⁶⁴ Ataniyazov, "Türkmen Boylarının Geçmişi", s. 5. Ataniyazov'u doğrular şekilde Buşakov da Kırım'da Salurlardan izler bulunduğuna dair bazı örnekler verir. Polyakov'dan aktararak Kırım'da görülen çift boynuzlu mezar taşlarının Salurlara ait olduğunu söyler. Yine Navşirvanov'un bu bölgede tespit ettiği *Salgir*, *Salgirka*, *Salgirçik* gibi yer adlarının Salur etnik adıyla ilgili olduğunu belirtir. Valeriy A. Buşakov, **Tyurkskaya Etnooykonimiya Kryima**, (Dissertatsiya na soiskaniye uchenoy stepeni kandidata filologicheskikh nauk), Moskva, 1991, s. 144.

⁵⁶⁵ Ataniyazov, "Türkmen Boylarının Geçmişi", s. 5.

⁵⁶⁶ Lezina ve diğerleri, s. 459.

Minorsky tarafından Oğuz boyu *Üregir* olarak yorumlanmıştır. Reşidüddin’de yine farklı bir okumayla *Ürügür* biçimi bulunurken, ondan sonra yazan Yazıcızade ve Ebulgazi *Üregir* tercih ederler.⁵⁶⁷

Ercilasun bu adın kökeninde “yükselmek” anlamını veren *-ör* fiili olduğunu düşünür. *Tık-*’tan *tıka-*, *sor-*’dan *sora-* fiilleri gibi *ör-*’den de *öre-* fiilinin yapılabileceğini, bazı boy adlarından rastlanan *-gXr* ekiyle *öregir/üregir*’e ulaşılabileceğini söyler. O, bu açıklamayı Reşidüddin’in *Üregir* için verdiği “iş daima yüksekte olan” anlamıyla da destekler.⁵⁶⁸ Vámbéry’de *Oragir*, Houtsma’da *Öregir* ve Jahn’da da *Ürükür* biçimlerinde okunurlar.⁵⁶⁹

Ögel, *Üregir* için Yazgır ve Salgır/Salgır boy adlarının yapısını örnek vererek kavim boy adlarının sonuna gelen *-gXr* ekine dikkat çeker ve kelimenin kökeninde “koşmak, acele etmek” anlamlarını veren *-yügür* fiilinin bulunduğu görüşündedir.⁵⁷⁰

Karatay, “ağaç kovuğu” anlamına gelen *Kıpçak* budun adından hareketle, Macarcada “oyuk, kovuk” anlamlarına gelen *üreg* kelimesinin Çuvaşçada *ıra* halini aldığını söyler. Şimdiki ortak Türkçenin eski biçiminin Bulgar türü bir Türkçeye gittiğine inanarak, *Yüregir* boy adının eski Türkçe döneminden yadigâr bir budun adı olduğu düşüncesindedir.⁵⁷¹

Üregir boyu Oğuznamelerde Üç Ok kolu içinde sekizinci sırada gösterilir. Reşidüddin bu boyun adını “iş daima yüksekte olan” şeklinde açıklar. Yazıcızade, “hermışe iylik ve ihsan edici”, Ebulgazi de “iyi iş yapan” anlamını verir. Görüldüğü üzere Oğuzname yazarları hemen hemen aynı anlamları verirler. Ongun olarak Reşidüddin ve Yazıcızade “uçkuş”u, Ebulgazi de “atmaca”yı verir.⁵⁷²

Karatay, bu boy adının kökenine dair açıklamasında gördüğümüz üzere, ortaya çıkış yeri olarak Batı Sibiry ve Uralları işaret eder. Ercilasun ise daha farklı bir köken önerisinde bulunarak On Okların Beş Tulu grubuna ait Hu-lu-u boyunu *Üregir* adıyla

⁵⁶⁷ Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, s. 27; Ross, s. 14; Togan, *Oğuz Destanı Reşideddin Oğuznâmesi*, s. 52; Önder, s. 77; Ebulgazi Bahadır Han, *Şecere-i Terakime*, s. 51.

⁵⁶⁸ Ercilasun, “Oğuz Boy Adlarının Etimolojisi”, s. 22.

⁵⁶⁹ Vámbéry, *Das Türkenvolk*, s. 5; Houtsma, s. 225; Jahn, s. 46.

⁵⁷⁰ Ögel, *Türk Mitolojisi I*, s. 348.

⁵⁷¹ Karatay, *İlk Oğuzlar*, ss. 86-87.

⁵⁷² Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, s. 27; Togan, *Oğuz Destanı Reşideddin Oğuznâmesi*, s. 52; Önder, s. 77; Ebulgazi Bahadır Han, *Şecere-i Terakime*, s. 51.

özdeşleştirir.⁵⁷³ Üregirlerin İç Oğuz'lar ya da başka bir deyişle Üç Ok'lar arasında gösterilmelerinin yanı sıra, Karatay'ın mevzubahis bu boy grubunun geldiği yer olan Güney Ural-Batı Sibirya sahasına dikkat çekmesi, onların Aral'ın hemen kuzeyi veya kuzeybatısındaki sahadan Oğuzlara katılan bir boy olduklarını akla getiriyor.

Üregirler, isimleri daha çok Anadolu'da anılan ve faaliyet gösteren Oğuz boylarından biriydiler. Özellikle Çukurova'da yaşayan Üç Ok'lar arasında önemli bir yere sahiptiler. XV. yüzyılın sonlarında kurulan Ramazanoğulları Beyliği Üregir/Yüreğir boyu tarafından kurulmuştu. Sümer'e göre bu boyun kışlağı Adana'nın güneyinde, Seyhan ile Ceyhan ırmakları arasında idi. Yaylakları ise kuzeyde Kızıldağ ve Üçkapılı yaylasındaydı. XVI. yüzyıldan sonra onların bir kısmı Yüreğir oymağı adıyla, Halep Türkmenleri ile Dulkadirli İli'ndeki Türkmenler arasında zikredilirler.⁵⁷⁴ Bunun dışında İran'daki Türkler ile Hazar Ötesi Türkmenleri arasında bu boyun varlığına dair herhangi bir bulguya rastlayamadığımızı da söyleyelim.

YAPARLI: Bu boy Kaşgarlı'nın verdiği listede yer almaz. Reşidüddin'de *Yapurlı* ve ondan sonra yazan Yazıcızade'de *Yaparlı* olarak zikredilirler.⁵⁷⁵ Buna karşın Ebulgazi'de Yapar olarak geçmeyen ancak *Yasır* olarak yazılan boy, Ögel'in düşüncesine göre Yaparlıdır ve Ebulgazi'de boyun adının yazımıyla ilgili bir hata vardır.⁵⁷⁶ Onların Kaşgarlı'da kaydedilmemesi, hem Oğuz etnik oluşum dönemi hem de Yabgu Devleti zamanında diğerlerine göre önemsiz bir konumda bulunmalarıyla ilgili olabilir. Bununla birlikte Reşidüddin'in yaşadığı döneme denk gelen bir zamanda da Oğuz birliğine katılmış olabilirler.

Togan, Yaparlı adının Çince karşılığının Yao-li ve So-li olduğunu, dolayısıyla bu boyun Türkçede *Yayırılı* şeklinde okunması lazım geldiğini vurgular. Ona göre bu Yao-liler, Qay/Kay (Hsi) kavmini oluşturan altı koldan biridirler.⁵⁷⁷ Jahn'a göre Yaparlı aslında Yağma boy adıdır. O, muhtemelen Oğuznamelerde Yağma adının Yaparlı olarak, biraz bozuk bir şekilde kaydedildiğini düşünmüş olabilir. Bu arada boyun adını da *Yapurli* biçiminde okumuştur.⁵⁷⁸

⁵⁷³ Ercilasun, Türk Dili Tarihi, s. 91.

⁵⁷⁴ Sümer, Oğuzlar, s. 338.

⁵⁷⁵ Togan, Oğuz Destanı Reşideddin Oğuznâmesi, s. 51; Önder, s. 75.

⁵⁷⁶ Ebulgazi Bahadır Han, Şecere-i Terakime, s. 49; Ögel, Türk Mitolojisi I, s. 338.

⁵⁷⁷ Togan, Oğuz Destanı Reşideddin Oğuznâmesi, s. 97.

⁵⁷⁸ Jahn, s. 45.

Sümer bu boyu sadece Kaşgarlı'da geçen Çarukluğ boyu ile özdeşleştirir. Bunu her iki Oğuz boyları listesinde de bağlılık ekiyle (+luğ, +lı) yapılan boyların yalnızca Çarukluğ ve Yaparlı olmasına bağlar. Sadece dilbilimsel değişimle yetinmez ve Anadolu'daki yer ya da boy adlarında Yaparlı adına rastlanmamasını bu boyun söz konusu coğrafyada isim değiştirmesine yorar.⁵⁷⁹ Ercilasun da bu konuda Sümer'le aynı fikirdedir. O, Anadolu'da Çarıklı adlı köyler ve bir obanın bulunmasına bakarak, boyun adını Yaparlı yerine Kaşgarlı'daki Çarukluğ olarak kabul etmenin doğru olacağı düşüncesindedir.⁵⁸⁰ Ancak biz onların Çarukluğ ile ilgilerinin olmadıklarını, müstakil bir boy olarak Anadolu'da izlerini bıraktıklarını düşünüyoruz. Bugün Çorum Alaca'ya bağlı *Eskiyapar* köy adı büyük ihtimalle Yaparlı boyunun hatırasıdır. Çarıklı biçiminde rastlanan yer ve boy adlarını da, onların Anadolu'ya gelen Oğuz kütleleri içindeki kalıntılara yormak gerekir.

Yukarıda da bahsettiğimiz gibi Yaparlılar yalnızca Oğuznamelerde geçerler. Reşidüddin ve Yazıcızade onları Boz Ok'lar içinde sekizinci sıraya yerleştirirlerken, Ebulgazi Yasır olarak altıncı sıraya koyar. Ancak alışılmışın dışında Ebulgazi hariç diğer kaynaklar bu boyun adının ne anlama geldiğine dair herhangi bir açıklamada bulunmazlar. Ebulgazi ise "her ne rastlasa onu yıkar" şeklinde bir açıklama yapar. Boyun ongununa geldiğimizde ise Reşidüddin ve Yazıcızade'nin "kartal"ı, Ebulgazi'nin ise "atmaca"yı verdiklerini görüyoruz.

Onlara ait boy veya yer adlarına bugün ne İran Türklerinde ne de Hazar Ötesi Türkmenleri'nde rastlanır. Anadolu'daki varlıkları da Eskiyapar yer adı dışında şüphelidir.

YAZIR: Yazırlar, Kaşgarlı ve Mübarekşah'ta Yazgır olarak geçerlerken, diğer Oğuzname yazarları tarafından Yazır şekliyle görülürler. Ebulgazi'de ayrıca Yasır olarak kaydedilen boy ilk başta Yazır'ı akla getirse de Yapar/Yaparlıyı ifade eder.⁵⁸¹

Boyun adının etimolojik açıklamasına geldiğimizde Ercilasun, Oğuzname yazarlarının verdiği anlamı temel alarak bu adın "yaymak" anlamındaki *yaz-* fiilinden -*gır* ekiyle yapıldığını ve "çok yayan, çok yaygın" anlamlarını verdiğini söyler. Ögel,

⁵⁷⁹ Sümer, Oğuzlar, s. 263.

⁵⁸⁰ Ercilasun, "Oğuz Boy Adlarının Etimolojisi", ss. 15-16.

⁵⁸¹ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, s. 27; Ross, s. 14; Togan, *Oğuz Destanı* Reşideddin Oğuznâmesi, s. 50; Önder, s. 75; Ebülğazi Bahadır Han, *Şecere-i Terakime*, s. 51.

Pelliot'nun Yazır adının temelinde bulunan *yaz-* fiili için verdiği “yaymak” anlamını eleştirir ve *yas (a) -gır, yagır* biçimlerine ulaşır.

Németh ise boyun adını diğerlerinden farklı olarak *Yazar* okur ve bunun *-r* ekli fiilden yapılmış isim formu olduğunu söyler. Ona göre kelimenin kökenini “düz yoldan sapmak”, “kaybolmak”, “dolanmak”, “günaha girmek” anlamlarına gelen *yaz-* fiili teşkil eder.⁵⁸² Togan, önce Mevlana'nın oğlu Veled'in şiirinde *Yazar* adının hem kabile hem de kâtip anlamında kullanıldığını, ayrıca destanlarda Oğuz Han'ın vezirlerinin bu boydan gösterildiğini esas alarak *Yazır/Yazar*'ın “okur-yazar” olabileceği düşüncesindedir. Ancak o, bu tahmininden hemen sonra boyun adını *yazığ+er* şeklinde okur ve eski çağın *Yazığ (As)* kavminin ismine dikkat çeker.⁵⁸³ Son olarak Agacanov'un *Yazır* adıyla ilgili farklı bir etimolojik teklif sunduğunu görüyoruz. O, kelimeyi ‘*yazi + er*’ şeklinde ayırarak, *yazi/yazı*'nın “bozkır, ova ve serbest insan” anlamlarına geldiğini ve sondaki *er*'in de “adam, erkek” olarak yorumlanması gerektiğini söyler. Dolayısıyla *Yazır* adı “bozkır insanları” anlamındadır.⁵⁸⁴

Yazır adı Kaşgarlı'da onuncu sırada verilirken, sonraki *Oğuzname* yazarlarının tamamında, *Boz Ok* kolu içinde beşinci sırada verilir. Reşidüddin, *Yazır*ı “çok ülkelerden insanlar senin tarafını tutar” şeklinde açıklar. *Yazıcızade*, “çok vilayet anun ola”, *Ebulgazi* ise “iller ağası” anlamlarını verirler. Boyun ongunu Reşidüddin ve *Yazıcızade*'de “kartal”, *Ebulgazi*'de ise “torumtay”dır.⁵⁸⁵

Oğuz boylarının yaşadıkları temel bölgeler olan bugünkü Kazak bozkırları ve Aral havlisi kimi İranî topluluklara da ev sahipliği yapmıştı. Bu durum dikkate alınarak onların etnik oluşumuna uruk veya boy düzeyinde bazı İranî toplumların katılması ihtimal dışı değildir. Döğer boyu örneğinde, onların bir Tohar bakiyesi olup olmadıklarını daha önce ele almıştık. *Yazırlar* da Tolstov ve Togan gibi araştırmacılar tarafından Hint-Avrupalı/İranî topluluklara (*Alan-As* gibi) bağlanırlar.⁵⁸⁶ Aslında *Yazır* adını doğrudan bir Sarmat boyu olan *Yazıglara* bağlamak yerinde olacaktır. Söz konusu *Yazıglar*ın en

⁵⁸² Németh, *Yurt Tutan Macarlığın Oluşumu*, s. 68. *Yazar* biçimini Vámbéry ve Houtsma da kullanırlar. Vámbéry, *Das Türkenvolk*, s. 5; Houtsma, s. 223.

⁵⁸³ Togan, *Oğuz Destanı Reşideddin Oğuznâmesi*, s. 101.

⁵⁸⁴ Agacanov, s. 359.

⁵⁸⁵ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugâti't-Türk*, s. 27; Togan, *Oğuz Destanı Reşideddin Oğuznâmesi*, s. 50; Önder, s. 75; *Ebülğazi Bahadır Han, Şecere-i Terakime*, s. 51.

⁵⁸⁶ Tolstov, s. 80; Togan, *Oğuz Destanı Reşideddin Oğuznâmesi*, s. 101.

batıya giden kolu Pannonia’da yerleşmiş ve Roma ordularıyla savaşmış, ana kitle ise Don ve Dnyeper arasındaki yurtlarında kalmıştı. Bunlardan Ortaçağ’a ulaşan bazı topluluklar Peçenek (Yazı Kapan) ve Kıpçak (Cazi/Cazığ) birlikleri içinde yer almışlardır.⁵⁸⁷ Son olarak onların Oğuz birliğine *Yazığ+gir/Yazır* adıyla katıldıklarını düşünmek yanlış olmayacaktır.

Tüm bu görüşlerden farklı olarak Ercilasun onları On Okların beş Nu-shih-pi boyundan A-si-kie boyuyla özdeşleştirir.⁵⁸⁸ Ancak Yazırları Sirderya’nın doğusundan ziyade Aral’ın batısı ve kuzeyinde görmek daha doğru olacaktır. Kaynakların ışığında Yazırları Avrasya bozkırlarının batı yarısında yer alan bir boy olarak gördüğümüzden onların On Ok/Türgiş köklerine dair ortaya atılan görüşü reddetmek durumundayız.

Tarihsel bilgi bize Yazırların tıpkı Salurlar gibi erken dönemde bağımsız ve müstakil bir halk olduğunu söylüyor. Onlar Oğuz birliğine katıldıktan sonra da bu yeni siyasî yapı içinde hükümdar çıkaran beş boydan biri olmuş ve önem bakımından üst sıralarda yer edinmişlerdi.⁵⁸⁹ Yazırlar, Oğuz Yabgu Devleti’nin tarihe karışmasının hemen ardından adlarından söz ettirirler. 1065 yılında Alp Arslan, Mangışlak’ta bulunan Kıpçak (Kıfşat) ve Yazır (Cazi) boylarına karşı bir tedip seferine çıkmıştır.⁵⁹⁰ Bu dönem onlar, Harezmşahlarla da ilişki kurmuşlardı. Bazen sonuncularla savaşıyor bazen de işbirliği yapıyorlardı. Yazırların bulunduğu Mangışlak bölgesi diğer Oğuz boylarının yaşadıkları bölgelere göre nispeten korunaklı bulunduğundan uzunca bir süre (XVII. yüzyıla kadar) yarı bağımsız bir şekilde kalabilmeyi başarmışlardır.

Tolstov, Yazırların asıl yaşadıkları bölgeyi Üst-Yurt’un güneyinde bulunan Mangışlak Yarımadası olarak gösterir. Onlar daha sonra buradan Balhan’a ve yine buradan da Nesa şehrinin batısına yerleşmişlerdir.⁵⁹¹ Ebulgazi’de geçen bir bilgiye göre Yazırlar Horasan’a göç ettikten sonra Karataşlı olarak adlandırılmaya başlamışlardır.⁵⁹²

⁵⁸⁷ Porphyrogenitus, s.167; Fahrettin Kırzioğlu, **Yukarı-Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1992, s.70; Karatay, İlk Oğuzlar, s. 86.

⁵⁸⁸ Ercilasun, Türk Dili Tarihi, s. 91.

⁵⁸⁹ Togan, Oğuz Destanı Reşideddin Oğuznâmesi, s. 77.

⁵⁹⁰ Agacanov, XI. yüzyılda bazı Oğuz boy-kabile adlarında ‘c’ sesi ile başlayan bir dizi kelimenin bulunmasının yanı sıra, ‘y’ ile başlayan isimlere rastlandığını da söyler. Dolayısıyla bahsini ettiğimiz Cazi adının sonradan Yazır’a dönüşmesi, o dönem Oğuz ve Kıpçaklar arasındaki yakın ilişkinin yanı sıra boy adlarındaki değişimi de yansıtır. Agacanov, s. 360.

⁵⁹¹ Tolstov, s. 82; Sümer, Oğuzlar, s. 250.

⁵⁹² Ebulgazi Bahadır Han, Şecere-i Terakime, s. 79.

Yazırların çoğunluğu Hazar berisinde kalmalarına rağmen onlardan kopan gruplar Anadolu'nun fetih ve iskânına katılmış gözükmüyorlar. Sümer, XVI. yüzyılda bu boyun adını taşıyan 24 köyün varlığını tespit etmiştir. Onlara ait çeşitli boy ve oymaklar, Dulkadirli İli, Bozok, Hamid ve Teke sancakları ile Ankara yöresinde kaydedilmişlerdir.⁵⁹³

YIVA: Kaşgarlı bu boyun adını *Iva* ve *Yıva* şekillerinde okur. Reşidüddin ve Yazıcızade'de *Yıva* okunuşu tercih edilirken, Ebulgazi'de *Ava* biçimi tercih edilir. Mübarekşah'ın boylar listesinde ise yer almazlar.⁵⁹⁴

Ögel, *Yıva* adının anlamı hakkında Uygurcada bulunan ve “övmek, methetmek” anlamlarını veren *yıvmak* fiiline başvurur. Buna göre *yıv-* fiil köküne, bir *-a* eki getirilerek fiilden isim yapılması mümkündür. Ercilasun da Ögel'le aynı fikirdedir. O, *Oğuzname* yazarlarının verdikleri anlamı da göz önünde bulundurarak, Uygurca *yıvmak* fiilinin bu boy adının kökeninde bulunduğunu söyler.⁵⁹⁵ Houtsma, biraz zorlama bir teklifle, bu adın *Yıva*, *Yıyva* gibi okunuş biçimlerinden *yayvan* sözcüğüne ulaşarak “geniş, bol” anlamlarını karşıladığını söyler.⁵⁹⁶

Kaşgarlı'nın *Yıvaları* *Oğuz boyları* içinde dördüncü sırada zikretmesi, henüz erken dönemde onların *Oğuzlar* arasında önemli boylardan biri olduğunu gösterir. Daha sonra ise *Yıvalar*, *Oğuznamelerde Üç Ok kolu* içinde sondan bir önceki sıraya yerleştirilirler. Reşidüddin'de *Yıva* adı “mertebesi dükkelinden üstün ola” şeklinde açıklanır. Aynı açıklamayı Yazıcızade Ali'de de buluruz: “anun mertebesi dükkelinden üstün ola”. Son olarak Ebulgazi'de bu iki yazarın verdiği anlamın aynısını buluruz: “mertebesi yüksek”. Ongunlarına geldiğimizde ilk iki *Oğuzname* yazarı “çakır” kuşunu verirlerken, bu Ebulgazi'de “ak şahin (toygun)” olur.⁵⁹⁷

Uygur Yazıtları'nda geçen *Ava* adı, kesin olmasa da bizi *Yıvaların Oğuz birliği* oluşmadan önce Uygurlara bağlı bir topluluk olabileceklerini düşündürüyor. Terhin Yazıtı'nda, Uygur Bilge Tarkan Kutluk Bilge Yabgu'ya bağlı halklar arasında Baş Kay,

⁵⁹³ Sümer, *Oğuzlar*, ss. 251-252.

⁵⁹⁴ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugâti't-Türk*, s. 27; Togan, *Oğuz Destanı Reşideddin Oğuznâmesi*, s. 52; Önder, s. 77; Ebulgazi Bahadır Han, *Şecere-i Terakime*, s. 52.

⁵⁹⁵ Ögel, *Türk Mitolojisi I*, s. 354; Ercilasun, “*Oğuz Boy Adlarının Etimolojisi*”, s. 24.

⁵⁹⁶ Houtsma, s. 226.

⁵⁹⁷ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugâti't-Türk*, s. 27; Togan, *Oğuz Destanı Reşideddin Oğuznâmesi*, s. 52; Önder, s. 77; Ebulgazi Bahadır Han, *Şecere-i Terakime*, s. 52.

Ava Baş ve Üç Karluk boylarının isimleri verilir ki, bunlardan Ava Baş, Yıva adının Kaşgarlı'daki okunuş şekillerinden biri olan Ava, Iva'yı akla getiriyor.⁵⁹⁸ Tekin de bu benzerliğe dikkat çekerek Terhin Yazıtı'nda kaydedilen Aba/Ava boy adının Kaşgarlı'daki Oğuz boyu Iva/Yıva ile birleştirilebileceği düşüncesindedir.⁵⁹⁹ Yıvalar da tıpkı Eymür boyu gibi, Uygur Kağanlığı yıkıldıktan sonra doğu bozkırlarından batıya göç eden ve Oğuz birliğinin kuruluşuna katılan boylardan biri olmalıdır.

XII. yüzyılda Yıvalar Hazar ötesindeki yurtlarını bırakıp İran ve Anadolu'ya göç etmişlerdir. Bunun dışında XIII. yüzyılın ilk yarısında, Moğol istilasına ile batıya gelen Yıva grupları da vardır. Sümer bu Yıva gruplarını Perçemoğulları, Urmiye Yıvaları ve Yaruklular olarak üç kola ayırır. Selçuklu sonrası dönemde Anadolu'daki Yıvalar, Halep ve Dulkadirli Türkmenleri ile Yeni İl, Kayseri, Tarsus ve İç İl'de küçük oymaklar halinde yaşamışlardır.⁶⁰⁰ Diğer taraftan Ataniyazov'un bildirdiğine göre, onlardan Amuderya'nın doğusunda kalan bir topluluk, Buhara'da, Alat bölgesinde Iva Türkmenleri adıyla bağımsız bir boy olarak varlıklarını devam ettirmektedirler.⁶⁰¹

5. Oğuz Yabgu Devleti

5.1. Oğuz Yabgu Devleti'nin Coğrafi Alanı

Oğuz kimliği adı altında bir araya gelen topluluklar, Peçeneklerle yapılan uzun süreli savaşlardan sonra devletleşme sürecine tedricen girmeye başlamışlardır. Pritsak, 766 gibi erken bir tarihi ima etse de bu dönemde Oğuz devletleşmesine dair dönemin kaynaklarında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.⁶⁰² Sirderya ve çevresinde kümelenen Oğuz gruplarının artık bir devlet yapısına sahip olduklarına dair ilk haberler, IX. yüzyılın sonu ile X. yüzyılın başlarına ait bilgiler veren İslam kaynaklarından gelir. Bunlardan Yakûbî, *Kitâb el-Buldân* adlı eserinin Türk ülkeleri ve Türklere dair bahsinde şu kaydı düşer: “*Türkler çeşitli cinslere ve ülkelere ayrılır. Bunlardan bazıları Karluklar,*

⁵⁹⁸ Aydın, Uygur Yazıtları, s. 47.

⁵⁹⁹ Tekin, “Kuzey Moğolistan'da Yeni Bir Uygur Anıtı: Taryat (Terhin) Kitabesi”, s. 823.

⁶⁰⁰ Sümer, Oğuzlar, ss. 347-349.

⁶⁰¹ Ataniyazov, Şecere Türkmenin Soyağacı, s. 225.

⁶⁰² Pritsak, “Oğuz Yabgu Devletinin Yıkılışı”, s. 98. Pritsak'ın verdiği 766 tarihi, Oğuz Devleti'nin ortaya çıkış tarihinden çok Karlukların Türkiş topraklarını ele geçirdiği ve batıya doğru yayıldıkları bir dönemin başlangıcını ifade eder. Bununla birlikte bazı Oğuz grupları da Karluk yayılımıyla birlikte Sirderya boylarında görünmeye başlamışlardır.

*Tuguzguzlar, Türgişler, Keymâklar ve Oğuzlardır. Türklerden her bir cinsin ayrı bir ülkesi vardır. Birbirleriyle harbederler”.*⁶⁰³ Yine İbnü’l Fâkih’te de Oğuz siyasî yapısının varlığına işaret eden bir haber bulunur. O, Dokuz Oğuz ve Kimeklerin yanı sıra Oğuzların da kendilerine ait bir hükümdara sahip olduklarını söyler.⁶⁰⁴

Oğuz Yabgu Devleti’nin kuruluşu ile ilgili İbnü’l Fâkih ve Yâkût el-Hamavî’de geçen “Yada Taşı” efsanesi de önemlidir. Horasan Valisi Davud, Yâkût el-Hamavî ile olan görüşmesinde Oğuz hükümdarı Cebgûye’nin oğlu olan Belkik’le konuştuğunu, onun atalarından birinin babasına karşı çıktığını, zaman içinde güçlenerek maiyetiyle birlikte yağma yaparak doğuya yöneldiğini ve onun burada bir hayvanın ağzında gördüğü *Yada Taşı*’nı ele geçirdiğini kaynak yazarına bizzat anlatmıştır. Benzer haberler İbnü’l Fâkih’te de verilir. O, istenildiği zaman yağmur ve kar yağdıran bir taşın yalnızca Tokuzguz (Dokuz Oğuz/Uygur) hükümdarının elinde bulunduğunu söyler.⁶⁰⁵

Agacanov’a göre İslam kaynaklarının bu efsanevî taşla dair verdiği haberler, VIII. yüzyılda Batı Türk Kağanlığı mirası için ortaya çıkan iktidar mücadelesini yansıtır. Mücadelenin tarafları arasında Uygurlar ve Karlukların yanı sıra Oğuz boy beyleri de bulunuyorlardı. Klyashtorniy’a göre Oğuzlar Otrar vahası ve Batı Yedisu için Karluklarla yüz yıl süren bir mücadeleye girişmişlerdi.⁶⁰⁶ Uzun süren savaşlar sonunda Oğuz toplulukları Yedisu’da barınamamış ve batıya doğru ilerleyerek Sirderya boylarında yurt tutmuşlardır.⁶⁰⁷ Söz konusu göç VIII. yüzyılın sonlarında gerçekleşmiş olmalıdır. Zira İbnü’l Esir Oğuzların Maverâünnehir’e geliş tarihlerini VIII. yüzyılın 70’li ve 80’li yıllarına tarihler.⁶⁰⁸

Burada bahsi geçen Oğuzların tamamını, kimi araştırmacıların iddia ettiği üzere Türgişler (On Oklar) değil,⁶⁰⁹ Doğu Türklüğünden kopup batıya gelen boy unsurları olarak görmek yerinde olacaktır. Bununla birlikte Oğuz etnogenezi Karluk saldırısı sonucu yerlerinden edilen Türgiş unsurlarının katılması da göz önünde bulundurulmalıdır. Aral bölgesinin eski sakinleri ile G. Sibiryâ kuşağı ile Yedisu’dan

⁶⁰³ Şeşen, s. 189.

⁶⁰⁴ Agacanov, s. 198.

⁶⁰⁵ Şeşen, s. 138, 194.

⁶⁰⁶ Klyashtorniy, “The Oguzs of the Central Asia and The Guzs of the Aral Region”, s. 2.

⁶⁰⁷ Agacanov, s. 189.

⁶⁰⁸ İbnü’l Esir, İslâm Tarihi XI, s. 155.

⁶⁰⁹ Ercilasun, Türk Dili Tarihi, s. 198.

gelen boylar, yeni oluşmaya başlayan Oğuz boylar birliği ve Oğuz Yabgu Devleti'ni zamanla belirli bir askerî ve siyasî güce ulaştıracaklardır. Bu yeni kurulan yapının ilk ciddi çatışması daha önce ayrıntılı olarak bahsettiğimiz üzere Peçeneklerle olmuş ve neredeyse bir yüzyıl kadar devam etmiştir.

VIII. yüzyılın sonu ile IX. yüzyılın başlarında Aral bölgesi ve çevresinde adlarından söz ettirmeye başlayan Oğuzlar ve Yabgu Devleti'nin hâkimiyet alanları da tedricen genişlemeye başlamıştı. Bu konuda başvurduğumuz İslam kaynakları onların bulundukları bölgeler ve komşuları hakkında ayrıntılı bilgiler verirler. XII. yüzyılda, Sicilya'daki Norman sarayında eserini (*Nüzhetü'l-müşâk/Kitâbu Rucâr*) yazan Kuzey Afrikalı İdrisî, Oğuz coğrafyasının (X. yüzyıldaki) bir tasvirini yapar. Buna göre Oğuz boyları, Güney Balkaş sahilinden İtil'in aşağı akımlarına kadar uzanan şimdiki Orta Asya bozkır şeridinde oturmaktaydılar. Oğuz göçebelerinin konaklama yerleri Irgız, Ural, Emba, Uyıl ve Aralsor Gölü kıyıları olarak gösterilmektedir. Ayrıca Aral civarı, Sirderya Vadisi, Sirderya Karatav'ının etekleri, Çu Vadisi, Talas Alatav'ı ile İli Nehri aşağılarında da Oğuz yerleşim alanları bulunmaktaydı.⁶¹⁰

İdrisî'de verilen bu geniş coğrafi tasvire karşın Oğuzların esas olarak yoğunlaştığı bölgeler Aral ve Sirderya çevresiydi. Bununla birlikte farklı bölgelerde yaşayan bazı Oğuz gruplarını da yine kendisinden öğreniyoruz. İdrisî, merkezî Oğuz yurdunun doğusundaki Çu Vadisi ve Yedisu'da bazı Oğuz gruplarının yaşadığını söyler ve bunları Han'âketin Oğuzları olarak adlandırır.⁶¹¹ Agacanov bu topluluğun adını Hanga Kişi olarak okur. Karatay, bu şekilde bir okumaya itiraz ederek yazıtlarda da varlığı bilinen Kenger-As ikili boyuna dikkat çeker ve bu boyun bugün Keneges adıyla Özbekler arasında yaşadığını belirtir.⁶¹² Bundan başka bir de Harezmi'nin doğusunda, mevcut Oğuz birliğinin bir üyesi olmayan Candaga Oğuzlarından bahsedilir.⁶¹³ İdrisî dışında bu sonuncularla ilgili diğer kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmaz.

Roslyakov kaynaklarda verilen bilgiler ışında, IX. - X. yüzyıllarda, Oğuz boylar birliğinin veya Oğuz Devleti'nin nerelere kadar yayıldığını (doğu-batı yönünde) şu şekilde tarif eder: Onlar batıda Emba, Hazar Denizi ve Etrek'ten, doğuda Karatav Dağları

⁶¹⁰ Agacanov, s. 105.

⁶¹¹ Şeşen, s. 115.

⁶¹² Agacanov, s. 105; Karatay, İlk Oğuzlar, ss. 129-130, 134, 140.

⁶¹³ Şeşen, s. 113.

ve İrtiş kıyılarına kadar geniş bir bölgeyi işgal etmişlerdi.⁶¹⁴ Bununla birlikte, kendi boy beylerinin idaresinde, bağımsız olarak yaşayan Oğuz gruplarından yola çıkarak, Oğuz siyasî egemenlik alanının sınırlarına dair örnekleri (güneyde Horasan, kuzeyde Turgay bozkırları ve Urallar) genişletmek mümkündür.

Oğuz Yabgu Devleti'nin komşuları arasında bazı boy birlikleri ve irili ufaklı devlet yapıları bulunuyordu. Oğuzların doğu komşuluğunda yakın zamanda Türgiş şehirlerini ele geçiren Karluklar ve Maverâünnehir bölgesi yer alıyordu. Güneyde Samanilerin idaresindeki topraklar bulunurken, batı ve kuzeybatıya doğru Hazar Kağanlığı ve Peçeneklerle komşuydular. Çok geçmeden Oğuzlar Peçenekleri mağlup ederek İtil-Ural bölgesine kadar yayılacaklardır. Kuzeyde ise zaman zaman etnik ve siyasî ilişkiler içinde bulundukları Kimek Kağanlığı yer alıyordu. Bunların hemen batısında, Urallara giden yolda Kıpçaklar oturuyorlardı. Görünen tabloda Oğuzların kuzey ve batı taraflarında kendilerine zaman zaman sorunlar çıkaracak bozkırlı komşuları bulunuyordu ki, bunlar XI. yüzyılda Oğuz topluluklarının kaderini belirleyeceklerdir. Oğuz siyasî yapısı ve komşularına dair verdiğimiz bilgilerin benzerini dönemin İslam kaynaklarından İstahrî de verir: “*Türk ülkeleri bellidir. Oğuz ülkesi (Guziyye), Hazarlar, Kimekler, Karluklar, Bulgarlar İslam ülkelerinden Cürcân-Fârâb-İsficâb (Sayram) arasında kalan yerlerdir*”.⁶¹⁵

Oğuzların devletleşmesi ile birlikte doğal olarak yaylak ve kışlak olarak kullandıkları veya sadece yerleşik unsurların ikamet ettiği şehirleri de bulunuyordu. Sirderya'nın aşağı akımlarında yer alan *Yengikent* (şimdiki adıyla *Cankent* veya sonraki Kıpçak etkisiyle *Jankent/Cengikent*) şehrinde Oğuz yabgusu oturuyordu ve dolayısıyla burası Oğuzların başkentiydi. Aynı zamanda Yabgu burayı kışlak olarak kullanıyor, yazın ise kuzeyde bulunan yaylağına gidiyordu. Ağırlıklı olarak Harezmi yerleşik ahalinin bulunduğu bu şehirden ilk kez İslam kaynaklarında bahsolunur. İbni Rüsteh, Ceyhun nehrinin Aral'a dökülmeden *el-Karyetü'l-Hadîse*, yani Yengikent'ten geçtiğini söyler.⁶¹⁶ Burası Farsça anonim eser Hudûdü'l-Âlem'de de geçmiş ve *Dih-i Nev* (Yeni Köy) olarak kaydedilmiştir.⁶¹⁷ Yine İslam kaynaklardan İbni Havkal da buranın bir tasvirini yapar:

⁶¹⁴ Roslyakov, s. 67.

⁶¹⁵ Şeşen, s. 156.

⁶¹⁶ Şeşen, s. 42.

⁶¹⁷ Minorsky, Hudûd al-‘Âlam, s. 122.

”Mütâreke olunca ve Türkler Müslümanlarla sulh yaptığı zamanlarda bu nehirden (Amuderya) el-Karyetü'l-Hadîse'ye gemiler yiyecek götürür. el-Karyetü'l-Hadîse'de Müslümanlar bulunmasına rağmen, Oğuzların hükümet merkezidir. Oğuz hükümdarı kışın burada oturur... Burası Harezm'den 10, Fârab'tan 20 konak uzaktadır”.⁶¹⁸ Sümer'e göre, XII. yüzyılın ikinci yarısında buraya büyüklüğü ve öneminden dolayı Şehir Kent de denilmiştir.⁶¹⁹ Bir sonraki yüzyılda, Fransisken keşişi ve seyyahı Polonyalı Benedikt de Moğol Han'ına giderken buradan geçmiştir. Benedikt, *Yankint* olarak kaydettiği bu yerleşim yerinin Kanglı ülkesinden sonra Türkistan'da karşılaştıkları ilk büyük şehir olduğunu söyler.⁶²⁰ Yengikent şehrinden bugün geriye sadece bazı kalıntılar kalmıştır. Onların da ortaya çıkarılmasında özellikle Rus arkeolog-etnograf S. P. Tolstov'un katkıları büyüktür. Onun kazıları sonucunda Yengikent harabeleri ortaya çıkarılmıştır. Sadece burası değil, diğer Oğuz şehirlerinin kalıntıları da gün yüzüne çıkarılmış ve elde edilen sonuçlar söz konusu yazarın *Goroda Guzov* adlı çalışmasında değerlendirilmiştir.⁶²¹

Oğuzlara ve onların yöneticileri olan Oğuz yabgularına ait başka şehirler de vardı. Onların yeri ve konumuna dair bilgileri yine İslam kaynakları verirler. Yengikent'in 140 km güneydoğusunda, Sirderya kıyısında bulunan *Cend* şehri de Oğuzların önemli şehirleri arasındaydı. İbn Havkal, burada Oğuz yabgusunun idaresi altında olan Müslümanların yaşadığını bildirir. Onunla hemen hemen benzer bilgileri veren İdrisî, Cend, Yengikent ve Hvâre'de Oğuzların hâkim olduklarını söyler.⁶²² Cend şehri daha çok Selçuk ve maiyetinin Yabgu'yla ters düşmesinden sonra adını duyurmuştur. Bilindiği üzere Selçuk Bey Yengikent'ten Cend'e gelmişti. Şehir sırasıyla önce Kıpçaklara, daha sonra da Harezmşahlara geçti.⁶²³ Sümer, buranın Moğol istilasına uğradığını ve kısmen etkilendiğini, sonraki dönemlerde de bir ticaret merkezi olma özelliğini korumaya devam

⁶¹⁸ İbn Havkal, **10. Asırda İslâm Coğrafyası**, ter. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2017, s. 443.

⁶¹⁹ Sümer, Oğuzlar, s. 67.

⁶²⁰ Christopher Dawson, **The Mongol Mission**, Sheed and Ward, London and New York, 1955, s. 81.

⁶²¹ Eserin Türkçe çevirisi için bkz. Sergey P. Tolstov, **Oğuz Şehirleri ve Oğuzlar**, çev. Ekaterina S. Şeremeteva, Doğu Kütüphanesi, İstanbul, 2017.

⁶²² İbn Havkal, s. 443; Şeşen, s. 104.

⁶²³ Golden'a göre Merkezî İç Asya'daki Kıpçaklar, Oğuzlardan ele geçirdikleri Sıgnak ve Cend gibi yerleşim yerlerini şehir merkezleri olarak kullanmışlardır. Peter B. Golden, “Inner Asia c. 1200”, **Inner Asia The Chinggisid Age**, Ed. Nicola Di Cosmo ve diğerleri, Cambridge, Cambridge University Press, 2009, s. 11.

ettiğini söyler.⁶²⁴ Agacanov'a göre bugün Cend'in yerinde Can-kala harabeleri bulunur.⁶²⁵

İbn Havkal'da geçen bir diğer Oğuz şehri olan *Hvâre* (Cuvâre) hakkında kaynakların verdiği bilgiler sınırlıdır. Buranın tam olarak nerede olduğu tespit edilemese de İbn Havkal'ın açıklamalarına bakarak Sirderya kıyılarında olduğu kesin gibidir.⁶²⁶

Bahsedilen bu şehirlerden Yengikent ve Cend'in Yabgu Devleti'nin etkin olduğu dönemde (X. yüzyıl) öne çıkan şehirler olduğunu söylemeliyiz. Ancak Oğuzların yaşadıkları başka şehirler de vardı. Özellikle Kaşgarlı'nın Divan'ında hangi şehirlerin Oğuzlara ait olduğuna dair sarıh bilgiler verilmiştir. Buna göre *Karaçuk* (*Fârâb*), *Karnak*, *Savran* (*Sabran/Şabran*), *Sığnak* (*Sugnak*) ve *Sütken* (*Sitgün*) gibi yerleşimler de Oğuz şehirleriydiler.⁶²⁷ XII. yüzyıla gelindiğinde Oğuz şehirlerine bir yenisi daha eklenmişti: *Barçınlîğkend*. Sümer'in söylediğine göre burası Oğuzların Salur boyundan Barçın Hatun'un adıyla ilgilidir. XIII. yüzyılda ise yine Sirderya'nın akış istikametinde *Özkend* ve *Aşnas* adlarını taşıyan iki yeni şehir daha kurulmuştur. Her iki şehrin adı kaynaklarda Aşağı Sirderya'nın Moğollar tarafından zaptı dolayısıyla geçer.⁶²⁸ Adlarını saydığımız tüm bu şehirlerin dışında Oğuzlara ait küçük ölçekli yerleşim birimlerinin (kasaba, köy vb.) varlığı da biliniyor.

5.2. Oğuz Yabgu Devleti'nin İdari Yapısı

Oğuz Yabgu Devleti'nin idaresi ve yönetimi konusuna geldiğimizde, onların başında kaynakların ittifaken söyledikleri *Yabgu* unvanlı bir yönetici bulunuyordu.⁶²⁹ Doğu Türkleri ve Kıpçaklarda görülen *Kağan*, *Han* gibi unvanlar yoktu. Şunu da belirtmek gerekir ki, yabgu unvanlı idareciler daha çok Eftalitler, Karluklar ve Oğuzlarda mevcuttu.⁶³⁰ Bu da söz konusu toplulukların yönetim anlayışı olarak diğerlerine göre

⁶²⁴ Sümer, Oğuzlar, s. 67.

⁶²⁵ Agacanov, s. 111.

⁶²⁶ İbn Havkal, s. 443.

⁶²⁷ Kaşgarlı Mahmud, Dîvânü Lugâti't- Türk, ss. 189, 192, 206, 213.

⁶²⁸ Sümer, Oğuzlar, ss. 70-71.

⁶²⁹ İbn Fazlan, s. 38.

⁶³⁰ Agacanov'a göre bu unvanı devlet haline gelememiş halkların başında bulunan, fakat kağana nispetle iki derece aşağıda yer alan Türk asilzadeleri de kullanıyordu. Agacanov, s. 208. Tezcan'a göre Yabgu unvanı I. Kağanlık döneminde de mevcuttu ve yazıtlarda kaydedilmişti. Ancak Kağan'dan hemen sonra gelen Şad unvanına göre önem bakımından daha aşağıda idi. Yine bu unvan Türk Kağanlığı'nın batı yöneticileri tarafından da kullanılıyordu. Konuyla ilgili bkz. Mehmet Tezcan, "Yabgu Unvanı ve Kullanımı

farklı bir gelenekten geldiklerini gösteriyor. Dikkat çekilmesi gereken bir diğer husus da Oğuzlarda kullanıldığı bilinen *Baygu/Beygu* unvanının mahiyetinin ne olduğudur. İlk kez Mücmelü'l-Tevârih'te, "*Guz padişahına Beygû derler*"⁶³¹ kaydında gördüğümüz Baygu unvanını kimi tarihçiler *yabgunun* tahrif edilmiş biçimi olarak görmüşlerdir.⁶³² Ancak Agacanov'a göre *beygu*, *yabgudan* farklı bir unvandı ve Erken Ortaçağ'da Türkçe konuşan halklarda *paygu* biçiminde kullanılmaktaydı. Yine ona göre Selçuklular, Artuklular gibi Oğuz kökenli devletler ile Karluklar tarafından da kullanılan bu unvan, *yabguya* göre önem ve saygınlık olarak daha düşüktü.⁶³³

X. yüzyıldaki Oğuzlara dair çok önemli bilgiler veren ve bizzat onları gören İbn Fazlan, o dönemdeki Oğuz yöneticilerinin kullandıkları unvanlardan da bahseder. Onun risalesine baktığımızda Yabgu'dan sonra en yetkili yöneticinin Kûzerkîn olduğunu görüyoruz. Daha doğrusu *yabgunun* vekili ve naibi *kûzerkindir*. Ancak İbn Fazlan'daki bu yazılış büyük ihtimalle *Köl Erkin*'in bozuk bir biçimidir.⁶³⁴ Bu sonuncu unvan aynı zamanda Dokuz Oğuz, Karluk ve Karahanlılarda mevcuttu.⁶³⁵ Fazlan'ın şahit olduğu bir olaydan çıkarılacak sonuca bakılırsa Köl Erkin, aynı zamanda toplum içindeki hukukî meselelere de bakıyordu ve karar mercii idi.

Oğuz yabgularının veya hükümdarlarının veliahtlarına *İnal* deniyordu. Bunlar tahtın varisleri konumundaydılar. Buna ilave olarak bir de *Küçük İnal* unvanını taşıyan yöneticiler vardı. İbn Fazlan'a göre Küçük İnal, Oğuz hükümdar ve reislerine verilen bir addı.⁶³⁶ Agacanov bu sonuncu unvanın diğer Türk topluluklarında bulunan *İnalcık*

(Kuşanlardan İlk Müslüman Türk Devletlerine Kadar)", **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 48, 2012, ss. 316, 328-329; Lâszlô, s. 48. Clauson'a göre Yabgu unvanı kesin bir şekilde Yüeh-chih/Yüeci dönemine kadar giden çok eski bir unvandı. Göktürk döneminde ise, tıpkı *Şad* unvanı gibi, Kağan'ın yakın akrabalarına verilen bir unvandı ve genellikle Kağan'ın egemenliğine giren bölgelerin bir kısmını yönetme görevini de beraberinde taşıyordu. Göktürklerin yıkılışının ardından önemini kaybetmiş ve yalnızca Aral Oğuzları arasında bir süre daha kullanımda kalmıştır. Bkz. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, s. 873.

⁶³¹ Şeşen, s. 35.

⁶³² Marquart, s. 34; Minorsky, *Hudūd al-'Ālam*, s. 38. Baygu, totemistik kökenli bir unvan olup 'şahin, atmaca, doğan' anlamlarındadır. Kumekov, *Kimek Devleti*, s. 121; Agacanov, s. 209.

⁶³³ Agacanov bahsetmese de, Kimeklerde de bu unvanın kullanıldığını Gerdizî'nin eserinden öğreniyoruz. V.V. Bartold, **Orta Asya Tarih ve Uygarlık**, 2. Baskı, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2014, s. 342; Şeşen, s. 75.

⁶³⁴ İbn Fazlan, s. 38.

⁶³⁵ Agacanov, s. 210.

⁶³⁶ İbn Fazlan, s. 39.

unvanına tekabül ettiği düşüncesindedir.⁶³⁷ İnal unvanı, özellikle Selçuklularda hanedan üyesi İbrahim Yınal'ın adında görüleceği üzere, sonraki dönemlerde de kullanılmıştır.⁶³⁸

Yine İbn Fazlan'dan devam edecek olursak, o dönem Oğuzlarında ordu komutanına *Sübaşı* denildiğini görüyoruz. Fazlan, Yabgu ve Köl Erkin'in yanından ayrıldıktan sonra, el-Katagan oğlu Etrak şeklinde asıl adını da verdiği Sübaşı'ya misafir olmuştur. Daha sonra bu Sübaşı kendisinden sonra gelen komutanlar veya yöneticiler olan *Tarhan*, *Yınal* ve *İlguz*'u çağırtmıştır.⁶³⁹ Böylelikle o dönemdeki Oğuz askeri hiyerarşisinde *Sübaşı*dan sonra gelen unvanların varlığını da öğrenmiş oluyoruz. Bunlar arasında bilhassa Tarhan'ın Hunlardan başlayarak Orta Çağ Türk toplulukları ve devletinde sık görülen bir unvan olduğu biliniyor.⁶⁴⁰ Ancak Oğuzlardaki yeri Doğu Türklerine nazaran daha önemsiz bir konumdaydı.

5.3. Oğuz Yabgu Devleti'nin Siyasî Tarihi

Peçeneklerle yapılan uzun süreli savaşlar, Oğuzların siyasî sınırlarını genişletmiş ve bir devlet yapısı içinde örgütlenmelerini zorunlu kılmıştı. IX. yüzyılın içinde Yabgu Devleti'nde liderliği ele geçiren Salur beyleri iktidarlarını X. yüzyılın ortalarına kadar devam ettirdiler. Aral bölgesindeki ilk Oğuz devlet yapılanmasının kurucuları Salurlardı. Onlar, kendilerine katılan yerli topluluklar ile uzak bölgelerden gelen boyları bir hükümdarın idaresi altında toplamayı başardıkları gibi bu zinde kuvvetle zorlu rakipleri Peçenekleri alt etmeyi başarıp siyasî egemenlik alanlarını kuzey ve batı yönlerinde genişletmeyi başardılar. Bu mücadele ve genişleme döneminde çevredeki Türk kökenli bazı topluluklardan da yardım gördüler. Daha önceki bölümlerde de bahsettiğimiz üzere, özellikle Kimek-Kıpçak ve Karluk yardımları, Peçenek, Başkurt (Macar) ve Bulgar ittifakının kırılmasında önemliydi. Kuzeydeki komşularla (Kimek-Kıpçak) kurulan bu yakın temaslar sonraki dönemlerde iki tarafın da birbirine etnik ve siyasî yönlerden nüfuz etmesini sağlamıştır. Roslyakov'un haklı olarak gösterdiği üzere, Oğuz Devleti'nin IX. ve X. yüzyıllardaki en önemli boyları arasında Salurlar (Sirderya'nın aşağı taraflarında),

⁶³⁷ Agacanov, s. 213.

⁶³⁸ Cihan Piyadeoğlu, "Selçuklu Hanedanının Önemli Bir Mensubu: İbrahim Yınal", *Türkiyat Mecmuası*, Cilt: 23, Sayı: 2, 2013, ss. 117-143.

⁶³⁹ İbn Fazlan, ss. 41-43.

⁶⁴⁰ Abdülkadir Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Unvan ve Terimler*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 1988, s. 41.

Yazırlar (Mangışlak, Batı Üst Yurt ve Balhan bölgesini işgal etmişlerdi), Kayı ve Bayındırlar (Kazak bozkırlarının ortalarında) bulunuyorlardı. Kayı ve Bayındırların, Oğuzların en önemli boylar arasında sayılmaları, biraz önce bahsettiğimiz Kimek bölgesiyle olan etnik ve siyasî temasların bir sonucudur.⁶⁴¹

Peçeneklerle yapılan mücadelenin sonuna gelirken, Oğuzların müttefiki konumunda bulunan Karluklarla da bir savaş yapıldığını Mücmelü'l-Tevârih'teki bir haberden öğreniyoruz. Söz konusu kaynakta, “Yada Taşı” ile ilgili geçen efsanevî haberde Oğuzların lideri Guz b. Mamsak Karluklarla savaşmış ve savaş sonunda Beygu/Baygu unvanını taşıyan oğlu hayatını kaybetmiştir. Necef, bu savaşın yapıldığı zamanı 850-900 yılları arasına tarihler.⁶⁴² Sümer ise çok daha erken bir döneme, IX. yüzyıl ve daha öncesine işaret eder.⁶⁴³ Burada Sümer'in teklifi daha kabul edilebilir duruyor. Zira Necef'in verdiği tarihte Salurlarla yapılan şiddetli savaşlarda Karlukların Oğuz müttefikliğinde olduğunu çok iyi biliyoruz. Böyle bir anda ittifakın bozularak Karluklarla savaş yapılması durumu pek olası gözüküyor. Mücmelü'l-Tevârih'te geçen bu haber muhtemelen VIII. yüzyılın sonlarında, Yedisu'daki hâkimiyet için ortaya çıkan Oğuz-Karluk savaşlarıyla ilgili olmalıdır.

Bu türden münferit çatışmalar dışında, her iki boy arasında daha önce de söylediğimiz üzere ittifaklar kurulmuş, hatta aynı yerleşim bölgelerinde yaşadıkları da olmuştur. Djumanıyazova'ya göre Oğuzların bazı grupları Şaş (Taşkent) vahasında, daha çok buranın Keles çölünde Karluklarla yan yana yaşamışlardır. Yine buranın dışında bir diğer ortak yerleşim yeri de Biskend şehridir.⁶⁴⁴

IX. yüzyılın sonlarına doğru Oğuzlar güneydeki komşuları olan Tahirilerle bir dizi çatışmaya girmişlerdir. Bu olayların haberini Belâzurî veriyor. Abbasilerin Horasan Valisi Abdullah bin Tahir (828-844), “*oğlu Tahir bin Abdullah'ı Gûziyye ülkesine savaşa gönderdi; Tahir, kendisinden önce kimsenin ulaşamadığı yerleri fethetti*”.⁶⁴⁵ Agacanov'a göre Tahir bin Abdullah'ı sefere iten sebeplerin başında, Oğuzların Horasan'ın kuzeybatı sınırlarını istila etmesi tehdidi gelmekteydi.⁶⁴⁶ Harekete geçen Tahiri orduları, bugünkü

⁶⁴¹ Roslyakov, s. 67.

⁶⁴² Şeşen, ss. 32-33; Necef ve Annaberdiyev, Hazar Ötesi Türkmenleri, s. 135.

⁶⁴³ Sümer, Oğuzlar, s. 85.

⁶⁴⁴ Djumanıyazova, s. 259.

⁶⁴⁵ Belâzurî, s. 628.

⁶⁴⁶ Agacanov, s. 192.

Türkmenistan'ın batısına denk gelen bölgelere sızmaya çalışan Oğuzları mağlup ederek daha güneye inmelerini engellemişlerdir.⁶⁴⁷ Onların yağma akınlarından nasibini alan bir diğer güneyli komşuları Samaniler idi. Aralıklarla Samanilerin Maverâünnehr'deki topraklarına yağma akınları yapıyordu. Golden, Samanilerin sınırlarını Oğuzlara karşı kalelerle (ribâtlar) doldurduğunu söyler.⁶⁴⁸

İslam kaynakları, Oğuzların bu dönemde Horasan bölgesini de tehdit ettiklerini ve zaman zaman saldırılar düzenlediklerini kaydederler. Yakubî, Kitâbü'l-Büldân'ında bu hadiselerden şu şekilde bahseder: “*Şu kadar var ki, Türkler (Oğuzlar) Horasan'ı çevrelerler. Horasan'ın her tarafından savaşırlar. Horasan halkı da onlara karşı gazâ yapar. Horasan diyarının her tarafındaki halk Türklerle, Türkler onlarla harbeder*”.⁶⁴⁹

Oğuzlar, hemen batılarında yer alan yerleşik komşuları Harezmîlere de zaman zaman saldırılar düzenliyorlardı. Sümer'e göre Harezm bölgesini, buranın yerlisi olan Afrigoğulları adlı bir haneden yönetiyordu ve Samanilere bağlıydılar. Bunlar, Oğuzların kuzeyden yaptıkları akınlara karşı hazırlıklı bulunuyorlardı. Oğuz baskınlarına karşı Harezm sınırları boyunca sınır karakolları ve kaleler dikilmiştir.⁶⁵⁰ Ancak bu ilişkiler yalnızca çatışma odaklı değildi. Oğuzlar barış zamanında, ticarî amaçlarla yerleşik komşularını ziyaret ediyorlardı. Barthold'un bildirdiğine göre Oğuzlar barış zamanlarında sürüleri ile birlikte Amuderya'nın sağ sahili boyunca, Aral Gölü'ne bir veya iki günlük mesafedeki Ürgenç şehrine gidiyorlardı.⁶⁵¹ İstahrî'nin verdiği bilgiye göre burası Oğuz ülkesinin ticaret yeri idi.⁶⁵²

Diğer taraftan aynı dönemde Oğuzlar ve doğudaki komşuları Karahanlılar arasında da bir savaşın yaşandığı biliniyor. Karahanlı ülkesinin batı bölümünü yöneten Oğulcak Kadir Han, Talas'ı Samanilere kaptırmıştı. Bu yenilgiyi fırsat bilen Oğuzlar, 903 yılında Karahanlılara saldırdılar. Ancak Oğulcak Kadir Han idaresindeki Karahanlı

⁶⁴⁷ Necef ve Annaberdiyev, Hazar Ötesi Türkmenleri, s. 130.

⁶⁴⁸ Golden, Türk Halkları Tarihine Giriş, s. 159.

⁶⁴⁹ Şeşen, s. 189.

⁶⁵⁰ Sümer, Oğuzlar, s. 85; Agacanov, s. 221. Bu çatışmaların haberini İstahrî'de de buluyoruz. O, Harezmîlerin Oğuzlara karşı şiddetli ve kuvvetli olduklarını belirtir. Bkz. Şeşen, s. 164.

⁶⁵¹ Bartold, Orta Asya, s. 275. İslam kaynaklarına bakılırsa, Oğuz ülkesi ile Harezm arasındaki ticaret daha çok canlı hayvan ticaretine dayanıyordu. İbn Fazlan'da geçen bir kayıt bu durumu teyid eder niteliktedir. Onun bildirdiğine göre Oğuzlar, binlerce küçükbaş hayvan sürülerine sahip bir topluluktu. Şeşen, s. 164; İbn Fazlan, s. 45.

⁶⁵² Şeşen, s. 164.

ordusu karşısında Oğuzlar ağır bir hezimete uğradıkları gibi başlarındaki yabgu da savaş sırasında öldürülmüştür. Bundan sonra her iki taraf arasında Selçukluların ortaya çıkışına kadar herhangi bir temas yaşanmamıştır.⁶⁵³

X. yüzyılın başlarında Oğuzlarla kuzeybatıdaki komşuları Bulgarlar arasında bir sihriyet bağından doğması muhtemel iyi ilişkiler vardı. Bunun haberini Oğuzlara uğrayan İbn Fazlan veriyor. Onun bildirdiğine göre Oğuz subaşı el-Katagan oğlu Etrak, Bulgar Hanı Almuş'un damadı idi.⁶⁵⁴ Ancak bu ilişkilerin sürekli aynı çizgide gitmediği de biliniyor. 985 yılında Oğuzlar, Kiev Knezi Vladimir'le ittifak yaparak İtil Bulgarlarına saldırmışlardır. Bu olay Rus Yıllıkları'nda şu şekilde tasvir edilir: “*Vladimir dayısı Dobrin ile kayıklarla (kayıklara binerek) Bulgarlar üzerine gitti, Uzlar ise sahile atlarla geldiler ve Bulgarları yendiler*”.⁶⁵⁵ Bu olay sonrasında kaynaklar Oğuz ve Bulgarlar arasında herhangi bir siyasi ve askerî temastan bahsetmezler.

Oğuzların Hazarlarla olan ilişkileri, daha farklı bir konumdaydı. Bunun köklerini Oğuz birliğinin oluşmaya başladığı Peçenek savaşlarına kadar götürmek mümkündür. İlk olarak iki taraf arasında ortak düşmana karşı bir ittifakın gerçekleştiğini görüyoruz. IX. sonlarına denk gelen bu olay Bizans kaynaklarında da yankısını bulmuştur. İmparator tarihçi K. Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*'sunda şunları yazar: “*Peçeneklerin yurdu aslında, Hazarlar ve sözde Oğuzlarla ortak sınıra sahip olarak, İdil (Atıl) Nehri'nde ve aynı şekilde Yayık (Geikh) nehrinde idi. Fakat 55 yıl önce sözde Oğuzlar Hazarlarla işbirliği yaptılar ve Peçeneklerle savaşa katıldılar ve onlara üstün geldiler ve onları ülkelerinden sürdüler ki, bu ülkeyi bugüne kadar Oğuzlar ellerinde tutmuştur*”.⁶⁵⁶ Bu ittifakın sonucunda galip gelen Oğuz ve Hazar tarafı, aradaki Peçenekleri devre dışı bırakarak doğrudan komşu olmuşlardır. Bundan sonra Oğuzlar, Aral ile İtil-Ural arasındaki bozkırlarda sürüleriyle rahatça hareket edebilme imkânına kavuşmuşlardı. Ancak buradan da batıdaki geniş bozkırlara doğru yayılma çabaları Oğuzları zaman zaman Hazarlarla karşı karşıya getirmiştir.

IX. yüzyılın sonu ve X. yüzyılın başlarında tahtta bulunduğu düşünülen Kağan Bünyamin zamanında, bozkırlı ve yerleşik toplulukların birleşmesinden oluşan bir

⁶⁵³ Ekber N. Necef, **Karahanlılar**, Selenge Yayınları, İstanbul, 2005, ss. 192-193.

⁶⁵⁴ İbn Fazlan, s. 43.

⁶⁵⁵ Yücel, ss. 142-143.

⁶⁵⁶ Porphyrogenitus, s. 171.

müttefik ordusu Hazar'a saldırmıştır. Bunların kimler olduğunu isimsiz Schechter Mektubu veya diğer bir adlandırmayla Cambridge Belgesi'nde buluyoruz. Mektup bize Asları, Oğuzları, Peçenekleri ve Kasogları (Çerkesler) kağanlığa saldıranlar olarak gösteriyor.⁶⁵⁷ Ancak istediklerini elde edemedikleri anlaşılıyor. Zira bu saldırıyı Hazarlar, devletlerinin merkezinde oturan Alanlar sayesinde püskürtmeyi başarıyorlar. Bu yenilgi belli bir süre komşu bozkırlı unsurları Hazar'a saldırmaktan alıkoymuştur. Hatta İbn Fazlan'ın Oğuzları ziyareti sırasında onlardaki Hazar korkusunu da bu olayların bir sonucu olarak görmek yanlış olmayacaktır.⁶⁵⁸

Yine Schechter Mektubu'ndan devam edecek olursak, çok geçmeden Hazar-Alan ittifakının yerini bu kez tam tersi olarak Hazar-Oğuz ittifakı alıyor. Hazar'la savaşanlar da haliyle değişiyor ve Oğuzların yerine bu defa Alanlar geçiyor. Bizans'ın teşvikiyle Hazarlara saldıran Alanlara karşı Hazar Meliki Harun'un yardım için Oğuzlara başvurduğunu görüyoruz. Neticede Hazar-Oğuz ittifakı Alanları mağlup etmiş ve Alan hükümdarı da esir alınmıştır (930).⁶⁵⁹ Ancak Hazar Meliki siyasi ve askerî dengeleri gözeterik Alanları tamamıyla güçsüz düşürmenin aleyhine olacağının farkında olduğundan bir barış antlaşması imzalamış ve Alan hükümdarının kızını kendi oğluna almıştır.⁶⁶⁰ Nihayetinde Oğuzlar, Hazarlar için güvenilir komşulardı ve hemen yanı başlarında, devletin kalpgâhında bulunan Alanlarla olası bir düşmanlık, kağanlığın askerî gücünü epey azaltacağı gibi Alan cephesinden gelecek yağma akınlarının da önünü açacaktı. Aynı zamanda iki taraf arasında can alıcı bir önemde bulunan iktisadî ilişkiler de zarar görmüş olacaktı. Nitekim sonraki gelişmeler Hazarların Oğuzlara dair endişelerinde haklı olduklarını açık bir şekilde ortaya koyacaktır.

Oğuzlar ve Hazarlar arasındaki ilişkilerin olumsuz bir yöne evrilmesini, Schechter Mektubu ve İmparator Konstantinos'un De Administrando'su dışında Mesudî'deki haberler de net bir şekilde gösteriyor: “*Burada (İdil ve Don'un yaklaştığı yer) Hazar melikinin iyi teçhizatlı askerleri vardır. Bunlar bu denizden ve Hazar nehrinin bir kolunun Azak denizine döküldüğü kara tarafından gelenleri defederler. Çünkü göçebe*

⁶⁵⁷ Osman Karatay, “Hazarların Musevileşmesine Dair Bir Belge: Kenize Mektubu”, **Karadeniz Araştırmaları**, Sayı: 18, 2008, s. 10.

⁶⁵⁸ İbn Fazlan, s. 43.

⁶⁵⁹ Artamonov'a göre savaşın tarihi 932 yılıdır. Bkz. Artamonov, s. 466.

⁶⁶⁰ Karatay, “Hazarların Musevileşmesine Dair Bir Belge”, s. 11; Karatay, Hazarlar, s. 235.

*Oğuzlar bu kara parçasına gelerek burada kışlarlar. Hazar nehrini Azak körfezine bağlayan bu nehir bazen donar. İşte o zaman Oğuzlar atlarıyla karşıya geçerler. Büyük bir nehirdir; çok katılaştığı için Oğuz atlarının ayakları altında çökmez ve onlar da Hazar topraklarına geçerler. Bazen melikin burada onları defetmekle görevli askerleri bu işi yapmaktan aciz kalırlarsa, bizzat melik onlara karşı harekete geçerek buz üzerinden yürüyüp geçmelerini engeller ve ülke sınırlarından uzaklaştırır. Yazları ise Türklerin bu nehri geçmeleri mümkün değildir”.*⁶⁶¹ Başka bir İslam kaynağı da Mesudî’yi doğrular. İshak bin Hüseyin, *Âkâm’el-Mercân* adlı eserinde Hazarların Türklerle (Oğuzlar) savaş halinde olduklarını bildirir.⁶⁶²

Görüldüğü üzere dönemin kaynakları, Oğuz ve Hazar cephesi arasındaki fasıllı savaşların varlığından ittifakla haber veriyorlar. Doğal olarak bu durum, Oğuzların Hazarlara tam bağıllığı konusundaki iddiaları geçersiz kılıyor.⁶⁶³ Karatay’a göre Oğuzlar Hazar Kağanlığı’na yalnızca askerî hizmet veriyorlardı.⁶⁶⁴ Bunun sürekli olmadığını olayların gidişatından anlamak mümkün. Oğuzların döneme ve şartlara bağlı olarak Hazar ittifakında yer alan ve bu devlete tam bağımlı olmayan ayrı bir güç olarak değerlendirilmesi yerinde olacaktır.

Oğuz-Hazar ilişkilerinde irdelenecek meselelerden biri de -Oğuz yabgularının politik tutumlarından farklı olarak- Dukak⁶⁶⁵ ve oğlu Selçuk Bey’in Hazarlara bağıllığı konusudur. Bilindiği üzere her ikisi de Oğuz Yabgu Devleti’nde başkomutanlık (sübaşı) görevinde bulunmuşlardı. X. yüzyılın ilk yarısında, Yabgu’dan sonra ordu komutanı sıfatıyla ikinci konumda bulunan Dukak devlet içinde önemli konuma sahipti. Çok geçmeden Yabgu ile arasının açıldığını kaynaklar zikrediyorlar. Bunlardan Ahmed bin

⁶⁶¹ Mesudî, ss. 75-76.

⁶⁶² V. Minorsky, “The Khazars and The Turks in the Ākām al-Marjān”, **Bulletin of the School of Oriental Studies**, Vol: 9, No: 1, 1937, s. 137.

⁶⁶³ Osman Turan’a göre doğudaki Türk toplulukları, Bulgarlar, Kiev Rusya’sı ve Oğuzlar Hazarlara bağıllardı. Ancak yukarıda da bahsettiğimiz üzere kaynaklar, özellikle Oğuzların Hazar bağıllığından hiçbir şekilde bahsetmiyorlar. Turan’ın Schechter Mektubu ve De Administrando Imperio’yu kullanmaması onu böyle hatalı bir yargıya sürüklemiş gözüküyor. Osman Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti**, 10. Baskı, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2009, ss. 58-59. Konuyla ilgili olarak Köymen, Oğuzların Hazar bağıllığı meselesine Turan’ın aksine şüphe ile yaklaşır. Ona göre Hazar gücü, İtil ötesindeki sahayı pek az kontrol edebilmiştir. Bkz. Mehmet A. Köymen, “Büyük Selçuklu İmparatorluğu’nun Kuruluşu I”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, Sayı: 1-3, Cilt: 15, 1957, s. 97.

⁶⁶⁴ Karatay, Hazarlar, s. 240.

⁶⁶⁵ Pritsak, bu adı *Tutak* olarak okur. Pritsak, “Oğuz Yabgu Devletinin Yıkılışı”, s. 7.

Mahmud'un *Selçuknâme*'sine göre Dukak, Yabgu'nun İslam ülkelerine saldırmayı planlaması üzerine buna karşı çıktı ve Yabgu'yu kararından vazgeçirmeye çalıştı. Onu ikna etmeyi başaramayınca da Yabgu'ya saldırdı.⁶⁶⁶ Sonuçta her ikisinin de birbirinden çekindiği ve sulh ettikleri biliniyor. Kaynaklar doğal olarak Dukak'ı İslamın hamisi gibi gösteriyorlar. Ancak meselenin yalnızca bununla açıklanması pek mantıklı gözüküyor. Oğuz yabgusunun aksine Hazar'la daha yakın ilişkileri olan Dukak, çok daha gerçekçi bir sebep yüzünden Yabgu ile ters düşmüş olmalıdır. Karatay'a göre Yabgu Devleti içinde Dukak ve oğlu Selçuk Hazar lehtarları hiziptendiler.⁶⁶⁷ O dönemde Hazar üzerine yapılan aralıklı saldırılar böyle bir yargıya varmak için elimizde sağlam bir delil oluşturuyor. Ayrıca Selçuk Bey'in oğullarının doğrudan İsrailiyat'tan alıntı isimlerle (Yunus, Mikail, İsrail, Yusuf, Musa) anılması da babası Dukak ve kendisinin Hazarlarla olan yakınlığına işaret ediyor. İşte bu sebeplere binaen, *Selçuknâme*'de geçen İslam ülkelerine saldırı planını Hazar üzerine yapılacak bir saldırı olarak yorumlamak daha mantıklı bir yaklaşım olacaktır. Bununla birlikte Neşrî'de geçen Yabgu'nun civardaki Türklere saldırı düşüncesi haberi de -şayet farklı bir Türk topluluğu veya devleti hedef alınmadıysa- büyük ihtimalle Hazarları ima ediyor olabilir.⁶⁶⁸

Schechter Mektubu'nda ayrıntılı olarak bahsedilen Alanları tedip seferinde (930 seferi), Yabgu tarafından Hazarlara yardımcı olması amacıyla gönderilen birliğin başında büyük ihtimalle Dukak vardı. O, sonraki dönemde de bu Hazar yanlısı politikasını devam ettirmiştir. Karatay'a göre 941'de Ruslarla eşzamanlı olarak yapılması düşünülen ve bazı Oğuz beylerinin iştahını kabartan Hazar'a saldırı planı Dukak'ın muhalefetiyle akamete uğramıştır.⁶⁶⁹ Ancak ara ara Oğuz akınlarının Hazar Kağanlığı'na yöneldiğini Mesudî'nin yukarıda alıntısını yaptığımız haberlerinden tahmin etmek mümkündür.⁶⁷⁰

Dukak'ın 940 yılı civarında ölümünden sonra Yabgu Devleti içinde sübaşılık makamı çok geçmeden oğlu Selçuk Bey'e geçmiştir. Daha önce de söylediğimiz gibi yeni

⁶⁶⁶ Ahmed bin Mahmud, *Selçuk-nâme I*, Haz. Erdoğan Merçil, Kervan Kitapçılık, İstanbul, 1977, ss. 2-3. Bosworth'a göre kaynaklarda Yabgu'nun bir İslam ülkesine saldıracağı haberi aslında Selçuklu ailesinin İslam'a resmi bağlılıklarından önce onun nurundan etkilendiklerini göstermek için tasarlanmış sonraki bir müdahaledir. Bosworth, *The Ghaznavids*, s. 219.

⁶⁶⁷ Karatay, *Hazarlar*, s. 241.

⁶⁶⁸ Mehmed Neşrî, *Kitâb-ı Cihan-Nümâ Neşrî Tarihi*, I. Cilt, Haz. F. R. Unat ve M. A. Köymen, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1949, s. 23.

⁶⁶⁹ Karatay, *Hazarlar*, ss. 241-242.

⁶⁷⁰ Mesudî'deki mezkûr haber için bkz. Mesudî, ss. 75-76.

sübaşı Selçuk, Hazar sarayı ile dostane ilişkiler içindeydi ve Yabgu Devleti içindeki Hazar'a ısrarlı saldırı düzenlenmesini isteyen grupla ters düşmüştü. Ancak çok geçmeden bu hizbin kışkırtmaları sonucunda Yabgu, Selçuk Bey ile olan bağlarını tamamen koparmıştır. Peacock da Selçukluların Yabgu Devleti ile bağlarını koparmasında, Oğuz Yabgusu'nun 965'te Ruslarla birlikte Hazar Kağanlığı'na ölümcül bir darbe vuran seferini işaret eder.⁶⁷¹ Bununla birlikte bu ayrılış ve zıtlaşmanın temelinde iktisadî nedenlerle (otlak ve mera darlığı) iklim değişikliğinin (şiddetli soğuklar) yattığını söyleyen farklı görüşler de vardır.⁶⁷² Olayı yalnızca otlak ve mera darlığı ile açıklamak pek mantıklı gözüküyor. Bu belki ikincil bir sebep olarak düşünülebilir. Zira devlet içinde Yabgu'dan sonra gelen Selçuk Bey'in ordası için gerekli otlak ve araziye bulamaması ve bunun sonucunda Yabgu ile ters düşmesi gibi bir vaziyet pek kabul edilebilir görünmüyor. Nihayetinde Yabgu ve onu destekleyen grup baskın çıkmış, Selçuk ve onun takipçisi olan Oğuzlar devletin merkezinden ayrılmak zorunda kalarak (muhtemelen X. yüzyılın ortaları) daha doğudaki Cend şehrine çekilmişlerdir.⁶⁷³

5.4. Oğuz Yabgu Devleti'nin Yıkılış Süreci

Oğuz Devleti daha en başından kırılgan bir yapıya sahipti. Yönetici hanedanının diğer Ortaçağ Türk devletlerinde olduğu gibi, tek bir boy ya da aileden gelmemesi, erken dönemlerde merkezî otoriteye karşı ayrılıkçı hareketleri ortaya çıkarmıştı. Khazanov'un da haklı olarak söylediği üzere, Oğuz yönetiminin merkezî gücü zayıf ve sınırlıydı.⁶⁷⁴ Oğuz Yabgusuna karşı muhalif hareketin başını çeken Selçuk Bey ve maiyetinin devletten kopuş süreci içinde bulundukları bir zamanda, yani X. yüzyılın ortasında, Yabgu Devleti'nde iktidar el değiştirmiştir. Uzun süreli bir egemenlik döneminden sonra

⁶⁷¹ A. C. S. Peacock, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu**, çev. Özkan Akpınar, İletişim Yayınları, İstanbul, 2020, s. 39.

⁶⁷² Agacanov, s. 261. Bulliet'e göre X. yüzyılda Harezm bölgesinde yaşanan şiddetli soğuklar, Selçuklu göçebe hayatını olumsuz yönde etkilemişti. Bundan dolayı onlar İran platosuna doğru göç etmeye ve yayılmaya başladılar. Konuyla ilgili bkz. Richard W. Bulliet, **Cotton, Climate and Camels in Early Islamic Iran**, Columbia University Press, New York, 2009, ss. 85, 116.

⁶⁷³ Agacanov bu göçün tam tarihinin bilinemediği, ancak X. yüzyılın sonlarına doğru gerçekleştiği kanaatindedir. Karatay ise bu olayın 955 yılında gerçekleştiğini söyler. Konuyla ilgili bkz. Agacanov, s. 262; Karatay, Hazarlar, s. 243.

⁶⁷⁴ Khazanov, Göçebe ve Dış Dünya, s. 298.

Salurlar yönetimi Barani⁶⁷⁵ boyundan gelen Ali Han'a devretmek zorunda kaldılar. Yengikent yabguları bundan sonra boylarının adını lakapları olarak taşımışlardır (Ali Han Barani, Alp Kara Barani vs. gibi).⁶⁷⁶

Ali Han'ın tam olarak hangi tarihte tahta geçtiği bilinmiyor. Reşidüddin'in derlediği Oğuz Destanı'na bakılırsa Ali Han Yengikent'te yirmi yıl hüküm sürmüştür.⁶⁷⁷ Onun döneminde Oğuz Yabgu Devleti iç karışıklarla uğraşıyordu. Bunun haberini destanî rivayetler de veriyorlar. Ebulgazi, Ali Han bahsinde şunları söylüyor: *“O zamanda Oğuz halkı, Sir suyunun iki tarafında ayağına yakın oturuyorlardı. Moğol gelip çok baskın yaptı. Ona dayanamadan en çoğu göçüp gitti. Ürgenç'e vardılar. Kalanlar Ali denen zâtı Han yaptılar”*.⁶⁷⁸ Bu kayıt bize yeni hanedanın bazı Oğuz grupları tarafından pek hoş karşılanmadığını gösteriyor. Çıkan karışıklıklardan sonra Selçukluların yanı sıra, daha önce iktidarda bulunan Salurlar, Yazırları da yanlarına alarak Mangışlak'a göçmüşlerdir.⁶⁷⁹ Burası artık hem İslam'ı kabul eden Selçuklulara hem de yeni Oğuz Yabgu hanedanına muhalif göçebe pagan Oğuzların toplandığı bir merkez halini almıştı.⁶⁸⁰

Olayların gidişatına bakılacak olursa, Ali Han ve oğlu Şah Melik, Selçukluların en başta gelen düşmanları arasında yer alıyorlardı. Nitekim Yabgu Devleti içindeki çatışmalar, Selçukluların göç ettiği Cend şehrinde de devam edecektir. Selçuklular Cend şehrine geldikten sonra çok geçmeden Yengikent'te oturan Yabgu güçleri ile karşı karşıya geldiler. Yıllık haraç veya vergi toplamak için Cend şehrine gelen Yabgu'nun temsilcileri burada halkın direnişiyle karşılaşınca, onlara Selçuklular da destek vermiş ve halkın ödediği haracın kaldırılmasını talep etmişlerdir. Selçukluların bu tutumu lehlerine olmuş gözüküyor. Zira Cend ahalisinden hatırı sayılır miktarda bir kuvvet onlara katılmıştır. Selçuklular haraç toplamak için gelen Yabgu Devleti'nin görevlisini (muhtemelen

⁶⁷⁵ Agacanov, Barani hanedan adını XI. yüzyılın sonlarına doğru Rus Yıllıkları'nda zikredilmeye başlanan Berendilerle özdeşleştirir. Yine ona göre, XIV. yüzyılda, Doğu Anadolu'da bir konfederasyon kuran Karakoyunlular da Baranilere mensuptur. Konuyla ilgili bkz. Muhsin Behrâmnejâd, **Karakoyunlular Akkoyunlular İran ve Anadolu'da Türkmen Hanedanları**, çev. Serdar Gündoğdu, Kronik Kitap, İstanbul, 2019, ss. 15, 77; Agacanov, ss. 204-205.

⁶⁷⁶ Agacanov, s. 205.

⁶⁷⁷ Togan, Oğuz Destanı Reşideddin Oğuznâmesi, s. 71.

⁶⁷⁸ Ebulgazi o dönemdeki karışıklığı bu şekilde tasvir ediyor. Onun burada baskınlarla halkın göç etmesine sebep olarak Moğolları göstermesi şüphesiz anakronik bir yargıdır. Söz konusu olaylar, açık bir şekilde o dönemki Selçuklular ve diğer Oğuz boyları ile iktidarı henüz ele geçiren yeni Yabgu hanedanı arasındaki mücadelelerle ilgilidir. Ebulgazi Bahadır Han, Şecere-i Terakime, ss. 74-75.

⁶⁷⁹ Necef ve Annaberdiyev, Hazar Ötesi Türkmenleri, ss. 138, 140.

⁶⁸⁰ Bregel, “Mangışlak”, s. 416.

Yabgu'nun atadığı Cend valisi) kovmuşlar, çok geçmeden kendilerine karşı harekete geçen Yengikent hâkimi Ali Han'ın başında bulunduğu orduyu zor da olsa mağlup etmeyi başarmışlardır. Böylelikle Cend şehrinde hâkimiyet tamamen Selçuklulara geçmiştir. Ancak onların buradaki varlıkları kısa sürecek, çok geçmeden Harezm ve Horasan'a doğru hareket edeceklerdir.⁶⁸¹

Oğuz Yabgu Devleti yönetici hanedanı ile Selçuklular arasındaki husumet, Ali Han'ın ölümünden sonra da devam etti. Barani hanedanından olduğu kesin olmakla birlikte Yabgu olup olmadığı bilinmeyen Alp Kara Barani, Karahanlı Ali Tegin ile ittifak kurup Selçuklulara saldırmıştır (1029). Bu saldırıda Selçuk Bey'in oğullarından Yusuf'un da öldürülmesi iki taraf arasındaki savaşların uzamasına sebebiyet vermiş gözüküyor. Bir yıl sonra Tuğrul ve Çağrı Beyler Alp Kara'nın kuvvetlerini mağlup ettikleri gibi amcalarının katledilmesinde başrol oynayan Alp Kara'yı da ele geçirdikten sonra öldürmüşlerdir.⁶⁸²

Ali Han'ın yerine geçen oğlu Şah Melik, Cend'den ayrılmak zorunda kalan Selçuklulara rahat vermemeye niyetli olduğunu çok kısa bir sürede belli etmiştir. Beyhakî'nin Selçukluların büyük düşmanı olarak tavsif ettiği bu kişi, Cend şehrinden hareket ederek Selçuklulara bağlı Türkmenlere saldırmıştır (1034). Mağlup olan Türkmenlerin bu olaydan sonra Harezm'e sığındıklarını görüyoruz. Ancak Selçuklular burada da güvende değillerdi. Kendilerini kabul eden Harezmşah hâkimi Harun'un ani ölümü ve Şah Melik tehdidi, onları Horasan'a doğru göç etmeye mecbur bırakmıştır.⁶⁸³

Harezm'in sığınmacıları kabulü, buraya bir sefer düzenlemek ve ele geçirmek için bahane arayan Şah Melik'e istediği fırsatı vermiş gözüküyor. Harezm sarayındaki destekçilerinin teşvikiyle harekete geçen Şah Melik, nihayet 1041 yılı baharında Harezm yöneticisi İsmail'i bozguna uğratarak çoktandır hedefinde olan bu ülkeyi ele geçirdi.⁶⁸⁴

⁶⁸¹ Agacanov, ss. 263-265; Pritsak, "Oğuz Yabgu Devletinin Yıkılışı", s. 99.

⁶⁸² İbnü'l Esir, İslam Tarihi IX, s. 364; Turan, s. 93.

⁶⁸³ Ebu'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin-i Beyhakî, **Târîh-i Beyhakî**, Ter. Necati Lügal, Haz. Hicabi Kırılanc, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2019, ss. 412, 649, 654-655. İbnü'l Esir'e göre Harezmşah Harun, Selçukluları ülkesine kabul etmekle birlikte 1034'teki saldırıda Şah Melik'le birlikte hareket etmiştir. Kaynak yazarı bu şekilde düşünse de, Harun'un kendi topraklarında gözü olan Şah Melik'le Selçuklulara karşı bir ittifak kurması akla yatkın gözüküyor. Zira o, Gazne üzerine düzenleyeceği seferde Selçuklulardan alacağı yardımı hesaba katmış olmalıdır. Bkz. İbnü'l Esir, İslam Tarihi IX, s. 364.

⁶⁸⁴ İbnü'l Esir'e göre, Şah Melik'in Harezm'e saldırmasını Gazneli Sultanı Mesud istemiştir. Ancak daha sonra Şah Melik'in Gazne topraklarını ele geçirme arzusuna bakılırsa bunun asıl sebep olması zor

Böylece Selçuklular için kuzey yolu tamamen kapanmış oldu. Bu arada Şah Melik'in hedefinde bu kez iç çekişmeler ve Selçuklularla yapılan mücadelelerden sonra iyice zayıflamış halde bulunan Gazneli Devleti vardı. Beyhakî'ye göre o, bu devleti ele geçirmek isterken Selçuklular tarafından mağlup edilmiş ve öldürülmüştür.⁶⁸⁵ Bununla birlikte Selçukluları idare eden Tuğrul ve Çağrı beylerin, henüz Şah Melik harekete geçmeden onun işini bitirmeyi kafalarına koydukları anlaşılıyor. İbnü'l Esir'de geçen habere göre Tuğrul Bey, Harezm üzerine sefere çıkarak burayı ele geçirdi. Şah Melik ise önce Dihistan'a sonra da sırasıyla Tabes, Kirmân, et-Tîz ve Mekran'a kaçtı. Ancak onun bu firari hali, Tuğrul Bey'in amcasının oğlu ve İbrahim Yınal'ın kardeşi olan Ertaş tarafından yakalanmasıyla son bulmuştur.⁶⁸⁶ Böylece Selçukluları uzun yıllar uğraştıran Şah Melik meselesi de kapanmış oldu.

Son olarak kimi araştırmacılar Şah Melik ve babası Ali Han'ın etnik mensubiyeti ve yabguluk makamında bulunup bulunmadıkları konusunda bazı iddialar ortaya atmışlardır. Bunlardan Peacock, Şah Melik'in Oğuz yabguları hanedanından geldiği bilgisini öne süren kaynaklar olarak Reşidüddin ve Ebulgazi'nin eserlerine dikkat çeker. Özellikle Reşidüddin'in, Şah Melik'i Ali Han'ın oğlu olarak göstermesini geleneği bozmama ve geçmişten miras kalan belirsizlikleri ortadan kaldırma adına sonradan yapılan bir müdahale olarak değerlendirir. Dolayısıyla Cend'li Şah Melik'in Oğuz Yabgularıyla ilişkilendirilmesi tarihi bir gerçek olarak kabul edilemez.⁶⁸⁷ Ancak burada Peacock'un Beyhakî ve İbnü'l Esir'deki Ali Han ve oğlu Şah Melik'le ilgili net bilgileri dikkate almadığı kanaatindeyiz. Yukarıda da bahsedildiği üzere dönemin kaynakları Şah Melik'i çok net bir biçimde Ali Han'ın oğlu olarak kaydediyorlar. Ayrıca onun Cend'de hüküm sürmesi de Oğuz Yabgu sülalesi dışından olduğuna bir kanıt olarak düşünülmemeli. Muhtemelen XI. yüzyılın ortalarına doğru başkent Yengikent kuzeyden gelen Kıpçaklara kaptırılmıştı. Bundan dolayı artık son günlerini yaşayan Oğuz Yabgu

gözüküyor. Asıl sebep, yukarıda da söylediğimiz gibi Selçukluları himaye meselesiydi. İbnü'l Esir, İslâm Tarihi IX, s. 386.

⁶⁸⁵ Beyhakî, ss. 656-658.

⁶⁸⁶ İbnü'l Esir, İslâm Tarihi IX, ss. 386-387. Klyashorniy'a göre Tuğrul, Sirderya Yabgu Devleti'ne karşı bu mücadelesinde Karlukların da desteğini almıştı. O, bu siyasî yapı içindeki Oğuzların eski yurtlarından ayrılarak İtil boyundaki bozkırlara gittiklerini söyler. Bkz. Sergey G. Klyashorniy, **Kadim Avrasya'nın Bozkır İmparatorlukları**, çev. Kolektif, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2018, s. 184.

⁶⁸⁷ Peacock, Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu, s. 29.

hanedanı Cend'te tutunmaya çalışıyordu. Selçuk Bey'in Yabgu ile ters düştükten sonra başkentte barınamayıp Cend'e gitmesiyle benzer bir durum ortaya çıkmış gözüküyor.

Sümer de Peacock'la benzer görüşleri paylaşır. O, dönemin kaynaklarında Ali Han oğlu Şah Melik'in hiçbir şekilde “yabgu” veya “beygu/baygu” unvanıyla anılmadığı, başkent Yengikent'te hiç oturmadığı, dolayısıyla Oğuz asıllı olması konusunun da şüpheli olduğu görüşündedir. Sümer'e göre Şah Melik, ya Kıpçak asıllı bir bey ya da Karahanlılara bağlı bir emirdir.⁶⁸⁸ Biraz önce de bahsettiğimiz gibi Şah Melik, Oğuz Yabgusu olduğuna şüphe duyulmayan Ali Han'ın oğluydu ve el-Barani nisbesini taşıyordu. Bu konuda Pritsak'ın görüşleri dikkat çekicidir. Ona göre Şah Melik müşterek hükümdardı ve babası ile birlikte devleti ortaklaşa yönetiyorlardı.⁶⁸⁹ Bu onu çok net bir şekilde Oğuz yabgusu yapar. Babasının ölümü ile birlikte yönetimi tek başına ele alacaktır. Zira Oğuz destanî rivayetlerinde babası Ali Han, Bügdüz ilinden Kuzıcı'ya oğlunu emanet ederek onun Oğuz halkını tanınması ve onların içinde büyümesi gerektiğini öğütler. Ayrıca o, devletin bir tarafında kendisinin oturacağını diğer tarafında da oğlu Şah Melik'le kendisinin bulunması lazım geldiğini söyler. Oğuz destanı burada açık bir şekilde Pritsak'ın bahsettiği müşterek, ortak hükümdarlığı doğrular bir bilgi veriyor. Görüldüğü üzere kaynaklar, Peacock ve Sümer'in şüphelerinin aksine, onun Yabgu Devleti'nin yöneticisi olduğu konusunda tereddüde yer bırakmayan bilgiler sunuyorlar.

Şah Melik'in Oğuz yabgusu olup olmadığından başka, kökenleri de tartışma konusu edilmiştir. Sümer, onun Oğuz boylarından herhangi birine mensup olmaktan çok Kıpçak olma ihtimali üzerinde durur. O, Şah Melik'in babasının Han unvanını kullanmasına işaret ederek, Oğuzlarda bu unvanın kullanılmadığına dikkat çeker.⁶⁹⁰ Sümer bu düşüncesinde kısmen haklı gözüküyor. Baranilerin Oğuz boyları arasında yer almadığı çok iyi biliniyor. Buna karşın doğrudan bir Kıpçak boyu olmadıklarını da biliyoruz. Daha önce de bahsettiğimiz üzere Kıpçaklar, Oğuz Yabgu Devleti'ne karşı Selçuklularla ittifak kurmuşlardı. Dolayısıyla Yengikent'in son yabgularının Kıpçak olma durumları ihtimal dışı kalıyor. Onları bölgede bulunan başka bir Türk boyu olarak görmek daha kabul edilebilir bir görüştür.⁶⁹¹

⁶⁸⁸ Sümer, Oğuzlar, s. 86.

⁶⁸⁹ Pritsak, “Oğuz Yabgu Devletinin Yıkılışı”, s. 100.

⁶⁹⁰ Sümer, Oğuzlar, s. 86.

⁶⁹¹ Bu konuda Agacanov'un Barani ~ Berendi teklifi dikkate değer duruyor. Bkz. Agacanov, ss. 204-205.

Son olarak Togan'ın da Barani Hanedanı'nın kökenlerine dair bazı çıkarımlarda bulunduğunu söyleyelim. O, Şah Melik ve babasının aslında Kanglılara bağlı Beren (Berenli, Berendi) uruğundan olduklarını, bunların daha sonra XI. yüzyılda Ukrayna Kıpçaklarının bir kısmını oluşturduklarını söyler.⁶⁹² Togan da tıpkı Agacanov gibi Baranileri, Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlarda Kıpçaklara karşı Kiev knezleriyle birlikte hareket eden Berendilerle ilgili görüyor.⁶⁹³

Yengikent'teki Oğuz siyasî yapısının hangi tarihte son bulduğu kesin olarak bilinmiyor. Bu hadise Şah Melik'in Selçuklular tarafından ele geçirildiği XI. yüzyılın ortalarında bir zamanda olmalıdır. Verilen tarih Kıpçak boylar birliğinin doğudan gelerek kendilerine katılan yeni kavimlerle (Kun göçü) güçlendiği bir döneme denk geliyordu. Dolayısıyla Oğuz Yabgu Devleti'nin yıkılmasında Oğuzlar arasındaki iç mücadelelerin yanı sıra kuzeyden gelen Kıpçak baskısı ve saldırılarının da etkisi vardı.⁶⁹⁴ Özellikle Golden ve Pritsak, Hazar'ın düşmesiyle kendilerine batı yolu açılan Kıpçakların rolüne vurgu yaparlar. İkincil sebep olarak da X. yüzyılın sonlarında doğru vuku bulan Selçukluların devletten kopuşu ve buna bağlı olarak başlayan iç karışıklıklara dikkat çekerler.⁶⁹⁵ Kıpçaklar yalnızca Yabgu Devleti'ne ait bölgeleri ele geçirmekle kalmıyor, aynı zamanda yabguların hasımları olan Selçuklularla temas kuruyorlardı. Agacanov'a göre Selçuklular, Şah Melik'in mağlup edilmesi ve ortadan kaldırılmasında Kıpçak liderlerinden biri ile ittifak akdetmişlerdi. Nitekim bu kişi daha sonra Ürgenç'e gelecek ve Çağrı Bey'e iltihak edecektir.⁶⁹⁶ Bu dönemde Yengikent ve Cend'in yanı sıra, Harezm de Kıpçaklar (Küçet ve Çuğrak boyları) tarafından işgal edilen bölgelerden başında geliyordu. Bosworth, onların Harezmşah Altuntaş tarafından sınır muhafızı olarak hizmete alındıklarını söyler.⁶⁹⁷ Böylece Harezm'deki Oğuz varlığı yerini Yabgu Devleti'nin kuzeyli komşuları olan Kıpçak-Kanglılara bırakmıştır.

⁶⁹² Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s. 497.

⁶⁹³ Berendilerin, Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlarda Rus knezlerinin hizmetinde bulunan bir topluluk olarak, Torklarla (Uzlar) birlikte Kıpçaklara karşı savaştıkları biliniyor. Konuyla ilgili bkz. Yücel, s. 414. Berendi ~ Uz bağlantısı için bkz. Golubovskiy, s. 432.

⁶⁹⁴ Roslyakov, s. 71.

⁶⁹⁵ Golden, "Oğuzların Göçleri", ss. 96-97; Pritsak, "Oğuz Yabgu Devletinin Yıkılışı", s. 99.

⁶⁹⁶ Ali El-Hüseynî, *Ahbâr üd-Devlet is-Selçukiyye*, çev. Necati Lügal, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999, s. 19; Agacanov, s. 317; Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s. 230.

⁶⁹⁷ Beyhakî, s. 651; Bosworth, *The Ghaznavids*, s. 238.

Ortaya konan tüm bu görüşlerden farklı olarak Gumilëv, Oğuz Yabgu Devleti'nin parçalanmasındaki en büyük etkenin, X. yüzyılda şimdiki Kazak bozkırlarını vuran kuraklık olduğunu söyler. Oğuzların atlarını ve sürülerini besleyecek meraların kuraklıktan etkilenmesi ve otlak alanların kuzeye kayması nedeniyle bu bölgedeki insanlar başka yerler aramak zorunda kalmışlardır. O, söz konusu bu iklim olayı yüzünden Oğuzlardan bir kolun çok geçmeden Amuderya'nın yukarı akımlarına, yine onlardan bir diğer kolun da Kiev knezlerine bağlılık göstermek üzere Volın taraflarına gittiklerini yazar.⁶⁹⁸ Oğuz siyasi yapısının çözülüşünü sadece kuraklığa bağlarken, o dönem kuzeyden gelen Kıpçak baskısını da göz ardı etmemek gerekiyor. Zira Oğuzların boşalttığı bölgeleri (Sirderya-Aral havası) bir süre sonra Kıpçakların doldurduklarını çok iyi biliyoruz.

Toparlayacak olursak, takriben iki yüzyıl boyunca Aral bozkırlarında hüküm süren Oğuz Yabgu Devleti XI. yüzyılın ilk yarısında ortadan kalkmıştı. Bu yapının çekirdeğini oluşturan Oğuzların bir kısmı Selçuklulara katıldılar. Kalanlardan bir grup, özellikle Yazırların başını çektiği Oğuzlar, Mangışlak Yarımadası-Üst Yurt Platosu civarlarına göç ederlerken İslam'a girmekte direnen önemli bir kitle de önce Hazar'ın yıkılmasıyla İtil boylarına doğru ilerlemeye başlamış, daha sonra da Kun göçünün (veya Kıpçak baskısıyla) etkisiyle Doğu Avrupa ve Balkanlara kadar ilerlemişlerdir.

⁶⁹⁸ Gumilëv, Hazar Çevresinde Bin Yıl, ss. 284-285.

III. KIPÇAK ETNİK OLUŞUMU

1. Kıpçak Adı

1.1. Kıpçak Adı ve Kaynaklarda Belirşi

Kıpçak adının kaynaklarda en erken ne zaman geçtiğine dair bazı görüşler ileri sürülmüştür. Bunlardan ilki Milat öncesi bir zamana işaret eden Bernştam'ın görüşüdür. O, bu konuda MÖ. II. yüzyılda *Shih-chi* (Tarih Notları) adıyla bir eser vücuda getiren Çinli vakanüvis Shih-ma Ch'ien'e dikkat çeker. Shih-chi'de Hun şanyüsü Mao-tun'un kuzeyde sefer düzenlediği ve egemenlik altına aldığı halklar arasında Kırgızlar, Tinglingler ve Hsing-li halkı Yüi-shelerin (Ch'ü-she) adları verilir. Bernştam, Karlgren'in de bu görüşü paylaştığına dikkat çekerek, Hun egemenliğine giren bu halklardan *Ch'ü-shelerin* adında Kıpçak etnonimini görür.⁶⁹⁹ Onun bu fikrine Karlgren dışında Potapov da destek çıkararak, Ch'ü-she adı ile Kıpçakların tarih sahnesinde göründüklerini düşüncesindedir.⁷⁰⁰ Kumekov bu eşitliğe ihtiyatla yaklaşır; ancak yine de kabul etme eğilimindedir.⁷⁰¹

Bu özdeşleştirme denemesi kimi araştırmacılar tarafından inandırıcılıktan uzak ve temelsiz bulunmuştur. Bunlardan Klyaştorniy, Bernştam'ın yukarıda bahsettiğimiz Ch'ü-she~Kıpçak eşitliği teklifini fonetik açıdan uygun bulmaz.⁷⁰² Dobrodomov, ortaya konan bu hipotezin Kıpçak etnonim adıyla kısmî bir benzerlik taşıdığını ve Kıpçak adının ortaya çıkış kronolojisine de uymadığını söyleyerek itirazlarını dile getirir.⁷⁰³ Golden ise söz konusu özdeşleştirmenin tamamen imkânsız olmamakla birlikte dilbilimsel bir esnekliğe sahip olduğu görüşündedir. Yine onun bildirdiğine göre Pulleyblank, Ch'ü-she adını *khiwat-žiek* ve *k^hut-žia^h* olarak yeniden okumuş ve Kıpçak yerine İskit'e ulaşmıştır. Golden bu öneriyi tamamen imkânsız bulmaz, ancak yine de Kıpçak adına ulaşmak için yapılan bir esnetme olduğu düşüncesindedir.⁷⁰⁴

⁶⁹⁹ A. N. Bernştam, "Drevneyšye Tyurkskiye elementy v etnogeneze Sredney azii", *SE*, No: 6-7, 1947, s. 154.

⁷⁰⁰ Leonid P. Potapov, *Altaylılar Etnik Yapıları ve Kültürel Varlıkları*, çev. Atilla Bağcı, TKAE Yayınları, Ankara, 2014, ss. 39-40.

⁷⁰¹ Kumekov, Kimek Devleti, s. 44.

⁷⁰² S. G. Klyaştorniy, "Kıpçaki v runičeskih pamyatnikah", *Turcologica*, 1986, s. 162.

⁷⁰³ I. G. Dobrodomov, "O polovetskikh etnonimakh v drevnerusskoi literatüre", *Tyurkologičeskiy sbornik*, 1975, s. 111.

⁷⁰⁴ Peter B. Golden, "The Shaping of the Cuman-Qipchaqs and Their World", *Il Codice Cumano e il Suo Mondo, Atti del Colloquio Internazionale Venezia*, 6-7 Dicembre 2002, A cura di F. Schmieder and P. Schreiner, Rome: Edizioni di Storia e Letteratura, s.14.

Kıpçak adını ve buna bağlı olarak onların varlığını çok erken dönemlere götürenlerden biri de Kırzioğlu'dur. O, Gürcü kaynağı Kartlis Chovreba'da geçen şu kaydı temel alır: “İskender, Kür nehri boyunca yerleşmiş ve bizce iptidai Türkler ve Kıpçak denilen korkunç surette barbar milletler gördü. Kendisi buna çok hayret etti, çünkü onların hal ve hareketi başka hiçbir millette yoktu.”⁷⁰⁵ Kırzioğlu, İskender'in söz konusu seferinin M.Ö. 356-323 tarihleri arasında gerçekleştirdiğini ve bu sefer sırasında Kür Nehri boylarında Buntürk ve Kıpçaklara rastladığını söyler.⁷⁰⁶ Ancak o burada kaynağın verdiği anakronik bilgiyi esas almış gözüküyor. Kaynak yazarının, Kıpçakların Gürcü Krallığı topraklarında etkili olduğu bir dönemde (XII-XII. yüzyıllar) yıllığını kaleme almış olması, İskender'in bu hayali seferinde asıl özne olarak Kıpçakları merkeze koymasına neden olmuştur. Ancak ne o dönemde Kıpçaklar bir etnonim olarak mevcuttu ne de İskender bu bölgeye bir sefer düzenlemişti. Dolayısıyla Kıpçak adının Milat öncesi bir dönemde kayıtlara geçmesi durumu şimdilik mümkün gözüküyor.

Bu adın ilk kez kaydedildiği zamanı daha geç bir dönemde aramak gerekiyor. Şu an için Türklere ait yazıtların ve İslam kaynaklarının asıl başvuru kaynakları konumunda bulunduklarını söylemek mümkündür. Nitekim Klyashtorniy da Kıpçak adına dair araştırmasında yazıtlarda geçen etnik adları temel alarak bazı fikirler ileri sürmüştür. Klyashtorniy, 1909 yılında, Moğolistan'da Ramstedt tarafından keşfedilen Moyan Çor/Şine Usu Yazıtı'nda (759) Kıpçak adının ilk kez zikredildiğini söyler: “*Türk-Kıpçaklar (üzerimizde) elli yıl hâkimiyet kurdukları zaman...*”⁷⁰⁷ O, Ramstedt'in “Türk-Kıpçaklar” şeklindeki okuyuşunu “Türkler ve Kıpçaklar” olarak düzelttikten sonra, tarihi kaynaklarda Türkler ve Kıpçakların Uygurlar üzerinde kurdukları hâkimiyetin kaynaklarca desteklenmediğini, ancak bu tahakküm döneminin Türk Kağanlığı'na ait yazıtlarda (Tonyukuk Yazıtı) kaydedildiğini söyler. Klyashtorniy, burada doğrudan Kıpçak adı yerine şifreli bir biçimde Sir adının yer aldığını iddia eder.⁷⁰⁸

Onun hem Şine Usu Yazıtı'nda geçen “Türkler ve Kıpçaklar” okuması hem de Tonyukuk Yazıtı'ndaki Sirleri Kıpçaklarla özdeşleştirmesi, kimi araştırmacılar tarafından

⁷⁰⁵ M. F. Brosset, **Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)**, çev. Hrant D. Andreasyan, Haz. Erdoğan Merçil, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2003, s.16.

⁷⁰⁶ Kırzioğlu, s.21.

⁷⁰⁷ Klyashtorniy ve Sultanov, s. 127. Klyashtorniy dışında Malov ve Aydarov da *Türk Kıpçak* biçiminde okuma yaparlar. Bkz. Berta, Sözcükleri İyi Dinleyin, s. 274.

⁷⁰⁸ Klyashtorniy ve Sultanov, ss. 128-129.

kabul görmemiştir. Öncelikle, yazıttaki okumaya bazı itirazlar olduğunu söyleyelim. Aydın’a göre, Şine Usu’nun kuzey yüzündeki “*tür[ük kaga]n çak elig yıl olormış*” cümlesinde bulunan *çak* sözü bazı araştırmacılar tarafından Kıpçak olarak yorumlanmıştır. O, bunun doğru olamayacağını söyleyerek cümleyi şu şekilde yeniden yapılandırır: “*Kök Türk kağanının (yönetimi) zamanında elli yıl hüküm sürmüş*”.⁷⁰⁹ Aydın’ın yaptığı okuma şeklinin benzerini Berta da yapar: “*türk kağan çak*”.⁷¹⁰ Klyāstornıy tarafından ileri sürülen Sir ~ Kıpçak eşitliği konusuna geldiğimizde de durum farklı değildir. Golden, Kıpçakları Sir adıyla Türk Kağanlığı’na bağlayan başka bir Türk kaynağının bulunmadığını söyler.⁷¹¹ Klyāstornıy tarafından ortaya atılan Kıpçakların Sir adıyla II. Türk Kağanlığı’nda iktidarı paylaşması durumu (VII. yüzyılın sonu ve VIII. yüzyılın ilk yarısı) pek olası gözüküyor. Kıpçakların VII. yüzyıl gibi erken bir tarihte henüz bir etnos olarak tarih sahnesine çıkmadıklarını, asıl yurtları olan İrtiş-Ural arasındaki sahanın epey bir doğusunda yer alan Moğolistan düzlüklerinde, onlara ait herhangi bir ize rastlanılmadığını dikkate almak gerekiyor.

Ahincanov, Kıpçak adının ilk olarak ne zaman geçtiği sorusunda Çin kaynaklarında geçen bir kayda dikkat çeker. O, Çinli Türkolog Ch’en Chunmien’in, *Pei-shi* (659’da yazıldı) adlı kaynakta Altayların batısına yaşayan (VIII. yüzyılda) ve Tiele boyları arasında listelenen *Kebisiyi*, Kıpçakla eşitlediğini söyler. Chunmien, Kebisi adının Kıpçak kelimesinin Çince varyantı olduğunu iddia etmiş ve bu adın sonunda yer alan *si* hiyeroglifinin Kanton lehçesinde *sik* olarak okunduğunu söyleyerek, Kebisi(k) ~ Kıpçak şeklinde bir yeniden yapılandırmaya gitmiştir. Ahincanov, Kang Devleti’nin kuzeyindeki topraklarda yaşadığı bilinen Kebisileri⁷¹² coğrafi denkliği de göz önünde bulundurarak Kıpçak olarak görür ve Chunmien’i onaylar.⁷¹³

⁷⁰⁹ Aydın, Uygur Yazıtları, ss. 49, 52.

⁷¹⁰ Berta, Sözlerimi İyi Dinleyin, s. 274.

⁷¹¹ Golden, Türk Halkları Tarihine Giriş, s. 225.

⁷¹² Çin kaynağı Pei-shi’nin Kang Devleti’nin kuzeyinde yer alan Tiele boyları listesinde yer alan diğer topluluklar şunlardır: Hodo, He-tse, Bahu, Biçan, Çui-hay, Ho-tso, Suba, Yemo, Hoda. Ahincanov, s. 65.

⁷¹³ Ahincanov, ss. 65-66. Kebisi adının *Xo-pi-shi* biçimiyle, Sirderya ve Semerkand’ın kuzeyinde yaşayan bir Tiele boyu olduğu ve Kıpçakları temsil ettiğine dair görüşler için bkz. Cihan Yalvar, **The Origin of the Kipchak Turks and Early Historical Periods**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Yeditepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2018, s. 35; Ahmet Taşağıl, “The Tribal System of the Turk Khaganate”, **Chronica**, 7-8, 2007, s. 243. Golden, Kıpçak adına dair bu türden bir yeniden yapılandırmayı sorunlu bulur. Golden, “The Shaping of the Cuman-Qipchaqs”, ss. 14-15.

Görüldüğü üzere Kıpçak adı bazı araştırmacılar tarafından çok farklı kaynaklarda aranmıştır. Ancak bugün gelinen noktada üzerinde uzlaşılan tek bir kaynak olmasa da, Kıpçak adının ilk kez ve net bir şekilde geçtiği yerin, İbni Hurdadbih'in (IX. yüzyıl) *Kitabü'l Mesâlik ve'l Memâlik* adlı eseri olduğu yönünde genel bir eğilimin olduğunu söyleyelim. Kıpçaklar burada İbn Hurdadbih'in Türk illerini zikrettiği bölümde anılırlar: “Türklerin ülkeleri şunlardır: Tokuz Oğuzlar, bunların ülkesi Türk ülkelerinin en genişidir. Çin ve Tibet'e, Harluhlara, Kimaklara, Oğuzlara, el-Cifre (Çağrı olması muhtemeldir), Peçeneklere, Türkişlere, Ezgişlere, Kıpçaklara, Kırgızlara komşudurlar.”⁷¹⁴ Ortaçağ'da Kıpçak adının bilinen şekliyle geçtiği ilk kaynak bu eserdir.

İbn Hurdadbih dışındaki diğer İslam kaynakları, Kıpçak adını onun kullandığı biçime yakın olarak kayda geçirmişlerdir: İbnü'l-Fakîh el-Hemedânî'de *Hifcâh*, Yâkût'ta *Hifşâk*, Hudûdü'l-Âlem'de *Hifcâh*, Gerdîzî'de *Kifcâk*, Beyhâkî'de *Hifcâh*, Kaşgarlı'da *Kifcâk*, Muhammed-i Avfi'de *Hifcâk*, Fahreddin Mübarekşah'ta *Hifcâk*, İbni Sa'id el-Mağribî ve Ebu'l-Fidâ'da ise adları *Hifşâh* ve *Kifcâk* şekillerinde yazılmıştır.⁷¹⁵

Doğu Asya kaynaklarında da Kıpçak adının farklı okunuş şekilleri bulunur. Moğol kaynaklarında onlar *Kibça'ut* olarak yer alırlar.⁷¹⁶ Cengiz Han'ın Kitan kökenli müşaviri olan ve ona Batı Asya seferinde eşlik eden Ye-lu Ch'u Ts'ai, Kıpçaklardan ilk kez bahseden Çinli yazardır. Onun notlarında Kıpçaklar *K'o-fu-ch'a* olarak kaydedilirler. Bundan başka diğer Çin kaynaklarında da çeşitli yazılış biçimlerinin bulunduğunu biliyoruz. *Yü'an Ch'ao Pi Shi*'de Kıpçak adı *Kibcha* biçiminde yazılırken, *Yü'an Shih*'de *Kin-ch'a* olarak geçer.⁷¹⁷ Son olarak Gürcü ve Ermeni kaynaklarında da bu adın farklı şekillerde adlandırılıp kayıtlara geçtiğini görüyoruz. Gürcü kaynağı *Kartlis Chovreba*'da *Kivçaki*,⁷¹⁸ Ermeni kaynağı *Genceli Kirakos*'ta ise *Xbsax* olarak zikredilmişlerdir.⁷¹⁹

⁷¹⁴ Şeşen, s.186.

⁷¹⁵ Peter B. Golden, “Qipčaq”, *Turcology and Linguistics Éva Ágnes Csató Festschrift*, Ed. N. Demir, B. Karakoç, A. Menz, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2014, ss. 186-189.

⁷¹⁶ *Moğolların Gizli Tarihi*, Terc. Ahmet Temir, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1995, s. 198.

⁷¹⁷ Emil Bretschneider, *Mediaeval Researches from Eastern Asiatic Sources*, Vol: II., Kegan Paul, Trench, Trübner & Co. Ltd, London, 1888, s. 72; I. N. Berezin, “Pervoe naşestvie mongolov na Rossiïu”, *Zhurnal Ministerstva Narodnogo Prosveshcheniia*, 79, 1853, s. 18.

⁷¹⁸ *Kartlis Tskhovreba A History of Georgia*, Trans. Dmitri Gamq'relidze, Ed. Roin Metreveli and Stephen Jones, Artanuji Publishing, Tbilisi, 2014, s. 396.

⁷¹⁹ Golden, “Qipčaq”, ss. 189-190.

Batıya ait kaynaklara bakıldığında Kıpçak adı yerine daha çok Kuman adı ve türevlerinin tercih edildiğini görüyoruz. Öncelikle Rus kaynakları diğerlerinden farklı olarak Kuman yerine *Polovtsı* adını kullanmışlardır.⁷²⁰ Kononov'a göre Ruslar, Kumanların asıl adlarını biliyorlardı. Ancak bunun yerine onların asıl adlarının Rusçadaki karşılığı olan *Polovtsı/Polovets*'i tercih etmişlerdir.⁷²¹ Kuman adı, Bizans kaynaklarında *Kumanos-Kumanoi* biçimlerinde yazılırken, Latin kaynaklarında *Cunus/Cuni* (çoğul biçimi), *Cumanus*, *Comani* ve *Cumani* olarak kaydedilir.⁷²² İtalyan kroniklerinde de Kuman adının türevlerine rastlanır: *Comani*, *Communi*, *Chumani* ve *Humani*.⁷²³ Frank kaynaklarına ise şu biçimlerde yansımıştır: *Comains*, *Commains*, *Comain*.⁷²⁴

Bu etnik adın diğer batı kaynaklarındaki yazılış biçimi bilinenden farklı bir görüntüdedir. Lehçe yazılan Anonim Gallus Kroniği'nde (*Gesta Principum Polonorum*) Kuman adı *Plaucis et Pincinaticis* şeklinde, Peçeneklerle birlikte anılır. Çek dilinde de buna benzer biçimde *Plawci* yazımı görülür. Bir diğer Leh kaynağı *Annales Cracoviensis*'te ise *Plaucorum sive Cumanorum*, şeklinde *Plauci* ve Kuman adlarının birlikte kullanıldığı görülür.⁷²⁵ Macar kaynaklarında ise *Palócz* (Slovakçadan Macarcaya geçen biçimiyle) ve *Kun/Kún* olarak, iki biçimde kaydedilirler.⁷²⁶

Son olarak Alman kaynaklarında bu adın birbirinden çok az farklarla ayrılan yazılış biçimlerinin bulunduğunu söyleyelim. Bremenli Adam'ın *Gesta Hammaburgensis*'inde Kuman adı *Pallidi* şeklinde geçer.⁷²⁷ Otto von Freising'in *Gesta*

⁷²⁰ **The Russian Primary Chronicle Laurentian Text**, Trans. and Ed. Samuel H. Cross and Olgerd P. Sherbowitz-Wetzor, The Mediaeval Academy of America, Cambridge, Massachusetts, 1953, s. 58. *Polovets* adı sonraları yayıldığı coğrafyada az da olsa anlam değişikliğine uğrayacaktır. Gumilëv'a göre bu sözcük, XIV. yüzyılda, asıl anlamının dışında İtil boylarında yaşayan Moğollara karşı durması için görevlendirilen bütün Karadeniz bozkırları sakinlerine teşmil edilmiştir. Gumilëv, yabancı yazarlardan alıntıyla, Rusların Müslüman göçebeleri tanımlamak için 1630 yılına kadar *Polovets* adını kullandıkları notunu düşer. Bkz. Gumilëv, *Hazar Çevresinde Bin Yıl*, ss. 291-292.

⁷²¹ A. N. Kononov, "Kıpçak, Kuman, Kumuk Kavim Adlarının Etimolojisi Üzerine", çev. Mustafa Uğurlu, **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**, Sayı: 10, 2000, s. 519.

⁷²² Gyula Németh, "Die Volksnamen quman und qün", **Körösi Csoma-Archivum**, Vol: 3, 1940, s. 98; Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s. 225; Róna-Tas and Berta, *West Old Turkic*, s. 641.

⁷²³ Gy. Györffy, "A Kun és koman népnév eredetének kérdése", **Antiquitas Hungarica**, Vol: II, 1948, s. 161.

⁷²⁴ Györffy, s. 161.

⁷²⁵ **Gesta principum Polonorum The Deeds of the Princes of the Poles**, Trans. Paul W. Knoll and Frank Schaer, Central European University Press, Budapest, 2003, s. 44; Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s. 225; Georgius H. Pertz, **Annales Poloniae**, Impensis Bibliopolii Hahniani, Hannoverae, 1866, s. 38.

⁷²⁶ Marquart, s. 29; Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s. 225; Györffy, s. 161.

⁷²⁷ Adam von Bremen, **Gesta Hammaburgensis Ecclesiae Pontificum**, Impensis Bibliopolii Hahniani, Hannoverae, 1876, s. 193.

Frederici adlı eserinde *Falon* adıyla, tıpkı Anonim Gallus Kroniği'nde olduğu gibi, Peçeneklerle birlikte zikredilirler: *Pecenatorum et Falonum*.⁷²⁸ Fransisken misyoneri olup XIII. yüzyılda Mengü Han'ın sarayına bir ziyaret gerçekleştiren Ruysbroeckli Willem, yolu üzerinde karşılaştığı Kuman ülkesine *Valania* demiş, Kumanlardan da *Valan* olarak bahsetmiştir.⁷²⁹ Bir diğer Alman kaynağı olan Gottfried von Viterbo'nun *Chronicon* 'unda ise Romanize edilmiş olarak *Phalagi* biçimini görürüz.⁷³⁰ Kuman adının Alman kaynaklarında bir diğer yazılış şekli de, özellikle Orta Aşağı Almanca'da rastlanan *Valewen*, *Valwen*'dir. Bu son biçim Alman Orta Çağ mektup koleksiyonu *Codex Udalrici*'de de geçer: *Valwen*.⁷³¹ Kuman adı Henricus'un *Chronicon Lyvoniae*'sinde, bu yazılış biçimi Latinize edilerek *Valvi* şeklinde kaydedilmiştir.⁷³²

1.2. Kıpçak ve Kuman Adlarının Etimolojisi

Kıpçak adının etimolojisi ve hangi anlamı ifade ettiği konusunda, hem tarihçiler hem de dilbilimciler çeşitli görüşler ileri sürmüşlerdir. Kıpçak'ı sıfat olarak gören ve karakter bildiren budun adları kategorisine yerleştiren Németh, Hakasçanın Sagay ağzında bu sözcüğün 'hiddetli, aniden kızan' anlamlarını verdiğini söyler.⁷³³ Klyāstornıy da bu sözcüğün kökenine dair sıfat anlamına dikkat çeker. Daha önce de bahsettiğimiz üzere o, Uygur Yazıtları'ndaki Sir etnonimini Kıpçaklar olarak görmüştü. Buradan hareket ederek Sirlerin Uygurlar ve Çinliler tarafından kitleler halinde imha edildiğini, bu olayların doğal bir yansımasının semantik alanda, yani yeni boy adının anlamsal içeriğinde görüldüğü düşüncesindedir. Dolayısıyla Eski Türk Yazıtları'nda Kıpçak-Kıpçak adının 'talihsiz, şanssız, bedbaht' anlamlarına gelmesi geçmişteki bu olayların bir hatırasıdır. Nitekim Klyāstornıy bu ad değişikliğinin, Türk ve Moğol geleneğinde çok iyi

⁷²⁸ *Ottonis et Rahewini Gesta Frederici I. Imp.*, Ed. Otto Georg Waitz, Impensis Bibliopolii Hahniani, Hannoverae, 1884, s. 49.

⁷²⁹ William W. Rockhill, *The Journey of William of Rubruck to the Eastern Parts of the World 1253-55*, The Hakluyt Society, London, 2010, s. 93.

⁷³⁰ *Germanicorum Scriptorum*, Ed. Joannes Pistorius and Burkhard G. Struve, Sumptibus Joannis Conradi Peezii, Ratisbonae, 1726, s. 320.

⁷³¹ Bu mektup koleksiyonunda Kumanlar için Valwen'in yanında bir de *Flavos* adlandırması yapılmıştır. Bkz. Györffy, s. 162.

⁷³² Marquart, s. 174.

⁷³³ Németh, Yurt Tutan Macarlığın Oluşumu, s. 144; Golden, Türk Halkları Tarihine Giriş, s. 225.

bilinen kötü ruhların gazabı ve öfkesinden korunma amacıyla alınmış olabileceğini de göz önünde bulundurur.⁷³⁴

Kıpçak adına dair en net ve kabul edilen açıklama Oğuznamelerde (Reşidüddin ve Ebulgazi) bulunur. Reşidüddin'e göre Kıpçak adı Türk dilinde "içi çürümüş ve oyulmuş ağaç" için kullanılır. Bu tanımın kökenini şu efsanede anlatır: Oğuz Han, Kıl Barak halkına karşı yaptığı sefer sırasında onun askerlerinden birisi savaş sırasında ölür ve bu arada ölen askerin karısı da savaş sırasında içi oyulmuş bir ağacın içinde doğum yapmak zorunda kalır. Çocuğu Oğuz Han'ın yanına getirip durumu kendisine anlatırlar. Oğuz Han da çocuğa doğduğu yere ithafen, kabuk kelimesinde çıkan Kıpçak adını verir.⁷³⁵ Reşidüddin'deki bu hikâye Ebulgazi'nin Şecere-i Terakimesi'nde de benzer şekilde anlatılır. Ebulgazi, anlatının sonunda Kıpçak adının anlamına dair şunları söyler: "Eski Türk dilinde içi boş ağaca Kıpçak derlermiş. Onun için o oğlan ağaç içinde doğdu diye adını Kıpçak koydular".⁷³⁶

Uygur Harfli Oğuz Destanı'nda da yine Kıpçak adının ağaçla ilgisini pekiştirir nitelikte, diğer Oğuznamelerde olmayan bir anlatı yer alır: "Sonra Oğuz Kağan askerleriyle İtil adındaki ırmağa geldi. İtil büyük bir ırmaktır. Oğuz Kağan onu gördü ve: 'İtil'in suyunu nasıl geçeriz?'- dedi. Asker arasında iyi bir bey vardı. Onun adı Uluğ Ordu Beg idi. O akıllı ve ... bir erdi: gördü ki, bu yerde pek çok ağaç ... O ağaçları ... kesti ve bu ağaçlara yattı, geçti. Oğuz Kağan sevindi, güldü ve: 'Sen burada bey ol; senin adın Kıpçak Beg olsun'- dedi".⁷³⁷

Karatay, Oğuznamelerde verilen anlamı destekler nitelikte Osmanlıcada bulunan *kabucak* sözcüğüne dikkat çeker. Yalnızca Osmanlıcada değil, Rusça ve Sırpçada da bulunan *kovčeg*⁷³⁸ sözcüğünün birincide 'gemi', ikincide 'sandık' anlamlarında kullanıldığına işaret eder. Ancak o, Kıpçak adının Kuman adıyla paralel ve eş anlamlı olacak biçimde, *-cak* küçültme eki ile yapılmış biçimi olan ve 'sarıca, sarışın' anlamlarını

⁷³⁴ Klyastorniy, Kadim Avrasya'nın Bozkır İmparatorlukları, ss. 176-177.

⁷³⁵ Togan, Oğuz Destanı Reşideddin Oğuznâmesi, s. 26.

⁷³⁶ Ebulgazi Bahadır Han, Şecere-i Terakime, ss. 31-32.

⁷³⁷ W. Bang ve G. R. Rahmeti, **Oğuz Kağan Destanı**, Burhaneddin Basımevi, İstanbul, 1936, s. 23.

⁷³⁸ Vášáry, bu kelimenin Proto Bulgarca bir ödünçleme olarak *govčaq* şekliyle Kilise Slavcasına geçtiğini, Kilise Slavcası kanalıyla da Ortodoks Slav halklarının (Rus, Ukrayin, Sırp, Bulgar) dillerinde *govčeg* olarak yer aldığını söyler. István Vášáry, "Turcologic remarks on Old Church Slavonic КОВЪЕГЪ 'ark, shrine", *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae*, Vol: 52, Issue: 1-2, 2007, ss. 445-450.

veren *kuwcak* sözcüğünü de işaret ederek, söz konusu adın farklı bir anlama sahip olabilme ihtimali üzerinde durur.⁷³⁹

Kıpçak adının kökeni ve oluşumuna dair fikir sunanlardan biri de Pritsak'tır. Ona göre bu ad *kıp* köküne güçlendirici *çĀk>çAk* ekinin verilmesiyle oluşmuştur. Altay, Hakas ve bazı Batı Sibirya lehçelerinde anlamı “tabaka, bölüm, kitap sayfası” olan bir *qip* sözcüğü vardır. Pritsak'a göre Kıpçak sözcüğü “boşluk” ve “geçicilik” fikrini ifade etmenin yanı sıra asli anlamıyla göçebe bir toplumun dilinde “boş-ağaçsız (bozkır/çöl)”e karşılık geliyordu. Kıpçak adı yerine kullanılan Eski Rus dilindeki Polovets sözcüğü de *polov* “solgun, renksiz”den ziyade yine aynı dilde yer alan *pol* “açık, boş” sözcüğünden türemiştir. Kısacası o, Türk ve Rus kaynaklarında Kıpçak adının “bozkır halkı” anlamında kullanıldığını söyler.⁷⁴⁰ Pritsak'a en yakın görüşlerden birini Pelliot'da buluruz. O, *qobi* > *yobi* biçiminden yola çıkarak Gobi çöl adını örnek verir ve Kıpçak adını doğrudan “çöl, bozkır” olarak açıklar.⁷⁴¹ Ancak Pelliot ve Pritsak'ın Kıpçak adına dair ulaştıkları “bozkır/çöl” anlamı genel olarak üzerinde uzlaşılan ağaç ya da ağaç kovuğu anlamları kadar alıcı bulmamış veya başka bir deyişle pek ciddiye alınmamıştır.

Pritsak'ın en başta verdiği *kıp* köküne en başta Berezin dikkat çekmişti. O, Kıpçak adının ‘kırmak, kıpmak’ anlamına geldiğini söyler.⁷⁴² Berezin'in bu teklifi en eski görüşlerden biri olmasına rağmen şu ana kadar pek tutulmamıştır.

Kononov da bu meseleyle ilgilenen araştırmacılardan biridir. Ona göre kavim adı olan Kıpçak < *kub-aç-ak sözcüğünden gelmektedir; -aç küçültme eki, -ak ise topluluk ekidir. *kub-aç-ak şeklinin *kıb-aç-ak şekline değişmesi, ses yönünden benzer şu örnek ile ispat edilebilir: Uygurca *kıv* “sevinç”, kıvan- = kuban- “sevinmek”. Öyleyse kıpçak < kıbçak < *kıb-aç-ak sözcüğünden gelir ve tıpkı Kuman adında olduğu gibi “sarışın, solgun” anlamlarını veren *kub* sözcüğünden oluşturulmuştur.⁷⁴³ Son olarak Kafesoğlu'nun da Kıpçak adının etimolojisiyle ilgili diğerlerine göre farklı bir teklifte bulunduğunu söyleyelim. Ona göre Kıpçak adı *kıpırdamak* fiilinin de kökü olan *kıp*'tan

⁷³⁹ Osman Karatay, “Doğu Avrupa Türk Tarihinin Ana Hatları Altın Orda Öncesi Dönem”, **Karadeniz Araştırmaları**, Sayı: 3, 2004, ss. 62-63. Muhtemelen Macarcada ‘tabut’ anlamında kullanılan *koporsó* sözcüğü de Kıpçak adının türevlerindendir.

⁷⁴⁰ Omeljan Pritsak, “The Polovcians and Rus”, **AEMA**, Vol: II, 1982, ss. 326-327.

⁷⁴¹ Paul Pelliot, **Notes on Marco Polo II**, Imprimerie Nationale, Paris, 1963, s. 648.

⁷⁴² Berezin, s. 279.

⁷⁴³ Kononov, “Kıpçak, Kuman, Kumuk Kavim Adlarının Etimolojisi Üzerine”, ss. 520, 525.

gelir. Dolayısıyla Kıpçak adı, “hareketli, yerinde duramaz” anlamlarındadır.⁷⁴⁴ Ancak Kafesoğlu’nun bu konudaki görüşü konuyla ilgilenen araştırmacılar tarafından pek ilgi görmemiştir.

Şu ana kadar, Kıpçak adının ne anlama geldiğine dair sunulan görüşlerde *kobuk* (*kovuk*) teklifi genel olarak tarihsel süreç ve dilbilimsel mantığa uygun olarak ağırlık kazanmış gözükmüyor. Yukarıda da açıklandığı üzere, Oğuznameler de Kıpçak adını doğrudan Türkçe *kobuk* (*kovuk*)⁷⁴⁵ sözcüğünden getiriyorlar. Efsane ve destanlardaki bu anlatılar, Kıpçak adının asli anlamına dair açık bir ifade olmanın yanı sıra, onların ortaya çıktıkları yerin Avrasya’nın orman-bozkır şeridi olduğunu da dolaylı yoldan işaret ederler.

Kuman adına geldiğimizde, ilk olarak XI. yüzyıla ait kayıtlara geçtiğini bilsek de kimi araştırmacılar bu adın ilk kez Antik Çağ’a ait kaynaklarda zikredildiğini ileri sürmüşlerdir. Bunlardan Marquart, I. yüzyılda yazan Plinius’un *Naturalis Historia*’sına dikkat çekerek, Kont Geza Kuun’un söz konusu eserde *Comani* adıyla geçen topluluğu doğrudan Kumanlarla ilişkilendirdiğini söyler. Marquart bu adın ayrıca Pompenius Mela’da da *Choamani* şeklinde geçtiğini iddia eder.⁷⁴⁶ Rumen İlie Ghergel kaleme aldığı *Transilvanya Tarihi*’nde, MÖ. I. yüzyılda yaşayan Hirtius’un *Bellum Alexandrinum*’unda kaydettiği, Karadeniz ile Hazar arasındaki ülkelerde yaşayan *Comani* adlı bir topluluktan bahseder.⁷⁴⁷ Bu arada Plinius’ta, Kafkaslardaki geçitler ve kapılara dair bir bahiste, *Kumania* adı verilen bir geçitten söz edilmesi dikkat çekicidir.⁷⁴⁸ Antik çağlarda, Kafkasya’nın ve Karadeniz’in kuzeyindeki Kuman varlığı konusunu işleyen Togan da Plinius’un bahsettiği bu Kumania Geçidi veya Kapısı’nı Derbend Kapısı olarak yorumlamıştır. Ona göre çok eski çağlarda bu bölgede Kuman varlığı dönemin kaynaklarınca teyid edilir.⁷⁴⁹

⁷⁴⁴ Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, s. 186.

⁷⁴⁵ Clauson bu sözcüğü, ‘oyuk, boş’ şeklinde açıklar. Bkz. Clauson, An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish, s. 583.

⁷⁴⁶ Marquart, s. 185.

⁷⁴⁷ Marquart, s. 185.

⁷⁴⁸ C. Plinius Secundus d. Ä., *Naturkunde Lateinisch-Deutsch Buch VI Geographie Asien*, Herausgegeben und übersetzen Kai Brodersen, Artemis & Winkler Verlag, Zürich/Düsseldorf, 1996, s. 31.

⁷⁴⁹ Togan’a göre Plinius’ta geçen *Camacs et Orans*, yani Kimekler ve Uranlar sonraki dönemde Kıpçak boylar birliğinin birer üyesi olarak karşımıza çıkacaklardır. Konuyla ilgili bkz. Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, s. 161. Camac/Camacae ve Oran/Oranos kavimleri, Plinius’ta İskit toplulukları içinde gösterilirler. Bkz. Plinius Secundus d. Ä., s. 24.

Bu kadar erken bir tarihte Kuman adının varlığından bahsedilmesi ilgi çekicidir. Ancak sonraki dönemlerde, neredeyse dokuz asır boyunca Kuman adına dair herhangi bir kayda rastlanmaması etnik devamlılık konusunda bazı şüpheleri akla getiriyor. XI. yüzyıldan itibaren batılı kaynaklarda belirtmeye başlayan Kumanlarla, Antik Çağ'ın Comani kavmini özdeşleştirmede, aradaki zamansal kopukluk bir engel teşkil ediyor ve bu konuda kesin bir hüküm vermeyi zorlaştırıyor.

Kuman adının genel olarak kabul edilen ortaya çıkış zamanı XI. yüzyıla denk gelir. Bu dönemde batılı kaynaklarda Kıpçak adı yerine Kuman'ın tercih edildiğini görüyoruz.⁷⁵⁰ Ancak ilk kez batıda değil de, Avrasya'nın doğusunda bildiğimiz şekilden biraz farklı olarak kayda geçtiğini söyleyenler de vardır. Menges'e göre Kumanlar büyük bir Moğol boylar konfederasyonu olan *Xi/Śi/Hsi*'ye (veya *Kay*) bağlıydılar. Onlar da Xianbei birliğine bağlıydı. Kuman adı, *Śi/Hsilerin* eski adı olan *K'u-mo-śi*'den (veya *Kumo Xi*) (<* *K'o-māg-qaj*) geliyordu ve Kumanlar batıya hareket etmeden önce Moğolistan'ın kuzeydoğusunda yaşıyor olmalıydılar.⁷⁵¹ Menges'in bahsettiği Kumo adında Kuman yerine Kimek'i görmek daha isabetli bir yaklaşım olacaktır. Zira Kun adı Ortaçağ Batı Avrasya'sında bir müddet sonra Kuman'a dönüşecektir. Dolayısıyla Kumanların henüz Xianbei çağında var olmadıklarını rahatlıkla söyleyebiliriz. İlerleyen bölümlerde de açıklayacağımız üzere, XI. yüzyılda, Huang-ho dirseğindeki yurtlarından Kitan ve Kayların baskısı sonucu ayrılmak zorunda kalan Kunlar, o dönemde Kimek birliğinin yıkılmasından sonra ön plana çıkan Kıpçaklara katılmışlar, zamanla da kendi isimlerini bu sonunculara kabul ettirmişlerdir. Artık onlar Kumanlar olarak bilineceklerdir. Golden'a göre bu göç ve etnik karışım olayları sırasında Kıpçaklar, Kuzey Aral bozkırları ile Güney Uralların etekleri arasında kalan bölgede yaşıyorlardı.⁷⁵²

⁷⁵⁰ Kuman etnik adı daha çok Batı kaynaklarında yer alır. İslam kaynaklarından da yalnızca İdrisî'de geçer. Bkz. İdrisî, **Kadim Dünya Coğrafyası**, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2021, s. 213.

⁷⁵¹ Karl H. Menges, **The Turkic Languages and Peoples An Introduction to Turkic Studies**, Harrasowitz Verlag, Wiesbaden, 1995, s.35. Kuman adı söz konusu *K'u-mo-śi* (<* *K'o-māg-qaj*) boy adının ilk kısmı olan *K'u-mo*'dan kaynaklanır. Bununla birlikte Menges'ten farklı olarak Atwood, "*Kumo* adı Orta Çince'de *komak* olarak okunur ve nihayetinde Wusun/Usun hükümdarlarının kullandığı *Kunmo/Kunmi* ile özdeşleştirilebilir. Belki de *Kimek* adı da bununla ilgilidir" şeklinde bir yorumda bulunur. Bkz. Christopher Atwood, "The Qai, the Khongai, and the names of the Xiōngú", **International Journal of Eurasian Studies**, Vol: 2, 2015, ss. 49-50.

⁷⁵² Golden, "The Shaping of the Cuman-Qipchaqs", s.21.

Kıpçaklarla Kumanların başlangıçta farklı topluluklar olduklarına dair bir diğer görüş de Vásáry'den gelir. O, Kumanların Huang-ho'nun doğusunda, Türk kökenli Öngütler gibi Nasturî toplulukların yakınında yerleşmiş olduklarını, Kitan yayılması nedeniyle XI. yüzyılın ortalarına doğru, güneydoğu Sibirya ve Kazak bölgesindeki Kıpçak birliği topraklarına geldiklerini söyler. XII. yüzyılın sonuna doğru da Türk kökenli bu iki birliğin birleştiklerini belirtir. Vásáry'e göre söz konusu yüzyılda gerçekleşen bu kültürel ve siyasî karışma sonucunda bu kavmî ittifak için verilen çeşitli isimler (Kıpçak, Kuman, Polovets, Falben, Harteş vb.) arasında bir farklılık belirlemek imkânsız olmuştur.⁷⁵³

Ruslar ilk kez XI. yüzyılın ortalarında karşılaştıkları Kumanları Polovets adıyla kaydettiler. Pritsak'a göre Polovets sözcüğü doğrudan Kıpçakları niteler.⁷⁵⁴ Ancak biz bu adın renk bildirmekten ziyade “ağaç kovuğu, oyuk” anlamlarının karşılığı olarak kullanıldığını bir önceki Kıpçak adı bahsinde açıklamıştık. Dolayısıyla burada Pritsak'ın Polovets-Kıpçak denklemine katılmak pek mümkün gözüküyor. Kononov'un da haklı olarak işaret ettiği üzere Rusların kullandığı Polovets sözcüğü Kumanların bu halkın dilindeki karşılığı idi.⁷⁵⁵

Kuman adına geldiğimizde ise genel görüş bu adın *kub*, *kuu* kökünden kaynaklandığı ve *-man* ekini alarak oluştuğu yönündedir. Dolayısıyla Kuman adı “açık sarı, solgun” anlamlarını karşılar. Onlar bu adı dış görünüşlerinden, yani antropolojik özelliklerinden dolayı almış gözüküyorlar. Kuman sözcüğünün etimolojisine dair ilk önerilerden biri Németh'e aittir. O, bu adın *quman* ve *qoman* olmak üzere iki biçiminin bulunduğu, ancak orijinal olanın *-PVL*'nin de gösterdiği üzere- *quman* olduğu kanaatindedir. Németh'e göre Kuman, “açık sarı, solgun” anlamlarını veren Türkçe *qū* (<**qūb*) sıfatına *-man* sonekinin getirilmesiyle (Türk-men, Kara-man, Kög-men'de olduğu gibi) oluşmuştur.⁷⁵⁶ Benzer şekilde, Togan da Kun ile Kuman'ın Türk ile Türkmen gibi aynı kavmî ismin *-man* edatıyla yapılmış iki ayrı şubesini gösterdiği

⁷⁵³ István Vásáry, **Kumanlar ve Tatarlar Osmanlı Öncesi Balkanlarda Doğulu Askerler (1185-1365)**, çev. Ali Cevat Akkoyunlu, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2008, ss. 19-20. Vásáry bu görüşünü, Marquart'da geçen “XII. yüzyılın sonundan itibaren *Kıpçak*, *Polovets*, *Kuman* ve *Kun* adlarını birbirlerinden ayırmak imkânsızdır” açıklamasıyla da desteklemiştir. Bkz. Marquart, s. 79.

⁷⁵⁴ Pritsak, “The Polovcians and Rus”, ss. 323, 326.

⁷⁵⁵ Kononov, “Kıpçak, Kuman, Kumuk Kavim Adlarının Etimolojisi Üzerine”, s. 519.

⁷⁵⁶ Németh, “Die Volksnamen quman und qūn”, ss. 98-100.

düşüncesindedir.⁷⁵⁷ Diğer taraftan D’Ohsson, Türk lehçelerindeki *-b* ve *-m* seslerinin birbirinin yerine kullanılmasından hareketle *Kuban* nehir adını Kumanla ilişkilendirmiştir.⁷⁵⁸ Ancak Kumanların Kunlarla ilgisi hesaba katıldığında etnik oluşum bölgesi Kuban’ın bulunduğu bölgeye göre hayli doğuda kalır. Dolayısıyla tarihsel coğrafya, Kuban adının Kuman adının kaynağı olması görüşünü geçersiz kılıyor.

Menges de Kuman adının kökeni ve anlamı konusunda, Türkçe *kuba*’ya işaret eder ve “kızıl, sarımtırak” anlamlarına ulaşır.⁷⁵⁹ Golden’a göre Kuman adı “solgun, boz” anlamlarını veren Türkçe *quba*’dan türemiştir ve bu adın diğer bir biçimi Mac. Kun’da (Qun) korunmuştur.⁷⁶⁰ Róna-Tas ve Berta, Kun ve Kuman (*Kun+man > Kuman*) adlarının aynı etimolojik kökene sahip olduklarını savunurlar. Kelimenin birinci bölümü (*Kun*), saç rengini ya da at rengini değil, büyük ihtimalle bu halkın ten renginin açıklığını ve solgunluğunu ifade eder. Ayrıca Macarcadaki *Kun*’un, Kuman adının Bulgar-Hazar biçimi olduğunu ve bu sonuncular vasıtasıyla Macarcaya geçtiğini söylerler.⁷⁶¹ Kononov, Kuman adına dair ilk incelemelerde anlam olarak Rusçadaki *pole*, “tarla” *jitel’ poley*, *stepey* “bozkır ahalisi/halkı”na ulaşıldığını, ancak daha sonra A. A. Kunik’ten (1814-1899)⁷⁶² itibaren araştırmacıların çoğunun *polovets/kuman* sözcüğünü “kül rengi, ağarmış, solgun” anlamlarını veren *polový*, *polóvy* sıfatıyla eşdeğer saymaya başladıklarını söyler. O, Kumani “solgun, sarışın” anlamlarını veren Türkçe *qub > quw > quu* kökünden getirir.⁷⁶³ Görüldüğü üzere tıpkı Kıpçak adında olduğu gibi, Kuman adında da belli bir görüşte uzlaşıldığını söyleyebiliriz.

⁷⁵⁷ Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, s. 159.

⁷⁵⁸ M. Le Baron C. D’Ohsson, **Histoire Des Mongols**, Frederik Müller, Amsterdam, 1852, s. 338. Golubovsky, D’Ohsson’un bu görüşüne itiraz ederek Kuman adının kökeninde *Kunu* görür. Bu sonuncu adın da Kuman dilinde “gün, ışık” anlamına geldiğini, dolayısıyla *-man* eki alarak “ışığa benzeyen” gibi bir anlamı karşıladığını söyler. Golubovskiy, ss. 39-40.

⁷⁵⁹ Menges, s.35.

⁷⁶⁰ Golden, Türk Halkları Tarihine Giriş, s. 225.

⁷⁶¹ Róna-Tas and Berta, West Old Turkic, ss. 606, 609-610.

⁷⁶² Németh’e göre Kunik’in bu adın anlamına dair çözümü, bundan sonra bilimsel literatürde sonraki araştırmacılar tarafından genel olarak kabul görmüştür. Bkz. Németh, “Die Volksnamen quman und qün”, s. 95.

⁷⁶³ Kononov, “Kıpçak, Kuman, Kumuk Kavim Adlarının Etimolojisi Üzerine”, ss. 519-520.

2. Kıpçakların Ortaya Çıkışları ve Etnik Oluşumun İlk Aşamaları

Kıpçakların nerede ve nasıl ortaya çıktıkları, etnik oluşum süreçleri konusunda çeşitli fikirler ileri sürüldüğü biliniyor. Kıpçakların boylardan mürekkep bir yapı olması, konunun çözümünde tek tek etnik adlar üzerinde yoğunlaşmayı zorunlu kılarken bu noktaya pek dikkat edilmediği anlaşıyor. Etnik oluşuma dair yapılan ilk çalışmalarda bu topluluğu oluşturan boylardan çok komşularının onlara verdiği adlar bağlamında kökenlere dair bazı görüşler sunulmuştur. Bunlardan Gumilëv, Kıpçakların uzak atalarına dair bazı önemli saptamalarda bulunmuştur. O, MÖ. 2000-900 yılları arasında tarihlenen ve Batı Sibirya bozkırlarında ortaya çıkan Andronovo Kültürü'ne ve bu kültürün mirasçısı olarak gördüğü Ting-linglere (Batı Tinglingleri) dikkat çeker. Bu sonuncuları Kıpçakların çıktığı boylar grubu olarak gören Gumilëv, onların siyasi yapısı içinde yer alan Ch'ü-sheleri de doğrudan Kıpçaklarla özdeşleştirir.⁷⁶⁴ Dolayısıyla daha önceki bölümlerde bahsettiğimiz Ch'ü-she-Kıpçak eşitliği görüşünün destekçileri arasında yer alır. Ch'ü-shelerin Kıpçaklarla aynı topluluk olması meselesi tartışmalı olsa da Tinglinglerin gerek antropolojik görünüşleri gerekse de Kıpçaklarla neredeyse aynı bölgede ortaya çıkmaları Gumilëv'un ileri sürdüğü görüşü ciddiye almamızı zorunlu kılıyor. Bununla birlikte o, Kıpçakların ilk önceleri biraz daha doğuda Altaylarda ortaya çıktıklarını, daha sonraki dönemlerde Kanglılarla kaynaşarak Rus Yıllıkları'nda Polovets, Macar kroniklerinde de Kuman/Kun adıyla anıldıklarını söyler.⁷⁶⁵ Dolayısıyla önceleri Altaylarda ortaya çıkan bir topluluğun daha sonra farklı bir adla, batıda İrtiş civarında ortaya çıkması durumu söz konusudur.

Kıpçakların tarih sahnesine çıkışında Grumm-Grjimaylo ve Gumilëv'un Altayları ve burada yaşayan Tingling kökenli *Yılan* halkını işaret eden görüşü üzerinde biraz durmak gerekiyor. Öncelikle Grjimaylo bu topluluğu Tinglinglerle yakın etnik bağlara sahip bir halk olarak görür. Gumilëv ise eski dönemlerde Kıpçakların Altaylarda, Çinlilerin Ch'ie-liang adıyla andıkları bir vadide yaşadıklarını, söz konusu bu Çince adın 'yılan'ı işaret ettiğini söyler.⁷⁶⁶ Benzer bir fikir Barthold tarafından da ileri sürülmüştür.

⁷⁶⁴ Gumilëv, *Avrasyadan Makaleler-1*, s. 163. Kumekov da Çince *Ch'ü-she* etnik adının doğru okunması durumunu hesaba katmak şartıyla Kıpçakların MÖ. III.-II. yüzyıllarda ortaya çıktıklarını söyler. Kumekov, *Kimek Devleti*, s. 44.

⁷⁶⁵ Gumilëv, *Avrasyadan Makaleler-1*, s. 163.

⁷⁶⁶ Lev N. Gumilëv, *Eski Türkler*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2002, s. 333; Kuzeyev, s. 367.

Ona göre Kıpçaklar, Altaylar'da yaşadıkları dönemde Yılan (Cilan) adını taşıyan bir halk tarafından mağlup edilmişlerdi. Ancak çok geçmeden Kıpçaklar bu Yılan boylarıyla birlikte hareket etmişlerdir.⁷⁶⁷ Kıpçakların etnik gelişim sürecinde Tinglinglerin rolü böylelikle çok daha net bir şekilde ortaya konmuş oluyor.

Marquart, Kıpçak etnik oluşumunda, XI. yüzyıl ile XII. yüzyılın ilk yarısında, Doğu Asya'dan kopup gelen kavimlere dikkat çeker. Hatta öncesinde Kıpçakların atası saydığı Kimeklerin VII. yüzyılda Tatarlar tarafından fethedildiğine işaret ederek, onları etkileyen ilk Moğol dalgasını bu döneme tarihler.⁷⁶⁸ Marquart, Kıpçak ile Kuman'ı başlangıçta tek bir boy ya da kavim olarak görme hatasına düşmeden, her iki topluluğun çıkış yeri konusunda Moğol dünyasını işaret eder. Ancak kendisi Kıpçakları tarih sahnesine bir yüzyıl daha geç çıkarır. Bu konuda Yuan-Shi'deki haberleri temel alarak, Çin'in kuzeyinde Kitan (hatta Hi/Tatabı) dünyası ile yakın etnik bağları bulunan Kıpçakların, XII. yüzyılın 20'li yıllarında, Uzak Doğu'dan Hazar'ın kuzeyindeki ülkelere (İtil ile Ural arasındaki bölge) gelip buradaki Kimek (Tatar) ve Kun (Murka) unsurları ile kendi devletlerini kurduklarını söyler. Yine onun bildirdiğine göre çok geçmeden bu yeni kurulan siyasi yapıya akraba Kitan/Karahitay unsurları gelecektir.⁷⁶⁹ Dolayısıyla XI. yüzyılın ortasında, ilk kez Rus yıllıklarında belirenleri Polovets olarak adlandırarak Polovets ile Kıpçak'ı ayırır ve bu sonuncuların tarih sahnesine ilk kez 1120 yılında ortaya çıktıklarını söyler. Yani burada doğudan çıkıp gelen Kıpçakların Polovetslerle karışıp erimesi ve isimlerini onlara kabul ettirmesi durumu söz konusudur.⁷⁷⁰

Ancak İslam ve Rus kaynakları, batı bölgelerindeki Kıpçak varlığını XII. yüzyıl gibi geç bir tarihe götürmüyorlar. Marquart'ın doğrudan Kıpçak olarak bahsettiği bu topluluk gerçekte Kıpçak yönetici boyu konumuna yükselecek olan Ölberlilerdir. Onların

⁷⁶⁷ Kuzeyev, s. 367.

⁷⁶⁸ Tatarların Kimek etnik oluşumuna katılımlarına dair bkz. Vasiliy V. Ushnitsky, "The Problem of the Sakha Peoples Ethnogenesis: A New Approach", **Journal of Siberian Federal University**, Vol: 8, 2016, s. 1832.

⁷⁶⁹ Marquart'a göre bu siyasi yapı veya konfederasyon, Urallar'daki eski Oğuz bölgesinde Kıpçakların liderliğinde kurulmuştu. Çok geçmeden sınırları Don ve Dnyeper'e kadar uzanmıştır. Onun bahsettiği bu yapı bir yüzyıl sonra Moğollara karşı Baçman liderliğinde direnişe geçen İtil-Ural arasındaki Kıpçaklar olmalıdır. Marquart, ss. 137, 139.

⁷⁷⁰ Marquart, s. 102. Barthold, Marquart'ın XII. yüzyılda Doğu Asya'dan İrtiş boylarına çıkıp gelen bir Kıpçak Hanedanı iddiasını inandırıcılıktan uzak bulur. Bkz. V. V. Barthold, **Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler**, Haz. Kazım Y. Koprman ve İsmail Aka, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2006, s. 95.

Uzak Doğu'dan (Mançurya'ya ait Jehol bölgesi) batıya nasıl geldikleri konusu Çin kaynağı Yüan-shi'de şu şekilde tasvir edilir: “*T'u-t'u-ha'nın ataları, Wu pin'g/Upin'in kuzeyindeki Dje-lien/Çelançuan nehri civarındaki An-da-han/Andogan dağında yaşıyorlardı. K'ü-ch'u, kuzeybatıya Yu-li-po-li olarak adlandırılan dağın olduğu bölgeye göç etti ve Yu-li-po-li adı burada hüküm süren ailenin adı oldu. K'ü-ch'u'nun So-mo-na/Samon adında bir oğlu oldu ki daha sonra onunda I-no-sz/İnas adında bir oğlu dünyaya geldi. Onlar nesilden nesile Kıpçakların hükümdarı oldular.*”⁷⁷¹ Kaynakta geçen *T'u-t'u-ha* söz konusu göç olayından bir yüzyıl sonra Çin'de Yuan adıyla bir hanedan kuracak olan Kubilay'ın ordusunda görev yapan bir generaldir. Çin kaynağı ona dair verdiği biyografik malumatta atalarının İtil-Ural bölgesine göçlerini ve daha sonra burada mevcut bulunan Kıpçak boylar konfederasyonunun başına geçiş hikâyesini bu şekilde anlatır. Dolayısıyla Marquart'ın bahsettiği Kıpçak göçü Çin kaynağının verdiği bu haberde saklıdır. Ural dağ silsilesi içinde yer alan *Yu-li-po-li*'nin ise Çin kaynağında bozuk bir şekilde kayda geçen Kıpçak boyu Ölberliler olduğunu da ayrıca belirtelim.

Diğer taraftan Marquart Kıpçak etnik oluşumunda, XI. yüzyılda Uzak Doğu'dan gelen Kun ve Kaylara da merkezî bir rol verir. Onun açıkladığına göre Kunlar (Kumanlar), dilsel olarak Moğollara mensup *Murqa* veya *Mo-ho* (*But-kat*) olarak adlandırılan topluluğun Türkleşmiş bir koluydular. Hatta *Murqa* adı Kunların gerçek halk adıydı.⁷⁷² Öncelikle bu *Murqa* veya *Mo-ho* halkı Moğollardan çok Tunguzlara ait gözüküyorlar. Zira Tunguzlara ait *Mo-he* adlı bir topluluğun varlığından haberdarız. Bu adın Türkler tarafından *Mukri* şeklinde telaffuz edildiği biliniyor. Buradan da *Murqa* veya Merkit etnik adlarına ulaşılması kesin olmamakla birlikte ihtimal dâhilindedir.⁷⁷³ Sonraki dönemde Kıpçaklar arasında ortaya çıkan Mekerüte boyu ile Cengiz'in önünden kaçarak

⁷⁷¹ Bretschneider, s. 72.

⁷⁷² Marquart, ss. 88, 57.

⁷⁷³ Pelliot, *Murqa* etnik adında Merkit'e bir gönderme olduğu düşüncesindedir. Paul Pelliot, “A propos des Comans”, *Journal Asiatique*, Tom: XV, 1920, ss. 146-147; Uchida'ya göre de *Mukri*, Cengiz döneminde ortaya çıkan Merkitlerle özdeştir. Kürşat Yıldırım, “Bükli Hakkında On İki Not”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (Teke) Dergisi*, Cilt: 6, Sayı: 2, 2017, s. 562. Golden, *Murqa-Merkit* eşitliğini ihtimal dışı görür ve Kunları hiçbir şekilde ilişkilendirmez. Bkz. Golden, “The Shaping of the Cuman-Qipchaqs”, s. 6.

kendilerine sığınan Merkitleri Moğollarla düşman olma pahasına kabul eden ve savunan Kıpçakların tutumu, bu türden bir bağlantıyı destekler gözüküyor.⁷⁷⁴

Marquart tarafından ortaya atılan tüm bu Moğol köken iddiasını belki Kıpçakların doğu bölümündekiler için kısmî olarak düşünebiliriz. Oshanin'in genetik ve arkeolojik tespitleri de bunu destekler gözüküyor. Ona göre Harkov ve civarındaki Kıpçaklara ait kurganlardan çıkan kafataslarında Güney Sibirya tipinde bir Mongoloid karışımının varlığı söz konusudur. Tabi bunun yanında Kıpçaklarda bir Avrupai katkının bulunması durumu da yadsınamaz. Oshanin bu Moğol katkısının daha çok Doğu Kıpçaklarında ağır bastığı düşüncesindedir.⁷⁷⁵

Marquart'ın Kun/Kumanların köklerini Moğol-Mançu çevresine bağlama girişimi, konuyla ilgili görüş bildiren araştırmacılar tarafından çoğunlukla kabul görmemiştir. İtirazların temel noktası İslam kaynaklarından Avfi'de geçen sözcüğün yanlış okunduğuna yöneliktir. Buna göre söz konusu kaynakta geçen *fırka* adı, Marquart tarafından *murqah/murkat* olarak etnik bir ad şeklinde, hatalı okunmuştur. Kunlar da bu kavme ait bir topluluk olarak düşünülmüştür.⁷⁷⁶ Rásonyi'ye göre Marquart kaynakta geçen Arapça *fırka* sözcüğünü yanlış okumuş ve yorumlamıştır. Dolayısıyla *murqa* diye kavim ya da boy da yoktur.⁷⁷⁷ Aynı şekilde Kurat da Kıpçak etnik oluşumunda Moğol kökenleri merkeze alan görüşe itiraz eder Ona göre Kıpçakların Moğol tesirine maruz kalma durumu doğru değildir.⁷⁷⁸ Tüm bu Moğol köken iddiaları Pelliot ve Barthold tarafından da tenkide uğramıştır.⁷⁷⁹ Bununla birlikte Marquart tarafından konuyla ilgili ortaya atılan görüşlerin tamamen çürütülebildiğini söylemek de pek mümkün gözüküyor.

⁷⁷⁴ Jackson, Cengiz Han'dan kaçarak batı bozkırlarına gelen Merkit liderine Cüzcânî'nin *Yemekli Toktokan (Toktoga) oğlu Kadir Han* dediğini hatırlatır ve Yemek adının geniş bir etnik kullanım alanına sahip olduğunu söyler. Burada Merkit liderinin Yemek etnik adıyla anılması önemlidir. Zira bu bilgi, bizim de savunduğumuz, Merkitlerin Kimek-Kıpçak çevresiyle yakınlığını destekler niteliktedir. Peter Jackson, **Moğollar ve İslâm Dünyası Fetihten İhtidâya**, çev. Ali Fahri Doğan, Selenge Yayınları, İstanbul, 2022, s. 111.

⁷⁷⁵ Lev V. Oshanin, **Anthropological Composition of Population of Central Asia II**, Trans. Vladimir M. Maurin, Ed. Henry Field, The Peabody Museum, Cambridge, Massachusetts, 1964, s. 24.

⁷⁷⁶ Marquart, ss. 57, 88.

⁷⁷⁷ László Rásonyi, **Tarihte Türklük**, TKAE Yayınları, Ankara, 1993, s. 136.

⁷⁷⁸ Akdes N. Kurat, **IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2020, s. 70.

⁷⁷⁹ Pelliot, "A propos des Comans", ss. 138-156; Barthold, Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler, ss. 94-95.

Pritsak, diğerlerinden farklı bir yaklaşımla, Kıpçakları Doğu Göktürklerinin bir parçası sayar ve onların kağanlığın çöküşünden sonra İrtiş boylarına göç ettiklerini söyler. O, XI. yüzyılda Kunların batıya doğru ittiği Sarı halkının da Kıpçaklar olduğu kanaatindedir.⁷⁸⁰ Ancak Pritsak'ın Kıpçak adını ve etnik varlığını Göktürk dönemine kadar götürmesi, daha önce de bahsettiğimiz üzere, Klyashtorniy'in Orhun Yazıtları ve Şine Usu Yazıtı'nı temel alarak Göktürklerle Kıpçakların ikili yönetimde bulunmaları iddiasına dayanır.⁷⁸¹

Klyashtorniy'dan devam edecek olursak, Kıpçakların VIII. ve IX. yüzyıl gibi erken dönemlerde kayıtlarda yer almamasını pek mantıklı bulmaz ve onların bazı kaynaklarda şifreli bir şekilde, başka bir adla anıldıklarını söyler. Bunun için de ilk olarak Bilge Kağan ve Tonyukuk Yazıtları'nda geçen gizemli Sir/Xueyantuo/Seyanto etnonimi üzerinde durur. Ona göre Türkler (Göktürkler) ve Sirler, II. Türk Kağanlığın'da iktidarı paylaşan ikili bir yapıyı temsil ediyorlardı.⁷⁸² Tonyukuk Yazıtı'na bakıldığında, Türk Sir bodun ifadesinin üç kez geçtiği görülüyor.⁷⁸³ Klyashtorniy'in Kıpçak ile Sir etnonimini özdeşleştirmesindeki çıkış noktası, Uygur Kağanlığı'na ait Şine Usu Yazıtı'nda geçen tartışmalı bir cümlede saklıdır: “*Türk-Kıpçaklar (üzerimizde) elli yıl hâkimiyet kurdukları zaman...*”. Bu cümle aslında kendisinin yorumudur. Daha doğru ve düzeltilmiş hali şu şekildedir: “*tür[tük kaga]n çak elig yıl olormuş*” yani Türkiye Türkçesine aktarılış biçimiyle “*Kök Türk kağanının (yönetimi) zamanında elli yıl hüküm sürmüştür*” anlamını karşılar.⁷⁸⁴ Daha önce de söylediğimiz gibi burada Ramstedt'ten beri gelen bir yanlış okuma söz konusudur.

Yine Klyashtorniy'dan devam edecek olursak o, kaynaklarda Sir adının VIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren gözükmemesini de onların başına gelen talihsiz olaylardan sonra, kötü ruhlardan gelecek şerri uzak tutma inancına bağlı olarak, farklı bir isim (Kıpçak) almalarına bağlıyor.⁷⁸⁵ Klyashtorniy'in Sir tezi Yevstigneyev tarafından da kabul edilmiş ve Kıpçaklığın etnik oluşumunda bir başlangıç noktası sayılmıştır. Ona

⁷⁸⁰ Pritsak, “The Polovcians and Rus”, ss. 326, 336-337.

⁷⁸¹ Klyashtorniy ve Sultanov, s. 127.

⁷⁸² Klyashtorniy ve Sultanov, ss. 127-130.

⁷⁸³ Berta, Sözlrimi İyi Dinleyin, s. 82.

⁷⁸⁴ Aydın, Uygur Yazıtları, s. 49, 52; Berta, Sözlrimi İyi Dinleyin, s. 274.

⁷⁸⁵ Klyashtorniy ve Sultanov, ss. 134-135. Klyashtorniy'in bu görüşüne Kıldıroğlu da destek çıkar ve Kıpçakların ilk kez Şine Usu'da anıldıklarını söyler. Bkz. Kıldıroğlu, s. 41.

göre VIII. yüzyılın ikinci yarısında Dokuz Oğuzlar/Uygurlar tarafından katliama tabi tutulan Sirlir Altaylar'ın kuzeyine kaçarak yerli Ugor topluluklarına boyun eğdirmişler ve burada Kıpçak adıyla yeni bir kabileler birliği yaratmışlardır. Böylece 'talihşiz, bedbaht' gibi aşağılayıcı bir anlam taşıyan Kıpçak adı eskiden kullanılan Sir/Xueyantuo'nun yerine geçmiş ve yeni oluşan etnosun adı olmuştur.⁷⁸⁶

Kıpçak etnogeneşini etrafli olarak inceleyenlerden biri olan Ahincanov, Kıpçak~Sir bağılantısını kabul ederek Klyāstornıy'ın tezine destek çıkar. Bununla birlikte konu hakkında görüş bildirenlerden biri olan Golden, söz konusu özdeşleştirmeye şüpheyle yaklaşmıştır.⁷⁸⁷ Daha önce Kıpçak adını incelerken de bu konu üzerinde durmuştuk. Tekrara düşmemek adına kısaca şunu söyleyebiliriz ki, Klyāstornıy'ın Sir bodunu Kıpçakların belkide hiç bulunmadığı bir sahada Göktürklere iktidar ortağı yapması, o zamanın ve sonraki dönemin kaynaklarında söz konusu politik durumu destekler nitelikte bir bilgiyi bize sunmuyor. Bunun da dışında Şine Usu Yazıtı'ndaki "*Türk Kağanı*" ifadesinin hatalı bir şekilde "*Türk Kıpçak*" olarak okuması, erken bir zaman ve farklı bir coğrafyada Kıpçak varlığını ortaya koymada kendisine bir dayanak oluşturmuştur.

Yukarıda da bahsettiğimiz üzere, Kıpçak etnogenezi meselesine kafa yoranlardan biri olan ve Kıpçaklar üzerine bir monografi kaleme alan Ahincanov, bu konuya dair uzun bir girizgâhtan sonra, hem kendi görüşünü hem de bu konuda diğer araştırmacılar tarafından sunulan fikirleri paylaşmıştır. Öncelikle onun, Klyāstornıy tarafından Sirlirin erken Kıpçaklar olduğuna dair ortaya attığı görüşü desteklediğini söyleyelim. Moyan Çor Yazıtı'nda Kıpçak adının geçtiğini düşünen Ahincanov'a göre onlar VIII. yüzyılda da berhayattılar. Ayrıca bundan bir yüzyıl önce Orhun Yazıtları'nda Kıpçak adının şifreli bir biçimde Sir olarak geçtiğini, bu sonuncuların da Çin kaynaklarında Xueyantuo adıyla kaydedildiğini söyler. Etnonimin ilk kısmını oluşturan *Se*'nin Sir olduğunu, diğer kısmı oluşturan Yentoların yönetimi *Se*/Sirlere kaptırdıklarını belirterek ikili bir boy yapısının varlığını vurgular. Söz konusu bu yapı ona göre Kıpçaklardır.⁷⁸⁸

⁷⁸⁶ Yu. A. Yevstigneyev, "Kıpçaki: Etnos i Ego İmya", *Terra Humana*, 3 (24), 2012, s. 98.

⁷⁸⁷ Ahincanov, ss. 80-82; Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s. 225.

⁷⁸⁸ Ahincanov, ss. 47-49.

Ahincanov'a göre Kıpçakların ilk yaşadıkları ve ortaya çıktıkları yer orman-bozkır şeridindedir. O, bu sonuca varırken Oğuz Kağan Destanı'nda geçen tarihsel verilerden yola çıkmıştır. Oğuz Kağan'ın İt Baraklara karşı seferi sırasında Kıpçakların yaratılış hikâyesi şu şekilde anlatılır: *“Bu arada Oğuz'un askerlerinden birisinin karısı hamile kalmış, kocası da savaşta öldürülmüştü. Bu savaş yerinde kadının doğum yapması yaklaşıyordu. Yakınlarda içi oyulmuş bir ağaç vardı. Kadın o ağaca gidip çocuğunu doğurdu. Çocuğu Oğuz'un yanına getirdiklerinde durumu ona anlattılar. Oğuz adını Kıpçak koydu [ki, Kıpçak, kabuk kelimesinden çıkmıştır. Türk dilinde içi çürümüş ve oyulmuş ağaca derler. Diğer Türklerin fikrinde bütün Kıpçak kavimleri bunun neslinden olmuşlardır.]”*⁷⁸⁹ Destanda yer verilen Kıpçak adlı çocuğun, Oğuz Kağan'ın İt Baraklar üzerine yaptığı savaş sırasında bir ağaç kovuğunda doğması, Kıpçakların bir orman kavmi veya orman-bozkır şeridinde ortaya çıkan bir topluluk olarak görülmeleri konusunda bir eğilimi ortaya çıkarmıştır. Ahincanov'a göre burası Sayan-Altay dağlarının güney etekleridir. Ona göre Sir/Xueyantuo boyunun yaşadıkları asıl coğrafya da söz konusu bölge ile örtüşmektedir.⁷⁹⁰

Kıpçak etnogenezinin başlangıç yeri konusunda Ahincanov ve Klyastornıy genel olarak Merkezî Asya'da hemfikirdirler. Göktürk ve Uygur yazıtlarındaki veriler her iki araştırmacıyı da Moğolistan bozkırlarından (daha çok kuzeybatı Moğolistan ile Altayların Güney Kazakistan sınırları) bir erken Kıpçak varlığına ikna etmiş gözüküyor. Diğer taraftan bu konu üzerine görüş bildirenlerden biri olan Savinov, yazıtlardaki tartışmalı okuma denemesini dikkate almayarak, Kıpçakların Batı Sibirya'nın orman-bozkır şeridinde ortaya çıktıklarını söyler.⁷⁹¹ Beklenildiği üzere Ahincanov bu görüşe itiraz ederek Batı Sibirya'daki Kıpçak varlığının çok daha geç bir dönemde, X. yüzyılın sonu ile XI. yüzyılın başlarında belirmeye başladığı düşüncesindedir. Yine Ahincanov'a göre Savinov'un Kimeklerle Kıpçakları özdeşleştiren geleneksel görüşün takipçilerinden biri

⁷⁸⁹ Togan, Oğuz Destanı Reşideddin Oğuznâmesi, s. 26.

⁷⁹⁰ Ahincanov, ss. 60-63.

⁷⁹¹ Savinov, genel olarak arkeolojik verilerin ışığında, Kimek-Kıpçakları orman-bozkır şeridinde ortaya çıkan bir etnik yapı olarak görür. Ayrıntılar için bkz. D. G. Savinov, **Narodı Yujnoy Sibiri v Drevnetyurkskuyu Epohu**, İzdatelstvo Leningradskogo Gosudarstvennogo Universiteta, Leningrad, 1984, ss. 106-107.

olması, onu Batı Sibirya’da erken bir Kıpçak varlığının bulunduğuna yönelik bir kanaate sevk etmiş olabilir.⁷⁹²

Kıpçakların ortaya çıktıkları yeri doğuda eski Türk kağanlıklarının ortaya çıktığı bozkırlardan ziyade Batı Sibirya bozkırlarında aramak gerekiyor. IX. yüzyılda yazan ve Kıpçak adını ilk kez kaydeden İbn Hurdadbih, Türk ülkelerini sıralarken onları Kırgızların hemen bitişiğinde ve batısında gösteriyor: “*Türklerin ülkeleri şunlardır: Tokuz Oğuzlar, bunların ülkesi Türk ülkelerinin en genişidir. Çin ve Tibet’e, Harluhlara, Kimaklara, Oğuzlara, el-Cifre (Çağrı olması muhtemeldir), Peçeneklere, Türkişlere, Ezgişlere, Kıpçaklara, Kırgızlara komşudurlar.*”⁷⁹³ Burası tam olarak Batı Sibirya bozkırlarına ve Kimek Kağanlığı topraklarının merkezine denk geliyor. Daha önce de söylediğimi üzere Oğuz Kağan Destanı’nda geçen bilgiler de -orman ve ağaç mitos- çıkış yeri olarak doğu bozkırları yerine Batı Sibirya’nın ormanlık alanları ve orman-bozkır şeridine işaret ediyor. Hatta Karatay’ın düşüncesine göre Uygur Harfli Oğuzname’de Kıpçakların yaşadığı yer olarak ormandan ziyade ırmağa (İrtiş boyları) atıf vardır. Dolayısıyla Ahincanov’un Altayların eteklerinde bir Kıpçak türeneği arama fikrine de katılmaz ve onların çıkış yeri konusunda bugünkü Kazak bozkırlarının kuzeyi ve İrtiş boylarına işaret eder.⁷⁹⁴

Önceki bölümlerde Kıpçak adının anlamıyla ilgili bölümde dile getirdiğimiz, Ch’en Chunmien tarafından ortaya atılan Kıpçak’ın Çin kaynaklarında Tiele boyları arasında *Kebisi(k)* biçiminde yer alması durumu da Ahincanov’un dikkatini Merkezî Asya bozkırlarının doğu kesimine çeken bir diğer etkindir. Kıpçak adının Çin kaynaklarında Kebisi olması durumu şimdiye kadar konuyla ilgilenenler tarafından pek dikkate alınmamıştır. Burada Ahincanov’a da bir parantez açmak gerekiyor. Şayet Tieleler arasında Kıpçaklar Kebisi adıyla biliniyorlarsa, kendisinin de kabul ettiği, yine bir Tiele boyu olan Sirlerin Tieleler içinde Kıpçakları temsil etmesi durumu ortadan kalkmış oluyor. Bununla birlikte onların Tiele boylar birliğine mensubiyeti konusunda herhangi bir şüphe bulunmadığını da söyleyelim. Kıpçak etnik adı en nihayetinde Tielelerin batı koluyla yakından ilgilidir.

⁷⁹² Ahincanov, ss. 63-64.

⁷⁹³ Şeşen, s.186.

⁷⁹⁴ Karatay, “Kimek ve Kıpçak İsimleri Üzerine”, s. 432.

Ahincanov Kıpçak etnik oluşumunda doğu bozkırlarından gelen kavmi unsurları dikkate almakla birlikte, Batı Sibirya bozkırlarında izlerine rastladığımız Avrupai görünümlü Tingling-Tiele boylarının katkısına da dikkat çeker. Ona göre Batı Tinglingleri belli Türk dilli Tiele kabileleriyle kaynaşan bir substrat olarak tarihte başlangıçta Xueyantuo, sonra Kıpçak ve daha sonraları Polovets adıyla bilinen karmaşık etnik tipi meydana getirmişlerdir.⁷⁹⁵ Tingling-Tiele boylar birliği ile Kıpçakların aynı bölgede ortaya çıkmaları ve her iki topluluğun aynı fizikî görünüme sahip olmaları, sonuncuları doğrudan Tielelerle bağlantılandırmayı zorunlu kılıyor. Bu görüş Gumilëv ve Grumm Gjimaylo tarafından da sıkı sıkıya savunulmuştur. Gumilëv'a göre Kimekler ve Kıpçaklar tam anlamıyla bozkırlı değillerdi ve bu sonuncular Altaylar'dan çıkıp Kimeklerin yanı başına, İrtiş sahillerine yerleşmişlerdi. Onlar, Bronz Çağı'nda Minusinsk Havzası'nda ve Altaylar'da yaşayan Avrupai Tinglinglerden türemişlerdir. Daha doğrusu Tinglinglerin batı kolunu Kıpçaklar oluşturmuşlardır.⁷⁹⁶

Kıpçakların kökleri bazı araştırmacılar tarafından Batı Sibirya ile Altaylar arasında yaşadıkları iddia edilen Avrupai topluluklara dayandırılmıştır. Kuman diliyle ilgili çalışmalarıyla da bilinen Grønbech'e göre Kıpçaklar, Güney Rusya bozkırlarına ulaştıklarında çeşitli Türk topluluklarının bir karışımı görünümündeydiler. Bununla birlikte o, daha erken dönemlerde Kıpçakların Altaylar ve Yukarı Yenisey bölgelerinden gelen bir Avrupai topluluğun Türkleşmiş torunları olduğu düşüncesindedir. Bu kanaate ulaşmasında onların antropolojik görünümleriyle ilgili klasik bakış açısı etkili olmuş gözüküyor.⁷⁹⁷

Kafesoğlu, Kıpçakların köklerini Moğol bozkırlarında arayan Marquart ve Pelliot'nun yanı sıra, onları Hint-Avrupalı bir kavmin Türkleşmiş bakiyeleri olarak gören Grønbech'i de eleştirir. Ona göre Kıpçaklar bir Batı Göktürk topluluğu olup, eski Çiklerin X. yüzyıldaki devamı olduğu anlaşılan, İrtiş boylarındaki Kimeklerden İşim-Tobol vadilerinden oturan bir kol idi.⁷⁹⁸ Görüldüğü üzere Kafesoğlu onları Batı Göktürk

⁷⁹⁵ Ahincanov, ss. 80-81, 93.

⁷⁹⁶ Gumilëv, Hazar Çevresinde Bin Yıl, ss. 289-290. Gumilëv, Tinglinglerin batıdaki uzantılarına yalnızca Kıpçakları dâhil etse de bu grubun Ogur boylarını da içerdği çok iyi biliniyor. Grumm-Gjimaylo'nun Tinglinglerin Kıpçaklar ve diğer Türk topluluklarının etnogeneğinde oynadığı role dair açıklamaları ve bunların ayrıntılı bir değerlendirmesi için bkz. Gumilëv, Avrasyadan Makaleler-1, ss. 159-175.

⁷⁹⁷ Grønbech, s. 24.

⁷⁹⁸ Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, ss. 180-181.

topluluklarından sayıyor. Kısa süreli olan bu bağılılık durumu, Kıpçakların etnik oluşum döneminin başlangıç safhalarına ve Kimeklerin yükseliş dönemine denk geliyor olmalı. Dolayısıyla bir Kimek topluluğu olan Kıpçakların dolaylı da olsa Kimekler vasıtasıyla Batı Göktürk mülkünde yaşadıkları düşünülebilir. Ancak onlara son şeklini verecek boy veya topluluklar için bunun kapsayıcı bir tarafı bulunmuyor.

Kurat da konuyla ilgilenen tarihçiler arasındadır. O, Kıpçakların menşei konusunun henüz tam manasıyla aydınlatılamadığını söyler. Bununla birlikte kökenlerde Türk unsurların dışında Avrupaî veya Mongoloid katkılara tamamen karşı çıkar. Özellikle Marquart'ın Kunları merkeze alan Moğol kökenler tezini, -özellikle Barthold ve Pelliot'nun bu konudaki itirazlarından bahsederek- reddeder. Yine Grumm-Grjimaýlo'nun Tinglinglerin Kuman etnik oluşumundaki önemli rolüne dair ortaya attığı görüşe de karşı çıkar. Ona göre Çin'in kuzey ve kuzeybatısındaki bölgelerde tarihin hiçbir devresinde Avrupaî topluluklar yaşamamıştır.⁷⁹⁹

Tüm bu ortaya atılan teoriler ve görüşlerin dışında, Bizans kaynaklarının ayrıntılı bilgi verdiği, V. yüzyılda Batı Sibiryâ bozkırlarında ortaya çıkan Suvar/Sabirlerin de sonraki Kimek-Kıpçak etnik oluşumuna katkısı sorgulanacaktır. Bu iddia daha önce Ögel tarafından dile getirilmişti. O, Sabir olarak adlandırmayı tercih ettiği Suvarların köken itibarıyla Kıpçaklardan gelme ihtimalleri üzerinde durur.⁸⁰⁰ Ancak ne Kimek ne de Kıpçak birliğinde Suvar veya Sabir etnik adını çağrıştıran bir boy adına denk gelinmiyor. Tabi başka bir etnik ad almaları söz konusu değilse. Bu noktada Kaşgarlı'da geçen bir kayıt aslında Kıpçak ve Suvarların erken dönemlerde en azından dilsel yönden ortaklıklarını ortaya koyuyor: *“Kelimenin başındaki bütün mim'ler Oğuz, Kıpçak ve Suvarlarda be'ye döner. Türkler men bardım, bu gruplar ise ben bardum derler. Türkler “çorba”ya mü.n, bu grup bü.n der. Yine Çiğil ve diğer Türklerdeki bütün zel'ler; bazı Kıpçak, Yemek, Suvar ve Bulgarlar, Rus'a ve Rum'a kadar uzananlar tarafından ze'ye çevrilir”*.⁸⁰¹ Dilsel veriler etnik devamlılık için tek başına yeterli olmasa da en azından Kıpçak ve Suvar bakiyelerinin bir dönem aynı coğrafyada yakın temasta bulunduklarını gösteriyor. Suvarların V. yüzyılın ikinci yarısında Avarlar tarafından neredeyse topyekün

⁷⁹⁹ Kurat, ss. 69-72.

⁸⁰⁰ Bahaeddin Ögel, **Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, 4. Baskı, TDAV Yayınları, İstanbul, 2001, s. 227.

⁸⁰¹ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't- Türk*, s. 12.

batıya itilmeleri, sonraki yüzyıllarda, Batı Sibirya'nın orman-bozkır şeridinde gerçekleşen etnogeneze süreçlerinde onlara ait bir boy ya da uruğun kayıtlarda yer almamasına sebep olmuş olabilir.⁸⁰²

Son olarak Golubovskiy, sıradışı bir yaklaşımla Kıpçakları daha çok Guz olarak adlandırmayı tercih ettiği Oğuzlarla ilişkilendirir ve onların bir dönem (etnik oluşumun erken safhalarında) Peçeneklerle birlikte Oğuz olarak adlandırıldıklarını söyler. Yani Doğu Avrupa'ya göçen ve Tork olarak adlandırılan Oğuzlarla birlikte Peçenekler ve Kıpçaklar, bir dönem tek bir etnostular ve Oğuz adıyla biliniyorlardı.⁸⁰³ Golubovskiy tarafından ortaya atılan bu iddialı görüş, adları verilen bu üç Türk topluluğunun hemen hemen ortak bir coğrafyayı paylaşmaları, aynı dili konuşmaları ve aynı iktisadî-kültürel yaşam biçimiyle var olmalarına istinâden ortaya atılmış gözüküyor. Tabi bu arada destanî bilgilerde de söz konusu Türk boylarının birbiriyle olan yakın bağları (Reşidüddin, Ebulgazi gibi) Golubovskiy'i böyle bir yargıya ulaştırmıştır.⁸⁰⁴ Ancak Kıpçakları doğrudan Oğuz saymak pek mantıklı bir yaklaşım olmayacaktır. Zira çalışmamızda da gösterdiğimiz üzere, her iki tarafın boy yapısı ve teşkilatlanması, farklı tarihsel olayların ve farklı etnik süreçlerin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Hatta zaman ve mekan birliği dahi bulunmaz. Oğuzlar, IX.-X. yüzyıllarda, Sirderya-Aral çevresinde; Kıpçaklar ise XI. yüzyılda İrtiş ile İtil arasındaki sahada etnik oluşum süreçlerini yaklaşık olarak tamamlamışlardır. Peçenekler de bundan ayrı değildir. Onlar, Oğuz ve Kıpçaklara göre daha erken bir dönemde bir budun olarak biliniyorlardı. Özellikle uzun süreli Peçenek-Oğuz savaşlarını ve sonrasında Peçeneklerin Oğuzlarca yükündürülmesini açıklamak gerekir.⁸⁰⁵ Golubovskiy'in görüşü en iyi ihtimalle XI. yüzyıl için uygulanabilir. Bu dönemde Kimek-Kıpçak bölgesinden bazı boylar Oğuzluğa dâhil olurlarken, bazı Oğuz ve Peçenek grupları da yükselişte olan Kıpçak boylar birliğine katılmışlardı. Ancak yine de söylemek gerekir ki, kendisinin başlangıçta öne sürdüğü türden bir Oğuz üst kimliği (Kıpçaklar ve Peçenekler için) tarihsel verilerle pek uyumuyor.

⁸⁰² V. yüzyılda, Doğu Asya'dan Avarların başlattığı bu kavimler göçüyle ilgili Priscus'ta geçen kayıt için bkz. Priscus, **Attila ve Bizans Tarihi**, çev. Turhan Kaçar, Alfa Yayınları, İstanbul, 2020, s. 195.

⁸⁰³ Golubovskiy, s. 56.

⁸⁰⁴ Golubovskiy, ss. 53-54.

⁸⁰⁵ Söz konusu olaylara dair bir izah denemesi için bkz. Özel, "Dede Korkut Destanlarında Oğuzların Düşmanları Kimlerdi?", ss. 181-184.

Şu ana kadar Kıpçak etnogenezi dair ortaya konan görüşler içinde en makul ve kabul edilebilir olanı Tingling görüşüdür. Daha önce de bahsettiğimiz üzere, Kıpçak birliği ya da boylar federasyonunun kurucu boyu olan Kıpçakların ilk türeneği ve kaynaklarda zikredilmeye başladığı yerin Tingling boy ittifakının bulunduğu yerle birebir örtüşmesi, arkeolojik verilerin ışığında, her iki topluluğun antropolojik yönden benzerlik göstermesi ve Kıpçak adı verilen kurucu boyun Tinglinglerin ardılları olarak düşünülen Tieleler arasında yer alması, onların kültürel ve etnik yönden sonuncuların varisleri olarak görülmesi ihtimalini kuvvetlendiriyor. Kıpçak adlı boya veya daha doğru bir deyişle onların kurduğu boylar birliğine, yeni ele geçirilen bölgelerdeki Türk kökenli boyların⁸⁰⁶ yanı sıra farklı kökenlerden gelen boylar da katılmış ve sonunda Kıpçaklık nihai şeklini almıştır.⁸⁰⁷

3. Kimek Kağanlığı

3.1. Kökenler ve Boy Yapısı

Kimek adının kaynaklarda ilk kez geçişi, bulundukları coğrafya, boy yapıları ve siyasî tarihleri ile ilgili en sağlıklı ve net bilgiler İslam kaynaklarından gelir. Göktürk ve Uygur yazıtlarında, etnonim veya bir siyasî teşekkül olarak adları geçmez. Bunun yanında Kimek etnik adının etimolojisi ve ne anlam ifade ettiği henüz tam olarak aydınlatılabilmiş değildir. Yalnızca söz konusu kaynaklardaki *Kimak* olarak kayda geçen yazılış biçimlerini biliyoruz.⁸⁰⁸ Bununla birlikte Karatay'ın onların yaşadığı coğrafyayı da (İrtiş kıyıları) göz önünde bulundurarak, Kimek adını 'gemiler', 'gemicik' anlamlarıyla açıkladığını ve böylece yeni bir etimolojik teklif sunduğunu belirtelim.⁸⁰⁹

Kimeklerin erken tarihleri ile ilgili birtakım görüşler ileri sürülmüştür. Ancak bunlara değinmeden önce İslam kaynaklarının onların kökenleriyle ilgili verdiği bilgilere

⁸⁰⁶ Alimova, Kıpçak birliğine katılan boylar arasında Kanglı, Uran, Bayat, Az, Karluk ve Çiğil gibi bazı Türk kökenli müstakil bodunları da sayar. Bunlardan bazıları (Kanglı, Uran, Bayat) Kıpçak boylarını içeren listelerde yer almışlardır. Rahima R. Alimova, "Ethnic Processes in the Northeast of Central Asia in the VII-X. Centuries", **EPRA International Journal of Research & Development**, Vol: 5, Issue: 2, 2020, s. 236.

⁸⁰⁷ Kıpçak boylarının derli toplu bir incelemesi için bkz. Haşim Özel, **Kıpçak Uruk ve Boyları**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2020, ss. 79-173.

⁸⁰⁸ Minorsky, *Hudūd al-‘Ālam*, s. 99; Şeşen, ss. 56, 73, 93.

⁸⁰⁹ Karatay, *Kıpçak* etnik adını da Kimekle anlamış görür. Konuyla ilgili bkz. Karatay, "Kimek ve Kıpçak İsimleri Üzerine", s. 433.

bakmak gerekiyor. Özellikle Gerdizî'nin *Zeynü'l-Ahbâr* adlı eserinde geçen Kimek etnik oluşumuna dair anlatılan hikâye onların kurucu hanedanı ya da Kimek birliğine adını veren boyun köklerine dair önemli bilgiler verir: “*Tatarların büyüğü ölünce iki oğlu kalmıştı. Büyük oğul padişahlığı ele geçirdi. Küçük oğul ağabeyisini kıskandı. Küçüğün adı Şed (Şad) idi. Ağabeyisini öldürmek istediye de muvaffak olamadı. Hayatından korktu. Sevdiği bir cariyesi vardı. Bu kızı alıp biraderinin önünden kaçtı. Büyük bir suyun, çok ağaçların, bol avın olduğu bir yere vardı. Orada çadır kurup yerleşti. Her gün bu adamla kız iki av avlardı. Bu avların etini yerlerdi. Samur, sincab, kakım kürkünden elbise yaparlardı. Nihayet, Tatarların çocuklarından yedi kişi onların yanına geldi: Bu yedi kişiden biri İmi, biri İmak, üçüncüsü Tatar, dördüncüsü Balandur, beşincisi Kıpçak, altıncısı Linkaz (Nilkaz), yedincisi Eclad idi. Bu yedi kişi efendilerinin hayvanlarını otlağa götürmüşlerdi. Hayvanların bulunduğu yerde ot kalmamıştı. Bunun üzerine, Şed'in bulunduğu tarafa ot aramağa gitmişlerdi. Kız bunları görünce, dışarı çıkıp “İrtiş, yani inin” dedi. Bu sebepten bu suya İrtiş adını verdiler.*

Bunlar kızı tanıyınca inip çadırlar kurdular. Şed bol av ile döndü. Gelenleri misafir edindi. Bunlar yaza kadar orada kaldılar. Kar yağınca dönemediler. Orada bol ot vardı. Bütün kış oradaydılar. Havalar hoş olup karlar yağınca, aralarından birini haber getirmesi için Tatarların yurduna gönderdiler. Bu adam oraya varınca her tarafın harap ve kimsesiz olduğunu gördü. Zira, düşman gelmiş her tarafı talan etmiş, insanları öldürmüştü. Kurtulanlar dağdan onun yanına indiler. Bu adam onlara beraber gelmelerini söyledi. Hepsi İrtiş tarafına gittiler. Oraya varınca Şed'e reislik selamı verdiler. Onu büyük tanıdılar. Nihayet, 700 kişi toplandı. Uzun müddet Şed'in başkanlığında kaldılar. Sonra, çoğalınca etraftaki dağlara dağıldılar. Zikrettiğimiz yedi kişinin adını taşıyan yedi kabile oldular.”⁸¹⁰

Gerdizî'nin anlatısında geçen Tatar budun adı Kimeklerin kurucu boyunun Moğol kökenli bir çevreden geldiğine işaret ediyor. Adı geçen topluluk batıya, İrtiş bozkırlarına geldikten sonra bölgede çoğunluğu oluşturan Türk boylarıyla kurduğu temas sonrasında

⁸¹⁰ Şeşen, s. 73; Golden'a göre Gerdizî'deki bu köken hikâyesi 745-770 civarındaki olaylarla ilgilidir. Golden, “Kimek ve Yemekler”, s. 758. Pletneva'ya göre kökenlere dair bu anlatı, IX. yüzyılın ilk yarısında Uygur Kağanlığı'na bağlı olarak yaşayan Kimeklerin, söz konusu siyasî yapının 840'taki yıkılışını ve hemen ardından Kimek boylar birliğinin kendilerine ait bir kağanlık kurma sürecini anlatır. Bkz. Svetlana A. Pletneva, **Polovtsi**, İzdatel'stvo Lomonosov, Moskva, 2010, s. 32.

Türkleşmiş olmalıdır. Diğer taraftan kaynağın Tatar boyu dışında, Kimek birliğini oluşturan *İmi*, *İmek*, *Balandur/Bayındır*, *Kıpçak*, *Linkâz*, *Eclâd* olarak adlarını verdiği, Kimek ittifakının diğer üyelerinden de bahsetmesi önemlidir. Gerdizî'nin haberinde yer alan bu boyların başlarına gelen felaket sonrasında İrtiş'e gelip yeni bir yurt kurmaları da tarihsel bir olaya işaret olarak değerlendirilebilir. Zira 840'te Kırğızların saldırısı sonucu Ötüken merkezli Uygur Kağanlığı yıkılınca bu siyasî yapının içindeki boylardan (Eymür, Bayındır, Tatar gibi) bazıları Batı Sibirya bozkırlarına gelmişlerdi. Kumekov'un da açıkladığı üzere bunlar henüz kuruluş aşamasındaki Kimek boylar birliğine eklenmişlerdir.⁸¹¹

Tatar boyu dışında, Gerdizî'nin verdiği Kimek ittifakına giren boylardan *İmilerin* köklerini öncelikle Uygur Kağanlığı'nda aramak gerekiyor. Bu yapıyı oluşturan boylar arasında *Ejabör*, *Eyabir* veya *Eyamur* biçimlerinde okunan topluluğun Kağanlık yıkıldıktan sonra İrtiş boylarına gelip Kimeklere katıldığını söyleyebiliriz. Mesudî'nin bahsettiği Kimek-Yigurlar doğudan gelen bu Uygur kalıntıları olmalıdır.⁸¹² Sonradan bu boy Eymür/İmir adlarıyla Sirderya Oğuzları arasında da görülecektir. Bu konuda Hamilton da On Uygur boyları arasında dokuzuncu sırada saydığı ve Ayamur olarak okuduğu boyun sonraki Sirderya Oğuzlarının etnik oluşumuna katıldığını bildirir.⁸¹³

Gerdizî'nin Kimek boyları arasında ikinci sırada saydığı *İmekler*, bu siyasi birliğe adını veren kurucu boylardandır. Pletneva'ya göre İmek (Yemek/Kimek) boyu önceleri Kimek boylar birliğinin başındaydı. Daha sonra da Kimek Kağanlığı'nın başında kurucu boy olarak yer aldı. Pletneva ayrıca, İmek boy adının biraz farklı bir transkripsiyonda Kay etnik adına benzediğini belirtir.⁸¹⁴ Onların kökenleri konusu, özellikle Kaşgarlı'da bahsi geçen Yemeklerle aynı topluluk olup olmadıkları tartışılmıştır. Konu hakkında ortaya atılan görüşlere gelmeden önce Kaşgarlı'da Yemekler hakkındaki kayıtlara bir göz atalım: “*Yemek bir Türk kavmidir. Biz onları Kıpçaklar olarak görürüz. Ancak Kıpçaklar kendilerini ayrı bir topluluk sayarlar.*”⁸¹⁵ O, Kıpçak ile Yemek'i ayırır. Türk ülkelerini

⁸¹¹ Kumekov, Kimek Devleti, s. 121.

⁸¹² Mesudî, ss. 82-83.

⁸¹³ Hamilton, s. 193.

⁸¹⁴ Pletneva, s. 33.

⁸¹⁵ Kaşgarlı'nın Yemekler hakkında, “*Biz onları Kıpçaklar olarak görürüz*” şeklinde bir açıklama yapması ve hemen ardından Kıpçakların kendilerini onlardan farklı tuttuklarını söylemesi, o dönemde (XI. yüzyılın

sıralarken Kıpçak ve Yemekleri ayrı yerde konumlandırır. Bunun yanında yine konuştukları lehçe bakımından Kırgız, Kıpçak, Oğuz'un tek ve aynı dili konuştuklarını, Yemek ve Başkurtların dilinin ise bunlara yakın olduğunu söyleyerek az da olsa aradaki farktan bahseder.⁸¹⁶

Bu bahsi ilk dile getirenlerden Marquart, Yemeklerin Kimek boylarının ikinci sırasında yer alan İmeklerle açıkça ilişkili olduğu düşüncesindedir. Yine onun düşüncesine göre "İki İmek" boy adı "Kimek" adının ortaya çıkmasıyla doğrudan ilgilidir.⁸¹⁷ Kumekov'a göre Marquart'ın bu iddiası Barthold tarafından tenkid edilse de, şu ana kadar kimse tarafından yanlışlanamamıştır. O, diğer İslam kaynaklarının kaydettiği Kimek adını Kaşgarlı Mahmud'un Yemek biçiminde yazdığını söyler.⁸¹⁸ Bosworth da Kimek adının kaybolmasından hemen sonra Yemek adının onun yerini aldığı konusunda şüphe duymaz ve bu son okunuş biçimiyle Kıpçaklarla Kanglıların boy yapısına karıştıklarını bildirir.⁸¹⁹ Pritsak da bu konuda Marquart ve diğerleriyle hemen hemen aynı görüşleri paylaşarak Kimek adının Yemek'e dönüşümünü şu şekilde açıklar: *Kīmāk > Kimāk > Yimāk > Yemāk*. O, Pelliot'dan da alıntıyla, Kıpçakçada başta bulunan -q sesinin değişime uğrayıp düştüğünü ve bu ses olayının Kitan grubunun Tataı öbeğine özgü bir durum olduğunu vurgular.⁸²⁰ Dolayısıyla Kimek adı kurallı olarak önce İmek sonra da Yemek biçimini almıştır. Tibor Halasi-Kun da Orta Kıpçakçada -q (-k) > 0 bir ses düşmesinin olduğu konusunda bazı örnekler verir: *Kaya-aya, Kügürçin-ügürçin, Keçki-eçki, Kömüldruk-ömüldruk* ve *Kimek-(Y)imek*.⁸²¹ Róna-Tas, İmek veya Yemek boy adının Kimek adıyla aynı olduğunu belirterek, tıpkı Halasi-Kun gibi, Kıpçak dillerinde baştaki -k sesinin kaybolma özelliğine dikkat çeker.⁸²² Son olarak Hasan Eren de İmek (>Yimek) adının Kimek kabile adının yeni bir şeklinden başka bir şey olmadığını söyleyerek önceki görüşleri tasdikler.⁸²³

ikinci yarısı) artık Kimek/Yemek topluluğunun Kıpçak boylar birliğinin parçası haline geldiğini gösteriyor. Kaşgarlı Mahmud, *Divânü Lugâti't-Türk*, ss. 22-23, 683.

⁸¹⁶ Kaşgarlı Mahmud, *Divânü Lugâti't-Türk*, ss. 22-23.

⁸¹⁷ Marquart, ss. 96, 158, 172.

⁸¹⁸ Kumekov, *Kimek Devleti*, ss. 41-42.

⁸¹⁹ Bosworth, "Kımāk", *EP*, Ed. C. E. Bosworth vd., Vol: VI, E. J. Brill, Leiden, 1991, s. 108.

⁸²⁰ Pritsak, "The Polovcians and Rus", s. 333.

⁸²¹ Tibor Halasi-Kun, "Orta Kıpçakça q-, k- ~ø Meselesi", *Türk Dili ve Tarihi Hakkında Araştırmalar I*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1950, ss. 45-46.

⁸²² Róna-Tas, *Hungarians and Europe*, s. 234.

⁸²³ Hasan Eren, "Kimek ve İmek Boy Adları Hakkında", *Türk Dili*, Cilt: 4, Sayı: 45, 1955, s. 542.

Diğer taraftan Yemekleri İmek ya da Kimekle özdeşleştirmeyip ayrı bir budun olarak görenler de vardır. Golden'a göre Yemekler Kimeklerden tamamen bağımsız bir etnonim olup Uzakdoğu'daki Moğol-Mançu sınır bölgesinden gelmiş ve Kıpçak birliğine katılmışlardır. Bu iddiasını ortaya koyarken ilk olarak Tunguz kökenli Mo-ho ittifakına bağlı boylardan sayılan ve Korece *Yemaek* olarak adlandırılan topluluğa dikkati çeker. Bununla birlikte bu türden bir köken bağına temkinli yaklaşır. İddiasını temel olarak gördüğü verilerden biri de İbn Haldun'da geçen bir haberdir. Söz konusu kaynakta Terken Hatun için “*O Khitâ'daki Yemek Türklerinin kollarından biri olan Bayawut boyundandı*” kaydından yola çıkarak, Yemeklerin çıkış yerini Kitan-Moğol-Çin sınırında bir yere konumlandırır. Ayrıca, “K. Wittfogel ve Feng Chia-Sheng'in *Liao-shu*'da geçen *Yeh-mi-chih* kavmini Yemek olarak okumaları doğru kabul edilirse, bu sonuncular açık şekilde Kitan/Liao ile temas halindeydiler” sonucuna ulaşarak Moğol-Çin sınır bölgesine işaret eder.⁸²⁴

Golden dışında L. Hambis de Yemeklere Avrasya'nın doğusunda bir köken arar. Ona göre bu kavim Moğolistan'ın Kobdo bölgesinde yaşayan bir Tiele topluluğu olan Yen-molarla ilgilidir.⁸²⁵ Daha doğrusu Yemek ve Yen-mo adlarını aynı görür. Zuev de İrtiş boylarında Yen-mo etnonimin toponimlere yansıdığını düşünerek buradaki Yuymo yer adını Yen-mo ile özdeşleştirir. Son olarak Kimekleri Kaylara bağlayan Ahincanov da Yemekleri Kimeklerden ayırır ve Yen-molarla bir köken birliğine sıcak bakar.⁸²⁶

Kimek boyları arasında üçüncü ve dördüncü sıralarda *Balandur/Bayındır* ve *Kıpçaklar* yer alırlar. Daha önce çalışmamızın ilk bölümlerinde onlara dair gerekli bilgileri verdiğimiz için burada tekrara düşmemek adına bu boyları tek tek yeniden ele almayacağız. Burada her iki boyun da bir dönem Kimek birliği içinde yer aldıklarını söylemek yeterli olacaktır.

Son olarak Gerdizî'nin *Linkâz* ve *Eclâd* adlarıyla verdiği Kimek boylarından bahsedelim. Birincisi için Minorsky *Nilkaz* şeklinde bir okuma yapar ve aynı adı taşıyan bir uruğun Save Şahsevenlerinin boy yapısı içinde varlığına dikkat çeker.⁸²⁷ Ahincanov, Minorsky'nin teklifinden yola çıkarak Reşidüddin'in bahsini ettiği Karakurum'daki

⁸²⁴ Golden, “Kimek ve Yemekler”, ss. 762-763.

⁸²⁵ Kumekov, Kimek Devleti, s. 41.

⁸²⁶ Ahincanov, s. 53.

⁸²⁷ Minorsky, Hudud al Alam, s.304.

Kima'da bulunan Celayirler kabilelerinden *Nilkan*'ı Nilkaz'la özdeşleştirir.⁸²⁸ Róna-Tas ise ilginç bir teklifle bu boy adının *Alan-i-Kaz(ar)*, "*Hazar*" *Alan* olabilme ihtimali üzerinde durur.⁸²⁹ Ancak Alanların veya Hazarların, kendilerine uzak bir coğrafyada bulunan Kimeklerle olan bu ilişkileri daha ayrıntılı bir izaha muhtaçtır. Diğer taraftan Göçebe Özbek boylarından *Nikuz* da Nilkaz'ın farklı bir biçimi olabilir.⁸³⁰ Khabizhanova ve Mensitova'ya göre bu boyun adı Lanikaz şeklinde okunmalıdır. Onlar kadim Lakayların Karluk birliğinden sonra Kimekler içinde Lanikaz adıyla göründüklerini iddia ederler.⁸³¹ Söz konusu Kimek boy adının okunuşundaki belirsizlik ve Lakay ~ Lanikaz etnik adları arasındaki ilgiye dair dilbilimsel bir açıklamasının yapılamaması bu öneriyi dikkate almayı zorlaştırır. Ancak tüm bu açıklamalar ve özdeşleştirme girişimleri, şimdilik bu Kimek boyunun adının gerçek okunuşu veya köklerine dair belirsizliği ortadan kaldırmamıştır. Aynı durum kaynak yazarının son sırada zikrettiği Eclâd boyu için de geçerlidir. Bu sonuncular için Divitçioğlu *eylet* (eylem yap) şeklinde zorlama bir okuma yapar.⁸³² Ancak onun vardığı sonucun da kesinliği yoktur ve tartışmaya açıktır.

Kimekleri bir başka boy ya da budunun devamı olarak düşünen ya da kurucu boyu başka etnik yapılarda arayanlar da vardır. Gumilëv, onların kökenlerine dair "ne ataları ne de torunları bilinmektedir" dese de, devamında Çin kaynaklarının VII.-VIII. yüzyıllarda Çu-yu kabileleri olarak adlandırdığı grubun içinde yer alan Çumugunların Kimekler olabileceği düşüncesindedir. Ona göre Arap-Fars coğrafyacılara Çumugun adını bilmiyorlardı. Aynı şekilde Çinliler de Kimek adından habersizdiler.⁸³³

Kimekleri Çumugunlarla özdeşleştirenlerden biri de Tişin'dir. O, aynı zamanda Türgişlerin Du-lu (Tu-lu) boylarından biri olan ve Emil ile Tarbagatay bölgelerinde yaşayan Çumugunları erken Kimekler olarak görür. Gerdizî'deki Kimeklerin köklerine dair sunulan su motifinden de yola çıkarak *Çumukun/Çomukun* sözcüğünü sonraki Kimek

⁸²⁸ Ahincanov, s. 114.

⁸²⁹ Róna-Tas, Hungarians and Europe, s. 234.

⁸³⁰ Lezina ve diğerleri, s. 430.

⁸³¹ G. Khabizhanova and G. Mensitova, "The Role of Migrations in the Ethnohistorical Processes of Central Asia", *Bulletin of History*, No: 4, 2020, s. 54.

⁸³² Sencer Divitçioğlu, *Sekiz Türk Boyu Üzerine Bazı Gözlemler*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015, s. 66.

⁸³³ Gumilëv, *Hazar Çevresinde Bin Yıl*, s. 275. Gumilëv bir başka çalışmasında ise Kimeklerin, Hunların halefleri olarak gördüğü Çumugunlar ile Kıpçak ve Kanglılardan mürekkep bir halk olduklarını söyler. Lev N. Gumilëv, *Muhayyel Hükümdarlığın İzinde*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2003, s. 109.

adıyla birleştirir ve bu etnik adı ‘suya batırılmış, boğulmuş?’ olarak açıklar.⁸³⁴ Burada Çu-yü veya Çumugun/Çumukun adının İslam yazarlarınca Kimek olarak kayıtlara geçirilmesi de söz konusu olmuş olabilir. Necef, Gumilëv’un Çu-yü adını doğrudan Çumugun olarak yazmasından hareket ederek Kimek etnik adının ilk başta Çumugun şeklinde yazılma ihtimalinden bahseder. Ancak son kerte Kimeklerin kökeni meselesinin karanlık olduğu düşüncesindedir.⁸³⁵ Çu-yü veya Çumugun köken iddiası cazip gibi görünse de, şu ana kadar konuyla ilgilenen araştırmacılar arasında ilk elden kabul görmemiştir.

Kimek etnogenezi sorununa eğilenlerden Klyashtornıy, Gerdizî’deki Tatar köken efsanesine dikkat çekmekle birlikte, Tatar adının özellikle Göktürk çağında istikrarsız boy topluluklarını ifade ettiğini, dolayısıyla onları doğrudan Doğu Moğolistan’da yaşayan Moğol dilli halkların bir kolu olarak sayan görüşün pek tutarlı olmadığı düşüncesindedir. Buna istinaden Kimek toplumunun ilk yapılanma aşamasının, Moğol dilli boylarla ilişkilendirilmemesi gerektiğini söyler. Yine onun işaret ettiği bir diğer husus ise Kimeklerin etnik oluşumunda bazı Uygur toplulukları ile özellikle Kıpçakların rolüdür. Söz konusu bu etnogenezi süreci de IX. yüzyılın ortalarından önce tamamlanmış değildir.⁸³⁶

Pritsak, Kimek etnogenezinde, yukarıda öne sürülen görüş ve tahminlerden farklı olarak daha çok doğruya, Moğol dilli toplulukların yaşadıkları bölgeye dikkat çeker. Ona göre Xianbeilerin bir kolu olan ve yazıtlarda Tatabı olarak adlandırılan K’u-mo-Hsi’ler iki kola ayrılıyorlardı: *K’u-mo* (Eski Çince * K’uo-mâk) ve *Hsi*. Bunlardan K’u-mo halkı aslında Kimeklerdir. Diğer taraftan Hsiler de Kayları temsil ederler. Zira VII. ve VIII. yüzyıllarda Hsi adı Kay olarak telaffuz ediliyordu. Bilindiği üzere bu sonuncular XI-XII. yüzyılların İslam ve Rus kaynakları tarafından iyi bilinen bir etnik yapıydı.⁸³⁷ Pritsak’ın konuyla ilgili açıklamaları genel olarak bu şekilde. Onun Kimek etnogenezinde Proto-Moğol kökenleri merkeze alan görüşleri, Atwood’un K’u-mo-Hsi etnik adına dair açıklamalarıyla destek bulur. Daha önce Kuman adını açıklarken Atwood, K’u-mo-Hsi

⁸³⁴ V. V. Tişin, “Kimeki i çu-mu-kun: zametki po povodu odnogo otojdestvleniya”, *Arkheologiya, etnografiya i antropologiya Yevrazii*, Tom: 46, No: 3, 2018, ss. 109-111.

⁸³⁵ Necef, Karahanlılar, s. 361.

⁸³⁶ Klyashtornıy ve Sultanov, ss. 138-139.

⁸³⁷ Pritsak, “The Polovcians and Rus”, ss. 332-333.

ikili etnik yapısının birinci kısmını önce bir Wusun yönetici adı olan Kunmo/Kunmi ile özdeşleştirmiş, daha sonra da Kimek'in bu K'u-mo adı ile ilgili olabilme ihtimalinden söz etmişti.⁸³⁸ Ancak bu etnik adın sonraki Kuman adının ilk biçimlerinden biri olma durumu da göz önünde bulundurulmalıdır.⁸³⁹

Bu noktada Ahincanov'un Hsi ve Tatabí adlarıyla da anılan Kayları Kimeklerle aynı topluluk olarak gördüğünden bahsetmek gerekiyor. Pritsak ve Atwood'dan farklı olarak o, erken dönemde Xianbei boylar birliğine mensup olarak gördüğü Hsilerin (Kaylar) başlangıçta Kuzeydoğu Moğolistan-Batı Mançurya'da yaşadıklarını, I. binyılın ikinci yarımında önce Göktürk daha sonra da Uygur Kağanlığı idaresinde bulunduklarını söyler. IX. yüzyılın ortalarında Uygur Kağanlığı'nın çöküşünden sonra Altaylar ve İrtiş'in yukarı akımlarına göç etmişlerdir. Türk dilli halklarla erken dönemde kurdukları ilişkiler, onların yeni geldikleri yerde, Kimek adıyla Kıpçak ve diğer Türk kökenli boyların bulunduğu ortama çok çabuk bir şekilde uyum sağlamalarını kolaylaştırmıştır.⁸⁴⁰ Bilindiği üzere Kaşgarlı, Kayları, Çumul, Yabaku, Basmlı ve Tatarlarla birlikte kendilerine ait bir dilleri olan, bunun yanında Türkçeyi de iyi bilen iki dilli kavimler arasında sayıyordu.⁸⁴¹ Dolayısıyla Kaşgarlı'daki bu kayıt Ahincanov'un Proto-Moğol kökenler iddiasına bir destek sağlar niteliktedir. Kendisi de söz konusu bu iki dillilik kaydından yola çıkarak Kimeklere dair Gerdizî'nin verdiği Tatar köken efsanesinin gerçeklik payına dikkat çeker. Son olarak Ahincanov onların aynı zamanda Uran adıyla bilindiklerini söyler. Bu etnik isim, tıpkı Kay adı gibi, *yılan/ejderha* anlamlarını verir. Bundan dolayı kaynaklarda *Yılan Halkı* olarak da anılmışlardır.⁸⁴²

Kimek birliğinin asıl boyları arasında yer almayan, ancak bu yapıya siyaseten bağlı, mevcut kağanlığın sınırları içinde yaşayan kimi Türk kökenli ve kimi de yabancı bazı topluluklar vardı. Örneğin Avfi'de geçen bir haber, Kimek yurdu içinde Karluklardan bir topluluğun da yaşadığına işaret ediyor. Avfi, Karlukları oluşturan dokuz

⁸³⁸ Atwood, "The Qai, the Khongai, and the names of the Xiōngnú", ss. 49-50.

⁸³⁹ Bu iddiaya dair bkz. Menges, s.35.

⁸⁴⁰ Kimeklerin Kaylarla aynı halk olduklarına dair Ahincanov'un verdiği ayrıntılı bilgi için bkz. Ahincanov, ss. 100-150.

⁸⁴¹ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't- Türk*, ss. 22-23.

⁸⁴² Ahincanov, s. 150. Golden, onların Doğu Kazakistan'daki Kıpçak ve Yemekler tarafından Uran olarak adlandırıldığını söyler. Bkz. Golden, "The Shaping of the Cuman-Qipchaqs", s. 18.

boydan bahsederken bunların arasında *Kîmâk'end* adlı bir boyu da sayar.⁸⁴³ Bu sonuncuların tıpkı Uygur ve Yenisey Kırgızlarında olduğu gibi, Kimek ülkesinde bulunan fakat doğrudan onlardan olmayan bir Türk topluluğu (veya bir Karluk boyu) olduğunu düşünebiliriz.

Benzer bir durum Kimek topraklarının merkezinde yaşayan Samoyed ve Ugor grupları için de geçerlidir. İslam kaynakları Kimek etnik ve siyasî tarihinde onların adlarını anmazlar. Ancak henüz Kimekler ortaya çıkmadan önce, erken dönemlerde Obi-İrtiş arasındaki sahada bir Ugor varlığı biliniyor. Keza Samoyedler de İrtiş ve Obi'nin hemen kuzeyindeki bölgede (Yenisey civarı) yaşıyorlardı.⁸⁴⁴ Her iki grup da Kimek birliğinin önemli bir parçası olmasalar da, söz konusu yapıya tabi halklar arasında yer almışlardır.

3.2. Kimek Kağanlığı'nın Sınırları

Önceleri boylar birliği sonradan da kağanlık olacak bu etno-siyasî yapının ortaya çıktığı bölge ile ilgili en sağlıklı bilgiler İslam kaynaklarından gelir. Eldeki veriler onların Uygur Kağanlığı'nın yıkılışından hemen sonra, VIII. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıktıklarını gösteriyor. Hatta Savinov'a göre Kimek etnik oluşumun gelişiminde, Uygur Kağanlığı'nın 840'taki yıkılması olayının doğrudan rolü vardır. O, Uygur Kağanlığı'na bağlı olarak yaşayan Eymür, Bayındır ve Tatarların, söz konusu yapının dağılmasından sonra doğrudan Kimek boylar birliğine katıldıklarını söyler. Bu Uygur grupları Kimeklerin boylar birliğinden bir devlet örgütlenmesine geçişlerinde önemli bir paya sahiplerdir.⁸⁴⁵ Pletneva da bu konuda Savinov'la benzer düşüncelere sahiptir. O, Kimeklerin VII. yüzyılda Altayların kuzeyindeki İrtiş boylarında dolaştıklarını, Batı Türkleri ile kısmen Uygur Kağanlığı'nın bir parçası olduklarını söyler. Bu yapının yıkılmasıyla birlikte, bir Şad tarafından yönetilen Kimek boylar birliği iyice belirginleşmiş ve ortaya çıkmıştır.⁸⁴⁶

Eserlerini X. yüzyılda kaleme alan Mesudî, *Murûc ez-Zeheb*'inde Kimekleri İrtiş boylarında yaşayan Türk kökenli boylardan biri olarak gösterir: “*Kimek-Yigurların*

⁸⁴³ Şeşen, s. 93.

⁸⁴⁴ Róna-Tas, Hungarians and Europe, ss. 317, 320.

⁸⁴⁵ Bkz. Savinov, Narodı Yujnoy Sibiri, ss. 104-106, 114.

⁸⁴⁶ Pletneva, s. 32.

sahillerinde yaşadıkları Kara İrtiş ve Ak İrtiş'ten bahsetmedik. Bu halklar, Ceyhun denilen Belh nehrinin ötesindeki Türklerin bir koludur.”⁸⁴⁷ Buradaki Kimek-Yıgur ifadesi dikkat çekicidir. O dönem bazı Uygur gruplarının Kimeklere katıldığını Mesudî'nin bu kaydı açık bir şekilde gösteriyor. Kimeklerin bulunduğu yerle ilgili bir diğer eserinde de şu bilgileri verir: “... bu denizin (Balkaş Gölü) etrafındaki çöllerde Türklerden çok miktarda Oğuz göçebesi bulunur. Bu denize dökülen meşhur büyük nehirlerden biri de Ak İrtiş'tir. Bunların etrafında Türklerden Kimeklerin ve Oğuzların kışlak ve yaylaları vardır.”⁸⁴⁸ O, her iki eserinde de Kimekleri bir Türk topluluğu olarak sayar ve yurtlarının İrtiş kıyılarında bulunduğunu belirtir.

Kimeklerin bulunduğu yer ve komşuları hakkında da yine İslam kaynaklarının şahitliğinde net bilgiler verilir. Kimek ülkesinin doğusunda Kırgızlar bulunurken, batısında onlara bağlı bir topluluk olan Kıpçaklar yaşarlar. Güney komşuları Sirderya Oğuzlarıdır. Kuzeylerinde ise kimsenin yaşamadığı uçsuz bucaksız topraklar bulunur. X. yüzyılın sonlarında yazılan anonim eser *Hududü'l-Alem*'de, Kimek ülkesinde yaşayan bazı toplulukların yaşadıkları bölgelere dair verilen bilgiler de buranın sınırları hakkında bir fikir edinmek adına önemlidir. Kaynağa göre *Ender ez-Kıfçâk*'ta,⁸⁴⁹ “Kimek ülkesinin bir kısım halkı yaşar ve bunların bazı adetleri Oğuzlara benzer.” Bir diğer bölge ise *Yağsun Yasu*'dur.⁸⁵⁰ “Burası İtil ile İrtiş arasında, iklimi ılıman ve yerleşime uygun bir bölgedir.” Son olarak Kimeklerin doğusunda bulunan *Kırkırhan*⁸⁵¹ hakkında bilgi verilir:

⁸⁴⁷ Mesudî, ss. 82-83.

⁸⁴⁸ Şeşen, s. 56.

⁸⁴⁹ Kumekov, Minorsky'nin görüşünü paylaşarak buranın “İç Kıpçaklar” anlamına geldiğini ve söz konusu bu Kıpçakların Kimek ülkesinin kuzeybatısında bulunduklarını söyler. Yine ona göre Ender ez-Kıfçâk Merkezi Kazakistan'ın batı ve kuzeybatı kısmı ile Aral bozkırlarının kuzey taraflarına denk gelir. Kumekov, Kimek Devleti, ss. 68-69. Yevstigneyev'e göre ise burası Turgay, Sarısu ve Talas nehirleri boyunca Ulutav topraklarında bulunuyordu. Yevstigneyev, s. 99. Her iki araştırmacının da işaret ettiği coğrafi alan, o dönem Oğuz ve Kıpçakların en yakın temas kurabileceği veya kaynak yazarlarının da söylediği üzere yan yana yaşayabilecekleri yerlere tam olarak denk gelir.

⁸⁵⁰ Kumekov'a göre burası Emba nehri havzasındadır. Kumekov, Kimek Devleti, s.69.

⁸⁵¹ Minorsky'e göre burası Kimek bölgesinin güneyine doğru uzanır. O, Kırkırhan'ın dağlık bir bölge olduğunu ve bugünkü Semipalatinsk'ten yaklaşık 350 km kuzeybatıda bulunduğunu yazar. Bkz. Minorsky, *Hudūd al-‘Ālam*, s. 309. Kumekov'a göre Kırgız bozkırında bir bölgenin adını taşır ve bura halkı *Mecmū ü't-Tevârih*'te Kırkırı Kıpçakları olarak geçer. O, ayrıca burayla bugün Kazakistan sınırları içinde bulunan Karkaralinsk/Karkaralı yer adı arasında bir ilgi kurmuştur. Kumekov, Kimek Devleti, ss. 69-70. Kıldıroğlu burada Karkarahan Kıpçaklarının varlığından haber vererek, Kırgız halkının epik destan kahramanı *Manas*'ın bu Karkara/Karkarahan Kıpçakları arasında gösterildiğini söyler. Kıldıroğlu, s. 67. Akerov da bu bilgiyi destekler nitelikte *Manas*'ın dedesinin adının *Karkırabek* olduğunu söyler. Tabıldı Akerov, **Karkırahan Velikiy Kırgızskiy Kaganat**, Bışkek, Tipografiya Univeristet KNU im. J. Balasagina, 2013, s. 17.

“*Buranın sakinlerinin gelenekleri Kırgızlara benzer*”.⁸⁵² Savinov, Kimek Kağanlığı içinde bu türden müstakil bölgelerin ortaya çıkmasını, X. yüzyılın sonlarında Kıpçakların kendi başına hareket edip ayrılmasıyla ilişkilendiriyor.⁸⁵³ Genel olarak baktığımızda ise anonim kaynak Hudud, bize İtil’den Yenisey’e kadar Sibiry’a’nın batı bozkırlarında, VIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Türk kökenli bir siyasî yapının bulunduğunu gösteriyor.

Kimeklerin yaşadığı coğrafya ile ilgili bilgi veren bir diğer İslam yazarı İstahrî’dir. O, Kimekleri Türk ülkeleri arasında saydıktan sonra şu ayrıntıları verir: “*Kimeklerin ülkesi kuzeyde, Karlukların ötesinde, Oğuzlarla Kırgızlar arasında ve Sakâlibe’nin arkasında kalan yerlerdir.*”⁸⁵⁴ Görüldüğü üzere onun verdiği bilgiler Anonim Hudud’unkilerle hemen hemen örtüşür.

IX. yüzyılın ilk yarısında, Abbasi Halifesi Me’mun adına Dokuz Oğuz (Uygur) ülkesine bir seyahat gerçekleştiren Temim İbn Bahr, tuttuğu notlarda Dokuz Oğuzların bulunduğu coğrafyayı tarif ederken Kimekleri onların sol taraflarına yerleştirir. Yine onun bildirdiğine göre Taraz’dan yola koyulduğunuzda Kevakib adında iki köye varırsınız. Burası ile Taraz’ın arası yedi fersahtır. Kevakib’ten Kimek Kağanı’nın başkenti arasında ise seksen günlük mesafe vardır.⁸⁵⁵ Tamim’in verdiği bilgiler Kimek ülkesinin doğu kısmına işaret ediyor. Buradan hemen sonra Dokuz Oğuzların en batı uçtaki topraklarının başladığını söyleyebiliriz.

Savinov, Kimeklerin Yenisey Kırgızları ve Uygurlarla olan bağlarına değindikten sonra Kimek yerleşim sahasının bir tarifini yapar. Buna göre Kimek-Kıpçaklar Güney Urallar’ın güneydoğu kısmından batıda Aral çevresi bozkırlarına, güneyde kuzeydoğu Yedisu sahasının bir kısmı dâhil olmak üzere Orta Kazakistan topraklarından Kuzey Balkaş çevresine kadar, doğuda Batı Altaylar’dan Kulundinsk bozkırı ve kuzeyde

⁸⁵² Minorsky, Hudūd al-‘Ālam, ss. 96, 101.

⁸⁵³ D. G. Savinov, “Yenisey Kırgızları ile Kimaklar’ın IX.-X. Yüzyıllardaki Etnik-Kültürel Münâsebetleri”, **Ataürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, çev. Mehmet Tezcan, Sayı: 7, 2010, s. 50.

⁸⁵⁴ Şeşen, s. 156.

⁸⁵⁵ Vladimir Minorsky, “Tamīm ibn Bahr’s Journey to the Uyghurs”, **Bulletin of School of Oriental and African Studies**, Vol: 12, No: 2, 1948, ss. 283-284.

ormanlık bozkır muhite varan yerler Kimek Kağanlığı'nın siyasî egemenlik alanını oluştuyordu.⁸⁵⁶

3.3. Siyasi Tarih

İslam kaynaklarına baktığımız zaman, Kimeklerin VIII. yüzyıldan itibaren İrtiş merkezli topraklarda tarih sahnesine çıktıklarını ve kendi siyasî düzenlerini kurma yolunda bazı faaliyetlerde bulunduklarını görüyoruz. Bununla birlikte Karatayev bu tarihi bir yüzyıl daha erkene alır ve onların VII. yüzyılın ortalarında Altay Dağları ve İrtiş Nehri'nin kuzeyine göç ettiklerini söyler.⁸⁵⁷ Ancak onun işaret ettiği tarihte Kimekler varolmuş olsalar bile henüz bir siyasî yapıya sahip değillerdi. Zira onlardan bahseden kaynaklar VII. yüzyıl gibi erken bir dönemde Kimeklere ait bir kağanlık veya devlet yapısından bahsetmezler. Bu dönemde onların bir bodun olarak Göktürk hâkimiyetinde olma durumları söz konusudur. Yine Karatayev'in bildirdiğine göre onlar 766 ve 840 yılları arasında Batı Altay, Tarbagatay ve Alaköl bölgelerini işgal etmişlerdir.⁸⁵⁸ Birazdan bahsedeceğimiz üzere, bu genişleme hareketinin hemen sonrasında bir devlet yapısına sahip olduklarına dair dönemin kaynaklarından elde edilmiş önemli bulgular ve kayıtlar vardır.

Kumekov da tıpkı Karatayev gibi Kimeklerin VII. yüzyılın ortalarında, İrtiş boylarında yaşadıkları düşüncesindedir. O, bu dönemde Batı Göktürk idaresindeki Kimek yöneticisinin *Şad Tutuk* unvanını taşıdığını söyler. Çok geçmeden Batı Türklerinden ayrılan Kimekler VIII. yüzyılın ikinci yarısı ve IX. yüzyılın başlarında, kuzeybatıda Urallar'a ve güneybatıda da Yedisu'ya kadar yayılmışlardır.⁸⁵⁹ Verilen bu tarih aralığı aynı zamanda Kimeklerin kendi kağanlıklarını kurdukları dönemi niteler. İslam kaynaklarına bakılacak olursa IX. yüzyılın ortalarından itibaren Kimekler bir siyasî yapıya sahip Türk toplulukları arasında yer alırlar. Yakûbî Türk ülkelerini sayarken Kimekleri de listeye dâhil eder: “*Türkler çeşitli cinslere ve ülkelere ayrılır. Bunlardan bazıları Karluklar, Tuguzguzlar, Türgişler, Keymâklar ve Oğuzlardır. Türklerden her*

⁸⁵⁶ Savinov, “Yenisey Kırgızları ile Kimaklar'ın”, ss. 40-41.

⁸⁵⁷ Olzhobai Karatayev, “The State-Political Titulatura of Nomadic States of the Great Steppe”, **Journal of History**, Vol: 94, No: 3, 2019, s. 9.

⁸⁵⁸ Karatayev, s. 11.

⁸⁵⁹ Kumekov, Kimek Devleti, ss. 119-120.

cinsin ayrı bir ülkesi vardır". İbnü'l-Fâkih ise Temim b. Bahr'ın kendisine Kimek hükümdarından ve onun başkentinden bahsettiğini söyler.⁸⁶⁰

Golden, Kimek Kağanlığı'nın oluşumunu incelerken, VIII. ve IX. yüzyılın siyasî olaylarının yanında iktisadî faktörlere de dikkat çeker. O, İskit çağından Moskova Knezliği'nin kurulacağı tarihe kadar olan süre ve bu süre içinde gerçekleşen bozkır devlet oluşumunu örnek göstererek, Kimek devletleşmesinin, Sibirya ormanlarının kürkçülük yapan Urallı nüfusu sömürme ihtiyacı/arzusuna cevap olarak geliştiğini söyler.⁸⁶¹

IX. yüzyılda Sibirya bozkırlarında bir devletin varlığına dair kanıtlar, yine İslam kaynaklarından öğrenilen bazı idarî unvanların varlığından anlaşıyor. Kumekov'a göre bu dönemde Kimek yöneticileri Şad Tutuk yerine daha önce Oğuzlarda da gördüğümüz *Baygu* unvanıyla anılmaya başlanmışlardır. O, devletin kuruluş aşamasında Kimek hükümdarlarının bu unvanı kullandıklarını söylerken, daha sonra *Kağan (Hakan)* unvanının Baygu'nun yerini aldığını ifade eder.⁸⁶² Klyaştorıy da 840'tan sonra Kimek boy birliği yöneticisinin kağan unvanını aldığını; böylece hem yeni bir devlet kurduğunu hem de Karluklar ve Yenisey Kırgızlarıyla eşit hale gelip bozkırdaki üst otoriteye aday olduğunu söyler.⁸⁶³ Nitekim Hududü'l-Alem de bu bilgiyi doğrular: "*Kimeklerin hükümdarı hâkân olarak adlandırılır*". Yine aynı kaynak Kimek kağanının on bir adet valisinin bulunduğunu, bu makamların miras yoluyla çocuklarına geçtiklerini söyler.⁸⁶⁴ Son olarak İdrisî de Kimeklerin bir devlete sahip olduklarına dair çok net bilgiler verir: "*Kimakların hükümdarı en kudretli ve en tehlikeli hükümdarlardandır...*", "*Kimak hükümdarlarının şehirleri 16'dır*".⁸⁶⁵ Görüldüğü üzere birden fazla İslam kaynağı, VIII. yüzyıldan itibaren İrtiş ve çevresinde Kimeklerin bir devlet yapısına sahip oldukları konusunda birbirine benzer bilgiler veriyorlar.

Daha önce Kimek Kağanlığı'nın sınırlarından bahsederken etraflarında bulunan halklara da değinmiştik. Kimeklere dair kayıtlar, onların genel olarak komşularına karşı saldırgan bir tutum benimsediklerini gösteriyor. Nitekim İdrisî Kırgızlara dair bahsinde,

⁸⁶⁰ Şeşen, s. 189, 196.

⁸⁶¹ Golden, Türk Halkları Tarihine Giriş, s. 168.

⁸⁶² Kumekov, Kimek Devleti, s. 121. Karatayev'e göre Kimek yöneticileri Kağan unvanını X. yüzyılın başından itibaren kullanmaya başlamışlardır. Karatayev, s. 11.

⁸⁶³ Klyaştorıy, Kadim Avrasya'nın Bozkır İmparatorlukları, s. 180.

⁸⁶⁴ Minorsky, Hudūd al-'Ālam, s. 100.

⁸⁶⁵ Şeşen, s. 108.

“En çok Kimakların hükümdarından korkarlar. Zira o, etrafındaki kabilelerle muharebe ve düşmanlık halindedir” şeklinde bir kayıt düşer. Yine aynı eserinde Kimek kağanına dair: “Etraftaki hükümdarlar onun halini bildikleri ve daha önceki davranışlarından dolayı sultasından çekinirler, yağmalarından korunurlar, cezalandırmasından korkarlar, hücumundan çekinirler”.⁸⁶⁶ Bununla birlikte Oğuzlar, diğer komşulara göre Kimeklerle nispeten daha barışçıl ilişkiler kurmuşlardır.

Kimekler henüz devletlerinin kuruluş aşamasında, güneybatıya doğru ilerlerlerken burada yolları üzerinde bulunan Karluklara saldırmışlardır. VIII. yüzyılın ikinci yarısına (766 civarı) tarihlenebilecek bu olay sonrasında Karluklar Batı Altay ve Tarbagatay’dan Yedisu’ya göç etmek zorunda kalmışlar, hatta burada da Türkişlerle savaşarak sonuncuları yerlerinden etmişlerdir.⁸⁶⁷ Bu olayın dışında, sonraki dönemlerde iki tarafın da birbirlerine bir saldırı veya yağma akını yaptıklarına dair kaynaklarda herhangi bir haber gelmiyor. Bir yüzyıl sonra ise Kimekler, Karluklar ve Oğuzları da yanlarına alarak Peçeneklere karşı bir ittifak oluşturmuşlardır. Söz konusu hadiseyi daha önceki bölümlerde anlattığımız için burada ayrıntılarına girmeyeceğiz. Bu arada Kumekov’a göre Karlukların yanında Kimeklerin güney komşularından biri olan Yağmalar da onlarla çarpışmaya girişmişler ve bunun sonucunda Dokuz Oğuz topraklarına gelerek Karahanlı birliğinin esas kısmını oluşturmuşlardır.⁸⁶⁸

İslam kaynakları Kimeklerin Dokuz Oğuzların topraklarına doğru yayılma girişiminde bulunduklarından haber verirler. İdrisî eserinin bir yerinde Gagan Gölü civarındaki *Karantiye* şehrini Dokuz Oğuzlara ait şehirler arasında sayar. Hemen ardından Kimek şehirlerinden bahsederken Karantiye’nin Kimeklerin batıdaki ilk şehri olduğunu söyler.⁸⁶⁹ Anlaşıldığı kadarıyla Kimekler güneye doğru ilerleyerek bazı Dokuz Oğuz şehirlerini ele geçirmişlerdir. Kumekov da buna dikkat çekerek, Kimeklerin güneye doğru Dokuz Oğuzların topraklarına askeri saldırılar yaptıklarından bahseder.⁸⁷⁰ Yine bunun da dışında, Gerdizî’de, Dokuz Oğuz Kağanı’nın Kimeklerin hışmına uğradığı ve Dokuz Oğuzların çoğunun Kimekler tarafından öldürüldüğüne dair haberler,

⁸⁶⁶ Şeşen, ss. 102, 108-109.

⁸⁶⁷ Kumekov, Kimek Devleti, s. 120.

⁸⁶⁸ Kumekov, Kimek Devleti, s. 57.

⁸⁶⁹ Şeşen, ss. 104-105.

⁸⁷⁰ Kumekov, Kimek Devleti, s. 127.

sonuncuların doğu ve kuzeydoğudaki kağanlık sahibi komşularıyla pek de iyi ilişkiler içerisinde olmadığını göstermektedir.⁸⁷¹

Kırgızlarla olan ilişkilere geldiğimizde, Kimeklerin onlarla çok yakın temas halinde, hatta iç içe olduklarını söyleyebiliriz. Kimek ülkesinin doğu kısmını Kırgızların oluşturduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Akerov'a göre IX. yüzyılın sonlarından itibaren Kırgızlar ve Kimek-Kıpçak boyları, Sayan-Alтай ve Tanrı Dağları bölgesinde hâkimiyet için birbirleriyle rekabet halindeydiler.⁸⁷² Daha önce de değindiğimiz üzere Hududü'l-Alem, Kırkırhan adlı Kimek bölgesinde oturanların geleneklerinin Kırgızlara benzediği kaydını düşmüştür.⁸⁷³ Yine aynı kaynaktan devam edecek olursak, "*K.saym (Kesim, Kıştım?) Kırgız boylarından biridir ve keçe kulübeleriyle dağların yamaçlarına yerleşmişlerdir. Kürk, misk geyiği, boynuz ve benzerlerini avlarlar. Onlar Kırgızlardan farklı bir topluluktur. Dilleri Karluk diline daha yakındır ve kıyafetleri de Kimeklerinki gibidir*".⁸⁷⁴ Dolayısıyla Kimeklerin Kırgızlarla siyasî ilişkilerinin dışında, etnik yönden yakınlıkları da bulunuyordu.

Kimek Kağanlığı İslam dünyası ile de temas halindeydi. Kuzeyin kürk ticaretini tekelinde bulunduran ve Golden'ın haklı olarak söylediği gibi, bu ticaret kaleminden faydalanarak bulunduğu bölgede bir devlet kurmayı başarabilen Kimekler, İslam dünyasından gelen tüccarlarının ilgisini çekiyorlardı. Kaynaklar ittifakla onların samur kürkü ticareti ile meşgul olduklarını vurguluyorlar. Nitekim Hududü'l-Alem'de Kimeklerin mallarının samur ve koyun olduğu bilgisi verilir.⁸⁷⁵ Benzer şekilde Gerdizî de Kimeklerin hiç tuzu olmadığını, şayet bir kişi onlara bir batman (ritl) tuz verirse karşılığında samur derisi aldığını söyler.⁸⁷⁶ Onların İslam dünyasından gelen tüccarlarla uyguladıkları sessiz değişime dayanan ticarî metod da ilgi çekicidir. Bunun ayrıntılarını

⁸⁷¹ Şeşen, 76.

⁸⁷² Akerov, s. 11.

⁸⁷³ Minorsky, Hudūd al-‘Ālam, s. 309.

⁸⁷⁴ Minorsky, Hudud'ta *K.saym/Kesim* şeklinde kaydedilen bu boyu *Kıştımlar*la karşılaştırır ve Kırgızların batı bölgelerine, yani Kimeklerin doğu sınırına yerleştirir. Minorsky, Hudūd al-‘Ālam, ss. 97, 286. Aynı yazar Mervezi'nin eserinin açıklamalar kısmında Kıştımların bir *Samoyed* veya *Yenisey* halkı olabilme ihtimali üzerinde durur. Minorsky, Sharaf al-Zaman Tahir Marvazi, ss. 107-108. Kizlasov'a göre kaynakta Kesim adı altında geçen boy, Tuva'nın en eski ve yerli boylarından Kıştımlardır. Bunlar daha sonra Kırgız Kıştımlar olarak bilineceklerdir. Bkz. Leonid. R. Kizlasov, *İstoriya Tuvi v sredniye veka*, İzdatel'stvo Mgu, Moskova, 1969, ss. 51-52.

⁸⁷⁵ Minorsky, Hudūd al-‘Ālam, s. 99.

⁸⁷⁶ Şeşen, s. 75.

Ebu'l-Fidâ ve Avfi'de buluyoruz. Birincide söz konusu ticarete dair şu bilgiler verilir: *“Rusların kuzeyinde sessiz değişim (alışveriş) yapan kavim bulunur. Kafileler onların sınırına varınca onların geldiklerini bilmek için beklerler. Sonra alışveriş yapılan yere varırlar. Her tacir işaret koyarak malını indirir. Sonra ikâmet ettiği yere döner. O kavme mensup kişiler gelirler. Tüccarların koydukları malların karşısına samur, tilki, vaşak ve benzeri hayvanların kürklerini koyarlar, sonra dönerler. Sonra tüccarlar gelirler, konan şeyler hoşlarına giderse alırlar, aksi takdirde kürkleri bırakırlar. İki taraf uyuşuncaya kadar böyle yaparlar”*.⁸⁷⁷ Burada verilen haberin hemen hemen aynısını Avfi de verir. O, Ebu'l-Fidâ'nın Kimek adını anmamasına karşılık doğrudan bu topluluğun Kimekler olduğunu söyler.⁸⁷⁸ Son olarak Kimeklerin güneylerindeki İslam devletleriyle de bazı siyasî ve ticarî ilişkilerde bulunduklarını söyleyelim. Kumekov'a göre Kimek boylarının Samanî Devleti'nin kuzey bölgelerine kadar gitmeleri, büyük ihtimalle onlarla yapılan ticaret ve alışveriş ihtiyacının bir sonucudur.⁸⁷⁹

Kimeklerin dış siyasetinde Oğuzların diğer topluluklara göre çok daha önemli bir yeri vardı. Komşu olmanın dışında, iki taraf arasında ticari ilişkiler ve etnik yakınlıklar çok iyi biliniyor. Dolayısıyla en sakin ve ılımlı ilişkiler Oğuzlarla kurulmuştu. Bu hususlar bir sonraki bölümde özel bir başlık altında ele alınacağı için burada ayrıntılarına girmiyoruz.

3.4. Kimekler ve Kıpçaklar

Kimek tarihine bakıldığında Kıpçaklardan bağımsız bir süreci düşünmek imkânsızdır. Bu iki topluluk hemen hemen aynı bölgede ortaya çıkmış, aynı siyasî yapı (Kimek Kağanlığı) içinde adlarını duyurmaya başlamış ve sonrasında Kimek adı Kıpçak için bir üst-etnik tanımlama iken bu kez tersi olmuş, Kimekler Kıpçak adıyla anılır olmuşlardır. Ancak bu iki Türk bodunu neredeyse ayırt edilemeyecek yakın etnik ve siyasî bağlara sahip olsalar da, bazı Ortaçağ İslam yazarlarının verdikleri bilgilerde göreceğimiz üzere, kökende farklı topluluklardır.

⁸⁷⁷ Ebü'l-Fidâ, *Ebü'l-Fidâ Coğrafyası (Takvimü'l-Büldan)*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2022, s. 181.

⁸⁷⁸ Şeşen, s. 93.

⁸⁷⁹ Kumekov, Kimek Devleti, s. 128.

Kıpçak adının ilk geçtiği kaynak olarak bildiğimiz İbn Hurdadbih'in *Kitâbü'l-Mesâlik*'inde Kimekler ve Kıpçaklar farklı yerlerde konumlandırılmışlardır.⁸⁸⁰ *Hudûdü'l-Alem*'de ise önceki siyasî bağılılığa vurgu yapılmakla birlikte Kıpçak ülkesi ayrı bir başlık altında ele alınmıştır: “*Kıpçaklar Kimeklerden ayrılarak buralara yerleşmiş bir kavimdir. Ancak onlar Kimeklere göre daha kötü huyludurlar. Yöneticileri Kimekler adına atanır*”.⁸⁸¹ Daha önce İmek boy adını açıklarken Kaşgarlı'nın Kimek adı yerine Yimek/Yemek'i tercih ettiğini ve Türk ülkelerini sıralarken Kıpçak ile Yemek'i net bir şekilde ayırdığından bahsetmiştik: “*Rum'a yakın boyların birincisi Beçenektir. Sonra sırasıyla Kıpçak, Oğuz, Yemek, Başgirt...*”. Bu iki boyun yaşadığı bölgeleri ayırdığı gibi, kökenler konusunda da bir ayrıma gider: “*Yimek Türklerden bir boydur. Bunları Kıpçaklardan saydık. Kıpçak Türkleri ise kendilerini başka bir grup sayıyorlar*”.⁸⁸²

Kimekleri her yönden ayrıntılarıyla inceleyen Kumekov, net bir şekilde Kıpçak ile Kimek'i ayırır. O, İslam yazarlarının Kimeklerle ilgili kayıtlarını da göz önünde bulundurarak, her iki topluluk arasındaki ilişkinin pek sağlam olmayıp siyasî bağlara dayandığını, Kıpçak topraklarının ayrı bir yerde bulunduğunu, iktisadî yönden ve yaşam biçimi olarak farklılıklar sergilediklerini söyler.⁸⁸³ Marquart ise Kıpçakların kaynaklarda genel olarak Kimeklerin yanında ayrı bir halk olarak zikredildiklerini, onların en batıdaki boyu olduklarını ve topraklarının İrtiş'ten Urallar'a kadar uzandığını söyler.⁸⁸⁴ Klyastorniy da Kimek ile Kıpçak'ı ayırır; fakat bu ikisi arasındaki tâbilik durumunu bilinenin tersine açıklar. Ona göre Kimekler, VIII. yüzyılın sonunda veya IX. yüzyılın başında Kıpçaklara katılmışlardır.⁸⁸⁵ Bu ifadeyi Kıpçaklarla siyaseten bir ittifak kurmuşlardır şeklinde düzeltmek yerinde olacaktır. Zira Kimeklerin yönetici grubu doğudan, Kıpçakların bulunduğu bölgeye gelmiş ve her iki topluluk Kimek Kağanlığı çatısı altında birleşmişlerdir. Golden da görüşümüzü destekler şekilde, Kıpçakların VIII.

⁸⁸⁰ Şeşen, s. 186.

⁸⁸¹ Minorsky, *Hudûd al-'Âlam*, s. 101.

⁸⁸² Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugâti't- Türk*, ss. 10-11, 142, 360.

⁸⁸³ Kumekov, *Kimek Devleti*, s. 45.

⁸⁸⁴ Marquart, *Kimek Kağanlığı zamanında Kıpçakların yaşadığı topraklarda sonradan Naymanların ve Kazak Orta Cüz'ünün ortaya çıktığını söyler. Marquart, ss. 98-99. Rasovskiy de İrtiş bozkırlarında Kimek-Kıpçakların yerine XIII. yüzyıldan itibaren Naymanların bulunduğunu bildirir. Dmitriy A. Rasovskiy, **Polovtsi, Torki, Peçenegi, Berendei**, İzdatel'stvo Lomonosov, Moskova, 2016, s. 33. Jackson bu bölgedeki Nayman varlığını çok daha erken bir zamana, XI. yüzyıla kadar götürür ve onların Kun göçüyle birlikte batı bölgelerine yerleştiklerini belirtir. Bkz. Jackson, s. 101*

⁸⁸⁵ Klyastorniy, *Kadim Avrasya'nın Bozkır İmparatorlukları*, s. 180.

yüzyılın sonları ve IX. yüzyılın başlarında, Kimeklerin kurduğu bu heterojen birliğin parçası olduklarını söyler.⁸⁸⁶

Tüm bu ortaya konan görüşlerden farklı olarak Barthold, Kıpçak ile Kimek arasında fark görmez ve Kıpçakların Kimeklerden çıktığını söyler.⁸⁸⁷ Kıpçakların Kimek Kağanlığı'ndan ayrıldığı doğrudur ancak önceki yaşam alanları ve kökenler farklıdır. Son olarak bu konuda Rasovskiy'nin diğerlerinden farklı bir şekilde Kimek etnik yapısını temel olarak iki boya bağladığını söyleyelim. Ona göre Kimekler, Kıpçaklar ve Yemekler olarak iki boydan oluşuyorlardı. Batıda Kıpçaklar yaşarken, doğuda Yemekler yaşıyordu.⁸⁸⁸ Rasovskiy'nin bu konudaki görüşleri Yemeklerin Kimeklerle özdeşleştirilmesi temelinde önemlidir. Anlaşıldığı kadarıyla Kıpçakları da Kimeklerin bünyesinden çıkan bir etnik yapı olarak görüyor.

Kıpçakların Kimeklerle olan siyasî bağları da önemlidir. *Annales Mechovienses* adlı bir Ortaçağ Leh kaynağında geçen kayıt, Kıpçakların Kimeklerle olan siyasî bağlarını ima eder mahiyette bir bilgi sunuyor. Kaynakta yer alan “*Cimowe (Kimek) olarak da adlandırılan Kumanlar*” ifadesi etnik bir bağdan ziyade siyasî bir üst adlandırmayı akla getirmeli diye düşünüyoruz.⁸⁸⁹ Zira Kimek Kağanlığı'nın bulunduğu bölgenin bir hayli uzağında, Leh topraklarında yaşayan kaynak yazarının Kimek ve Kıpçak arasındaki etnik yakınlıktan ziyade siyasî bağlılığı bilmesi ve buna işaret etmesi çok daha muhtemeldir.

İrtiş'ten Urallar'a kadar uzanan Kimek Kağanlığı'nın batı bölgelerine Kıpçakların hükmettikleri biliniyor. Bununla ilgili daha önce, Hududü'l-Alem'de haberi verilen, sakinlerinin geleneklerinin Oğuzlara benzediği *Ender ez-Kıfçâk* adında bir Kimek bölgesinin varlığından bahsetmiştik.⁸⁹⁰ Burası muhtemelen Kimekler içinde Kıpçak ve Oğuz boylarının çok yakın etnik ilişkiler kurdukları bir bölgeydi. Bununla birlikte bazı Kıpçak gruplarının Doğu Kazakistan'da, merkeze yakın bölgelerde Kimekler ve diğer bağlı boylarla aynı ortamda yaşadıkları biliniyor. Özellikle Kimek defin törenleriyle ilgili arkeolojik araştırmalarda kağanlık tebaası boyların (Kıpçak, Kimek, Uygur, Kırgız gibi) farklı uygulamalarda bulundukları ortaya konmuştur. Kıpçakların da söz konusu bölgede

⁸⁸⁶ Golden, “The Shaping of the Cuman-Qıpchaqs”, s. 19.

⁸⁸⁷ Barthold, Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler, s. 48.

⁸⁸⁸ Rasovski ayrıca Kaşgarlı'nın Kimekleri tanımadığını, onların yerine Kıpçaklar ve Yemeklerden bahsettiğini söyler. Rasovskiy, Polovtsı, Torki, Peçenegi, Berendei, s. 22.

⁸⁸⁹ Pertz, s. 96.

⁸⁹⁰ Minorsky, Hudūd al-‘Ālam, s. 100.

yaşadıkları ve diğerlerinden farklı bir defin şekline (at derisi ve at koşum takımını birlikte gömme) sahip oldukları görülmüştür.⁸⁹¹

Yaklaşık iki buçuk asır süren Kimek hâkimiyeti Kıpçakların zamanla güçlenip yükselmeleriyle birlikte son bulmuştur. Sonuncular doğudan kendilerine katılan yeni kavmi unsurların da (Kun göçü ile gelenler) etkisiyle güçlenecek, XI. yüzyılın ortalarında tâbi oldukları Kimekleri kendi siyasî egemenlikleri altına alacak ve Batı Sibirya’da yeni bir boy ittifakı kuracaklardır. Kimek Kağanlığı’nda siyasî hegemonyanın Kıpçaklar lehine değişimini, yalnızca Kunların başlattığı kavimler göçü ile açıklamak pek doğru bir yaklaşım olmayacaktır. Savinov, o dönemde Naymanların İrtiş’in üst bölgelerine doğru yaptıkları işgal hareketlerinin ve Kimek Kağanlığı içerisindeki olumsuz sosyo-ekonomik gelişmelerin, mevcut yapıda bir iktidar değişikliğine yol açtığını söyler.⁸⁹² Bununla birlikte Kimek adı bir etnonim olarak varlığını bir süre daha devam ettirmiştir. Onların bir kısmı eski vatanlarında, İrtiş’te kalmış (Kanglıların etnik oluşumunda yer aldılar), öbür kısmı da Kıpçaklarla birlikte Güney Rusya bozkırlarına göç etmişlerdir.⁸⁹³

4. Kun Göçü ve Kıpçak Boylar Birliğinin Şekillenışı

XI. yüzyılın ortalarına doğru, çıkış yeri Doğu Avrasya’da bulunan ve Batı Sibirya’daki Kimek-Kıpçak birliğinin yapısını doğrudan etkileyen, hatta Karadeniz’in kuzeyi ve Balkanlar’daki etno-siyasî durumu dahi değiştiren bir kavimler göçü yaşandı. Bu Hunlara kadar uzatabileceğimiz, Avrasya bozkırlarına özgü, doğudan batıya doğru gerçekleşen boyların birbirlerini batıya itme hareketlerinin veya başka bir deyişle kavimler göçlerinin sonuncusudur. Söz konusu boy hareketiyle ilgili en yalın ve net bilgiler, İslam (Mervezî, Avfi) ve Ermeni (Urfalı Mateos) kaynakları tarafından verilmiştir.

Bu göç hareketinin ne şekilde geliştiği ve içinde yer alan kavmi unsurlara değinmeden önce hangi olay ya da olayların böyle bir hareketlenmeye yol açtığına değinmek gerekiyor. X. yüzyılın ilk çeyreğine denk gelen bir dönemde Kuzey Çin ve Moğolistan’da Liao adıyla bir hanedan kuran Kitanları, söz konusu kavimler göçünün

⁸⁹¹ Savinov, Narodı Yujnoy Sibiri, ss. 108-109.

⁸⁹² Savinov, Narodı Yujnoy Sibiri, s. 118.

⁸⁹³ Kumekov, Kimek Devleti, s. 134.

esas müsebbibleri olarak görmek yanlış olmayacaktır. Onlar Koguryo ile yapılan savaşlardan sonra 1008, 1009 ve 1010 yıllarında Kansu Uygurlarına, yine aynı zamanda Hsi Hsia'ya (Tangutlar) saldırdılar.⁸⁹⁴ Kitan/Liao'nun hızlı yükselişi ve komşu devlet ve boylara karşı saldırgan bir tutum izlemesi, özellikle batı-güneybatıya doğru genişleme çabaları, birçok topluluğu yerlerinden ederek yeni bir etnik gruplaşma ve göç dalgasına yol açmıştır. Özellikle güneybatıya doğru ilerleme çabalarının Karahanlılar engeline takıldığını biliyoruz. Kitanlar, 1027 yılı civarında Gazneli Mahmud'un sarayına Karahanlılara karşı bir ittifak amacıyla elçi göndermişlerdir. Ancak bu girişimleri sonuçsuz kalınca bu defa batı yönünde ilerleyerek Kaylara saldırmışlardır.⁸⁹⁵ Golden, bu göç hareketlerinin kesin birincil sebeplerinin belirlenemediğini söylese de, Kitan genişlemesinin rolünü yadsımaz. O, Czeglédy'den alıntıyla, Kitanların henüz Karahanlı topraklarına saldırmadan önce (1008 civarı), Sarı Uygurların topraklarına ilerleyerek bu sonuncuları mağlup ettiklerini ve batıya sürdüklerini söyler. Bunlar bir süre sonra (1020 civarı) Kunlarla birlikte Karahanlıları rahatsız edeceklerdir.⁸⁹⁶

Golden ayrıntılarına girmese de, İbnü'l-Esir'deki kayıtlardan Kitanların Karahanlılarla şiddetli bir savaşa tutuştuklarını anlıyoruz. Onlar Balasagun'a sekiz günlük bir mesafedeydiler ve Karahanlı Ahmed Togan Han'ın hastalığından faydalanarak Maveräünnehr'i istila etmek istiyorlardı. Ancak Karahanlı orduları Kitanlar karşısında başarılı savaş vererek bu saldırıyı püskürttüler.⁸⁹⁷ Böylece Kitan genişlemesi için önem arz eden güneybatı yolu (Yedisu-Maveräünnehr) kapanmış oldu. Bu olaydan sonra onlar için tek açık kapı Çungarya-İrtiş hattıydı. Kay ve Kunların ilerleyiş hattı da tam olarak bu bölgeye denk gelecektir.

Diğer taraftan Ahincanov Kitanların bu faaliyetlerinin dönemin Çin kaynaklarına yansımamasını şüphe uyandırıcı bulur. Kitan/Liao Hanedanı'nın resmi tarih kaynağı *Liao-shi*'de de bu konuda herhangi bir kaydın bulunmadığına dikkat çeker. Ancak Çin kaynaklarının suskunluğuna rağmen batıdaki tarih yazıcılarının haberlerine kayıtsız kalmaz ve Urfalı Mateos'la Mervezi'deki anlatılardan yola çıkarak bu göç hareketinin

⁸⁹⁴ D. C. Twitchett and K. P. Tietze, "The Liao", **The Cambridge History of China: Alien Regimes and Border States, 710-1368**, Ed. D. C. Twitchett and F. H. Fairbank, Vol: 6, Cambridge University Press, New York, 1994, s. 121; Golden, "The Shaping of the Cuman-Qipchaqs", s. 22.

⁸⁹⁵ Klyastorniy, *Kadim Avrasya'nın Bozkır İmparatorlukları*, ss. 184-185; Agacanov, s. 230.

⁸⁹⁶ Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s. 229.

⁸⁹⁷ İbnü'l Esir, *İslâm Tarihi IX*, s. 222.

başlangıç sebepleri üzerinde durur. O da bir önceki araştırmacılarla hemfikir olarak Kitan yayılmasını işaret eder.⁸⁹⁸

Daha önce de söylediğimiz üzere, Mervezî, bu kavmi hareketlenmeyi ayrıntısıyla veren ilk kaynak olarak gelişen olayları şu şekilde tasvir etmiştir: “*Kunlar da onlara aittir; bunlar Kitâ-han’dan korkarak Kitây ülkesinden gelmişlerdir. Bunlar Nesturi Hristiyanlıklar ve otlak için zorlanıp yurtlarından göç ettiler. Harezmsah Ekinci bin Koçkar onlardandır. Kunları, daha kalabalık ve güçlü olarak bu yeni otlaklardan süren Kay adlı bir halk takip etti. Sonra onlar Şari (Sarı) bölgesine göç etti ve Şarilerde Türkmenlerin memleketine göçtü ki, bunlarda Oğuz ülkesinin doğu kısımlarına kaydılar. Sonra Oğuz Türkleri Ermeni Denizi (Karadeniz) sahilleri yakınındaki Peçeneklerin bölgesine göç ettiler.*”⁸⁹⁹

Mervezî’den sonra bu olayları kaleme alan Avfî, Mervezî ve Mateos’un verdiği bilgilere kıyasla daha özet bir bilgi sunar ve diğerlerinin tersine Kunların Kaylara saldırdığını bildirir: “*Ve Türklerden bir topluluk vardır ki, bunlara Kûn (Hun) denir. Bunlar aslında Fenâ ülkesindeydiler. Bu ülkenin darlığı ve otlaklarının azlığından dolayı, burasını terk edip çıktılar. Vardılar, vardılar Kây adlı bir kavmi yerlerinden sürüp onların yerine kondular. Kâyılar da Sârî ülkesine varıp kondular. Sârî halkı da Türkmenlerin ülkesine varıp kondular. Ve Gûzân (Oğuzlar) Ermeniyeye denizi (Karadeniz) sâhilindeki Peçeneklerin ülkesine vardılar*”.⁹⁰⁰

Aynı olayı Urfalı Mateos da anlatır. Ancak onun anlatışında bir önceki kaynağımızda yer alan topluluklardan Kunlar yer almazlar: “*499 (9 Mart 1050 – 8 Mart 1051) tarihinde Romalılar büyük bir felaket içine düştüler. Birçok eyaletler tahrip edildi ve halk kılıçtan geçirildi. Kana susamış menfur Badzinag (Peçenek) milleti tarafından büyük katliamlar yapıldı ve Romalılar acı ve çok felaketli günler geçirdiler. Zira, Yılan (Ots) milleti hareket edip Khardeşleri (Soluk benizliler) önlerinden sürdüler. Muhaceret eden Khardeşler de Uzlar’ı ve Badzinagları ileriye sürdüler ve bütün bu milletler müttefikken hiddetlerini Romalılara karşı çevirdiler.*”⁹⁰¹

⁸⁹⁸ Ahincanov, ss. 182-183, 192.

⁸⁹⁹ Minorsky, Sharaf al-Zaman Tahir Marvazi, ss. 29-30.

⁹⁰⁰ Şeşen, s. 92.

⁹⁰¹ Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi ve Papaz Grigor’un Zeyli, s.91.

Golden, Ahincanov'un aksine Mateos'un Yılan (Ots) halkını Kunlarla özdeşleştirir.⁹⁰² Bununla birlikte Kay etnik adının doğrudan 'yılan'a tekabül etmesi Ahincanov'un iddiasını kuvvetlendiriyor. Bu göç olayında Kun adının geçmemesini, onların Kaylarla birleşmesi veya Kaylar adına hareket etmesiyle açıklamak uygun olacaktır. Yine aynı kaynaktan Türkmen adının geçmemesi ve yalnızca Uzlardan bahsedilmesi de, Mateos'un Türkmenleri Oğuz etnik yapısı içinde değerlendirmesinden kaynaklanıyor olabilir.

Kaynakların verdiği bilgilerin ışığında, XI. yüzyılın otuzlu yıllarında gerçekleşen bu zincirleme göç olayının ne şekilde geliştiğinin derli toplu bir açıklamasını şu şekilde yapabiliriz: *Kitan* genişlemesi batı ve güneybatıda Karahanlı engeline takılınca bu kez kuzeydeki *Kay* ve *Kun* topluluklarına yöneldi.⁹⁰³ İlk olarak Kaylar Kunları batı yönünde harekete geçmek zorunda bıraktılar. Kunlar ise yolları üzerinde bulunan *Sarıların* (*Şârî*) topraklarına girdiler. Sarılar da önlerindeki *Türkmenleri*, Türkmenler *Oğuzları*, Oğuzlar da *Peçenekleri* itmişler ve sonuncular Karadeniz'in kuzeyine kadar gitmek zorunda kalmışlardır.

Bu göç hareketine katılan boylar, sonraki dönemde İrtiş'ten Karpatlar'a kadar uzanan bozkır hattında kurulacak olan Kıpçak boylar birliğinin yöneticileri olmanın yanında, Sirderya-Aral'ın batısı ve kuzeyine denk gelen bölgelerde ortaya çıkacak olan Kanglı-Harezmsah siyasî yapılarının temel bileşenini oluşturacaklardır. Bu bağlamda, özellikle Kay, Kun ve Sarıların kökenlerini, ortaya çıkış yerlerini ve bu göç hareketindeki rollerini ayrı ayrı ele almak gerekiyor.

Bu kavmi hareketlenmenin Kitanlarla birlikte başlatıcıları arasında yer alan Kaylar Moğol-Mançu sınır bölgesinde yaşıyorlardı. Bulundukları yerden de anlaşılacağı üzere, Kitanlar ve Shih-weiler gibi, bir Ön Moğol dili konuşuyorlardı. Sadece Çin kaynaklarında değil, Yakındoğu'da da biliniyorlardı. Urfalı Mateos'ta "*Yılan Halkı/Ots*" olarak anılırlarken, Mervezi'de bilindik Kay adlandırmasıyla kaydedilmişlerdir.⁹⁰⁴ Ancak

⁹⁰² Peter B. Golden, "Cumanica V: The Basmils and Qıpçaqs", *AEMA*, Vol: 15 (2006-2007), s. 25.

⁹⁰³ Mervezi'nin verdiği bilgiler Kunların, Kitan baskısı nedeniyle Çin'in kuzeyinde yeni bir yurt arayışına girdiklerini ve bu bölgede yerleşmek zorunda kaldıklarına işaret ediyor. Kitan topraklarından sökülüp atılmalarından hareketle, onların daha önce Kitanlara bağlı bir topluluk olduklarını söyleyebiliriz. Minorsky, Sharaf al-Zaman Tahir Marvazi, ss. 29-30.

⁹⁰⁴ Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi ve Papaz Grigor'un Zeyli, s.91; Minorsky, Sharaf al-Zaman Tahir Marvazi, ss. 29-30.

onlara verilen bu etnik isimler sonraki dönemlerin bir ürünüdür. Erken dönemlerde, Çin kaynaklarının Kayları, *Xi* ve *Kumo Xi* olarak adlandırdığını biliyoruz. Proto-Moğol Kaylar/Xiler henüz Göktürk egemenliğini kabul etmeden önce Xianbei boylar birliğine bağlıydılar.⁹⁰⁵ Daha sonra Göktürlere bağlanarak yazıtlarda Tatabı şeklinde adlandırılmışlardır.⁹⁰⁶

Onlar ilk bakışta, gerek yaşadıkları yer gerekse etnik adlarının da gösterdiği üzere, Moğol kökenli bir topluluk olarak görülebilirler. Ancak XI. yüzyılda, İslam kaynaklarında (Bîrûnî) Kırgızlar ve Kunlarla birlikte Doğu Türklerinden sayılmışlardır: “*Altıncı iklim doğudaki Kâş, Kûn, Kırgız gibi Türk kavimlerinin ülkesinden başlar*”.⁹⁰⁷ Yine aynı yüzyılda Kaşgarlı da Kaylar hakkında önemli bilgiler verir. O, Çumul, Yabaku (Kun?), Tatar, Basmıl ve Kayları, kendilerine ait bir dilleri olan, bununla birlikte Türkçeyi de iyi bilen iki dilli kavimler arasında sayar. Yine Bîrûnî’de olduğu gibi Türk ülkelerini sıralarken Kayları Basmıl, Yabaku, Tatar ve Kırgızlarla birlikte en doğuya yerleştirir.⁹⁰⁸

Kun göçüyle birlikte (XI. yüzyılın ilk yarısı) Batı Sibirya bozkırlarına gelen Kaylar bazı araştırmacılar tarafından Kimeklerle özdeşleştirilmişlerdir. Daha önce de bahsini ettiğimiz üzere Atwood, Çin kaynaklarında geçen *Kumo* etnik adının Orta Çince *komak* olarak okunduğunu, dolayısıyla bunun açık bir şekilde Wusun hükümdar unvanı *Kunmo/Kunmi* ile aralarında Kayların da bulunduğu *Kimek* adına işaret ettiğini söylüyordu. Kaylar Tabgaç/Wei döneminde (geç IV. yüzyıl) Kumo halkıyla birleşmiş ve yeni bir ikili boy birliği, *Kumo Xiler* ortaya çıkmıştır. Bu birlik Tang çağında dağılacak,

⁹⁰⁵ Menges, s. 35. Ancak Xianbei boylar birliğinin dağılmasından sonra, henüz Göktürk hâkimiyeti tanınmadan önce onların Tiele boylar birliğinin bir üyesi olduklarını söylemek gerekiyor. Malyavkin’e göre *Hsiler* Büyük Kingan’ın güney taraflarında büyük bir bölgeyi işgal etmişlerdi. Güneyde Şira Müren nehri boyunca Kitanlarla, batıda da Göktürklerle komşuydular. A. G. Malyavkin, **Tanskiye Hroniki o Gosudarstvah Tsentralnoy Azii: teksty i issledovaniya**, Nauka Sibirskoye otd-niye, Novosibirsk, 1989, s. 121.

⁹⁰⁶ Tekin, Orhon Yazıtları, s. 38-39; Berta, Sözlerimi İyi Dinleyin, s. 119. Golden’a göre Göktürkler tarafından Kaylar için kullanılan Tatabı adı, bir yüzyıl sonra VIII. yüzyıla ait bir Uygur-Tibet belgesinde *Dad-pyi* şeklinde kaydedilmiştir. Türkçe Tatabı adının Tibetçeye çevrilmiş biçimi bu şekildedir. Peter B. Golden, “Cumanica II: The Ölberli (Ölperli) The Fortunes and Misfortunes of an Inner Asian Nomadic Clan”, *AEMA*, Vol: 6, (1986 [1988]), s. 18. Marquart ise bu *Dad-pyi* etnik adını iki bölüme ayırır ve birincinin (*Tata*) Tatar adını imlediğini, ikinci kısmın ise (*Bi*) *Xi/Hsi/Kay* adını yansıttığını söyler ve Kayların Tatarlarla olan yakın etnik bağlarına dikkat çeker. Bkz. Marquart, s. 96.

⁹⁰⁷ Şeşen, s. 205.

⁹⁰⁸ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti’t- Türk*, ss. 22-23.

Kaylar tekrardan Xi adıyla anılacaklardır.⁹⁰⁹ Atwood'un, Kumo Xi ikili boyunun birinci kısmını net bir şekilde Kimek olarak gördüğünü, Xileri de bundan ayrı tutmayarak Kimeklerin bir parçası saydığını söyleyebiliriz. Yine Pritsak da Atwood'la tamamıyla benzer bir şekilde *Kumo* halkını Kimek, *Xileri* de Kaylar olarak görür.⁹¹⁰ Son olarak Kayları Kimeklerle eşitleyen görüşün en başta gelen savunucularından biri olarak Ahincanov, Kıpçaklara dair monografisinde bu konuya geniş bir yer ayırmış, Kayların Batı Sibirya'ya geldikten sonra Kimek ve Uran adlarıyla anıldıklarına dikkat çekmiştir.⁹¹¹ Kumekov, Ahincanov'un Kay ~ Kimek eşitliği fikrini paylaşmasa da bu iki topluluk arasındaki yakın etno-siyasî bağlara dair İslam kaynaklarında kaydedilen bilgilerden yola çıkarak Kayların Kimeklere bağlı bir topluluk oldukları düşüncesindedir. O, İdrisî'de Kimeklerin kuzeyindeki en son şehir olarak verilen *Kani*'nin, Yakût'da bir boy adı olarak geçtiğini, Avfi'nin de en nihayetinde Kimekler ile Kayları komşu olarak gösterdiğini söyler ve buradan yola çıkarak Kani şehir adının Kay etnonimiyle ilişkili olabilme durumu üzerinde durur.⁹¹² Benzer bir teklifi Marquart da önererek Kani adının tıpkı Kitan > Kitay'daki değişimde olduğu gibi Kay biçimini aldığını söyler.⁹¹³

Kaylar Göktürk Kağanlığı'nın yıkılmasından sonra yine aynı bölgede kurulan Uygur Kağanlığı'na bağlanmışlardır. Onların varlığından bu yapıya ait Taryat (Terhin) Yazıtı'nda bahsedilir. Buna göre Uygur Yabgu'suna bağlı halklar sıralanırken Kayların da adı geçer: "...komutanı Az Sıpa Tay Senjün, halkı Toñra Ede Baş Kay, Ava Baş, Üç Karluk...". Diğer taraftan yazıtta Şad'a bağlı boylar arasında, ikinci kez sıralanırlar: "... halkı Tokuz Bayırku, Ak Baş, Kay, Ava, Basmıl, Tokuz Tatar bu kadar (çok) sayıda halk, şad, onların halkı..."⁹¹⁴

Kaylar çok geçmeden X. yüzyılın başlarında Kitan/Liao İmparatorluğu'na bağlı halklardan biri olarak karşımıza çıkarlar. Haussig'e göre onların Kitanlarla yakın etnik

⁹⁰⁹ Atwood, "The Qai, the Khongai, and the names of the Xiōngnú", ss. 49-50, 52-53; Eberhard, Çin'in Şimal Komşuları, s. 55. Liu İ-t'ang'a göre onlar Tang çağından hemen önce Sui Hanedanı devrinde Kumo adını terk etmişlerdi. Bkz. İsenbike Togan ve diğerleri, **Eski T'ang Tarihi (Chiu T'ang-shu)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2017, s. 171.

⁹¹⁰ Pritsak, "The Polovcians and Rus", ss. 332-333.

⁹¹¹ Ahincanov'un konuyla ilgili ayrıntılı ve uzun izahı için bkz. Ahincanov, ss. 100-150.

⁹¹² Kumekov, Kimek Devleti, s. 134.

⁹¹³ Marquart, s. 39.

⁹¹⁴ Mehmet Ölmez, **Uygur Hakanlığı Yazıtları**, Bilgesu Yayıncılık, Ankara, 2019, s. 84; Aydın, Uygur Yazıtları, s. 47; Berta, Sözlerimi İyi Dinleyin, s. 249. Ölmez'den farklı olarak Aydın ve Berta'da Şad'a bağlı boylar arasında *Kay* ve *Ava* boy adları geçmez.

bağları vardı ve Jehol'de yaşayan bir Kitan grubuydular.⁹¹⁵ Bu son yer Kayların batıya göç etmeden önceki anayurtlarıdır.⁹¹⁶ Marquart da tıpkı Haussig gibi Kayların X. yüzyılda Kitanlarla karışmış olarak Mançurya'nın Jehol bölgesinde oturduklarını söyler. Hatta bunu bir adım daha ileri götürerek, Kitan/Liao İmparatorluğu'nun Kay/Xi ve Kitanların birleşmesiyle ortaya çıktığı düşüncesindedir.⁹¹⁷ Kitanlarla Kayların yakın bağlarına, Eberhard ve Atwood da değinmişlerdir.⁹¹⁸ Golden, tüm bu Ön Moğol Kitan, Kay ve Shih-Weileri Xianbei kökenli veya bu sonunculara bağlı birer topluluk olarak değerlendirmiştir.⁹¹⁹ Son olarak Klyastorniy, şu ana kadar üzerinde hemfikir olunan Kayların Çin kaynaklarının Xileri olması durumunu bir varsayım olarak değerlendirmiş ve bunun doğrulanmadığını söylemiştir. Kayları bir Ön Moğol topluluk olarak saymayarak onları bir Tiele boyu olarak görmüştür.⁹²⁰ Ancak o Kaşgarlı'daki Kayların Türkçe konuştukları bilgisini tek taraflı ele almış görünüyor. Zira daha önce de değindiğimiz üzere Kaşgarlı, Kayları iki dilli halklar (Moğolca ve Türkçe konuşabilen) arasında saymıştır.⁹²¹ Dolayısıyla hem Kaşgarlı'daki kayıtlar hem de Çin kaynaklarının onları Proto Moğol halklar arasında sayması, Kayların başlangıçta Türkçe konuşan bir topluluk olma ihtimallerini ortadan kaldıran önemli ayrıntılardır.

Kayların henüz Kun Göçleri yaşanmadan önce de Orta Asya'da göründükleri biliniyor. Kitan yönetimi altında huzursuz olan bazı Kay grupları X. yüzyıl ortalarında batıya göç etmişlerdir. Köprülü'nün bildirdiğine göre Kaylara mensup bazı köleler Gazneli sarayının yanı sıra, Sultan Sencer'in emrinde de görev yapıyorlardı.⁹²² Yine onların Halaçlar, Çagarlar (Çoğrak?), Çaruklar, Karluklar, Eymürler ve Bayındırlarla birlikte Oğuz Yabgu Devleti'ne bağlı halklar arasında gösterildiklerinden bahsetmiştik.⁹²³

⁹¹⁵ Hans W. Haussig, "Theophylakts Exkurs über die Skythischen Volkes", *Byzantion*, Vol: 23, 1953, s. 352.

⁹¹⁶ Togan onları biraz daha batıya, Angara Irmağı civarına yerleştirir. Burası tam olarak Yenisey Kırğızlarının doğusuna denk gelir. Bkz. Togan, "Die Vorfahren der Osmanen in Mittelasien", s. 368.

⁹¹⁷ Jehol bölgesi, XI. yüzyılda Kayların, XII. yüzyılda da bir Kıpçak boyu olarak karşımıza çıkan Ölberlilerin yaşadıkları bölgeydi ve batıya yapılan göçlerin başlangıç yeri idi. Marquart, ss. 96, 117.

⁹¹⁸ Wolfram Eberhard, "Kay'lar Kabilesi Hakkında Sinolojik Mülâhazalar", *Belleten*, Cilt: 8, Sayı: 32, 1944, s. 569; Atwood, "The Qai, the Khongai, and the names of the Xiōngnú", s. 49.

⁹¹⁹ Golden, "The Shaping of the Cuman-Qipchaqs", s. 9.

⁹²⁰ Klyastorniy, *Kadim Avrasya'nın Bozkır İmparatorlukları*, s. 187.

⁹²¹ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugâti't-Türk*, ss. 22-23. Ahincanov'a göre Çin kaynakları Kayların dilinin Kitan diline yakın olduğunu belirtirler. Ahincanov, s. 183.

⁹²² Mehmed F. Köprülü, "Kay Kabilesi Hakkında Yeni Notlar", *Belleten*, Cilt: 8, Sayı: 31, 1944, ss. 429, 433.

⁹²³ *Eski Devirlerden Günümüze Kazakistan ve Kazaklar*, ss. 99-100.

Bu bilgi Oğuz boylarından Kayıların Uzak Doğu kökenli bir topluluk olduğunu ileri süren Marquart görüşünü destekler niteliktedir.⁹²⁴ Bu konu Oğuz Boyları bahsinde işlendiği için tekrara düşmeme adına ayrıntılara girmeyeceğiz.

Kitan baskısı ile batıya göç eden Kaylar, Kimek-Kıpçak egemenlik alanına girdikten hemen sonra yeni oluşan boylar birliğinde yönetimde söz sahibi olarak çok geçmeden Rus knezlikleriyle temasa geçtiler. Bundan sonra onlar Rus yıllıklarında *Капичи/Kayepici/Kayopa* olarak anılacaklardır.⁹²⁵ Pritsak'a göre Kaylar 1068'de Rus üçlüsü, İzyaslav, Svyatoslav ve Vsevolod Yaroslaviçler ile yaptıkları Alta Savaşı'ndan galip ayrıldılar. İlerleyen dönemlerde de Rus hanedanının kollarından Monomahlar ve Olgoviçlere kız vererek akrabalık bağları kurdular. Kaylar, XII. yüzyılın ilk çeyreğinde, yine kendileri gibi aynı bölgeden yani Jehol'den çıkıp gelen Ölberlilerle iktidarı paylaşmak zorunda kaldılar.⁹²⁶ Bundan sonra Deşt-i Kıpçak'ta yönetim bu sonunculara geçecekti. Yine aynı yüzyılda Kaylardan bir grup Yeh-lü Ta-shih liderliğindeki Karahitaylarla beraber Maveräünnehr'e gelmiş ve bu devletin bünyesinde yer alan yirmi dört boy arasında yer almışlardır. Bunun yanında onların Selçuklulara karşı Buhara ve Semerkant'ta sınır muhafızlığı görevinde bulundukları biliniyor.⁹²⁷

Kayların Kıpçak birliğindeki yeri ve hangi konumda bulundukları konusunda yalnızca Golden'dan bir itiraz geldiğini görüyoruz. O, bu topluluğun Kıpçak birliğine katılıp katılmadığının belli olmadığını, hatta Kıpçaklarla pek de dostane olmayan bir ilişki içinde olduklarını iddia eder.⁹²⁸ Toločko, Golden'ı destekler nitelikte bir görüş ileri sürerek Rus kaynaklarındaki Kaepicinin (Kaylar) bir Tork/Uz kabilesi olduğunu söyler ve Kıpçakların karşısında konumlandırır.⁹²⁹ Ancak Pritsak'ın da Rus kaynaklarını temel alarak net bir şekilde örnekle gösterdiği gibi Kaylar Toksoba, Terteroba ve Ölberlilerle birlikte Kıpçakların yönetici hanedanlarından biri olacak ve Kun Göçü ile oluşan bu yeni boy birliğinin başına geçecektir.⁹³⁰ Menges de Kayları doğrudan Kıpçak grubuna bağlı

⁹²⁴ Marquart, s. 48.

⁹²⁵ Yücel, s. 224.

⁹²⁶ Pritsak, "The Polovcians and Rus", ss. 338-339.

⁹²⁷ Togan, "Die Vorfahren der Osmanen in Mittelasien", s. 373; Eberhard, "Kay'lar Kabilesi Hakkında Sinolojik Mülâhazalar", s. 582.

⁹²⁸ Golden, Türk Halkları Tarihine Giriş, s. 231.

⁹²⁹ Golden, "Каепічі [Каепичи]", s. 40.

⁹³⁰ Bu olayların ayrıntılı izahı için bkz. Pritsak, "The Polovcians and Rus", ss. 336-339.

boyar arasında sayar.⁹³¹ Hatırlanacağı üzere Ahincanov, Kimeklerin köklerini açıklarken onları Kaylarla özdeşleştirmiş, Kay etnik adını da “yılan” anlamıyla açıklamıştı. Onların tamgaları da yine yılan biçimindeydi.⁹³² Dolayısıyla Uzak Doğu’dan gelen Proto Moğol Kayların hem Maveraünnehr (Oğuz-Karluk) hem de Batı Sibirya’daki Türkçe konuşan topluluklarla (Kimek-Kıpçak) temasları sonucunda Türkleştiklerini ve hatta dillerini değiştirdiklerini, bundan sonra iki dilli bir kavim olarak kayıtlara geçtiklerini göz önünde bulundurmak gerekiyor. Buradan yola çıkarak Kayların Kıpçaklarla yakın etnik temas içinde olan, bunun da ötesinde doğrudan onların boy yapısına katılan bir etnonim olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

XI. yüzyıldaki bu göç hareketine adını veren Kunların erken tarihleri tam olarak aydınlatılabilmemiş değildir. Golden, Kun adının Tiele boyları arasında sayılan *Hun*ları çağrıştırdığını söylese de bu türden bir özdeşleştirmeye şüpheyle yaklaşır.⁹³³ Aynı benzerlik Klyastorniy’in da dikkatini çekmiş ve o Kunları doğrudan Tiele boyları arasında saygın bir yerde bulunduğunu düşündüğü Hunlarla ilişkilendirmiştir. Aynı şekilde Györffy de Kun adını önceki Hunlara bağlar.⁹³⁴ Bu türden bir bağlantının varlığına inanacak olursak, Kunların erken dönemde Doğu Türklüğünün bir parçası olduklarını söyleyebiliriz. Dokuz Oğuz/Uygur boyları arasında yer almalarından hareketle Hun/Kun boyunun Uygur Kağanlığı’nın önemli bir bileşeniydiler.⁹³⁵ Ancak 840 yılında Kağanlığın yıkılmasından sonra onlar Moğolistan’ın doğusuna kaçacak ve çok geçmeden Kitan egemenliğini tanımak zorunda kalacaklardır.⁹³⁶

Kunları Moğol etnik çevresiyle ilgili gören araştırmacılar da vardır. Eldeki verilere bakıldığında, onların Kitanlarla siyasî ilişkilerinin yanında, etnik yönden yakınlıkları da vardı. Ahincanov’a göre Kunlar, ana kütleden koparak batıya geçen

⁹³¹ Menges, s. 33.

⁹³² Ahincanov, s. 125. Zuev, Türk boylarının tamgalarına dair oluşturduğu tabloda Ebulgazi’yi kaynak göstererek Kayların tamgasını yılan biçiminde verir. Kızıralı ve Babayar da Zuev’i tasdik ederek Kayların tamgasının yılan olduğunu vurgularlar. Zuev, s. 132; Kızıralı ve Babayar, ss. 36-37.

⁹³³ Golden, “The Shaping of the Cuman-Qipchaqs”, s. 6. Minorsky de bir Töles boyu olan Hun’un sonraki Kunlarla bağlantısını zayıf bir ihtimal olarak görür. Bkz. Minorsky, Sharaf al-Zaman Tahir Marvazi, s.99.

⁹³⁴ Klyastorniy, Kadim Avrasya’nın Bozkır İmparatorlukları, s. 187; Györffy, s. 176. Róna-Tas ve Berta, Györffy’nin *Hun* adını Türkçe ve Macarcada *Kun* şeklinde okuma denemesini kabul edilemez bulurlar. Onlar Hun adının Macar-Latin kaynaklarında *Hun*, *Huni* şekillerinde kaydedildiğini, dolayısıyla Kun biçimini alamayacağını söylerler. Bkz. Róna-Tas and Berta, *West Old Turkic*, ss. 609-610.

⁹³⁵ Hamilton, s. 118.

⁹³⁶ Klyastorniy, Kadim Avrasya’nın Bozkır İmparatorlukları, s. 187.

herhangi bir Kitan bakiyesiydiler. Hatta o, XI. yüzyılın ilk yarısında Kaşgarlı'ya da yansıyan Karahanlı-Kitan savaşlarında sonuncuları doğrudan Kunlar olarak görmekte bir sakınca görmez. Ahincanov, Kıpçak kişi adlarıyla da iddiasını destekleyerek, *Kitan*, *Kitanov* (*Kitanopa*)⁹³⁷ gibi adların Kıpçaklardaki varlığına dikkat çeker.⁹³⁸ Benzer görüşler Marquart tarafından da dillendirilir. O, 1347 tarihli bir Macar belgesinde kayıtlı *Chyta* adının Kitanla ilgili olabileceğini belirtir.⁹³⁹ Marquart da -daha önce Kıpçak etnik oluşumu bahsinde değindiğimiz üzere- onları dilsel olarak Moğollara mensup *Murqa* veya *Mo-ho* (*But-kat*) olarak adlandırılan topluluğun Türkleşmiş bir kolu olarak görmüştür. *Murqa* adının da Kunların asıl iç etnik adı olduğu düşüncesindedir.⁹⁴⁰

Kunların ilişkilendirildiği bir diğer topluluk da Yenisey Kırgızlarıdır. Onların Çin kaynaklarında *Kien-kun* şeklinde kaydedilmeleri, söz konusu adın ikinci kısmında bir Kun bağlantısını akla getirmiştir. Bu görüşün savunucularından Menges'e göre, Kun sözcüğü eski Çin kaynaklarında *Kien-kun* olarak geçen Yenisey Kırgızlarının adıyla ilgili olabilir. Menges'in bu düşüncesinde, etnik adın benzerliğinin yanında, Yenisey Kırgızları ile sonradan Kuman olarak adlandırılacak Kunların benzer fizikî özelliklerle anılmaları etkili olmuş gözüküyor.⁹⁴¹

Bu noktada İslam kaynaklarının da Kunlara dair verdiği haberlere bakmak gerekiyor. Bîrûnî *Tefhim*'inde Altıncı iklimin sırasıyla Kay(i), Kun, Kırgız gibi Türk ülkelerinden başladığını söyler.⁹⁴² Burada Kunlar, Kırgızların hemen doğusunda gösterilmişlerdir. Bir diğer İslam kaynağı Avfi'de ise Kırgızların doğusuna onlara bağlı *Furi* (*Kuri*) adlı bir boy yerleştirilir.⁹⁴³ Barthold kaynaklarda Kırgızların doğusunda Kun ve Kay halklarının yerleştiğini, Kun adı yerine Kuri okunuşuna rastlandığını söyler. Anlaşıldığı kadarıyla o, Kuri etnik adında Kun'u görür ve bu sonuncuların Moğol kökenli

⁹³⁷ Rus Yıllıkları 1095'te, Pereyaslavlı şehri yakınlarında Knez II. Vladimir tarafından öldürülen Kıpçak elçisi *Kitan*'dan bahsederler. Yine 1103'te, Rus ordularıyla yapılan savaşta maktul düşen Kıpçak hanları arasında *Kitanopa* adı kaydedilmiştir. Yücel, ss. 301-302, 320.

⁹³⁸ Ahincanov, ss. 184-187.

⁹³⁹ Marquart, s. 67.

⁹⁴⁰ Marquart, ss. 57, 88. Marquart'ın bu iddialarına karşı bkz. Pelliot, "A propos des Comans", ss. 138-156; Barthold, Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler, ss. 94-95; Rásonyi, Tarihte Türklük, s. 136.

⁹⁴¹ Menges, s. 36.

⁹⁴² Al-Bîrûnî, *The Book of Instruction in the Elements of the Art of Astrology*, Luzac&Company, London, 1934, s. 145; Şeşen, s. 205.

⁹⁴³ Şeşen, s. 64.

olduklarını iddia eder.⁹⁴⁴ Kunların Kitanlarla yakın ilişkileri ve bulundukları coğrafya, Barthold'u böyle bir düşünceye sevk etmiş olabilir. Ancak pek taraftar bulduğu da söylenemez. Minorsky, Mervezî'nin eserinde verdiği bilgileri ölçü alarak bu öneriye kesin bir şekilde karşı çıkar. Mervezî'nin Kun etnik adını net bir şekilde belirtmesi ve yine Kunların Nasturi Hristiyan olduklarına dair düştüğü kayıt bu varsayımı geçersiz kılar. Sonuncu argüman üzerinden gidildiğinde Minorsky'nin itirazlarında haklı olduğunu söyleyebiliriz. Nasturi Hristiyanlık, Yenisey Kırgızları'nın doğu ve güneydoğu komşuluğunda bulunan bazı Türk-Moğol boylarına (Uygur, Kereyit, Öngüt, Nayman gibi) etki ederken, Kırgızlara ulaşmamıştı. Kırgızların hemen doğusunda bulunan ve onlara bağlı bir boy olan Kurilerin de Nasturilikle anılmadıkları çok iyi biliniyor. Dolayısıyla Kun ~ Kuri eşitliği bu temelden geçersiz bir varsayımdır.⁹⁴⁵

XI. yüzyılın ilk yarısına gelindiğinde artık Kunların büyük bir göç hareketinin merkezinde yer aldıklarını, Harezm bölgesi ve Batı Sibiry bozkırlarında yeni etnik ve siyasî ilişkiler içinde olduklarını görüyoruz. Marquart, 1030'larda Harezm'de Kunların varlıklarına dikkat çeker. Onu Mervezî'deki şu kayıt da doğrular: *Kunlar da onlara aittir; bunlar Kitâ-han'dan korkarak Kitây ülkesinden gelmişlerdir. Bunlar Nesturi Hristiyanlıklar ve otlak için zorlanıp yurtlarından göç ettiler. Harezmşah İkinci bin Koçkar onlardandır.*⁹⁴⁶ Kaynağın verdiği bilgi, Kunların Harezmşahlar Devleti içinde bazı görevlere getirildiklerini gösteriyor. Aynı dönemde Kunların asıl gruplarının Batı Sibiry'daki Kıpçak birliğine eklemlendiklerini söyleyebiliriz. Bir süre sonra Kun adı Kuman biçimini alacak ve batı kaynaklarında bu son söyleniş biçimiyle anılacaklardır.⁹⁴⁷

Kun adı XI. yüzyılın ilk yarısında ve ortalarında İslam kaynaklarının dikkatini çekmişken, yine aynı dönemde yazan Kaşgarlı'nın onlardan hiç bahsetmemesi ilginçtir. Bu durumu Kaşgarlı'nın Kun adı yerine başka bir etnik ad kullanmasıyla açıklamak yerinde olacaktır. Klyastorniy, Kay etnonimini bilen Kaşgarlı'nın eserinde Kun adına hiç yer vermemesine dikkat çekmiş ve bu durumun ortaya çıkış nedenini Kunların başka bir etnik adla anılmasında aramıştır. Ona göre *Yabaku* adı Kunların diğer adıdır ve aslında

⁹⁴⁴ Bartold, Orta Asya, ss. 209, 211. Rasovski de Kun adı yerine Kuri'yi kullanır ve tıpkı Barthold gibi onları Moğol kökenli bir halk sayar. Rasovskiy, Polovtsi, Torki, Peçenegi, Berendei, s. 30.

⁹⁴⁵ Minorsky, Sharaf al-Zaman Tahir Marvazi, s. 98.

⁹⁴⁶ Minorsky, Sharaf al-Zaman Tahir Marvazi, ss. 29-30.

⁹⁴⁷ Németh, Yurt Tutan Macarlığın Oluşumu, s. 73; Golden, "The Shaping of the Cuman-Qipchaqs", s. 23; Klyastorniy, Kadim Avrasya'nın Bozkır İmparatorlukları, s. 188.

aşağılayıcı bir lakaptır.⁹⁴⁸ Golden da Klyāstornıy'ın bu konudaki çözümüne katılarak, Kaşgarlı'nın Kun yerine aşağılayıcı Yabaku adını kullandığı düşüncesindedir. Böylelikle Yabakuların kimliği problemi de çözülmüştür.⁹⁴⁹ O dönemde Karahanlılar bazı Kitan unsurları ile Moğolistan'ın kuzey ve doğusundan gelen çeşitli Türk-Moğol halklarla şiddetli savaş halindeydiler. Kay, Çumul, Basmıl, Yabaku ve Yemekler, Karahanlılara karşı büyük bir ittifak oluşturmuşlardı. Bu savaşların yankısı Kaşgarlı'nın eserine net bir şekilde yansımıştır:

tañ ata yortalım

Budraç kanın irtelim

Basmıl begin örtelim

Emdi yiğit yewülsün

Bu dörtlüğün günümüz Türkçesine aktarımı şu şekildedir: “*Şafak sökünce gidelim; Budraç'ın kanını ve öcünü isteyelim. Bu, Yabakulardan, öldürülmüş olan bir adamdır. Basmıl beyini yakalım. Şimdi gençler üşüşüp toplanmalıdır*”.⁹⁵⁰ Görüldüğü üzere Basmıllar ve Yabakular (Kunlar), Karahanlıların en başta gelen düşmanları arasında yer alıyorlar. Kaşgarlı, bu kaydıdan başka, eserinin çeşitli yerlerinde her iki taraf arasındaki mücadeleyi anlatan dörtlüklere yer vermiştir.

XI. yüzyıldaki Kun göçünün diğer bir unsuru da Sarılardı. Onların kim olduklarıyla birlikte nerede yaşadıkları konusunda farklı fikirler ileri sürülmüştür. Minorsky, Mervezî'deki kaydı dikkate alarak Sarıları doğu ve batı gruplarına ayırır: Doğudaki Sarılar Etsin Göl civarında otururlarken, batıdakiler Aral'ın kuzeydoğusu ile Sarısu nehri havzasında (İrtiş ile Sirderya arasında) yaşamışlardır.⁹⁵¹ Kumekov, Kay ve Kunların temas ettiği Sarıların nerede yaşadıkları meselesinin henüz çözüme kavuşmadığını söylemekle birlikte, yine de bir yer tahmininde bulunur. O, Sarıları Minorsky'den farklı olarak biraz daha güneydoğuya Alaköl ile Yedisu arasında yerleştirir.⁹⁵² Ahincanov belirli bir yer belirtmez; ancak Sarıların ilk yaşadıkları toprakların Kaşgar'ın yakınlarında bir yerlerde olması gerektiğini söyler.⁹⁵³ Barthold'a

⁹⁴⁸ Klyāstornıy, Kadim Avrasya'nın Bozkır İmparatorlukları, s. 187.

⁹⁴⁹ Golden, “Cumanica V: The Basmıls and Qıpçaqs”, s. 40.

⁹⁵⁰ Kaşgarlı Mahmud, Dîvânu Lugâti't- Türk, s. 492.

⁹⁵¹ Minorsky, Sharaf al-Zaman Tahir Marvazi, s. 75; Minorsky, Hudud al Alam, ss. 284, 387.

⁹⁵² Kumekov, Kimek Devleti, s. 132.

⁹⁵³ Ahincanov, s. 188.

bakıldığında onların Balkaş'ın hemen güneyine, Çu havzasına yerleştirildiğini görüyoruz. O, IX. - X. yüzyıllarda Sarıların bahsi geçen bölgede Sarıg adında bir yerleşim yerleri bulunduğunu not düşer.⁹⁵⁴ Pálóczi-Horváth ise onları Uygur topraklarına doğru, Nan-shan Dağları bölgesine yerleştirir. Sarılar, tıpkı Sarı Uygurlar gibi Avrupalı görünüme sahip bir halktır ve bu bölgede Kunlara katılmışlardır.⁹⁵⁵

Sarıların kökenleri ve kim oldukları konusunda, onların Kıpçakların bizatihi kendileri veya Sarı Uygurlar olduklarına dair iki temel görüş vardır. Bu konuda görüş bildirenlerden Kumekov, Sarılarla Kıpçakları aynı görmekte bir şüphe duymaz.⁹⁵⁶ Ahincanov da bu konuda Kumekov'la benzer görüşleri taşır. Ona göre Sarı meselesini araştıranlar, "Sarı kabileleri" ile kelimenin geniş manasında Kıpçakların kastedildiğini gözden kaçırmaktadırlar.⁹⁵⁷ Sarı ~ Kıpçak özdeşliği veya etnik yakınlığının savunucuları arasında Pritsak ve Agacanov da yer alırlar. Pritsak, Kun göçünü açıklarken Sarıları Kıpçak olarak yorumlar. Aynı görüşü Agacanov da paylaşır.⁹⁵⁸

Kimi araştırmacılar Sarı Uygur ve Sarı Türgişlerin, hatta Basmılların aslında Sarılar oldukları yönünde birtakım görüşler ileri sürmüşlerdir. Pálóczi-Horváth ve Vásáry, Sarıları, Uygur ana yurduna yerleştirerek onları doğrudan Sarı Uygurlarla özdeşleştirme eğilimindedirler.⁹⁵⁹ Bu noktada Mervezi'de geçen bir haber, Sarıların içinde farklı bir etnik yapının yönetimi elinde bulundurduğunu ve bu sonunculara kendi adlarını kabul ettirdiğini gösteriyor: "*Sanju (Sha-chou?)'dan on beş gün uzaklıktaki mesafede Çin'e doğru giden bir yolcu, yöneticilerinin adı Basmıl olan bir grup Sarıya rastlar. Onlar İslam'da sünnet olmaktan korktukları için buraya kaçmışlardır*".⁹⁶⁰ Kaynak bize açık bir şekilde, yönetici sınıfının Aşina Hanedanı'ndan geldiğini bildiğimiz Basmılların Sarıları idareleri altına aldıklarını gösteriyor.

⁹⁵⁴ Agacanov, s. 233; Ahincanov, s. 189.

⁹⁵⁵ András Pálóczi-Horváth, **Pechenegs Cumans İsians Steppe Peoples in Medieval Hungary**, Trans. Timothy Wilkinson, Corvina, Budapest, 1989, s. 42.

⁹⁵⁶ Kumekov, Kimek Devleti, s. 132.

⁹⁵⁷ Ahincanov, s. 189.

⁹⁵⁸ Pritsak, "The Polovcians and Rus", s. 337; Agacanov, s. 233.

⁹⁵⁹ Pálóczi-Horváth, s. 42; István Vásáry, **Eski İç Asya'nın Tarihi**, çev. İsmail Doğan, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2007, s. 42. Şeşen de, Mervezi'nin eserine dair kısmî çevirisinin dipnotlarında Sarıların Kansu'daki Sarı Uygurlar olduğu düşüncesindedir. Bkz. İbn Fazlan, s. 102.

⁹⁶⁰ Minorsky, Sharaf al-Zaman Tahir Marvazi, s. 19.

Golden da Sarıların kimliğinin belirsizliğine dikkat çeker. Onların Kıpçaklarla özdeşleştirilmesinin dilbilimsel yönden mümkün olduğunu, ancak dönemin kaynaklarının Sarılar için İslam korkusundan ve Basmıl bağlantısından bahsetmesini de hesaba katmak gerektiğini söyler. Böylece dikkatini Karahanlıların doğu sınırına, yani Uygur-Karahanlı sınır bölgesi üzerine yoğunlaştırır. Yine ona göre, Mervezî’de Sarıların saldırdığı Türkmenler Oğuzlarsa Sarı~Kıpçak özdeşliğine ulaşılabilceğine, şayet bu Türkmenler Karluklarsa ve Oğuzlardan ayrı tutuluyorlarsa bunların Kıpçak olarak görülemeyeceğini belirtir. Bu durumda onlar Nasturi Sarı Uygurlar olabilir. O, aynı zamanda Doğu Kıpçakları içindeki Uygur/Yugur unsurların varlığına da dikkat çeker.⁹⁶¹

Klyāstornıy yukarıda Mervezî’nin verdiği haberi temel alarak Sarı etnoniminin ortaya çıkışını izah etme girişiminde bulunmuştur. O, Basmılların IX. yüzyılda Sarı Türgiş topraklarına bu etnonim arasında bir bağ olabileceği ihtimali üzerinde durur. Yani Basmılların Sarı Türgiş topraklarına yerleştikten sonra Sarı adını aldıkları düşüncesindedir. Ayrıca Mervezî’nin de bu Sarıları doğrudan Basmıl görme eğiliminde olduğunu söyler. Yine de bu çıkarımları ve iddialarında tam olarak emin değildir ve kökenler konusunda başka ihtimaller varlığını da dile getirir.⁹⁶² Bu arada Klyāstornıy’ın vurguladığı Sarı Türgiş bağlantısı Minorsky tarafından da dillendirilir.⁹⁶³ Ancak o dönem pek de kuvvetli bir durumda bulunmayan ve eski güçlerini büyük ölçüde yitiren Sarı Türgişlerin, yeni bir adla (Sarı) Oğuz topraklarını işgal etmesi ve hatta onları yerlerinden etmesi pek olası gözüküyor. Bunun için en kuvvetli aday Kıpçaklar ve onların boy yapısına dahil olan Uygur unsurlardır. Daha önce de değindiğimiz üzere eski Oğuz topraklarında X. yüzyılın ikinci yarısında itibaren hâkimiyet kurmuşlardı.⁹⁶⁴ Sarılar bütünüyle Kıpçakları temsil etmiyorlardı.

Sarıların kimliği konusunda onların Nasturi bir Uygur topluluğu olma ihtimalleri öne çıkmış bir konumdadır. Onların Karahanlılarla düşmanlık içinde bulunmaları ve

⁹⁶¹ Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s. 229. Kıpçak boy yapısına eklenen Uygur unsurları ve bunların kaynaklara Yugur adıyla yansımalarına dair bkz. Özel, *Kıpçak Uruk ve Boyları*, ss. 171-173. Bu arada Harezmşahların arasında Kıpçakların bir alt boyu olarak gösterilen Yuguroğullarının, Uygurlardan ziyade İslam kaynaklarının kürk ticaretiyle birlikte andığı *Yugra* halkı (Ogur veya Ugor?) olabileceğine dair farklı bir görüş için bkz. Jackson, s. 109.

⁹⁶² Klyāstornıy’a göre Sarılar, Kun göçlerinden sonra Rus kaynaklarında Polovetsler olarak ortaya çıkmışlardır. Klyāstornıy, *Kadim Avrasya’nın Bozkır İmparatorlukları*, ss. 187-189.

⁹⁶³ Minorsky, *Hudud al Alam*, s. 284.

⁹⁶⁴ Golden, “Oğuzların Göçleri”, ss. 96-97; Pritsak, “Oğuz Yabgu Devletinin Yıkılışı”, s. 99.

İslam korkusuyla yaşadıkları bölgeyi terk etmeleri, Nasturi inanca sahip olmaları ve içlerinde Basmlı yönetici grubunu barındırmaları şimdilik Sarı~Sarı Uygur eşitliğini cazip kılıyor. Onlar Kun göçü ile birlikte Kıpçaklarla birleşerek, Karluk ve Oğuz topraklarına birlikte hücum etmiş ve onların bıraktıkları sahaya yerleşmişlerdir. Sonraki dönemde Sarı etnoniminin Türkmenler arasında yaygın olarak bulunması, onların bu yeni yerleştikleri toprakları kalıcı bir yurt olarak tuttuklarını gösteriyor.⁹⁶⁵

Kun göçünün diğer katılımcıları olan Türkmen, Oğuz ve Peçeneklerin kimlikleri ya da kökenleri konusuna girmeyeceğiz. Onlarla ilgili bu türden bilgilere, daha önceki Oğuz etnik oluşumu ve Oğuz boyları bahsinde değinmiştik.

Sonuç olarak bu göç hareketi Avrasya bozkırlarındaki çeşitli siyasî yapılar ve boy birlikleri üzerinde önemli değişikliklere yol açtı. Öncelikle Oğuzlar ve Peçenekler eski yurtlarını terk etmek zorunda kaldılar. Birincilerin kurduğu, kısa süreli bir geçmişe sahip Yabgu Devleti giderek artan Kıpçak istilas ve baskılarına dayanamayıp yıkıldı. Göç edenler sadece Kıpçaklar değildi. Bazı Kimek unsurları da (Bayaut, Yemek, Uran gibi) Oğuzların boşalttığı alanda faaliyet göstermeye başladılar. Kıpçakların en doğudaki grubunu oluşturan ve Harezmşahların askerî gücünün başat unsurlarından olan Kanglılar da bu Kimek topluluklarından türemişlerdi. Harezmşahların yükselişinde özellikle bu grupların büyük rolü olmuştur. Bununla birlikte göç etmeyen bir kısım Oğuzlar yeni gelenlerin siyasî hâkimiyetini tanıyarak bulundukları topraklarda varlıklarını devam ettirdiler. Sonraki Harezmşah Devleti'nin Türk kökenli nüvesini bu birlikte yaşayan Oğuz ve Kıpçak, Kimek grupları oluşturacaklardı.

Kun göçlerinin etkilediği bir diğer siyasî teşekkül de Kimek Kağanlığı'ydı. Kıpçaklar bu yapı içerisinde idareyi ele geçirdiler ve kendi gevşek yapılı boylar federasyonunu kurdular. Kimekler ise bu birlik içerisinde bir Kıpçak boyu olarak yerlerini aldılar ve bir müddet daha kaynakların dikkatini çektiler. Bu arada Kunlar, özellikle batılı kaynaklarda Kuman adıyla anılmaya başladılar Böylece Kun/Kumanlar, eski Kimek-Kıpçak boy birliğine sokulduktan sonra bunun batı uçtaki boyları üzerinde egemenlik kurdular.⁹⁶⁶

⁹⁶⁵ Sarı, Sarıg, Ersarı gibi etnik adlar söz konusu Sarıların Türkmenler ve diğer Türk grupları içindeki bakiyeleridir. Lezina ve diğerleri, ss. 241, 464-466; Ataniyazov, "Türkmen Boylarının Geçmişi", s. 6.

⁹⁶⁶ Erdal Çoban, **Orta Çağ'da Kumanlar ve Macarlar**, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, 2014, s. 9.

Bu olayın en önemli sonuçlarından biri de Kıpçak boylar birliğinin nihai şeklini almış olmasıdır. Dönemin İslam (Nüveyrî, Dımaşkî, İbn Haldun, Ebu Hayyan) ve Rus kaynakları (PVL) söz konusu boyların adlarını kimi zaman belli bir düzen içinde verirlerken kimi zaman da siyasî olayların seyrine göre, dönemsel olarak zikretmişlerdir. Bahsi geçen kaynaklardaki Kıpçak boy adları şunlardır: “*Ançoğlu, Badaç, Barat/Beret/Barak, Bargı, Bayavut, Burçoğlu, B.zanki/B.zangi, Cordan, Çagrat/Çokrat/İğrak, Çenegrepa, Çiteyoğlu, Durut/Terteroba, İleris, İlonçuk, İtoba/İtoğlu, Kangaroğlu, Kanglı, Karabaroğlu, Karabörklü, Kay, Kitanopa, K.n.n, Koloba/Kuloba, Konguroğlu, Kor, Kumangû, Küçeba/Küçoba, Küçet, Mekrüti/Mekrüte, Mankuroğlu, Orungkut, Ölberli/Borlu/Barlı, Peçenek, Tağ Yaşkut, Tarev, Targıl, Toksoba, Ulaşoğlu, Uran, Urusoba, Yemek, Yetioba, Yugur*”.⁹⁶⁷

Boyların dağılımı Kıpçak siyasî faaliyetlerinin sonucuna göre şekil alıyordu. XI. yüzyılın ilk yarısında, Kimeklerin çöküşüyle birlikte Avrasya bozkırlarında iktidarı ele geçirmişler ve İtil nehri sınır olmak üzere temel olarak iki ayrı gruba (Doğu ve Batı Kıpçakları) bölünmüşlerdi.⁹⁶⁸ Ancak onları yerleşilen bölgelere göre daha ayrıntılı bir sınıflandırmaya tabi tutanlar da vardır. Bu şekilde karşımıza beş ayrı bölge ve buralarda iktidarı elinde tutan Kıpçak boyları çıkar: *Orta Asya grubu* (Yemek ve Kanglılar), *İtil-Yayık grubu* (Ölberliler), *Don-Donets grubu* (Toksoba, Yetioba, Terteroba), *Lukomorye* (Burçoğlu, Ulaşoğlu) ve *Tuna grubu*.⁹⁶⁹ En başta da söylediğimiz gibi Kıpçakların bu dağılım durumu bazı askerî ve siyasî olayların bir sonucu olarak değişiklik gösterebiliyordu. XII. yüzyılda, Karadeniz’in kuzeyindeki bozkırlarda faaliyet gösteren Burçoğlu boyunu bir yüzyıl sonra Macar bozkırları ve Mısır gibi farklı coğrafyalarda görüyoruz. Aynı şekilde ilk olarak Don-Donets bozkırlarında kayıtlara geçen Durut/Terteroba boyu sonraki dönemlerde hem Macar bozkırları hem de Bulgar Krallığı sahasında karşımıza çıkar. Görüldüğü üzere şartların zorladığı durumlarda herhangi bir boy çok farklı ülkelerde veya bölgelerde ortaya çıkabiliyordu. Kıpçaklarda devlet yapısının varolmama sebeplerinden biri de bu durum olmalıdır. Tabi bunun yanında

⁹⁶⁷ Özel, Kıpçak Uruk ve Boyları, ss. 79-171; Golden, “The Tribes of the Cuman-Qıpçaqs” s. 99-122; Abû Hayyân, ss. 15, 104, 106, 122, 124.

⁹⁶⁸ Kumekov, “XII-XII. Asrın Başında Batı Deşt-i Kıpçak’taki Kıpçak Boy Birliklerinin Etnonimleri Hakkında”, s. 381.

⁹⁶⁹ Rasovskiy, “Kumanlar Kuman Topraklarının Sınırları”, ss. 172-183.

iktisadî ve sosyal yaşam biçimleri de bunda etkili olmuştur. Daha ziyade başlarında boy beyleri veya hanların bulunduğu gevşek yapılı bir konfederasyon görünümündeydiler. Barthold'un haklı olarak ifade ettiği üzere, “*Ayrı ayrı Kıpçak hanları vardı, ama tüm Kıpçakların tek bir hanı hiçbir zaman olmamıştır*”.⁹⁷⁰ Kıpçak boylar birliğinin şekillenışı ve genel yapısı temel olarak bu şekildedir.

⁹⁷⁰ Ahincanov, s. 277.

IV. OĞUZ - KIPÇAK SİYASİ, ETNİK VE DİLSEL İLİŞKİLERİ

1. Oğuz - Kıpçak Siyasî İlişkileri

1.1. Kimeklerin Oğuz Yabgu Devleti'yle Siyasî İlişkileri

Kimekler, batı ve güneybatılarında bulunan Sirderya Oğuzlarıyla etraftaki diğer Türk topluluklarına göre çok daha yakın ilişkiler kurmuşlardı. Bunda sınırdaş olmanın yanı sıra, dilsel ve etnik yönden yakınlıkların da payı vardır. Ortaçağ İslam kaynakları İtil ve Kama nehirlerinin Oğuzlar ve Kimekler arasındaki sınırı oluşturduğunu ittifaken bildirirler. İbn Havkal'a göre Kama nehri Kimeklerle Oğuzlar arasında akar ve iki taraf arasındaki sınırı belirler. Yine Hududü'l-Alem ve İstahrî'de de, İtil nehrinin bu iki topluluk arasında aktığı ve sınır çizdiği bilgisi verilir.⁹⁷¹ Akarsulardan başka Kimeklerle Oğuzlar arasındaki sınırı belirleyen bir yerleşim yeri olarak, içinde Müslüman Oğuzların yaşadığı Savran (Sabran) şehrinden bahsedilir. Mukaddesî'nin bildirdiğine göre burası büyük bir yerleşim yeri olarak Kimekler ve Oğuzlara (Müslüman olmayan) karşı bir set vazifesi görüyordu.⁹⁷²

Diğer taraftan Kimek ülkesinin merkezinde yer alan İrtiş nehri ve kollarında Oğuzların yaşadığına dair kayıtlar mevcuttur. Mesudî'nin verdiği bilgiye göre Kara İrtiş ve Ak İrtiş boylarında Guzlar (Oğuzlar) yaşıyordu. O, *Kitâbü't-Tenbih ve'l İşraf* adlı eserinde de, Balkaş'a dökülen meşhur büyük nehirlerden birinin Ak İrtiş olduğunu, Kara İrtiş nehriyle birlikte bu ikisinin etrafında Türklerden Kimeklerle Oğuzlara ait kışlak ve yaylakların bulunduğunu bildirir.⁹⁷³

Marquart, Mesudî'deki bilgiye, Kimek yabgusu (kağanı) eğer Ak İrtiş'te civarlarında oturuyorsa, Oğuzlar her iki nehirde, yani Ak ve Kara İrtiş'te nasıl yaşıyorlardı diyerek ilk başta şüpheyi yaklaşıp. Ancak sonrasında her iki topluluk arasındaki etnik-siyasî yakınlığı dikkate alarak, “*Eski Türk yazıtları bize VII. yüzyılın sonu ve VIII. yüzyılın başlarında, Batı Türklerinin (Oğuzların) topraklarının Kara İrtiş'in batısından başladığını göstermektedir*” şeklinde bir değerlendirme yapar.⁹⁷⁴ Tüm bu

⁹⁷¹ İbn Havkal, s. 342; Minorsky, Hudud al Alam, s. 75; Şeşen, s. 259.

⁹⁷² Osman Ciner, *El-Makdisî'nin Ahsenü't-Tekâsîm Fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm İsimli Eserinin Değerlendirilmesi ve Türkçe Tercemesi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Fatih Sulan Mehmet Vakıf Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2018, s. 231; Şeşen, s. 256.

⁹⁷³ Mesudî, ss. 82-83; Şeşen, s. 56

⁹⁷⁴ Marquart, s. 101.

veriler her iki topluluğun da henüz başlangıç dönemlerinde bile yakın siyasî ve etnik bağlara sahip olduklarını gösteriyor.

Kimekler ve Oğuzlar, iki taraf arasında barışın hüküm sürdüğü dönemde karşılıklı olarak -bazıları mevsimsel olmak üzere- göçler gerçekleştiriyorlardı. Hududü'l-Alem'deki şu haber Kimeklerin zaman zaman Oğuz topraklarını kışlak olarak kullandıklarını göstermesi bakımından önemlidir: “*Ne zaman Guzlarla aralarında sulh olursa, o zaman kışları Guzlara doğru göçerler*”.⁹⁷⁵ Bu göç hareketleri aynı zamanda alım-satım, bazı temel gıdalara duyulan ihtiyacın da bir sonucuydu. Pletneva da Oğuzlar ve Kimeklerin bu yakın temaslarına işaret ederek, Kimek boylarına ait askerî birliklerin Oğuzların hüküm sürdüğü Hazar Denizi kıyılarında dolaştıklarını, hatta *Şahname*'de buranın “Kimek Denizi” olarak adlandırıldığını özellikle belirtir.⁹⁷⁶

Oğuzların da sık sık Kimek ülkesini ziyaret ettikleri İslam coğrafyacılarının eserlerinde kaydedilmiştir. Bununla ilgili Birûnî'de şöyle bir kayıt geçer: “*Kimek topraklarında Mankur denilen dağda büyük bir kalkan genişliğindeki tatlı su kuyusunun durumu da bu gölün durumu gibidir. Bu kuyu, ağız kenarlarına kadar su ile doludur. Bütün bir ordunun su içmesi halinde dahi bir parmak boyu eksilmez. Bu kuyunun yanında secde eden bir insanın ayak izi, parmaklarıyla beraber aya izi ve diz kapaklarının izi, ayrıca birçoğunun ayak izi ve bir eşeğin tırnak izi vardır. Oğuz Türkleri bunları görünce secde ederler*”.⁹⁷⁷ Marquart'a göre bu göçler bir düzen dâhilinde yapılıyordu ve Oğuzlar yerleşik geleneğin de etkisiyle yazları hayvanları otlatmak için Kimek topraklarına gidiyorlardı.⁹⁷⁸

Kimek ülkesinde bulunan kutsal dağ ve su anlatısının dışında, net ve somut olarak bura sınırları içerisinde bir Oğuz yerleşiminin varlığını biliyoruz. Daha önce Kimek Kağanlığı sınırlarını tarif ederken Hudud'ta kaydedilen ve gelenekleri Oğuzlara benzeyen, *Ender ez-Kıfçâk* adlı bir Kimek bölgesinden bahsetmiştik.⁹⁷⁹ Muhtemelen

⁹⁷⁵ Minorsky, Hudud al Alam, s. 100.

⁹⁷⁶ Pletneva, s. 34.

⁹⁷⁷ Ebû Reyhan El-Birûnî, **Maziden Kalanlar El-Âsâr el-Bâkiye**, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2011, s. 268. Marquart bu haberdan yola çıkarak Birûnî zamanında dahi (X. yüzyılın ikinci yarısı ve XI. yüzyılın başları) Oğuzların Kimek topraklarına geldiklerine dikkat çeker. Aslında bu göç hareketlerini bir yüzyıl önceye götürmek de mümkündür. Bkz. Marquart, s. 101.

⁹⁷⁸ Marquart, s. 101.

⁹⁷⁹ Minorsky, Hudud al Alam, s. 309.

burada aralarında etnik ve dilsel yönden pek bir fark olmayan Oğuz ve Kimek unsurları simbiyoz halinde yaşıyorlardı. Klyashtorniy da bu noktaya dikkat çekerek, şayet aralarında savaşlar olmamışsa Kimekler ve Oğuzların bozkırda sürülerini yan yana otlattıklarını, bunun da boylar arası karşılıklı anlaşmaya (başka bir boya ait otlak alanına girmeme gibi) bağlı olarak ortaya çıkan bir durum olduğunu söyler.⁹⁸⁰

Kimekler ve Oğuzlar arasındaki olumlu ilişkiler aynı düşmana karşı bir siyasî ittifakın kurulması yolunu da açmıştı. Oğuzlarla, daha çok da Salurlarla uzun süreli savaşlara girişen ve mağlup olan Peçenekler, o dönemin kaynaklarında *Başkurd/Bacgird* gibi adlarla nitelenen Macarları yanlarına almış, ancak daha ağır basan Oğuz-Kimek-Karluk ittifakı karşısında mağlup olmuşlardır (772).⁹⁸¹ Daha önce de değindiğimiz üzere kalan Peçenek grupları Oğuz boy yapısına eklenmişlerdir. Mesûdî'nin verdiği bu haber dışında kaynaklar, Oğuzlar ve Kimeklerin ortak ya da birbirlerine karşı giriştikleri herhangi bir askerî-siyasî hareketten söz etmezler. Ancak bu görece sakin durum, XI. yüzyılın ilk yarısında Kimek Kağanlığı içerisinde Kıpçakların yükselişi ve kendi boylar konfederasyonunu kurduğu zamana kadar geçerlidir.

1.2. Kıpçakların Oğuz Yabgu Devleti ve Selçuklularla Kurduğu Siyasî İlişkiler

Kıpçaklar ve Oğuzlar arasındaki siyasî ilişkilere gelecek olursak, Kimeklerde olduğu kadar ortak bir paydada buluşulduğunu söylemek zordur. Ancak etnik ilişkiler çok daha yakındı ki bunu daha sonra açıklayacağız. Kıpçaklar ve Oğuzlar coğrafi olarak sınırdastılar. Sirderya-Aral havalisindeki Oğuzların hemen kuzey ve kuzeybatısında, Batı Sibiry bozkırlarına tekabül eden bölgede Kıpçaklar bulunuyorlardı. Her iki topluluk arasındaki temaslar XI. yüzyılın ilk çeyreğine denk gelir. Kıpçakların 1030'lerden itibaren Harezm bölgesinde görüldüklerini ve sınır muhafızı olarak Harezmşahların hizmetinde bulunduklarını biliyoruz. Aynı dönemde Yengikent ve Cend gibi Oğuz şehirleri de Kıpçak işgaline maruz kalmıştı.⁹⁸²

⁹⁸⁰ Klyashtorniy ve Sultanov, s. 141; Klyashtorniy, *Kadim Avrasya'nın Bozkır İmparatorlukları*, s. 181.

⁹⁸¹ Mesûdî, s. 93; Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s. 143. Mesûdî'de Kimek-Oğuz-Karluk ittifakının saldırdığı ve mağlup ettiği boylar arasında Nukerde adı da geçer. Karatay, bu boy adını Onogur olarak düzeltir. Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Peter B. Golden, "The People of نوکرد", ss. 21-35.

⁹⁸² Beyhakî, s. 651; Bosworth, *The Ghaznavids*, s. 238.

Kimek Kağanlığı'nın dağılmaya yüz tutması ve bu yapı içinde Kıpçakların yönetimi ele alıp hem batı hem de güneybatı yönünde ilerleme ve genişleme hareketleri, Oğuzlarla Kıpçakları karşı karşıya getirmiştir. Özellikle o dönem sarsıntı ve yıkılış süreci içerisinde bulunan Oğuz Yabgu Devleti, Kıpçak saldırıları ile bir hayli yıpranmıştı. Diğer taraftan Kıpçaklar, Oğuzların Selçuklu koluyla ittifak kurmuşlardı. Agacanov 1035'te Amuderya'yı geçerek Horasan sınırına gelen Selçukluların önemli bir kesimini bazı Oğuz grupları ve Kıpçakların oluşturduğunu söyler. Nasır-ı Hüsrev'in Selçukluların Horasan'ı ele geçirmesini Oğuz ve Kıpçak istilasını tanımlaması, yine bunun yanında aynı kişinin Oğuz ve Kıpçaklar için “*Ceyhun civarında yetişen zehirli bitkiler*” yakıştırması bu dönemde bir Oğuz-Selçuklu-Kıpçak ittifakından bahsetmemize izin verir.⁹⁸³

Özellikle Selçukluları bir hayli uğraştıran Şah Melik meselesinin halledilmesinde Kıpçakların önemli yardımları olmuştur. Daha önce de söylediğimiz üzere, bir Selçuklu kaynağında, Kıpçak beylerinden birinin Ürgenç'te Çağrı Bey'e katıldığı ve onun önünde Müslüman olduğu kaydedilmiştir.⁹⁸⁴ Olayların Kıpçak tarafını ilgilendiren kısmında, Sirderya-Aral Oğuzları, batı ve güneybatı yönündeki Kıpçak ilerleyişine engel oluşturuyorlardı. Dolayısıyla Şah Melik'in idaresindeki Oğuzlar hem Kıpçak hem de Selçukluların ortak düşmanları haline gelmişlerdi. Nihayetinde sıklaşan ve şiddetini artıran Kıpçak saldırıları sonucunda, yaklaşık 1050 yılına denk gelen bir zamanda Oğuz Yabgu Devleti tarih sahnesinden silinmiştir.⁹⁸⁵

Diğer taraftan Kıpçakların Sirderya ve havalisindeki egemenliklerine ilaveten Mangışlak'taki Oğuz gruplarıyla ortak hareket etmeleri, hatta Harezmi bölgesindeki askerî ve siyasî olaylarda fazlasıyla görünür olmaya başlamaları, onları bir süre sonra Selçuklularla karşı karşıya getirmiştir. Sultan Alparslan çok geçmeden Hazar ile Aral arasındaki Mangışlak'ta bulunan ve birlikte hareket eden gayrimüslim Kıpçak-Oğuz gruplarına karşı bir sefer düzenlemiştir. Neticede adları yalnızca bu bölgede anılan Kıpçak boyu Cazığlar (aslında Yazırlar) ve başlarındaki yöneticileri Kavşut itaat altına alınmışlardır (1065-1066).⁹⁸⁶

⁹⁸³ Agacanov, s. 299.

⁹⁸⁴ Ali El-Hüseynî, s. 19; Agacanov, s. 317.

⁹⁸⁵ Golden, “Oğuzların Göçleri”, s. 96-97; Pritsak, “Oğuz Yabgu Devletinin Yıkılışı”, s. 99.

⁹⁸⁶ Ali Sevim ve Erdoğan Merçil, **Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilat ve Kültür**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014, s. 52; Ayan, s. 109.

Kıpçaklar ile Oğuz grupları arasındaki hâkimiyet mücadelesi İtil-Ural bölgesinde de devam ediyordu. Agacanov, XII. yüzyılda bazı Oğuz boylarının şu veya bu şekilde, siyasî yönden Kıpçaklara bağlı olarak Urallar ve Aşağı Povolje'de birbirine yakın gruplar halinde yaşadıklarını söyler. Yine o, Ebu Hamid el-Gırnatî'den alıntıyla, o dönemde Saksın şehrinde kırk Oğuz boyunun meskûn bulunduğunu yazar.⁹⁸⁷ Özellikle Suvar adıyla da bilinen Saksın şehri için Kıpçak, Yemek, Bulgar ve Oğuzların birbirleriyle savaştıklarını İslam kaynakları haber veriyorlar. Hatta hem Pletneva hem de Rasovskiy'nin ittifakla söyledikleri üzere, bazı Hazar bakiyeleri burada varlıklarını devam ettiriyorlardı.⁹⁸⁸ Özellikle Kıpçakların zaman zaman Saksın'a hücum ve yağma akınları düzenledikleri biliniyor. Sonuçta bu mücadeleden galip çıkan Kıpçaklar, şehre kendi yöneticilerini bırakmışlar ve burayı belli bir süre idare etmişlerdir. Diğer taraftan bu bölgede Kıpçaklar ve onlara bağlı Türk boyları (Saksınlar diye de bilinir), bir süre sonra birlikte hareket etmişler ve Harezmsah Kutbeddin Muhammed'le çatışma yaşamışlardı. Bu durum etnik ve siyasî olarak bütünleşmeye işaret eder. Bunun bir sonucu olarak Ahincanov, Rus vakanüvisinin Aşağı İtil civarında yaşayan Polovetsleri/Kıpçakları Saksın adıyla andığını söyler.⁹⁸⁹

Görüldüğü üzere kuzeyden gelen bu saldırgan göç dalgası önünde duramayan Oğuz gruplarının önemli bir bölümü önce İtil-Ural, orada da çok fazla tutunamadan Karadeniz'in kuzeyindeki bozkır sahası ve Balkanlar'a kadar ilerlemek zorunda kalmışlardır. Bu bölgelerde de yine Kıpçaklarla savaşmak zorunda kalmış, hatta onlara düşman Rus knezlikleriyle ittifak kurmuşlardır. Bu Oğuz/Uz gruplarının özellikle Ruslar tarafından doğudan gelecek Kıpçak ve diğer bozkırlı unsurların saldırılarına karşı sınır bölgelerine yerleştirildikleri biliniyor.⁹⁹⁰ Oğuz-Kıpçak siyasî ilişkilerinin Anadolu, Doğu Avrupa ve Balkanlardaki tarihi, belli bir zamansal çerçeveye göre düzenlenen (VIII.-XI.

⁹⁸⁷ Agacanov, ss. 238-239.

⁹⁸⁸ Pletneva ve Rasovskiy, kağanlıklarını kaybeden Hazar kalıntılarından bazılarının eski başkentleri İtil'in yerinde bulunan Saksın şehrinde toplandıklarını söylerler. Hatta Reşidüddin bile artık XIII. yüzyılda İtil'in Kıpçak bozkırları için *Deşt-i Hazar* tabirini kullanır ve yine aynı yüzyılda kaynaklar Saksınlılar adı altında esas olarak Hazarlardan bahsederler. Bkz. Pletneva, s. 128; Rasovskiy, "Kumanlar Kuman Topraklarının Sınırları", s. 171.

⁹⁸⁹ Ahincanov, s. 204.

⁹⁹⁰ Rus Yıllıkları, Güney Rusya bozkırlarındaki Oğuz/Uz-Kıpçak mücadelelerinin ayrıntılı bir tasvirini verirler. Bkz. Yücel, ss. 144-181, 298-300. Konuyla ilgili Rasovskiy'in kaleme almış olduğu uzun bir inceleme için bkz. Rasovskiy, "Rus'da ve Ugriya'da Peçenekler, Torklar ve Berendiler", ss. 283-343.

yüzyıllar) ve daha çok etnik oluşum bölgelerini merkeze alan çalışmamızın dışında kaldığı için burada konuyu noktalamayı uygun görüyoruz.

2. Oğuz - Kimek - Kıpçak Etnik Temasları ve Ortak Boylar

Daha önceki bölümlerde Oğuzların Kimek ve Kıpçaklarla siyasî ilişkilerine değinmiş ve bunun ayrıntılarından bahsetmiştik. Bu boylar arasındaki siyasî ilişkiler, bir süre sonra etnik temasları ve yakınlıkları da beraberinde getirmiş, nihayetinde Oğuz, Kimek, Kıpçak topluluklarının bünyelerinde bazı boyların ortak olarak yer aldıkları görülmüştür. Kronolojik olarak gidersek, ilk etnik temaslar Kimekler ve Oğuzlar arasında gerçekleşmiştir. Kimeklerin Oğuz yabgularıyla siyasî ilişkilerini anlatırken tarafların birbirleriyle sınırdaş olduklarını, hatta mevsimsel göç şeklinde veya ticaret amacıyla Kimeklerin Oğuz ülkesine, Oğuzların da Kimek topraklarına geldiklerini söylemiştik.⁹⁹¹ Bu gidiş gelişler aynı zamanda bazı boyların yeni bir etnik yapıya eklemlenmesi anlamını da taşıyordu. Bunların da dışında, Kimek toprakları içinde bazı Oğuz gruplarının varlığından (Ender ez-Kıfçâk gibi) bahsetmiştik.⁹⁹² Hatta Mesudî'nin sözünü ettiği Kara ve Ak İrtiş boylarında yaşayan Guzlar haberi de yine Kimek-Oğuz etnik temaslarının varlığına bir dayanak oluşturması açısından önemli bir kayıttır.⁹⁹³

Kimek-Oğuz etnik temaslarına dair ilk olarak Kayları ele aldığımızda, Marquart ve Kumekov onların Kimek ülkesinin kuzeyinde, İslam kaynaklarının *Kani* adıyla verdiği şehirde bulunduklarına dair bir görüşte bulunmuşlardır. Kumekov'a göre İdrisî'nin haritasında Kimeklerin kuzeyde bulunan en son şehri olarak Kani gösterilmiştir. Yakût da Türk halklarını sıralarken Kani adını kaydetmiştir. Kumekov bunun tam olarak Kay adlı boyu karşıladığını düşünür. Yani Kani boy adı Kay'ın bozulmuş biçimidir. Yine Avfi'de Kimekler ve Kayların komşu olduklarına dair kaydedilen bir haber de Kani şehir adının Kay etnonimiyle ilgisini, hatta buranın Kayların başkenti olabilme ihtimalini ortaya koyar. Onun bu fikrini destekleyen bir

⁹⁹¹ İbn Havkal, s. 342; Minorsky, Hudud al Alam, s. 75; Birûnî, Maziden Kalanlar, s. 268.

⁹⁹² Minorsky, Hudud al Alam, s. 309.

⁹⁹³ Mesudî, ss. 82-83.

açıklama da Marquart'dan gelir. O, Kani adının Kay'ın eski bir biçimi olduğu düşüncesindedir.⁹⁹⁴

Kayların Batı Sibirya'ya, XI. yüzyılın ilk yarısında, Kun göçü ile geldikleri biliniyor. Bununla birlikte bir yüzyıl önce onlardan kopan bir grubun Sirderya ve Amuderya civarlarına gelmiş olduklarını görüyoruz. Bu bağlamda X. yüzyılda, Oğuz Yabgu Devleti'ne bağlı boylar arasında Kayların da zikredilmesi önemlidir.⁹⁹⁵ Yine Köprülü'nün Kaylara mensup kölelerin, X. yüzyılda Gazneli sarayında istihdam edildiklerine dair verdiği bilgiler, bilinenin aksine onların erken dönemlerde Türk topluluklarının bulundukları çevreye dâhil olduklarını gösterir.⁹⁹⁶ Bu aynı zamanda onların Oğuz etnogenezine, başka bir deyişle Oğuz boy oluşumuna katıldıkları anlamını da taşır.

Peki Kaylar, Oğuz ve Kıpçak etnik ortamında kendi etnik adlarıyla mı anıldılar? Bu sorunun cevabı belki yüz yıllık bir tartışmanın konusudur. Konuyu araştıranlardan bir bölümü Kayların Oğuz boylar birliğine girdikten sonra Kayı/Kayığ adlarıyla anıldıklarını söylerlerken, başta Köprülü olmak üzere bir grup tarihçi de Kay ve Kayıların ayrı etnik yapılar olduklarını söylerler. Diğer taraftan Kayları çok daha net olarak kendi etnik adlarıyla Kıpçak boylar birliği içinde görebiliyoruz: *Kayopa/Kayepa, Kaepici*.⁹⁹⁷

Bizim kanaatimiz de Moğol dünyasından kopup gelen Kayların tedricen Türkleştikleri ve kendi etnik adlarıyla Oğuz ve Kıpçaklar arasında varlıklarını devam ettirdikleri yönündedir. Bu konuda Kaşgarlı'da geçen bir kayıt iddiamızı destekler görünüyor: “*Kay, Yabaku, Tatar ve Basmılların da her birinin kendilerine has bir dili vardır; bunun yanında Türkçeyi de iyi bilirler*”.⁹⁹⁸ Kaşgarlı, onların iki dilli olmaları durumundan net bir şekilde bahsediyor. Bu, Moğol dilli bir topluluğun batıya gelerek

⁹⁹⁴ Kumekov bozkırdaki bazı siyasî yapılarda etnik adın başkente de izafe edildiğini Hudud'ta geçen Kimek başkenti *İmakiyya/Nemakiye*'yi örnek göstererek verir. Kumekov, Kimek Devleti, s. 134; Marquart, s. 39.

⁹⁹⁵ Eski Devirlerden Günümüze Kazakistan ve Kazaklar, ss. 99-100.

⁹⁹⁶ Köprülü, “Kay Kabilesi Hakkında Yeni Notlar”, s. 433. Karataev, Kayların Türkleşmesi ve Oğuz boylar birliğine katılması olayını bir yüzyıl (IX. yüzyıl) daha erkene alır. Karataev, “Eski Türk Devrindeki Kırgız Etnik İsimleri”, s. 382.

⁹⁹⁷ Yücel, s. 396. Kıpçak boy teşkilatındaki Kaylar için bkz. Özel, Kıpçak Uruk ve Boyları, s. 116-123. Golden, Kayları Kıpçaklara düşman topluluklar arasında sayarak onlara bu birlik içinde yer vermez. Bkz. Golden, Türk Halkları Tarihine Giriş, s. 231.

⁹⁹⁸ Kaşgarlı Mahmud, Dîvânu Lugâti't- Türk, s. 11.

(Aral bozkırları ve Batı Sibiry) Türkçeyi öğrendiklerini ve bunun sonucunda da Türkleşme sürecine girdiklerini gösteren önemli bir haberdır.

Konuyla ilgili olarak Ahincanov da Ebulgazi'deki Kayı tamgasını temel alır ve Kayların Sirderya Oğuzları arasında 'yılan' tamgasıyla gösterildiklerini söyler.⁹⁹⁹ Kıdırali ve Babayar da Ebulgazi'deki Kayı tamgasının şekil itibarıyla 'yılan'ı anımsattığını söylerler.¹⁰⁰⁰ Burada Uzakdoğu'dan gelen Kay boy adının anlam olarak 'yılan/ejderha'yı karşıladığını özellikle vurgulamak gerekiyor. Golden'a göre Kay adıyla Moğ. 'yılan/ejderha' anlamındaki *moğai* sözcüğü arasında bir benzerlik aramak mantıksız olmayacaktır.¹⁰⁰¹ Görüldüğü üzere Sirderya Oğuzlarındaki Kayı tamgasının gösteriliş biçimiyle (Yılan'ı anımsatan), Kay etnik adının anlamsal karşılığı (yılan/ejderha) birbiriyle net bir şekilde örtüşüyor. Bu önemli ayrıntı, Kay ve Kayıların aslında aynı topluluklar olduğunu savunan görüşümüzü destekler niteliktedir.

Bir diğer önemli gösterge de Kayıların Kıpçak-Kimek bölgesinden geldiğini bildiğimiz Bayatlarla birlikte anılmasıdır. Oğuz destan ve efsanelerinin yanı sıra, tarihsel kayıtlarda da Kayı ve Bayatların birlikte hareket ettiğini görüyoruz. Örneğin Menges, aşağı Sirderya'daki Aral düzlüklerinde Bayatlar tarafından desteklenen Kay(ı)ların, Hazar'ın kuzeydoğu kıyılarında Mangışlak ve Sarıkamış bölgelerinde yaşayan Yazırlar üzerinde bir hâkimiyet kurduklarını söyler.¹⁰⁰² Oğuz destanında da bu iki boy Kara Evli ve Alka Evli ile birlikte Kün Han'ın oğulları olarak gösterilirler. Şecere-i Terakime'deki şu kayıt da önemlidir: “*Böylece Kayı'dan bir kişiyi padişah yaparlardı. Kayı kabilesi ve Bayat kabilesi ve daha beş, altı küçük kabile ona katılırlardı.*”¹⁰⁰³ Bu haberler Oğuz etnik oluşumuna katılmadan önce Kayı ve Bayat'ın aynı etnik çevreye mensubiyetine dair önemli birer ipucu olabilirler.

Kay~Kayı meselesinde bizi belki de çözüme en çok yaklaştıracak kayıt Birünî'nin notlarında bulunur. O, Tefhim'inde altıncı iklimde yaşayan Türk boylarını

⁹⁹⁹ Ahincanov, s. 183; Andrey N. Kononov, **Rodoslovnaya Turkmen Soçineniye Abu'l-Gazi Hana Hivinskogo**, İzdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, Moskova-Leningrad, 1958, s. 53.

¹⁰⁰⁰ Kıdırali ve Babayar, s. 36.

¹⁰⁰¹ Golden, Türk Halkları Tarihine Giriş, s. 228.

¹⁰⁰² Menges, s.27.

¹⁰⁰³ Ebülgazi Bahadır Han, Şecere-i Terakime, ss. 44, 56.

zikrederken Kunlarla birlikte Kayıları da sayar.¹⁰⁰⁴ Burada Kay adı yerine *Kay(i)* biçiminin verildiğini görüyoruz. Nitekim Marquart ve Togan da Birünî'deki bu adı Qajy/Qāyī/Kayī biçimlerinde okumuşlardır.¹⁰⁰⁵ Daha önce bahsini ettiğimiz, Yakût ve Avfi'de Kimeklerin kuzeyinde bulunan Kani şehri de tam olarak bu altıncı iklimdeki Kay/Kay(i) boyunun yaşadığı yere denk gelir. Doğudan gelen Moğol kökenli Kaylar tam da bu bölgede artık İslam yazarlarınca Kay(i)/Qāyī/Kani biçimleriyle anılmaya başlamış olmalıdırlar. Böylelikle XI. ve onu takip eden yüzyıllarda (XII.-XIII. yüzyıllar) Oğuz boyları içinde yüksek bir orun ve mevkiye erişen Kayıların erken dönemdeki tarihlerini (Kay boyu üzerinden) ve göç yollarını kabataslak çizmiş oluyoruz.

Tüm bu ortaya atılan görüş ve iddiaların yanında, Kayların geçirdiği etnik sürece farklı bir açıdan bakanlar da vardır. Karatay, Kayların kimliğine dair genel olarak kabul gören Moğol yaklaşımını kabul etmez ve bu halkın Uzak Doğu'da bulunuyor diye Moğol kökenli sayılamayacağını söyler. Ona göre X. yüzyılda Kitan baskısı nedeniyle Kaylardan bir grup batıya gelmiş ve etnik oluşum sürecindeki Oğuzlara katılmışlardır.¹⁰⁰⁶ Biz de -Moğol kökenler konusunu ayrı tutarsak-, Kaylardan kopan bir parçanın Oğuzluğa katıldığını ve XI. yüzyıldan itibaren Kayı adıyla yer aldıklarını düşünüyoruz.

Kıpçak-Kimek-Oğuz etnik ilişkilerinde üzerinde durulması gereken boylardan biri de Bayatlardır. Öncelikle Bayatların Türkler ve Moğollarda ortak görülen boylardan biri olduğunu söylemek gerekiyor. Daha önce Bayat boyunu anlattığımız bölümde onların köklerinin Moğol bozkırlarında aranması gerektiğini izah etmiştik.¹⁰⁰⁷ Bu etnonim tahminimizce ilk olarak IX.-X. yüzyıllarda Sirderya Oğuzlarına, XII. yüzyılda da Bayaut/Bayavut adıyla Kıpçaklara katılmıştır. Kökenler konusunda Togan'ın görüşlerine tekrardan dönersek, o Bayatları doğudaki Oğuzların Moğol bozkırlarındaki bakiyesi olarak kabul eder ve bu adı hem Bayat hem de Moğollar arasında gördüğümüz

¹⁰⁰⁴ Al-Birünî, s. 145. Togan, Altıncı İklim'de Kun ve Kay(i) boylarının yaşadığı bölgeyi Yenisey Kırğızlarının doğusunda, Angara nehri üzerinde gösterir. Bkz. Togan, "Die Vorfahren Der Osmanen in Mittelasien", s. 368.

¹⁰⁰⁵ Marquart, s. 39; Togan, "Die Vorfahren Der Osmanen in Mittelasien", s. 368.

¹⁰⁰⁶ Karatay'a göre Cengiz Han'ın mensubu olduğu *Kıyat* (Kıylar < Kaylar?) kabilesinin Kayları temsil ettiğini söylemek isabetli bir yaklaşım olabilir. Karatay, İlk Oğuzlar, ss. 18-19.

¹⁰⁰⁷ Atwood, "Titles, Appanages, Marriages and Officials", ss. 618-619; Zuev, s. 119; Golden, Kimek ve Yemekler", s. 762.

şekliyle Bayaut olarak yazar. Kendisinin bu görüşü aslen Türk kökenli olan bir topluluğun doğuda kalan unsurlarının zamanla Moğollaşması şeklinde açıklanabilir. Togan, Bayat/Bayautlar Moğollar arasında Moğol, Oğuz ve Kimekler arasında Türk kabilesi addolunmuştur şeklinde bir kayıt düşerek, o dönemde Türk ve Moğol boyları arasındaki kaynaşma durumlarının sıklığına da dikkat çeker.¹⁰⁰⁸

Kuzeyev ise bu boyun başlangıçta bir Peçenek-Oğuz boyu olduğunu, XII. yüzyıldan itibaren de Kıpçaklar ve Kanglılarla birlikte hareket ettiğini söyler. Ancak Bayat yerine Bayavut biçimini kullanır. Kuzeyev bu adın Moğolca yazılışını kullanıyor ancak Moğol köklere dair herhangi bir yorumda bulunmuyor. Anlaşıldığı kadarıyla onları başlangıçta bir Oğuz boyu görme eğiliminde. Bu arada Bayat yerine Bayavut biçimini kullanması, onların sonraki dönemde Moğol etnik çevresine katıldıklarını düşünmesiyle ilgili olabilir. Bu bakımdan görüşleri Togan'la örtüşür.¹⁰⁰⁹

Şu ana kadar anlatılanlar, Bayat ya da Bayavut adlı topluluğun bir boy şekliyle kesin olarak Oğuz ve Kıpçak boy yapısında yer aldıklarını açık bir şekilde gösteriyor. İlk Oğuz destanlarına baktığımızda Dede Korkut'un bu boya mensubiyeti, söz konusu etnik ilişkilerin erken bir dönemde (IX.-X. yüzyıllar) başladığının ve Bayatların Sirderya Oğuzlarının boy yapısına katıldıklarının ispatı niteliğindedir.¹⁰¹⁰ Yine bir önceki Kay/Kayı bahsinde Menges'in Bayatların bu sonuncularla birlikte hareket ettikleri ve iktidarı ele geçirmede Kay/Kayıları desteklediklerine dair sözleri, Kimek-Oğuz komşuluğunda bir etnik temasın varlığına işaret eder. Diğer taraftan doğudan (Jehol) gelen bir Bayat grubu, biraz geç bir dönemde, yani XII. yüzyılda, etnik bütünleşmesini neredeyse tamamlamış Kıpçak boylar birliğine katılmış ve çok geçmeden iktidarı ele almıştır.¹⁰¹¹ Şu ana kadar ortaya konan veriler Bayat/Bayautların kendi etnik adlarıyla Moğol bozkırlarından çıkarak, Batı Sibiry'a da Kimek-Kıpçak sahasına ve güneyde

¹⁰⁰⁸ Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, s. 67.

¹⁰⁰⁹ Kuzeyev, s. 181.

¹⁰¹⁰ Gökyay, s. 25.

¹⁰¹¹ Golden, onların çok geçmeden Kıpçak yönetici hanedanı Ölberlilerden doğudaki iktidarı aldıklarını söyler. Bkz. Golden, "Kimek ve Yemekler", s. 762. Bayat ya da Bayautlar bu dönemde Doğu Kıpçakları olarak adlandırabileceğimiz Kanglılar ve Yemeklerle birlikte anılırlar. Daha ziyade bu sonuncuların bir alt boyu konumunda gözükmürler. Aristov'a baktığımızda onlar bir Kanglı boyu olarak kaydedilmişlerdir. Nikolay A. Aristov, **Türk Halklarının Etnik Yapısı**, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2014, s. 182; Ahincanov, ss. 206-207.

Sirderya-Aral arasındaki Oğuz etnik oluşum bölgesine sokulduklarını ve buralardaki etnogeneze süreçlerine katıldıklarını gösteriyor.

Kimek-Oğuz etnik temaslarının en belirgin örneklerinden biri de Bayındırlardır. Gerdizî'nin boylar listesinde onların *Balandur* biçimiyle yedi Kimek boyundan biri sayıldıklarını görmüştük.¹⁰¹² Kimek birliğinin dağılmasından hemen önce Sirderya Oğuzlarına katılmış olmalıdırlar. Zira Gumilëv onların X. yüzyılda İrtiş sahillerinde yaşayan bir Kimek boyu iken Oğuzlar tarafından itaat altına alındıklarını söyler.¹⁰¹³ Bununla birlikte sadece Kimek ve Oğuzlar değil, Kumanlar arasında da onlardan bir topluluğun kaldığını ve hatta batıya gittiklerini biliyoruz. Macar Krallığı içindeki Kuman bölgesi Nagykunság'da *Bajandor* adına rastlanması Batı Sibirya'da Kumanlara katılan bir Bayındır grubunun olduğunu açık bir şekilde gösteriyor.¹⁰¹⁴

Bayındırların tarihi Kimek ve Kıpçaklara nazaran Oğuzlar içerisinde çok daha kolaylıkla takip edilebiliyor. Kaşgarlı onları Kınık ve Kayı'nın hemen ardından üçüncü sıraya yerleştiriyor. Çok geçmeden bu yeni katıldıkları boylar birliğinde Üç Ok grubu arasında birinci sırada yer aldıklarını görüyoruz.¹⁰¹⁵ Dede Korkut anlatılarında da Bayındır adlı bir kişi "Hanlar Hanı" olarak gösterilir.¹⁰¹⁶ Tüm bu bilgilerden onların Oğuzluğa katıldıktan sonra yüksek bir mevki elde ettiklerini, özellikle saygın ve itibarlı boylardan biri olarak İç Oğuzlar'ın başında bulunduklarını söyleyebiliriz. Diğer taraftan Bayındırların, hatta Kay/Kayıların doğrudan Oğuzların en önemli boyları arasında sayılması (belki kağanlık bakiyeleri olmaları nedeniyle), Sirderya-Aral bölgesinde belirmeye başlayan Oğuzluğun asli nüvesinin Kimek sahasından gelenler tarafından oluşturulduğunun açık bir göstergesidir.

Kimek bölgesinden, yani Batı Sibirya'dan gelmesi muhtemel boylardan biri de Eymürlerdir. İç Oğuz ve Dış Oğuz olarak ayrılan Oğuz boy teşkilatında, yine Kimek Kağanlığı'nın bulunduğu topraklardan geldiğini düşündüğümüz Bayındır, Alayuntlu ve Bügdüzlerle birlikte İç Oğuz/Üçoklar arasında yerlerini almışlardır.

¹⁰¹² Şeşen, s. 73.

¹⁰¹³ Gumilëv, Hazar Çevresinde Bin Yıl, s. 284.

¹⁰¹⁴ Baski, s. 47.

¹⁰¹⁵ Kâşgarlı Mahmud, Dîvânü Lugâti't- Türk, s. 26; Togan, Oğuz Destanı Reşideddin Oğuznâmesi, s. 51; Önder, s. 76; Ebûlgazi Bahadır Han, Şecere-i Terakime, s. 50.

¹⁰¹⁶ Gökyay, s. 32.

Daha önceki Eymür bahsinde onların Uygur boylarından Hiyewu/Ejabör adıyla anılan boy olma ihtimalini, bu sonuncuların Uygur Kağanlığı'nın yıkılmasıyla birlikte batıya göç ederek Kimeklere katılmış olabileceklerini ve burada da yedi Kimek boyu arasında sayılan İmileri temsil edebileceklerini söylemiştik. Bu konuda özellikle Kumekov, Zuev, Pala ve Ruskolovna Kimek İmi boyunun Oğuzlar arasında Eymür adıyla anıldığını kesin olarak kabul ederler.¹⁰¹⁷ Hamilton ise Uygur boyu Ejabörün sonradan Oğuzlar içinde Eymür olarak karşımıza çıktığını söylerken, aradaki Kimek geçmişine dair hiçbir söz söylemez.¹⁰¹⁸ Ancak daha önce de söylediğimiz üzere, Uygurlardan kopan unsurlar çoğunlukla Kimek bölgesine gitmiş ve buradaki yapıya eklemlenmişlerdi. Nogaibayeva da Oğuzluğun oluşumunda Doğu Türk boylarının öneminden bahsederek, İmur olarak okuduğu Eymürlerle birlikte Bayındır ve Kayının Ob ve İrtiş'te yaşayan Kimek boyları olduklarını ve daha sonra Oğuzlara katıldıklarını söyler.¹⁰¹⁹ Diğerlerinden farklı olarak Marquart, İmi yerine İmek boyunu Oğuzlardaki Eymürlerle özdeşleştirir ve bu şekilde Eymürlerin Kimek köklerine işaret eder.¹⁰²⁰

Son olarak, Alayuntlu ve Bügdüz boylarının Kimek bölgesinden Oğuzluğa dâhil oldukları konusunda bazı ipuçları ve işaretlerin bulunduğunu söyleyebiliriz. Bir Tibet kaynağında Alayuntluların Peçeneklerin batısında yaşayan müstakil bir boy olarak gösterilmeleri ilk başta akla Kimeklerin yaşadığı bölgeyi getiriyor. Nitekim bu kaynağı tasdik edercesine hem Toru Senga hem de Zimonyi'nin, Alayuntluların yaşadıkları bölge olarak Ob-İrtiş ve İşim'i işaret etmeleri bu boyun Kimek Kağanlığı'na bağlı boylardan biri olması durumunu kuvvetle muhtemel kılıyor.¹⁰²¹ Onlar, yine aynı etnik

¹⁰¹⁷ Kumekov, Kimek Devleti, s. 39; Ayhan Pala, "Sır-derya Oğuzlarının Menşei", **Altay Communities History Issues**, Ed. İlhan Şahin vd., İstanbul Esnaf ve Sanatkarlar Odası Birliği (İSTESOB), İstanbul, 2017, ss. 65-66. Alimova, Eymürlerle birlikte Bayındır ve Tatar boylarının da Uygurlardan Kimeklere gelen boylar oldukları düşüncesindedir. Bkz. Alimova, "Ethnic Processes in the Northeast of Central Asia in the VII-X. Centuries", s. 236.

¹⁰¹⁸ Hamilton, s. 143.

¹⁰¹⁹ Mendigül Nogaibayeva, "6-8. Yüzyıllarda Oğuzların Kazak Türklerinin Oluşumundaki Rolü", **Uluslararası Prof. Dr. Halil İnalçık Tarih ve Tarihçilik Sempozyumu Bildiriler**, I. Cilt, Haz. Ayşe Bedir - Birkan Soykan - Uğur Cenk Deniz İmamoğlu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2002, s. 664. Benzer görüşler Khabizhanova ve Mensitova tarafından da dile getirilir. Buna göre Oğuzlarla Kimekler iç içe yaşıyorlardı ve sonuncuların boy yapısında bulunan Eymürler ve Bayındırlar daha sonra Oğuzlarda ortaya çıkacaklardır. Bkz. Khabizhanova and Mensitova, s. 55.

¹⁰²⁰ Marquart, s. 96.

¹⁰²¹ Venturi, s. 31; Senga, s. 66; Zimonyi, Muslim Sources on the Magyars, s. 68

adla Sirderya Oğuzları'nın boy yapısına eklenmiş ve diğer Kimek bölgesinden gelen boylar gibi, Üç Oklar/İç Oğuzlar arasında yerlerini almışlardır.

Bügdüz boyu Oğuz boy yapısı içinde Üç Ok/İç Oğuz'a dâhildir.¹⁰²² Onların Kimek Kağanlığı'ndaki izleri daha önce bahsettiğimiz Oğuz boyları kadar belirgin değildir. Ancak Ebulgazi'deki bir kayıt ve Oğuz boy yapısı içinde bulundukları yer, bu boyun Kimek bölgesinden gelme durumunu muhtemel kılıyor. *Şecere-i Terakime*'de yer alan "*Bayındır boyundan Bügdüz*" ifadesi, onların köklerinin daha önce bir Kimek boyu olan Bayındırlarda bulunduğunu işaret ediyor.¹⁰²³ Oğuz birliği içinde zamanla Bayındırlardan ayrılarak müstakil bir boy olma durumları söz konusu olmuş olabilir.

Kimek-Kıpçaklarla Oğuzların etnik temasları tek taraflı gerçekleşmemiştir. Bilindiği üzere XI. yüzyıldaki Kıpçak istilasını Oğuzları büyük oranda yerlerinden etmiş ve hem Anadolu, İran'a hem de Doğu Avrupa'ya büyük Oğuz göçleri gerçekleşmişti. Bununla birlikte Oğuzların Aral'ın kuzeyi ve Ural bölgesindeki bakiyelerinin, daha doğrusu doğuda kalan Oğuzların sonradan Kıpçakların kurduğu boylar birliğine katıldıklarına dair bazı görüşler vardır. Bunlardan Agacanov, IX. yüzyılın sonu ve XI. yüzyılın ilk yarısında Batı Aral ve Kuzey Hazar civarındaki parçalanmış Oğuz gruplarının Kıpçak hanları tarafından itaat altına alındıklarını söyler.¹⁰²⁴ Bu konuda Ahincanov'u destekler nitelikte bir yorum da Marcel Erdal'dan gelir O, dilbilimsel verilerden yola çıkarak Selçuklulara katılmayan Aral Oğuzlarının veya Karaçuk sıradağlarının doğusundaki Oğuzların, Kıpçak Türkçesinden etkilendiklerini söyler ve bunu da Kıpçaklarla Oğuzların aynı bölgede birlikte yaşamalarına yorar.¹⁰²⁵

Tekrar Agacanov'a dönecek olursak, o, XII. yüzyılda da bazı Oğuz boylarının bir şekilde Kumanlara bağlı olarak, Ural ve Aşağı Povolje'de birbirine yakın gruplar halinde yaşadıkları düşüncesindedir.¹⁰²⁶ Benzer görüşler Marquart tarafından da dile getirilmiştir. O, XII. yüzyılda, Urallar'da Kıpçakların kurduğu siyasî yapı içinde Oğuz

¹⁰²² Dankoff, Bügdüz boyunun İç Oğuz'dan sayılmasına rağmen ilginç bir şekilde Dede Korkut anlatılarında *Bügdüz Emen* karakterinin şahsında Dış Oğuz'dan sayıldığını söyler. Dankoff, "Inner and Outer Oğuz in Dede Korkut", s. 22.

¹⁰²³ Ebulgazi Bahadır Han, *Şecere-i Terakime*, s. 59.

¹⁰²⁴ Agacanov, s. 238.

¹⁰²⁵ Marcel Erdal, "Ana Oğuzca ve Selçuklu Oğuzcası", **Oğuzlar Dilleri, Tarihleri ve Kültürleri 5. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri**, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Ankara, 2015, s. 372.

¹⁰²⁶ Agacanov, s. 238.

bakiyelerinin bulunduğunu doğrular. Bunların Kun göçü sonrasında bölgeye gelen Kunlar tarafından özümseindiklerini ve söz konusu Oğuzların Kun adını benimsemiş olduklarını bildirir.¹⁰²⁷ Bazı Kıpçak-Kimek boylarının Oğuzluğa katılımlarında olduğu gibi, burada da tersine bir şekilde, bakiye Oğuz grupları yeni oluşan ve Batı Avrasya'ya hükmeden Kıpçak birliğine katılmak suretiyle yeni bir etnik çevreye dâhil olmuşlardır. Bu türden örnekleri genişletebiliriz. Baski'ye göre Anadolu'da Oğuz boy ve aşiretleri içinde görülen Ulaş, Bayındır, Teke gibi etnik adlar Macaristan'da, özellikle Kumanların bulunduğu bölgelerde aile adı veya yer adı olarak karşımıza çıkarlar.¹⁰²⁸ Yine Çoban tarafından Macar topraklarında tespit edilen *Zálgör* adı, Oğuz boyu Salurlardan bir parçanın Kuman birliğine girerek onlarla Orta Avrupa'ya kadar geldiklerini açık bir şekilde gösteriyor.¹⁰²⁹ Bu örnekler, Oğuz-Kıpçak etnik temaslarının bilinenden daha yakın düzeyde olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

3. Oğuz ve Kıpçak Lehçelerinin Köken ve Oluşum Noktasında Gösterdikleri Ortaklıklar

Oğuzlar ve Kıpçaklar arasındaki ortak boylar ve bunun bir sonucu olarak ortaya çıkan etnik yakınlıkların yanında, her iki topluluğun o dönem (yaklaşık X.-XI. yüzyıllar) konuştukları lehçelerde de önemli ölçüde benzerlikler ve yakınlıklar vardır. Bununla ilgili en önemli dilsel verileri Kaşgarlı'nın Divan'ında buluyoruz. O, her iki topluluğun konuştuğu Türkçeyi çoğu zaman aynı kategoride değerlendirmiştir. Bunun da dışında Oğuzlar ve Kıpçakların köken bakımından yakınlıklarına dair eserinin bazı yerlerinde bu durumu ima eden kayıtlara rastlarız.¹⁰³⁰ Oğuzlar ve Kıpçaklar arasındaki etnik yakınlıklar, dönemin Oğuzcasının taşıdığı dilsel özelliklerden net bir şekilde görülebiliyor. Gülsevin, XI. yüzyıl Oğuzcasının tek tip bir özellik göstermediğini, özellikle farklı lehçelere ayrıldığını tespit etmiştir. Ona göre dönemin Oğuzcası beş farklı lehçeye ayrılır:

¹⁰²⁷ Marquart, s. 139.

¹⁰²⁸ Baski'nin tespitlerine göre söz konusu etnik adlara Macar yurdunda şu biçimlerde rastlanır: *Olás, Kis-Ulas, Teke, Tekehalom, Bajandor*. Baski, ss. 46-47, 49.

¹⁰²⁹ Çoban, s. 139.

¹⁰³⁰ Kaşgarlı, "sadak" anlamını veren *kiş* kelimesini açıklarken Oğuzlar ve kardeşleri Kıpçakların bu kelimeyi bilmediklerini söyler. Bkz. Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugâti't- Türk*, s. 399.

- I. Tip: /b-/ (ben); /d-/ (devey); /y/ (ayak); /v/ (ev) /Ø/ (tamak); /Ø- ~ c-/ (ılg, cugdu) Oğuzcası
- II. Tip: /m-/ (men); /w/ (awlap); /y/ (koy-, kıy-); /t-/ (teñiz) Oğuzcası
- III. Tip: /m-/ (men), /d/ (udıkla-), +nI (süni) Oğuzcası
- IV. Tip: /m-/ (manga), /w-/ (kewer), /G/ (satga-ş-), /t-/ (tün), /y-/ (yélgin), +nI (kimni) Oğuzcası

V. Tip: /m-/ (manga), /v/ (tavar) Oğuzcası¹⁰³¹

Karatay’a göre burada asıl dikkat çekilmesi gereken konu, Kaşgarlı’nın Oğuz ve Kıpçak lehçelerini yan yana koymasındaki ısrarıdır. Bu durum, XI. yüzyılda dahi Kimek bölgesinden gelen boyların dil özelliklerini kaybetmediklerini gösterir.¹⁰³² Asıl üzerinde dikkat çekilmesi gereken bir diğer nokta da farklı özellikler gösteren bu Oğuz lehçesi, söz konusu yapı içinde yer alan boyların bazılarının aynı etnik çevreden olmamalarından kaynaklı bir durumu yansıttığı düşüncesindeyiz. Daha önce de sıklıkla vurguladığımız üzere, Oğuz boylar birliği farklı bölgelerden gelen toplulukların bir araya gelmesiyle oluşmuştu. Bunların sahip oldukları farklı dilsel özellikleri, yeni katıldıkları bu etnik yapı içerisinde bir süre korumaları gayet tabii bir durumdur.

Tekrar Kaşgarlı’ya dönecek olursak, onun Oğuz ve Kıpçak lehçelerini diğerlerinden ayırarak çoğu zaman birlikte vermesi, bir köken birliğine veya başka bir deyişle her iki taraf arasındaki boy, uruk vb. yapıların geçişkenliğine önemli bir işarettir. Divan’da, Oğuz ve Kıpçak lehçelerinin özellikleri ve yakınlıklarına dair çok sarıh örnekler görürüz. Bunun yanında, genel olarak diğer Türk topluluklarıyla karşılaştırıldığı vakit, Oğuz ve Kıpçak lehçelerine ait ortak özellikler daha çok verilmiştir. Kaşgarlı’nın söz konusu ortaklıklara dair verdiği kayıtlardan bir kısmı şu şekildedir:

* Türkçe söz başı y- ünsüzü Kıpçakça ve Oğuzcada, ya doğrudan düşer ya da c- ünsüzüne dönüşür. Ör. Türkçe *yelgin* “yolcu”, Oğuzca ve Kıpçakçada *elgin*. Türkçe *yinçü* “inci”, Oğuzca ve Kıpçakçada *cinçü*.¹⁰³³

¹⁰³¹ Gürer Gülsevin, “11. Yüzyılda Hangi Oğuz Diyalektleri Vardı?”, *Bilig*, Sayı: 76, 2016, ss. 295-296.

¹⁰³² Karatay, İlk Oğuzlar, s. 88.

¹⁰³³ Kaşgarlı Mahmud, *Divânu Lugâti't- Türk*, s. 12.

* Türkçe söz başı *m*- ünsüzü Kıpçak, Oğuz ve Suvar dillerinde *b*- ünsüzüne dönüşür. Ör. Türkçe *mün* “çorba”, Oğuzca v.d. *bün*.¹⁰³⁴

* Kaşgarlı, Oğuzlarla Kıpçakların kelime içi ve sonu *d*- ünsüzünü her zaman *y*‘ye çevirdiklerini söyler. Ör. Diğerleri “kayın ağacı” için *kadın* derlerken bunlar *kayın* derler.¹⁰³⁵

* Oğuz ve Kıpçaklar, isimler ve fiillerdeki (fiil devamlılık bildiriyorsa) *g*- ünsüzünü atarlar. Atılan kelime içindeki *g*- sesidir. Ör. “Alakarga” anlamındaki *çumguk*, *çumuk*; “boğaz” anlamındaki *tamgak* da *tamak* şeklinde söylenir.¹⁰³⁶

* Türkçe kapalı *e*- ile söylenen kelimeler Oğuzca ve Kıpçakçada açık *ä*- ile söylenir. Ör. “gemi” *kämi*, “teve/deve” *dävä*.¹⁰³⁷

Karahan’a göre Oğuzlar ve Kıpçaklar dillerindeki seslik ve biçimlik bazı özelliklerde yakın oldukları gibi, söz varlıklarında da diğer lehçelerden ayrı olarak pek çok kelimeye ortaklık gösterirler. Buna örnek belli başlı şu kelimeler verilebilir: *alığ* “herşeyin kötüsü”, *aruk* “zayıf, cılız, arık”, *başmak* “pabuç”, *çuwğa* “kılavuz”, *kırnak* “cariye”, *yawlāk* “kötü”, *yoplā*- “hile yapmak”, *yut*- “yutmak” vb.¹⁰³⁸

¹⁰³⁴ Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't- Türk*, s. 12. Gülsevin burada Kaşgarlı’nın verdiği örneğe bir şerh düşerek onun Divan’ında *m*- ile başlayan Oğuzca örneklerle de (bkz. *mingar* “pınar, kaynak”) yer verdiğini söyler. Dolayısıyla burada tüm Oğuzların *b*- ünsüzünü kullanmadıklarını, o dönemde *b*- ve *m*- olmak üzere iki tür Oğuzcanın bulunduğunu özellikle belirtir. Bkz. Gülsevin, s. 279. Tahminimizce Oğuzluk içindeki *b*- diyalektini Kıpçak bölgesinden gelen boylar kullanıyorlardı.

¹⁰³⁵ Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't- Türk*, s. 12. Gülsevin burada da yine yukarıdaki örnekte olduğu gibi hem *d*- hem de *y*‘li biçimi kullanan Oğuzların olduğunu belirtir. Gülsevin, s. 282.

¹⁰³⁶ Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't- Türk*, s. 13. Gülsevin, Kaşgarlı’da bu kurala aykırı olarak yalnızca “sataştı” anlamındaki *satgaştı* sözcüğünü verir. Gülsevin, s. 285.

¹⁰³⁷ Akartürk Karahan, *Dîvânu Lugati't Türk'e Göre XI. Yüzyıl Türk Lehçe Bilgisi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2013, s. 217; Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't- Türk*, s. 289, 445, 448.

¹⁰³⁸ Karahan, s. 218.

SONUÇ

Avrasya'nın bozkır kuşağı ile orman-bozkır şeridi, zaman olarak Hun çağı ile başlatmanın mümkün olduğu bir etnogeneze ya da etnik oluşum sürecine yüz yıllar boyunca ev sahipliği yapmıştır. Bu etnik süreçlerin oluşması ve sonrasında ortaya çıkan yapıların büyüüp gelişmesi için bazı temel şartların veya uygun bir çevrenin bulunması bir zorunluluktur. Sosyal ve siyasal dinamiklerin etkisiyle ya da başlangıçta kan bağının da etkili olduğu, ben ve biz duygularıyla kendilerini çevresindeki topluluklardan ayıran çok çeşitli boylar, bodunlar, uluslar veya etnoslar ortaya çıkmıştır. Söz konusu etnik yapılardan Oğuzlar ve Kıpçaklar, oluşum süreçlerinde bazı küçük farklılıklar olmasına rağmen hemen hemen benzer etnik süreçlerden geçmişlerdir.

Çalışmamızda, bugün Batı Türklüğü'nü oluşturan iki temel unsur durumundaki bu iki topluluğun belli bir zaman dilimi içindeki (VIII-XI. yüzyıllar) oluşum süreçlerini ele aldık. Bunu yaparken en başta da söylediğimiz gibi siyasal ve sosyal dinamiklerin Oğuzluk ve Kıpçaklığın ortaya çıkışındaki etki ve önemine değinilmesi gerekiyordu. Bu noktada etnosa giden yoldaki siyasal ve toplumsal durumları ayrıntılı bir biçimde ele aldık. Oğuz örneğine baktığımızda, Batı Göktürk topraklarındaki miras paylaşımı olarak da adlandırabileceğimiz kargaşa ve çatışma ortamı Oğuzluğun ortaya çıkışında önemli bir paya sahiptir. VIII. yüzyılın ikinci yarısının hemen başlarında Türgişler/On Oklar, Yedisu'daki merkez topraklarını Karluklara kaptırınca, kalan unsurlarıyla birlikte Sirderya boylarına göç ettiler. Burada hali hazırda bir siyasî yapı yoktu; ancak bu bölgede önemli bir güç olarak adından söz ettiren Salur topluluğu başlı başına bir ulus olan Peçeneklerle savaş halinde bulunuyordu. Neredeyse bir yüz yıldan fazla sürecek bu savaşların galibi Salurlar oldular. Kuzeyli komşuları Kimekler ve Karluk unsurlarının da desteğiyle Peçenekler ve müttefikleri Başkurtları mağlup etmeyi başardılar. Dede Korkut anlatılarında bu mücadeleler destansı öğelerle tasvir edilmiştir. Sözü edilen destanî motiflerdeki tarihsel unsurlar, o dönem kimlerin hangi cephede yer aldıklarını göstermesi bakımından büyük öneme sahiptir. Anlaşıldığı kadarıyla Salurlar, Salur Kazan'ın şahsında yeni yeni oluşmaya başlamış Oğuz topluluğu ve çevre halklarca önemli bir şöhret ve itibara sahip konumda görülüyorlardı. Kendilerine katılan Türgiş ve Karluk unsurlarıyla da sayılarını artırmış olmalıydılar.

Oğuz birliğı asıl büyümeýi Güney Sibirya kuşaðından gelen, daha önce Kimek Kağanlığı'nın yapısında bulunan boyların kendilerine katılımıyla yaşadı. Bunlar Bayat, Bayındır, Eymür, Kay(1), Bügdüz ve Alayuntlu gibi boylardı. Bunun yanında doğu bozkırlarında iktidarı yaklaşık bir yüzyıl elde tutan Uygurların kağanlıklarını kaybetmesiyle onlara bağı İgdir, Yıva/Ava gibi bazı boyların da yeni oluşan Oğuzluğa katıldıklarını düşünöyoruz. Ancak tarihçilikte çoğu kez Dokuz Oğuzlar (Uygurlar) ve Sirderya Oğuzlarının birbirleriyle karıştırıldıklarını gördük. Bunda Oğuz adının her iki toplulukta ortak bulunmasının çok büyük payı vardır. Tezimizde ortaya koyduğumuz üzere Oğuz adı genel olarak Merkezî Asya'nın herhangi bir yerinde oluşmuş bir boylar topluluğunu niteleyen genel bir etnik isimdi. Dolayısıyla farklı zamanlarda ve farklı mekanlarda birbirinden bağımsız ya da alakaları bulunmayan Oğuz topluluklarını görmek mümkündü.

Bu önemli anekdottan sonra tekrardan Oğuz boylar birliğini oluşturan etnik yapılar konusuna dönecek olursak, az da olsa İranî unsurların Oğuzluk içinde yer aldıkları düşünülebiliriz. Çalışmamızda gösterdiğimiz üzere Oğuz boylarından Döğerler kimi tarihçilerce Toharla ilişkilendirilmişlerdi. Dolayısıyla Sirderya-Aral bölgesinin yerlileri de -ki bunların içinde bazı Eftalit/Akhun unsurlarının olduğunu biliyoruz- Oğuz bodunun bir anda büyüyüp ayrı bir etnik yapı olarak ortaya çıkmasında katkı sahibi olmuşlardır. Hem bölgenin çok eski zamandan beri mukim yerlileri hem de kuzeyden ve doğudan gelen unsurlar, Aral bozkırlarını bir anda nüfus olarak ciddi bir seviyeye çıkarmış olmalıydılar. Dolayısıyla bir iktidar veya siyasî yapının bulunması elzem idi. Burada Oğuz Yabguları ya da Oğuz Yabgu Devleti olarak literatürde yer alan yönetsel erk, tahminizce bir buçuk yüzyıl boyunca bölgede siyasî ve askeri bir güç olarak Oğuz boylarının önemli bir bölümüne hâkim olmuştur. Dolayısıyla Kıpçaklığın aksine Oğuz etnik oluşumu bir devlet çatısı altında büyüyüp gelişmiştir. Salur, Bayındır ve Kayı gibi önemli boylar, bu yapıda yönetici konumunda söz sahibi olmuşlardır. Bunu Dede Korkut anlatılarına ek olarak Kaşgarlı'da ve sonra onu takip eden Oğuzname yazarlarında, adı geçen bu boyların ilk sıralarda gösterilmelerinden anlıyoruz. Doğal olarak Oğuz boyları bir siyasî çatı altında ikili bir teşkilatlanmada da yer almışlardır. Bu bölünmeyi İç Oğuz-Dış Oğuz ya da Üç Oklar-Boz Oklar olarak görüyoruz.

XI. yüzyıla gelindiğinde Oğuzlar nüfus olarak çoğalmışlar ve bir hayli güçlenmişlerdi. Ancak tam bu anda kuzeyli komşuları Kıpçakların saldırıları ve kendi içlerinden çıkan Selçuklu Oğuzlarının baskıları neticesinde, Yengikent merkezli Oğuz Yabgu Devleti tarihe karıştı. Bundan sonra geriye kalan Oğuz unsurlarının bir bölümünün Hazar'ın kuzeyinden Doğu Avrupa'ya, bir bölümünün de İran'ın güneyinden Anadolu ve Ortadoğu'ya doğru göç ettiklerini söyleyebiliriz. Yine azımsanmayacak miktarda Oğuz grupları Mangışlak'ta ve Sirderya boylarında yaşamlarını devam ettirmişlerdir. Bunlar sonraki Türkmen ulusunun asıl nüvesini oluşturacaklardır.

Oğuz etnik oluşumunun genel büyüme ve gelişme seyri bu şekildedir. En başından Oğuz diye bir etnik yapının olmadığını görüyoruz. Bu sadece bir araya gelen boyları ifade eden teknik bir terimdi. Boyların kendi içlerindeki mücadeleleri, komşu toplulukların Oğuzluk içinde yükündürülmesi ve sonradan siyasî gelişmelerin bir sonucu olarak Oğuz boylar birliğine katılan boylar, bu etnogenez sürecinin temel dinamiklerini oluşturmuşlardır.

Çalışmamızda Oğuzların yanında, Kıpçakları ve onların etnik oluşum süreçlerini de belli bir zaman dilimi dâhilinde inceledik. Kıpçaklar, Oğuzlardan farklı olarak Batı Sibirya'nın orman-bozkır kuşağında ortaya çıktılar. Bu tam olarak IX. yüzyıla denk gelir. Verilen tarihi daha geriye götürenler olsa da, şu ana kadar üzerinde anlaşılan dönem IX. yüzyıldır. Onların kökenleri konusu da bugüne kadar birbirinden farklı görüşlerin sunulduğu bir ortamda tartışılmıştır. Ancak bu durum bir belirsizliği ifade etmekten ziyade, bu yapıyı hangi Türk topluluklarının oluşturduğu noktasında çeşitli görüşleri içinde barındırır. Kıpçakların Türk kökenleri, konuştukları dil, kültürel ve antropolojik yapıları onları tam olarak Batı Türklüğünün kuzey kısmına konumlandırır.

Kıpçaklar mevcut kayıtlar ve eldeki verilerin ışığında, bir dönem Batı Tinglinglerine bağlı bir topluluk olarak gözüküyorlar. Daha sonra bölgede egemenlik kuran Batı Göktürkleri ve Kimek Kağanlığı'nın parçası olmuşlardır. Kendi etnik adlarıyla müstakil bir boy olarak ortaya çıkışları Kimek Kağanlığı'na bağlı bir boy iken gerçekleşmiştir. Bilindiği üzere onlar söz konusu siyasî yapının en batı ucunda, diğer bağlı boylardan daha bağımsız bir konumda bulunuyorlardı.

Daha önce de söylediğimiz üzere, ilk bakışta yaşadıkları bölge, fizikî görünümleri ve günümüze ulaşan maddi kültür kalıntıları, Kıpçakları kendilerinden önce Batı

Sibirya'yı tamamen kaplayan Tingling boylar birliğine bağlı bir topluluk olma ihtimalini oldukça muhtemel kılıyor. Kıpçakların erken dönemlerdeki izlerini süren Grumm-Gjımaylo ve Gumilëv, Tinglingleri, Kıpçakların uzak ataları olarak görme eğiliminde olmuşlar, hatta Barthold da bu görüşe iştirak ederek Tinglinglere bağlı Yılan adlı halkı doğrudan Kıpçaklarla ilişkilendirmiştir. Yılan etnoniminin Kıpçak boylar birliğindeki varlığı bu görüşlerin temelsiz olmadığının en büyük kanıtı niteliğindedir. Ancak bozkırdaki etnik oluşum süreçleri bütün bir Kıpçak camiasını tek bir halkın kökenine bağlama durumunu olanaklı kılmaz. Etnogenez süreçleri neredeyse iki ya da iki buçuk yüzyıl devam etmiş, farklı kökenlerden gelen topluluklar Kıpçakların oluşumuna katkıda bulunmuşlardır.

Marquart tarafından onlara izafe edilen Moğol köken teorisinin yanlışlığına ve Klyaştorıy ile Ahincanov tarafından savunulan Sir/Xueyantuo görüşünün tutarsızlığına, daha doğrusu tüm bu savların tek başına bu halkın kökenini aydınlatamayacağına çalışmamızın ilgili kısımlarında ayrıntılarıyla yer verdik. Bahsi edilen Moğol kökenden gelme durumu Kıpçakların bazı boyları için geçerlidir. Kunların XI. yüzyılda başlattıkları göç ile Moğol kökenli topluluklar Kıpçak etnogenezine katılmışlardır. Ancak çok geniş bir bölgede, birçok boyu bünyesinde barındıran Kıpçaklık içinde az bir yekûnu temsil ederler.

Kıpçakların kökenlerine dair en sağlıklı yorumlar, onları doğrudan etkileyen ve bulundukları bölgenin siyasî-toplumsal yapısını değiştiren olaylara bakılarak yapılabilir. Kimek Kağanlığı'nda Kıpçakların bulundukları konum, yani yerli halklarla ve komşularla kurulan etnik ilişkiler, sonrasında kağanlığın yıkılmasına neden olan Kun göçü ve bu göçe iştirak eden boylar, Kıpçaklığı nihai şeklini vermişlerdir. Konuyu açacak olursak, Kimek Kağanlığı'na bağlı boylardan bazıları (Bayındır), bizzat Kimeklerin kendileri XI. yüzyılın ikinci yarısında asıl şeklini almaya başlayan Kıpçak boylar birliğine dâhil olmuşlardır. Bölgedeki Ugor, Samoyed ve İranî halklardan bazılarının da Kıpçak boylar birliğine katıldıklarını biliyoruz. Bahsini ettiğimiz Kun göçü ise diğerlerinden farklı olarak kurulan boylar birliğinin yapısını tamamıyla değiştirmiştir. Kunlar, Kaylar ve Sarılarla birlikte, kalabalık kitleler halinde Batı Sibirya'ya gelerek mevcut Kıpçaklığı dâhil olmuşlar ve bu sonunculara kendi isimlerini kabul ettirmişlerdir. Çalışmamızda etraflica değindiğimiz üzere, bundan sonra kaynaklar adı geçen siyasî yapıdan Kumanlar veya Kuman-

Kıpçaklar olarak bahsetmişlerdir. Kuman-Kıpçak boylar birliğini etkileyen son göç dalgası ise XII. yüzyılın ilk yarısında gerçekleşmiştir. Bunlar doğudan gelen ve özellikle Kıpçakların yönetim tabakasını değiştiren sonuncu topluluklardır. Özellikle Ölberliler, Kaylar ve Bayautlar, İrtiş'ten İtil-Ural'a ve buradan Donets'e kadar olan sahadaki Kıpçak gruplarının başına geçerek kendi yönetici hanedanlarını kurdular. Bu son göç olayı Doğu Kıpçaklarındaki Moğol unsurların varlığını artırmıştır.

En nihayetinde Kıpçakları oluşturan büyüklü küçüklü boylar onların köklerine dair bir yargıda bulunmada çok önemli birer veri konumundadırlar. Daha önceki bir çalışmamızda ortaya koyduğumuz üzere, ağırlıklı olarak Batı Sibiry kuşağının Türk kökenli toplulukları Kıpçakların asıl nüvesini oluşturuyorlardı. Bunlara ek olarak Fin-Ugor, Samoyed, İranî ve Moğol kökenden gelen bazı halklar da Kıpçaklığın içinde yer alarak onların etnogenezi süreçlerinde pay sahibi olmuşlardır.

Bu noktada Oğuzlar ve Kıpçakların birbirlerinden biraz farklı bir etnik oluşum süreci geçirdiklerinden de bahsetmek gerekiyor. Öncelikle Oğuz ve Kıpçak etnik adlarının ifade ettikleri anlam biraz farklıydı. Oğuz adı kullanılış biçimiyle doğrudan belli bir bölgeyi merkez edinmiş, bir yabgunun liderliğinde bir araya gelen boyları, kabileleri ifade ediyordu. Oğuz, kadim bir etnonimden ziyade bozkırda oluşan boy gruplarını ifade eden teknik bir terimdi. Bir etnonim biçimini alması XI. yüzyıldan sonra gerçekleşecektir. Kıpçak etnik adı ise Oğuz'un aksine başlangıçta orman-bozkır kuşağındaki küçük bir etnonimin adıydı. Söz konusu Kıpçak topluluğuna zamanla çevredeki Türk ve başka kökenden gelen boylar katılmış, ancak bu yeni gelenler de üst kimlik olarak Kıpçak adıyla anılmışlardır.

Oğuzlar ve Kıpçakların etnik oluşum süreçleri görüldüğü üzere iki yüzyıl boyunca devam etmiştir. VIII. yüzyılda belirmeye başlayan Oğuzluk, Salurların önderliğinde etnik yükseliş çağına girmiştir. Bu sonuncular Türgiş bakiyeleri ile yine kendileri tarafından mağlup edilen Peçenekleri Oğuzluğa katmışlar ve bu yapının bir anda büyümesine önayak olmuşlardır. Yine bölgedeki yerli topluluklar da yükseliş halindeki Oğuzluğa katılmışlardır. Bu hadiseler X. yüzyılın ortalarına kadar devam eden bir zaman dilimi içinde gerçekleşmiştir. Bu tarihten itibaren de çözülmeye başlayan Kimek Kağanlığı ve bu siyasî yapı içinde yer alan boy grupları güneye inerek Oğuz boylar birliğinin nihai

şeklini almasında son katkıyı yapmışlardır. Bunlar aynı zamanda Oğuz boylarının yöneticileri konumundaydılar.

XI. yüzyılın ortalarında Oğuzluk, etnik gelişim ve büyüme sürecini neredeyse tamamlamış bulunuyordu. Kıpçaklar da yine Oğuzlar gibi uzun etnik süreçlerin sonunda asıl şekline kavuşan bir topluluktur. VIII. yüzyıldan itibaren Kimeklerin batı tarafındaki bölgede ortaya çıkmışlar, esas etki ve güçlerini X. yüzyılın sonlarından itibaren göstermeye başlamışlardır. Mevcut Kimek boylarının en güçlülerinden biri olarak, Harezm ve Aral civarında bağımsız hareket etmeye başlayarak çok geçmeden eski efendileri Kimekleri kendi kurdukları boylar birliğine katılmaya mecbur bırakmışlardır. XI. yüzyılın ortalarına denk gelen bir zamanda, kendilerine katılan doğulu unsurlarla İrtiş'ten Karpatlar'a kadar olan oldukça büyük bir sahada kendi gevşek yapıları boylar birliğini kurmuşlardır. Görüldüğü üzere Kıpçaklar, Oğuzların aksine Kimek Kağanlığı içinde etnik dinlenme dönemini çok iyi değerlendirerek (yaklaşık iki yüzyıl) bir anda Batı Sibirya bozkırlarının tek hâkimi durumuna gelmişlerdir. Oğuzluk ise genel olarak uzun Salur-Peçenek savaşlarıyla büyümüş, kuzeyli Kimek-Kıpçak gruplarından bazılarının bu yapıya sızmasıyla da asıl halini almıştır.

KAYNAKÇA

Abû Hayyân, **Kitâb al-İdrâk li-lisân al-Atrâk**, çev. Ahmet Caferoğlu, Evkaf Matbaası, İstanbul, 1931.

Adam von Bremen, **Gesta Hammaburgensis Ecclesiae Pontificum**, Impensis Bibliopolii Hahniani, Hannoverae, 1876.

Agacanov, Sergey G., **Oğuzlar**, çev. Ekber N. Necef - Ahmet Annaberdiyev, Selenge Yayınları, İstanbul, 2004.

Agajanov, S. G., “The States of the Oghuz, the Kimek and the Kıpçak”, **History of Civilizations of Central Asia, IV: The Age of Achievement: A.D. 750 to the End of the Fifteenth Century, Part One: The Historical, Social and Economic Setting**, Ed. Muhammad S. Asimov and Clifford E. Bosworth, Unesco Publishing, Paris, 1998, pp. 66-82.

Ahincanov, Sercan M., **Türk Halklarının Katalizör Boyu Kıpçaklar**, çev. Kürşat Yıldırım, Selenge Yayınları, İstanbul, 2009.

Ahmed bin Mahmud, **Selçuk-nâme I**, Haz. Erdoğan Merçil, Kervan Kitapçılık, İstanbul, 1977.

Ahmed b. Yahyâ el-Belâzurî, **Fütûhu'l-Buldân**, ter. Mustafa Fayda, Siyer Yayınları, İstanbul, 2013.

Akerov, Tabıldı, **Karkırahan Velikiy Kırgızskiy Kaganat**, Bişkek, Tipografiya Univeristet KNU im. J. Balasagina, 2013.

Aktürk, Şener, “Etnik Kategori ve Milliyetçilik Tek-Etnili, Çok-Etnili ve Gayri-Etnik Rejimler”, **Doğu Batı**, Sayı: 38, 2006, ss. 23-53.

Al-Bîrûnî, **The Book of Instruction in the Elements of the Art of Astrology**, Luzac&Company, London, 1934.

Ali El-Hüseynî, **Ahbâr üd-Devlet is-Selçukiyye**, çev. Necati Lugal, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999.

Alimova, Rahima R., “Ethnic Processes in the Northeast of Central Asia in the VII-X. Centuries”, **EPRA International Journal of Research & Development**, Vol: 5, Issue: 2, 2020, pp. 234-237.

Allsen, Thomas T., **The Royal Hunt in Eurasian History**, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 2006.

Anderson, Perry, **Antikiteden Feodalizme Geçişler**, çev. Uygur Kocabaşoğlu, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017.

Anthony, David W., "Atların Evcilleştirilmesi", **Antik Avrupa Cilt 2 (MÖ. 8000-MS. 1000)**, çev. Ali Toprak ve Fulya Karadağ, Ed. Peter Bogucki and Pam J. Crabtree, Kalkedon Yayınları, İstanbul, 2016, ss. 338-348.

Aristov, Nikolay A., **Türk Halklarının Etnik Yapısı**, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2014.

Artamonov, Mihail İ., **Hazar Tarihi Türkler, Yahudiler, Ruslar**, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2004.

Ataniyazov, Soltanşa, **Türkmen Boylarının Geçmişi, Yayılışı, Bugünkü Durumu ve Geleceği**", çev. Yusuf Akgül, **Bilig**, Sayı: 10, 1999, ss. 1-30.

Ataniyazov, Soltanşa, **Şecere Türkmenin Soyağacı**, 2. baskı, çev. Seyitnazar Amazarov ve Nergis Biray, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2011.

Atwood, Christopher, "Titles, Appanages, Marriages and Officials", **The History of Mongolia Vol 2**, Ed. David Sneath and Christopher Kaplonski, Global Oriental, Kent, 2010, pp. 610-634.

Atwood, Christopher, "The Qai, the Khongai and the Names of the Xiōngnú", **International Journal of Eurasian Studies**, Vol. 2, 2015, pp. 35-63.

Avirmed, Enkhbat, "Juan-Juanların Çöküşü ve Dağılışı", **Türkoloji Dergisi**, Cilt: 18, Sayı: 2, 2011, ss. 23-29.

Ayan, Ergin, "Selçuklu-Kıpçak İlişkileri", **Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Dergisi**, Cilt: 11, Sayı: 2, 2009, ss. 105-127.

Aydın, Erhan, **Şine Usu Yazıtı**, Karam Yayınları, Çorum, 2007.

Aydın, Erhan, **Eski Türk Yer Adları**, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2016.

Aydın, Erhan, **Sibirya'da Türk İzleri Yenisey Yazıtları**, **Kronik Kitap**, İstanbul, 2019.

Aydın, Erhan, **Uygur Yazıtları**, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2021.

Aydın, Erhan, **Eski Türklerde Gündelik Hayat**, Kronik Kitap, İstanbul, 2022.

Aziz b. Erdeşir-i Esterâbâdî, **Bezm u Rezm**, çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014.

Ball, Warwick, **The Eurasian Steppe People, Movement, Ideas**, Edinburgh University Press, Edinburgh, 2021.

Bang, W. ve G. R. Rahmeti, **Oğuz Kağan Destanı**, Burhaneddin Basımevi, İstanbul, 1936.

Banguoğlu, Tahsin, “Kâşgari’den Notlar: II Oğuzlar ve Oğuzeli Üzerine”, **TDAY-Belleten**, Cilt: 7, 1956, ss. 1-26.

Bartold, V.V., **Orta Asya Tarih ve Uygarlık**, 2. Baskı, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2014.

Barthold, V. V., **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1990.

Barthold, V. V., **Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler**, Haz. Kazım Y. Koprman ve İsmail Aka, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2006.

Barthold, Wilhelm, **Türkistan Halklarının Tarihi**, çev. Gülnisa Aynakulova, Astana Yayınları, Ankara, 2019.

Baski, İmre, “On the Ethnic Names of the Cumans of Hungary”, **Kinship in the Altaic World Proceedings of the 48th PIAC**, Moscow, 10-15 July, 2005, Ed. E. V. Boikova and R. B. Rybakov, Harrasowitz Verlag, Wiesbaden, 2006, pp. 43-54.

Baskakov, Nikolay A., “Oğuz, Oğuz-Kağan Etimolojisi Üzerine”, **Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, Cilt: 24, Sayı: 35-37, 1986, ss. 35-38.

Baskakov, Nikolay A., “Uzların (Oğuzların) Mikroetnonimleri Rus Vakayinâmelerinde Kara Kalpaklar”, çev. F. S. Barutçu, **Fırat Üniversitesi Dergisi Sosyal Bilimler**, Cilt: 2, Sayı: 2, 1988, ss. 19-28.

Baskakov, Nikolay A., **Türk Dillerinin Tarihi Tipolojik Sesbilimi**, çev. Kenan Koç ve Oktay Selim Karaca, Multilingual Yabancı Dil Yayınları, İstanbul, 2006.

Bayat, Fuzuli, “Uz ~ Guz ~ Oğuz Kavim Adının Etimolojisi”, **Karadeniz Araştırmaları**, Sayı: 3, 2004, ss. 71-77.

Bayramova, Almaz, “Erivan Hanlığının Bazı Etnotoponimlerinin Sözcüksel-Anlamsal Özellikleri”, **Hikmet Yurdu**, Cilt: 8, Sayı: 16, 2015, ss. 213-229.

Bazin, Louis, “Oğuz” ve “Türk” Sözcükleri Üzerine Notlar”, çev. Ebru Kabakçı, **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**, Sayı: 39, 2016, ss. 33-40.

Behrâmnejâd, Muhsin, **Karakoyunlular Akkoyunlular İran ve Anadolu'da Türkmen Hanedanları**, çev. Serdar Gündoğdu, Kronik Kitap, İstanbul, 2019.

Berezin, I. N., "Pervoe naşestvie mongolov na Rossiiu", **Zhurnal Ministerstva Narodnogo Prosveshcheniia**, 79, 1853, pp. 1-30.

Bernştam, A. N., "Drevneyşiy Tyurkskiye elementı v etnogeneze Sredney azii", **SE**, No: 6-7, 1947, pp. 148-158.

Berta, Árpád, **Sözlerimi İyi Dinleyin Türk ve Uygur Runik Yazıtlarının Karşılaştırmalı Yayını**, çev. Emine Yılmaz, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2010.

Boodberg, Peter A., "Marginalia to The Histories of The Northern Dynasties", **Harvard Journal of Asiatic Studies**, Vol: 4, No: 3/4, 1938, pp. 223-253.

Bosworth, Clifford E. and Gerard Clauson, "Al-Hwārazmī on the Peoples of Central Asia", **Journal of Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland**, No: 1/2, 1965, pp. 2-12.

Bosworth, Clifford E., **The Ghaznavids Their Empire in Afghanistan and Eastern India 994-1040**, Munshiram Manoharlal Publishers Pvt. Ltd., New Delhi, 1992.

Bosworth, Clifford E., "The Origins of the Seljuqs", **The Seljuqs Politics, Society and Culture**, Ed. Christian Lange and Songül Mecit, Edinburgh University Press, Edinburgh, 2011, pp. 13-21.

Bregel, Yuri, "Mangışlak", **EI²**, Ed. C. E. Bosworth vd., Vol: VI, E. J. Brill, Leiden, 1991, ss. 415-417.

Bregel, Yuri, "Türkmenler Arasında Yerleşik ve Göçebe Unsurlar", **Türkmenler Üzerine Makaleler**, çev. Resul Kürşat Şahsi, Selenge Yayınları, İstanbul, 2019, ss. 7-46.

Bretschneider, Emil, **Mediaeval Researches from Eastern Asiatic Sources**, Vol. II., Kegan Paul, Trench, Trübner & Co. Ltd, London, 1888.

Brosset, M. F., **Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)**, çev. Hrant D. Andreasyan, Notlar ve Yayına Haz. Erdoğan Merçil, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2003.

Bulliet, Richard W., **Cotton, Climate and Camels in Early Islamic Iran**, Columbia University Press, New York, 2009.

Buniyatov, Z. M., **A History of the Khorezmian State Under the Anushteginids 1097-1231**, IICAS, Samarkand, 2015.

Buşakov, Valeriy A., **Tyurkskaya Etnooykonimiya Kryima**, (Dissertatsiya na soiskaniye uchenoy stepeni kandidata filologicheskikh nauk), Moskva, 1991.

Buşakov, Valeriy A., **Leksiçniy Sklad İstoriçnoi Toponimii Krimu**, Instytut skhodoznavstva imeni A. Yu. Kryms'koho, Kiyev, 2003.

C. Plinius Secundus d. Ä., **Naturkunde Lateinisch-Deutsch Buch VI Geographie Asien**, Herausgegeben und übersetzen Kai Brodersen, Artemis & Winkler Verlag, Zürich/Düsseldorf, 1996.

Caferoğlu, Ahmet, **Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1968.

Christian, David, "Inner Eurasia as a Unit of World History", **Journal of World History**, Vol: 5, No: 2, 1994, pp. 173-211.

Christian, David, "Silk Roads or Steppe Roads? The Silk Roads in World History", **Journal of World History**, Vol: 11, No: 1, 2000, pp. 1-26.

Ciner, Osman, **El-Makdisî'nin Ahsenü't-Tekâsîm Fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm İsimli Eserinin Değerlendirilmesi ve Türkçe Tercemesi**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Fatih Sulan Mehmet Vakıf Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2018.

Clauson, Gerard, "Turk, Mongol, Tungus", **Asia Major**, Vol: VIII, 1960, pp. 105-123.

Clauson, Sir Gerard, **An Etymological Dictionary Of Pre-Thirteenth-Century Turkish**, Oxford University Press, Oxford, 1972.

Clauson, Sir Gerard, **Studies in Turkic and Mongolic Linguistics**, Routledge Curzon, London and New York, 2002.

Comparetti, Matteo, "Soğdiyana Tarihine Giriş", Ed. H. C. Güzel ve diğerleri, **Türkler**, Cilt: II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, ss. 157-169.

Çetin, Altan, "Bir Memlûk Kaynağında Yer Alan Oğuz/Türkmen Boyları ve Damgalarına Dâir Bir Değerlendirme", **Belleten**, Cilt: 72, Sayı: 264, 2008, ss. 483-489.

Çetin, Altan, "Memlûkler Devrinde Oğuzlar/Türkmenlere Bir Bakış", **Osmanlı Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 33, 2009, ss. 23-33.

Çoban, Erdal, **Orta Çağ'da Kumanlar ve Macarlar**, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, 2014.

Dankoff, Robert, “Inner and Outer Oghuz in Dede Korkut”, **Turkish Studies Association Bulletin**, Vol: 6, No: 2, 1982, pp. 21-25.

Dankoff, Robert, **From Mahmud Kaşgari to Evliya Çelebi**, The İsis Press, İstanbul, 2008.

Davidova, A. V., “İvolginskoe gorodişçe (K voprosu o gunnskih poseleniyah v Zabaykal’ye)”, **Sovyetskaya arheologiya**, Tom. XXV, 1956, pp. 261-300.

Dawson, Christopher, **The Mongol Mission**, Sheed and Ward, London and New York, 1955.

Defter-i Mufasssal-ı Livā-i Çorum I, Haz. Mustafa Engin ve Murat Alandağlı, Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü, Ankara, 2014.

Di Cosmo, Nicola, **Ancient China and Its Enemies The Rise of Nomadic Power in East Asian History**, Cambridge University Press, Cambridge, 2002.

Divitçioğlu, Sencer, **Sekiz Türk Boyu Üzerine Bazı Gözlemler**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015.

Djumaniyazova, Feruza, “Özbeklerin Etnik Oluşumunda Oğuzların Yeri”, **Oğuzlar Dilleri, Tarihleri ve Kültürleri, 5. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri**, 21-23 Mayıs 2014, Ankara, Ed. Tufan Gündüz ve Mikail Cengiz, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2015, ss. 255-263.

Dobrodomov, I. G., “O polovetskikh etnonimakh v drevnerusskoi literatüre”, **Tyurkologičeskiy sbornik**, 1975, pp. 102-129.

Dobrovits, Mihály, “The Thirty Tribes of the Turks”, **Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae**, Vol: 57, No: 3, 2004, pp. 257-262.

Doerfer, Gerhard, **Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen Band II**, Franz Steiner Verlag, Wiesbaden, 1965.

Donuk, Abdülkadir, **Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Unvan ve Terimler**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 1988.

Durmuş, İlhami, **Türk Kültürüne Giriş**, Akçağ Yayınları, Ankara, 2016.

Eberhard, Wolfram, “Kay’lar Kabilesi Hakkında Sinolojik Mülahazalar”, **Belleten**, Cilt: 8, Sayı: 32, 1944, ss. 567-584.

Eberhard, Wolfram, **Çin'in Şimal Komşuları**, çev. Nimet Uluğtuğ, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1996.

Ebu Bekr-i Tihranî, **Kitab-ı Diyarbekriyye**, çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014.

Ebû Reyhan El-Birûnî, **Maziden Kalanlar El-Âsâr el-Bâkiye**, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2011.

Ebu'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin-i Beyhakî, **Târîh-i Beyhakî**, Ter. Necati Lügal, Haz. Hicabi Kırlangıç, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2019.

Ebü'l-Fidâ, **Ebü'l-Fidâ Coğrafyası (Takvimü'l-Büldan)**, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2022.

Ebulgazi Bahadır Han, **Şecere-i Terākime**, Haz: Zuhul K. Ölmez, Simurg Yayınları, Ankara, 1996.

Ebül Gazi Bahadır Han, **Şecere-i Terakime (Türklerin Soy Kütüğü)**, haz. M. Ergin, İstanbul, ty.

Ebülgazi Bahadır Han, **Şecere-i Türk Türk'ün Soyağacı**, çev. Arif Acaloğlu, Selenge Yayınları, İstanbul, 2020.

Ekrem, Erkin, "Sarı Uygurların Kökeni", **MTAD**, Cilt: 4, Sayı: 3, 2007, ss. 156-180.

Eraslan, Kemal, "Boz-Ok ve Üç-Ok Oğuz Kolu Adları Hakkında", **TDAY-Belleten**, Cilt: 34, 1986, ss. 5-8.

Erdal, Marcel, "Ana Oğuzca ve Selçuklu Oğuzcası", **Oğuzlar Dilleri, Tarihleri ve Kültürleri 5. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri**, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Ankara, 2015, s. 372.

Eren, Hasan, "Kimek ve İmek Boy Adları Hakkında", **Türk Dili**, Cilt: 4, Sayı: 45, 1955, ss. 541-543.

Ercilasun, Ahmet B., "Oğuzlar ve Oğuz Adı Üzerine", **Türk Kültürü**, Sayı: 2, Ankara, 2008, ss. 226-233.

Ercilasun, Ahmet B., "Oğuz Adının Etimolojisi", **Oğuzlar Dilleri, Tarihleri ve Kültürleri, 5. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri**, 21-23 Mayıs 2014, Ankara, Ed. Tufan Gündüz ve Mikail Cengiz, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2015, ss. 15-20.

Ercilasun, Ahmet B., **Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi**, Akçağ Yayınları, 17. Baskı, Ankara, 2016.

Ercilasun, Ahmet B., “Dede Korkut Kitabı’nın Yeni Nüshası ve Üzerindeki Yayınlar”, **Milli Folklor**, Cilt: 16, Sayı: 123, 2019, ss. 5-22.

Ergin, Muharrem, **Orhun Abideleri**, 52. Baskı, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 2018.

Eski Devirlerden Günümüze Kazakistan ve Kazaklar, çev. Abdulvahap Kara, Selenge Yayınları, İstanbul, 2007.

Forsyth, James, **A History of the Peoples of Siberia Russia’s North Asian Colony 1581-1990**, Cambridge University Press, Cambridge, 1992.

Frachetti, Michael D., **Pastoralist Landscapes and Social Interaction in Bronze Age Eurasia**, University Berkeley of Press, Berkeley, Kaliforniya, 2008.

Germanicorum Scriptorum, Ed. Joannes Pistorius and Burkhard G. Struve, Sumptibus Joannis Conradi Peezii, Ratisbonae, 1726.

Gesta principum Polonorum The Deeds of the Princes of the Poles, Trans. Paul W. Knoll and Frank Schaer, Central European University Press, Budapest, 2003.

Golden, Peter B., “The People of **دركون**”, **AEMA**, Vol: 1-2, 1975, pp. 21-35.

Golden, Peter B., “The Polovci Dikii”, **Harvard Ukrainian Studies**, Vol. III-IV, 1979-1980, pp. 296-309.

Golden, Peter B., “Cumanica II: The Ölberli (Ölperli) The Fortunes and Misfortunes of an Inner Asian Nomadic Clan”, **AEMA**, Vol: 6, (1986 [1988]), pp. 5-29.

Golden, Peter B., “Kıpçak Kabileleri Üzerine Notlar: Kimek ve Yemekler”, Ed. H. C. Güzel vd., **Türkler**, Cilt: II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, ss. 757-766.

Golden, Peter B., “The Shaping of the Cuman-Qıpchaqs and Their World”, **II Codice Cumano e il Suo Mondo, Atti del Colloquio Internazionale Venezia**, 6-7 Dicembre 2002, A cura di F. Schmieder and P. Schreiner, Rome: Edizioni di Storia e Letteratura, pp. 1-31.

Golden, Peter B., **Türk Halkları Tarihine Giriş**, çev. Osman Karatay, Karam Yayınları, Ankara, 2002.

Golden, Peter B., **Hazar Çalışmaları**, çev. Egemen Ç. Mızrak, Selenge Yayınları, İstanbul, 2006.

Golden, Peter B., “Cumanica V: The Basmıls and Qıpçaqs”, **AEMA**, Vol: 15 (2006-2007), pp. 13-42.

Golden, Peter B., “Inner Asia c. 1200”, **Inner Asia The Chinggisid Age**, Ed. Nicola Di Cosmo-Allen J. Frank-Peter B. Golden, Cambridge, Cambridge University Press, 2009, pp. 9-25.

Golden, Peter B., “The Türk Imperial Tradition in the Pre-Chinggisid Era”, **The History of Mongolia Vol 3**, Ed. David Sneath and Christopher Kaplonski, Global Oriental, Kent, 2010, pp. 23-61.

Golden, Peter B., “Qıpçaq”, **Turcology and Linguistics Éva Ágnes Csató Festschrift**, Ed. N. Demir, B. Karakoç, A. Menz, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2014, pp. 183-202.

Golden, Peter B., “Boz Ok and Üç Ok”, **Turkish Language, Literature and History**, Ed. Bill Hickman and Gary Leiser, New York, Routledge, 2016, pp. 147-169.

Golden, Peter B., “Oğuzların Göçleri”, çev. Hayrettin İ. Erkoç, **Dokuz Oğuzlar ve Oğuzlar Üzerine Araştırmalar**, Ed. Tevfik O. Özgün, Gece Akademi Yayınları, Ankara, 2019, ss. 65-100.

Golden, Peter B., “Ok ve Ogur ~ Oğuz*”, çev. Hayrettin İ. Erkoç, **Dokuz Oğuzlar ve Oğuzlar Üzerine Araştırmalar**, Ed. Tevfik O. Özgün, Gece Akademi Yayınları, Ankara, 2019, ss. 9-63.

Golden, Peter B., “The Kaepiči [Каепичи]”, **Historical Linguistics and Philology of Central Asia**, Ed. Bayarma Khabtagaeva with the assistance of Zsuzsanna Olach, Brill, Leiden-Boston, 2021, pp. 39-89.

Golden, Peter B., “Göçler, Etnogenez”, Haz. Nicola Di Cosmo-Allen J. Frank-Peter B. Golden, **İç Asya Tarihi Cengizliler Çağı**, Kronik Kitap, İstanbul, 2022, ss. 191-206.

Golubovskiy, P. V., **Peçenegi, Torki i Polovtsı do Naşetviya Tatar**, İstoriya yujnorusskih stepey IX-XIII vv, Kiyev, 1884.

Gordlevskiy, Vladimir A., **Küçük Asya’da Selçuklular**, ter. Abdülkadir İnan, Haz: Timurlan Omorov, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2015.

- Gökalp, Ziya, **Türk Uygarlığı Tarihi**, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1991.
- Gökyay, Orhan Şaik, **Dede Korkut Hikâyeleri**, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2013.
- Gömeç, Saadettin, “Kök Türkçe Yazıtlarda Geçen Yer Adları”, **Türk Kültürü**, Sayı: 453, 2001, ss. 25-36.
- Gömeç, Saadettin, “Oğuz Kağan’ın Kimliği, Oğuzlar ve Oğuz Destanları Üzerine Bir-İki Söz”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 23, Sayı: 35, 2004, ss. 113-121.
- Grakov, B. N., **İskitler**, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2006.
- Grönbech, Kaare, **Kuman Lehçesi Sözlüğü**, çev. Kemal Aytaç, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1992.
- Grönbech, Kaare, “Steppe Region in World History”, **The Turks in the Early Islamic World**, Ed. Clifford E. Bosworth, Routledge, London, 2007, pp. 43-56.
- Gumilëv, Lev N., **Eski Türkler**, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2002.
- Gumilëv, Lev N., **Hazar Çevresinde Bin Yıl**, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2003.
- Gumilëv, Lev N., **Muhayyel Hükümdarlığın İzinde**, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2003.
- Gumilëv, Lev N., **Avrasya’dan Makaleler -1**, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2006.
- Gül, Abdulkadir, “Kelkit Kazasında İskân ve Demografik Yapı”, **Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, Cilt: 6, Sayı: 6, 2009, ss. 161-177.
- Gülsevin, Gürer, “11. Yüzyılda Hangi Oğuz Diyalektleri Vardı?”, **Bilig**, Sayı: 76, 2016, ss. 269-300.
- Gülten, Sadullah, “Oğuzların Karkın Boyu”, **Oğuzlar Dilleri, Tarihleri ve Kültürleri, 5. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri**, 21-23 Mayıs 2014, Ankara, Ed. Tufan Gündüz ve Mikail Cengiz, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2015, ss. 533-543.
- Gündüz, Tufan, **Bozkırın Efendileri Türkmenler Üzerine Makaleler**, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2019.

Györffy, Gy., “A Kun és koman népnév eredetének kérdéséhez”, **Antiquitas Hungarica**, Vol: II, 1948, pp. 158-176.

Halasi-Kun, Tibor, “Orta Kıpçakça q-, k- ~ø Meselesi”, çev. Musa Salan, **Türk Dili ve Tarihi Hakkında Araştırmalar I**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1950, ss. 185-195.

Hamilton, James, “Toğuz-Oğuz ve On-Uygur”, çev. Yunus Koç ve İsmet Birkan, **Dokuz Oğuzlar ve Oğuzlar Üzerine Araştırmalar**, Ed. Tefik O. Özgün, Gece Akademi Yayınları, Ankara, 2019, ss. 111-152.

Harmatta, Janos, **Studies in the History and Language of the Sarmatians**, Acta Universitatis de Attila József Nominatae, Szeged, 1970.

Harvey, Frank P., “Primordialism, Evolutionary Theory and Ethnic Violence in the Balkans: “Opportunities and Constraints for Theory and Policy”, **Canadian Journal of Politic Sciences**, Vol: 33, No: 1, 2000, pp. 37-65.

Haussig, Hans W., “Theophylakts Exkurs über die Skythischen Volkes”, **Byzantion**, Vol: 23, 1953, pp. 275-462.

Herodotos, **Tarih**, çev. Müntekim Ökmen, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2019.

Houtsma, Martijn Th., “Die Ghuzenstämme”, **Wiener Zeitschrift die Kunde des Morgenlandes**, Vol: 2, 1888, pp. 219-233.

İbn Bibi, **El Evamirü'l-Ala'ıye Fi'l-Umuri'l-Ala'ıye Selçuknâme**, çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020.

İbn Fazlan, **Seyahatnâme**, çev. Ramazan Şeşen, Bedir Yayınları, İstanbul, 1995.

İbn Havkal, **10. Asırda İslâm Coğrafyası**, ter. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2017.

İbnü'l Esir, **İslâm Tarihi XI**, çev. A. Özeydin, Bahar Yayınları, İstanbul, 1991.

İdrisî, **Kadim Dünya Coğrafyası**, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2021.

İnan, Abdülkadir, “Türk Etnolojisini İlgilendiren Birkaç Terim-Kelime Üzerine”, **TDAY-Belleten**, Cilt: 4, 1956, ss. 179-195.

İnayet, Alimcan ve Didar Annaberdiyev, **300 Türkmen Efsanesi**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2019.

Jackson, Peter, **Moğollar ve İslâm Dünyası Fetihten İhtidâya**, çev. Ali Fahri Doğan, Selenge Yayınları, İstanbul, 2022.

Jahn, Karl, **Die Geschichte Der Oğuzen Des Rašid Ad-Dīn**, Hermann Böhlhaus Nachf., Wien, 1969.

Janhunen, Juha, “From Tatar to Magyar. Notes on Central Eurasian Ethnonyms in -r”, **Philology of the Grasslands Essays in Mongolic, Turkic and Tungusic Studies**, Ed. Ákos B. Apatóczky and Christopher P. Atwood, Brill, Leiden-Boston, 2018, pp. 138-146.

Kafesoğlu, İbrahim, **Harezmşahlar Devleti Tarihi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2000.

Kafesoğlu, İbrahim, **Türk Milli Kültürü**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2003.

Karahan, Akartürk, **Dîvânu Lugati't Türk'e Göre XI. Yüzyıl Türk Lehçe Bilgisi**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2013.

Karataev, Oljobay, “Eski Türk Devrindeki Kırgız Etnik İsimleri”, Ed. H. C. Güzel ve diğerleri, **Türkler**, Cilt: II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, ss. 377-385.

Karatay, Osman, “Doğu Avrupa Türk Tarihinin Ana Hatları Altın Orda Öncesi Dönem”, **Karadeniz Araştırmaları**, Sayı: 3, 2004, ss. 1-70.

Karatay, Osman, **Etnik Tutumun Tarihsel Kökleri ve Türk Kimliğinin Geleceği**, Tasam Yayınları, İstanbul, 2005.

Karatay, Osman, “Hanakas Oğuzlarından Karakalpak ve Özbeklerin Keneges Boyuna”, **Fuzuli Bayat Armağanı**, der. Eyüp Ay, Çağlar Yayınları, Ankara, 2008, ss. 177-186.

Karatay, Osman, “Hazarların Musevileşmesine Dair Bir Belge: Kenize Mektubu”, **Karadeniz Araştırmaları**, Sayı: 18, 2008, ss. 1-17.

Karatay, Osman, **İlk Oğuzlar Köken, Türeyiş ve Erken Tarihleri Üzerine Çalışmalar**, Haz. Umut Üren, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2017.

Karatay, Osman, **Macarlar Kökleri ve Türkler**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2020.

Karatay, Osman, “Kimek ve Kıpçak İsimleri Üzerine”, **Türkolojiye Adanmış Bir Ömür Attila Jorma Armağanı**, Yay. Özlem Demirel, Kutlu Yayınevi, İstanbul, 2022, ss. 429-436.

Karatayev, Olzhobai, “The State-Political Titulatura of Nomadic States of the Great Steppe”, **Journal of History**, Vol: 94, No: 3, 2019, pp. 4-13.

Kartlis Tskhovreba A History of Georgia, Trans. Dmitri Gamq’relidze, Ed. Roin Metreveli and Stephen Jones, Artanuji Publishing, Tbilisi, 2014.

Kâşgarlı Mahmud, **Dîvânu Lugâti’t-Türk (Giriş - Metin - Çeviri - Notlar - Dizin)**, Haz. A. B. Ercilasun - Z. Akkoyunlu, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2018.

Khabizhanova, G. and G. Mensitova, “The Role of Migrations in the Ethnohistorical Processes of Central Asia”, **Bulletin of History**, No: 4, 2020, pp. 51-57.

Khazanov, Anatoly M., **Göçebe ve Dış Dünya**, çev. Ömer Suveren, Doğu Kütüphanesi Yayınları, İstanbul, 2015.

Khazanov, Anatoly M., “Steppe Nomads in the Eurasian Trade”, **Chungará (Arica)**, Vol: 51, 2019, pp. 85-93.

Kıdırali, Darhan ve Gaybullah Babayar, **Türk Bengü Taşı: Şiveet Ulaan Damgalı Anıtı**, Türk Akademisi Uluslararası Teşkilatı, Astana, 2015.

Kıldıroğlu, Mehmet, **Kırgızlar ve Kıpçaklar**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2013.

Kırzioğlu, Fahrettin, **Yukarı Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1992.

Kim, Hyun Jin, **Hunlar**, Gumbel Yayınları, çev. Hakan Herdem, Ankara, 2020.

Kizlasov, Leonid. R., **İstoriya Tuvi v sredniye veka**, İzdatel’sтво Mgu, Moskova, 1969.

Klyashtorny, Sergey G., “The Tes Inscription of the Uighur Böğü Qaghan”, **Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae**, Vol: 39, No: 1, 1985, pp. 137-156.

Klyashtorny, Sergey G. ve Tursun İ. Sultanov, **Kazakistan Türkün Üç Bin Yılı**, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2003.

Klyashtornyj, Sergej G., “The Oguzs of Central Asia and the Guzs of the Aral Region”, **International Journal of Central Asian Studies**, Vol: 2, 1997, pp. 1-4.

Klyashtorniy, Sergey. G., “Kipçaki v runičeskih pamyatnikah”, **Turcologica**, 1986, pp. 153-164.

Klyashorniy, Sergey G., “Erken Hazar Tarihinin Asya Cephesi”, çev. Egemen Çağrı Mızrak, **Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 1, Sayı: 1, 2014, ss. 195-201.

Klyashorniy, Sergey G., **Kadim Avrasya’nın Bozkır Halkları**, çev. Kolektif, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2018.

Koç, Dinçer, **Rus Kaynaklarına Göre İlk Müslüman Türk Devleti: İtil Bulgar Devleti**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2010.

Kononov, Andrey N., “Kıpçak, Kuman, Kumuk Kavim Adlarının Etimolojisi Üzerine”, çev. Mustafa Uğurlu, **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**, Sayı: 10, 2000, ss. 518-526.

Kononov, Andrey N., **Rodoslavnaya Turkmen Soçineniye Abu’l-Gazi Hana Hivinskogo**, İzdatel’s tvo Akademii Nauk SSSR, Moskova-Leningrad, 1958.

Korkmaz, Zeynep, “Oğuz Türkçesinin Tarihî Gelişme Süreçleri”, **Turkish Studies**, Vol: 5, Issue: 1, 2010. ss. 1-41

Köprülü, Mehmed. F., “Kay Kabilesi Hakkında Yeni Notlar”, **Belleten**, Cilt: 8, Sayı: 31, 1944, ss. 421-452.

Köprülü, Mehmed F., **Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu**, Alfa Yayınları, İstanbul, 2015.

Köprülüzade M. Fuad, “Anadolu Beylikleri Tarihine Aid Notlar”, çev. Samet Alıç, **Gaziantep University Journal of Social Sciencies**, Sayı: 15 (3), 2016, ss. 949-970.

Köymen, Mehmet A., “Büyük Selçuklu İmparatorluğu’nun Kuruluşu I”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, Sayı: 1-3, Cilt: 15, 1957, ss. 97-108.

Krader, Lawrence, “Ecology of Central Asian Pastoralizm”, **Southwestern Journal of Anthropology**, Vol: 11, No: 4, 1955, pp. 301-326.

Krader, Lawrence, **Peoples of Central Asia**, Indiana University Press, Bloomington, 1963.

Kradin, Nikolay N., “From Tribal Confederation to Empire: The Evolution of the Rouran Society”, **Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae**, Vol: 58, No: 2, 2005, pp. 149-169.

Kradin, Nikolay N., “Some Aspects of Xiongnu History in Archaeological Perspective”, **Competing Narratives between Nomadic People and their Sedentary Neighbours**, University of Szeged, Department of Altaic Studies, Department of Finno-Ugrian Philology, Szeged, 2019, pp. 149-165.

Kumekov, Bolat E., “XII-XIII. Asrın Başında Batı Deşt-i Kıpçak’taki Kıpçak Boy Birliklerinin Etnonimleri Hakkında”, çev. M. Kıldıroğlu-Ç. Samuddinov, **Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Cilt: 1, Sayı: 2, 2001, ss. 380-394.

Kumekov, Bolat E., **Arap Kaynaklarına Göre IX.-XI. Asırlarda Kimek Devleti**, çev. Mehmet Kıldıroğlu-Çingiz Samudinuulu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2013.

Kurat, Akdes N., **IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2020.

Kuzeyev, Raim G., **İtil-Ural Türkleri**, çev. Arif Acaloğlu, Selenge Yayınları, İstanbul, 2005.

Kürenov, Sapar, **Kafkasya Oğuzları veya Türkmenleri**, çev. Ali Duymaz, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1995.

Lâszlô, F., “Kağan ve Ailesi”, **Türk Hukuk Tarihi Dergisi**, Cilt: 1, 1944, ss. 37-50.

Lattimore, Owen, "Inner Asian Frontiers: Chinese and Russian Margins of Expansion", **The Journal of Economic History**, Vol: 7, No:1, 1947, pp. 24-52.

Lessing, Ferdinand D., **Moğolca-Türkçe Sözlük**, çev. G. Karaağaç, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2017.

Lezina, L.N., Superanskaya, A.V., Batur, D.A., **Bütün Türk Halkları**, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2009.

Ligeti, L., “Die Herkunft des Volksnamens Kirgis”, **Körösi Csoma-Archivum**, Vol: 1, 1921-1925, pp. 369-383.

Liu, Mau-Tsai, Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri, çev. Ersel Kayaoğlu ve Deniz Banoğlu, Selenge Yayınları, İstanbul, 2006.

M. Le Baron C. D’Ohsson, **Histoire Des Mongols**, Frederik Müller, Amsterdam, 1852.

Malyavkin, A. G., **Tanskiye Hroniki o Gosudarstvah Tsentralnoy Azii: teksty i issledovaniya**, Nauka Sibirskoye otd-niye, Novosibirsk, 1989.

Marquart, Josef, “Über Das Volkstum Der Komanen”, **Osttürkische Dialektstudien**, Ed. W. Bang and J. Marquart, Weidmannsche Buchhandlung, Berlin, 1914, pp. 25-238.

Mehmed Neşrî, **Kitâb-ı Cihan-Nümâ Neşrî Tarihi**, I. Cilt, Haz. F. R. Unat ve M. A. Köymen, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1949.

Menges, Karl H., **The Turkic Languages And Peoples An Introduction to Turkic Studies**, Harrasowitz Verlag, Wiesbaden, 1995.

Merçil, Erdoğan, **Fars Atabegleri Salgurlular**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991.

Mesudî, **Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)**, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2004.

Minorsky, V., “The Khazars and The Turks in the Ākām al-Marjān”, **Bulletin of the School of Oriental Studies**, Vol: 9, No: 1, 1937, pp. 141-150.

Minorsky, Vladimir, **Sharaf al-Zaman Tahir Marvazi on China, The Turks and India Arabic Text (circa A. D. 1142) with an English Translation and Commentary**, The Royal Asiatic Society, London, 1942.

Minorsky, Vladimir, “Tamīm ibn Baḥr’s Journey to the Uyghurs”, **Bulletin of School of Oriental and African Studies**, Vol: 12, No: 2, 1948, pp. 275-305.

Minorsky, Vladimir, **Hudūd al-‘Ālam ‘The Regions fo the World’**, Ed. C. E. Bosworth, Cambridge University Press, London, 1970.

Mierow, Charles Christopher, **The Gothic History of Jordanes**, Princeton University Press, Princeton, 1915.

Mori, Masao, “Kuzey Asya’daki Eski Bozkır Devletlerinin Teşkilâtı”, **Hunlar ve Göktürkler Üzerine**, Haz. Dr. Yusuf Gedikli, Post Yayınları, İstanbul, 2020, ss. 17-41.

Moğolların Gizli Tarihi, Terc. Ahmet Temir, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1995.

Muraviev, Nikolay N., **Muraviev’s Journey to Khiva Through the Turcoman Country 1819-1920**, Trans. Philipp Strahl and W. S. A. Lockhart, Foreign Department Press, Calcutta, 1871.

Nalbant, Bilge Ö., “Oğuz” Sözcüğünün Kökeni Üzerine Yeni Düşünceler”, **Türkbilig**, Sayı: 20, 2010, ss. 47-59.

Námerová, Andrea, “Relations Between Greeks and Scythians in Black Sea Area”, **Anodos**, Vol: 10, 2010, pp. 207-211.

Navşirvanov, Z. Sh., “Predvaritel’nyye zametki o plemennom sostave tyurkskikh narodnostey, prebyvavshikh na yuge Rusi i v Krymu”, **Izvestiya Tavricheskogo Obshchestva istorii arheologii i jetnografi i – Proceedings of Tavrida Society on history, archeology and ethnography**, V. 3 (60), Simferopol, Krymlit, 1929, pp. 78-99.

Necef, Ekber N. ve Ahmet Annaberdiyev, **Hazar Ötesi Türkmenleri**, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2003.

Necef, Ekber N., Karahanlılar, Selenge Yayınları, İstanbul, 2005.

Németh, Gyula, “Die Volksnamen quman und qūn”, **Körösi Csoma-Archivum**, Vol: 3, 1940, pp. 95-109.

Németh, Gyula, **Yurt Tutan Macarlığın Oluşumu**, çev. Hüseyin Şevket Çağatay Çapraz, Paradigma Akademi Yayınları, Çanakkale, 2019.

Nestor, **Geçmiş Yılların Menkıbesi**, çev. Batuhan Aksungur, Post Yayınevi, İstanbul, 2023.

Nogaibayeva, Mendigül, “6-8. Yüzyıllarda Oğuzların Kazak Türklerinin Oluşumundaki Rolü”, **Uluslararası Prof. Dr. Halil İnalçık Tarih ve Tarihçilik Sempozyumu Bildiriler**, I. Cilt, Haz. Ayşe Bedir - Birkan Soykan - Uğur Cenk Deniz İmamoğlu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2002, ss. 661-675.

Ocak, Ahmet Y., “Türk Heterodoksi Tarihinde Zındık, Hâricî, Rafizî, Mülhid ve Ehl-i Bid’at Terimlerine Dair Bazı Düşünceler”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi**, Cilt: XII, 1981-1982, ss. 507-520.

Onat, Ayşe, **Çin Kaynaklarında Türkler Han Hanedanı Tarihinde Batı Bölgeleri**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2012,

Onat, Ayşe, Sema Orsoy ve Konuralp Ercilasun, **Han Hanedanı Tarihi Hsiung-nu (Hun) Monografisi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2015.

Oshanin, Lev V., **Anthropological Composition of Population of Central Asia II**, Trans. Vladimir M.Maurin, Ed. Henry Field, The Peabody Museum, Cambridge, Massachusetts, 1964.

Oshanin, Lev V., **Anthropological Composition of Population of Central Asia III**, Trans. Vladimir M.Maurin, Ed. Henry Field, The Peabody Museum, Cambridge, Massachusetts, 1964.

Otkan, Pulat, **Tarihçinin Kayıtları'na (Shi Ji) Göre Hunlar**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2021.

Ottonis et Rahewini Gesta Frederici I. Imp., Ed. Otto Georg Waitz, Impensis Bibliopolii Hahniani, Hannoverae, 1884.

Ögel, Bahaeddin, **Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, 4. Baskı, TDAV Yayınları, İstanbul, 2001.

Ögel, Bahaeddin, **Türk Mitolojisi I**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2010.

Ögel, Bahaeddin, **İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014.

Ölmez, Mehmet, **Uygur Hakanlığı Yazıtları**, Bilgesu Yayıncılık, Ankara, 2019.

Önder, Sevim Y., **Yazıcızâde Ali'nin Oğuznamesi**, Dergah Yayınları, İstanbul, 2020.

Özel, Haşim, "Dede Korkut Destanlarında Oğuzların Düşmanları Kimlerdi?", **EÜ TDİD**, Sayı: 15/2, 2015, ss. 181-184.

Özel, Haşim, **Kıpçak Uruk ve Boyları**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2020.

Pala, Ayhan, "Sır-derya Oğuzlarının Menşei", **Altay Communities History Issues**, Ed. İlhan Şahin vd., İstanbul Esnaf ve Sanatkarlar Odası Birliği (İSTESOB), İstanbul, 2017, ss. 59-68.

Pala, Ayhan, "Oğuzların Peçenek Boyunun Menşei", **XVIII. Türk Tarih Kongresi**, Ankara, Türkiye, 1-05 Ekim 2018, Cilt: X, Haz. Semiha Nurdan ve Muhammed Özler, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2022.

Pálóczi-Horváth, András, **Pechenegs, Cumans, Iasians Steppe Peoples in Medieval Hungary**, Trans. Timothy Wilkinson, Corvina, Budapest, 1989.

Paron, Alexander, **The Pechenegs Nomads in the Political and Cultural Landscape of Medieval Europe**, Trans. Thomas Anessi, Brill, Boston-Leiden, 2021.

Peacock, A. C. S., **Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu**, çev. Zeynep Rona, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2017.

Peacock, A. C. S., **Büyük Selçuklu İmparatorluğu**, çev. Özkan Akpınar, İletişim Yayınları, İstanbul, 2020.

Pelliot, Paul, "A propos des Comans", **Journal Asiatique**, Tom: XV, 1920, pp. 125-185.

Pelliot, Paul, **Notes on Marco Polo I**, Imprimerie Nationale, Paris, 1959.

Pelliot Paul, **Notes on Marco Polo II**, Imprimerie Nationale, Paris, 1963.

Pelliot, Paul, **Uygur Yazısıyla Yazılmış Uğuz Han Destanı Üzerine**, çev. Vedat Köken, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1995.

Pertz, Georgius H., **Annales Poloniae**, Impensis Bibliopolii Hahniani, Hannoverae, 1866.

Pilipçuk, Yaroslav, "Berendei i Kaepiçi: Oguzı i Kipçaki", **Vestnik KazNPU imeni Abaya**, seriya "İstoriçeskiye i sotsial'no-politiçeskiye nauki", No: 4 (43), 2014, pp. 48-54.

Piyadeoğlu, Cihan, "Selçuklu Hanedanının Önemli Bir Mensubu: İbrahim Yınal", **Türkiyat Mecmuası**, Cilt: 23, Sayı: 2, 2013, ss. 117-143.

Pletneva, Svetlana A., **Polovtsi**, İzdatel'stvo Lomonosov, Moskva, 2010.

Pohl, Walter, **Die Awaren Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567-822 n. Chr.**, Verlag C. H. Beck, München, 1988.

Porphyrogenitus, Constantine, **De Administrando Imperio**, Ed. Gy. Moravcsik and R. J. H. Jenkins, Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies, Washington D. C., 1967.

Potapov, Leonid P., **Altaylılar Etnik Yapıları ve Kültürel Varlıkları**, çev. Atilla Bağcı, TKAE Yayınları, Ankara, 2014.

Priscus, **Attila ve Bizans Tarihi**, çev. Turhan Kaçar, Alfa Yayınları, İstanbul, 2020.

Pritsak, Omeljan, **The Pečenegs A Case of Social and Economic Transformation**, Lisse The Peter de Ritter Press, Belgium, 1976.

Pritsak, Omeljan, "The Polovcians and Rus", **AEMA**, Vol. II, 1982, pp. 321-380.

Pritsak, Omeljan, “Oğuz Yabgu Devletinin Yıkılışı”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, çev. Eşref Bengi Özbilen, Sayı: 104, 1996, ss. 93-102.

Pritsak, Omeljan, “Türk-Slav Ortak Yaşamı: Güneydoğu Avrupa’nın Türk Göçebeleri”, çev. Osman Karatay, **Genel Türk Tarihi**, Yay. H. Celal Güzel - Ali Birinci., Cilt: II, Ankara, 2002, ss. 181-201.

Pritsak, Omeljan, “Tribal Names and Titles Amongst the Altaic Peoples”, **The Turks in the Early Islamic Worlds**, Ed. Clifford E. Bosworth, Routledge, London, 2007, pp. 59-116.

Pulleyblank, Edwin G., “Dokuz Oğuz Problemi Üzerine Bazı Açıklamalar”, çev. Tevfik O. Özgün ve Ali E. Ertan, **Dokuz Oğuzlar ve Oğuzlar Üzerine Araştırmalar**, Ed. Tevfik O. Özgün, Gece Akademi Yayınları, Ankara, 2019, ss. 101-110.

Radloff, Wilhelm, **Die Alttürkischen Inschriften Der Mongolei**, Gorgias Press, New Jersey, 2008.

Ramstedt, Gustav. J., “Alte türkische und mongolische Titel”, **Suomalais-Ugrilaisen Seuran Aikakauskirja**, Vol: 55, 1955, pp. 59-82.

Räsänen, Martti, **Versuch Eines Etymologischen Wörterbuch Der Türksprachen**, Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki, 1969.

Rásonyi-Nagy, Ladislaus, **Valacho-Turcica**, in *Aus den Forschungsarbeiten der Mitglieder des Ungarischen Instituts und des Collegium Hungaricum in Berlin*, De Gruyter, Berlin/Leipzig, 1927.

Rásonyi, László, **Tarihte Türklük**, TKAE Yayınları, Ankara, 1993.

Rásonyi, László, “Tuna Havzasında Kumanlar”, **Doğu Avrupa’da Türklük**, Haz. Yusuf Gedikli, Selenge Yayınları, İstanbul, 2006, ss. 113-140.

Rasovskiy, Dmitriy A., “Kumanlar Kuman Topraklarının Sınırları”, Terc. Mualla Uydu Yücel, **İÜEF Tarih Dergisi**, Sayı: 40, 2004, ss. 159-186.

Rasovskiy, Dmitriy A., **Polovtsi, Torki, Peçenegi, Berendei**, İzdatel’stvo Lomonosov, Moskova, 2016.

Rasovskiy, Dmitriy A., “Rus’da ve Ugriya’da Peçenekler, Torklar ve Berendiler”, çev. Kürşat Yıldırım, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt: 121, Sayı: 239, 2019, ss. 283-344.

Rockhill, William W., **The Journey of William of Rubruck to the Eastern Parts of the World 1253-55**, The Hakluyt Society, London, 2010.

Róna-Tas, András, “Hazar Kavim Adının Tarihi Üzerine Yeni Veriler”, çev. Muslihiddin Kurt, **Türk Kültürü Araştırmaları**, Sayı: 2, 1986, ss. 53-63.

Róna-Tas, András, **Hungarians and Europe in the Early Middle Age An Introduction to Early Hungarian History**, Central European University Press, Budapest, 1999.

Róna-Tas, András and Árpád Berta, **West Old Turkic Turkic Loanwords in Hungarian I-II**, with the assistance of László Károly, Harrasowitz Verlag, Wiesbaden, 2011.

Roslyakov, A. A., **Kratkiy oçerk istorii Turkmenistana Do prisoyedineniya k Rossii**, Turkmenskoe Gosudartsvennoe İzdatel'stvo, Aşkabat, 1956.

Ross, Edward D., **Ta'rih-i Fakhru'd-din Mubarakshah**, The Royal Asiatic Society, London, 1927.

Safargaliyev, M. G., **Raspad Zolotoy Ordı**, Mordovskoye Knijnoye Izdatel'stvo, Saransk, 1960.

Salman, Hüseyin, “Sarı ve Kara Türgişler Meselesi”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, Sayı: 61, 1989, ss. 61-70.

Sarı, Arif, **XVI. Yüzyılda Dulkadirli Türkmenleri**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2018.

Sarı, Arif, “Ramazanoğulları Üçoklu Mu İdi?”, **Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi**, Cilt: 7, Sayı: 16, 2019, ss. 507-515.

Savinov, D. G., **Narodı Yujnoy Sibiri v Drevnetyurkskuyu Epohu**, İzdatel'stvo Leningradskogo Gosudarstvennogo Universiteta, Leningrad, 1984.

Savinov, D. G., “Yenisey Kırgızları ile Kimaklar'ın IX.-X. Yüzyıllardaki Etnik-Kültürel Münâsebetleri”, çev. Mehmet Tezcan, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 7, 2010, ss. 35-51.

Scott, James C., **Tahıla Karşı**, çev. Akın Emre Pilgir, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2019.

Senga, Toru, “Northern Neighbors of the Khazars around 750 A. D.”, **Ural-Altaische Jahrbücher**, Vol: 64, 1992, pp. 59-72.

Sevim, Ali ve Erdoğan Merçil, **Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilat ve Kültür**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014.

Sinor, Denis, “Notes on the Equine Terminology of the Altaic Peoples”, **Central Asiatic Journal**, Vol: 10, No: 3/4, 1965, pp. 307-315.

Sinor, Denis, “Oğuz Kağan Destanı Üzerinde Bazı Mülâhazalar”, çev. Ahmet Ateş, **Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, Cilt: 4, Sayı: 1-2, 1950, ss. 1-14.

Skaiff, Jonathan Karam, **Sui-Tang China and Its Turko-Mongol Neighbors: Culture, Power and Connections, 580-800**, New York University Press, New York, 2012.

Smith, Anthony D., **Ulusların Etnik Kökeni**, çev. Sonay Bayramoğlu ve Hülya Kendir, Dost Kitabevi, Ankara, 2002.

Soucek, Svat, **A History of Inner Asia**, Cambridge University Press, New York, 2000.

Stark, Sören, “On Oq Bodun”, **AEMA**, Vol: (2006/2007), pp. 159-172.

Starostin, S. A., A. V. Dybo and O. Mudrak, **An Etymological Dictionary of Altaic Languages**, with assistance of I. Gruntov and V. Glumov, Brill, Leiden-Boston, 2003.

Sümer, Faruk, “Oğuzlara Ait Destani Mahiyetde Eserler Reşîdüddin Oğuznâmesi”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, 1959, Cilt: 17, Sayı: 1-2, ss. 359-456.

Sümer, Faruk, **Oğuzlar Türkmenler Tarihleri Boy Teşkilatı Destanları**, 6. Baskı, TDAV Yayınları, İstanbul, 2016.

Şahin, İbrahim, “Etnonimlerde “Ew” (> Ewi, Ewli) Bileşeni ve Alkaewli, Karaewli Adlarının Esası Üzerine”, **Dil Araştırmaları**, Cilt: 15, Sayı: 29, 2021, ss. 43-53.

Şeşen, Ramazan, **İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2001.

Taaffe, Robert, “Coğrafi Ortam”, **Erken İç Asya Tarihi**, Der. Denis Sinor, çev. Mete Tunçay, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, ss. 33-60.

Taşgıl, Ahmet, “The Tribal System of the Turk Khaganate”, **Chronica**, 7-8, 2007, pp. 242-248.

Taşagıl, Ahmet, **Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2013.

Tekin, Talat, “Moğolistan’da Yeni Bir Uygur Anıtı: Taryat (Terhin) Kitabesi”, **Belleten**, Cilt: 46, Sayı: 184, Ekim 1982, ss. 795-838.

Tekin, Talat, **Orhon Yazıtları**, Türk Dil Kurumu Yayınları, 4. Baskı, Ankara, 2010.

Tekin, Talat, **Orhon Yazıtları Kül Tigin Bilge Kağan Tonyukuk**, Bilgesu Yayıncılık, Ankara, 2017.

Tekindağ, M. C. Şihâbeddin, “Karamanlılar”, **İ.A.**, Milli Eğitim Basımevi, Cilt: 6, 1977, ss. 316-317.

Tezcan, Mehmet, “Yabgu Unvanı ve Kullanımı (Kuşanlardan İlk Müslüman Türk Devletlerine Kadar)”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 48, 2012, ss. 305-342.

The Russian Primary Chronicle Laurentian Text, Trans. and Ed. Samuel H. Cross and Olgerd P. Sherbowitz-Wetzor, The Mediaeval Academy of America, Cambridge, Massachusetts, 1953.

Tişin, V. V., “Kimeki i çu-mu-kun: zametki po povodu odnogo otojdestvleniya”, **Arkheologiya, etnografiya i antropologiya Yevrazii**, Tom: 46, No: 3, 2018, pp. 107-113.

Tiuliumeanu, Mihai, "The Birth of Cossack Hosts (11th - 13th Century) Cumans, Brodnics and Berladnics", **Proceeding of the International Conference "Danubian Cossacks-Origins and Cohabitation in Northern Dobrudja"**, Tulcea, April 6, 2019, pp. 54-57.

Togan, İsenbike, Gülnar Kara ve Cahide Baysal, **Eski T'ang Tarihi (Chiu T'ang-shu)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2017.

Togan, Zeki V., “Die Vorfahren der Osmanen in Mittelasien”, **Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft**, Vol. 95, 1941, ss. 367-373.

Togan, Zeki V., **Umumi Türk Tarihine Giriş**, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1981.

Togan, Zeki V., **Oğuz Destanı Reşideddin Oğuznâmesi, Tercüme ve Tahlili**, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1982.

Togan, Zeki V., Eftalit Devletini Teşkil Eden Kabilelere Dair”, **Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi**, Sayı: 13, 1985, ss. 58-63.

Tolstov, Sergey P., **Oğuz Şehirleri ve Oğuzlar**, çev. Ekaterina S. Şeremeteva, Doğu Kütüphanesi, İstanbul, 2017.

Turan, Osman, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti**, 10. Baskı, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2009.

Türkay, Cevdet, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Oymak, Aşiret ve Cemaatler**, İşaret Yayınları, İstanbul, 2001.

Twitchett, D. C. and K. P. Tietze, “The Liao”, **The Cambridge History of China: Alien Regimes and Border States, 710-1368**, Ed. D. C. Twitchett and F. H. Fairbank, Vol: 6, Cambridge University Press, New York, 1994, pp. 43-153.

Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor’un Zeyli (1136-1162), çev. Hrant D. Andreasyan, Notlar: Edouard Dulaurier - Halil Yınanç, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2000.

Ushnitsky, Vasiliy V., “The Problem of the Sakha Peoples Ethnogenesis: A New Approach”, **Journal of Siberian Federal University**, Vol: 8, 2016, pp. 1822-1840.

Uzunçarşılı, İsmail H., **Anadolu Beylikleri Akkoyunlu ve Karakoyunlu Devletleri**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2012.

Vámbéry, Hermann, **Etymologisches Wörterbuch der turko-tatarischen Sprachen**, F. A. Brockhaus, Leipzig, 1878.

Vámbéry, Ármin, **Das Türkenvolk in seinen ethnologischen und ethnographischen Beziehungen geschildert**, F. A. Brockhaus, Leipzig, 1885.

Vásáry, István, **Eski İç Asya’nın Tarihi**, çev. İsmail Doğan, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2007.

Vásáry, István, **Kumanlar ve Tatarlar Osmanlı Öncesi Balkanlarda Doğulu Askerler (1185-1365)**, çev. Ali Cevat Akkoyunlu, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2008.

Vásáry, István, “Turcologic remarks on Old Church Slavonic КОВЪЕГЪ ‘ark, shrine’”, **Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae**, Vol. 52, Issue:1-2, 2007, ss. 445-450.

Venturi, Federica, “An Old Tibetan Document on the Uighurs”, **Journal of Asian History**, Vol: 42, No: 1, 2008, pp. 1-35.

Von Erdmann, Franz, **Temudschin Der Unerschütterliche**, F. A. Brockhaus, Leipzig, 1862.

Von Gabain, Annemarie, **Alttürkische Grammatik**, Otto Harrasowitz Verlag, Wiesbaden, 1974.

Watson, Peter, **Büyük Bölünme**, çev. Şükrü Alpagut, Say Yayınları, İstanbul, 2023.

Werner, Ernst, **Büyük Bir Devletin Doğuşu: Osmanlılar (1300-1481)**, çev. Yılmaz Öner ve Orhan Esen, Yordam Kitap, İstanbul, 2019.

Wilkens, Jens, **Handwörterbuch des Altuigurischen**, Akademie der Wissenschaften zu Göttingen, Göttingen, 2021.

Wright, Joshua, William Honeychurch and Chunag Amartuvshin, “The Xiongnu Settlements of Egiin Gol, Mongolia”, **Antiquity**, Vol: 83, 2009, pp. 372-387.

Woods, John E., **300 Yıllık Türk İmparatorluğu Akkoyunlular**, çev. Sibel Özbudun, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1993.

Yablonsky, L. T., “The Archaeology of Eurasian Nomads”, **Archaeology**, Vol: 1, 2003, pp. 221-244.

Yagodin, Vadim N., **Game Drives of the Aralo-Caspian Region**, with contributions by Shamil S. Amirov, Trans. W. Paul van Pelt, Sydney University Press, Sydney, 2019.

Yalvar, Cihan, **The Origin of the Kipchak Turks and Early Historical Periods**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Yeditepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2018.

Yevstigneyev, Yu., A., “Kıpçaki: Etnos i Ego İmya”, **Terra Humana**, 3 (24), 2012, pp. 97-102.

Yıldırım, Kürşat, “Bükli Hakkında On İki Not”, **Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (Teke) Dergisi**, Cilt: 6, Sayı: 2, 2017, ss. 557-576.

Yılmaz, Salih, **XVI.-XX. Yüzyıllarda Karakalpak Türkleri Tarihi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2006.

Yinanç, Refet, **Dulkadir Beyliği**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1989.

Yücel, M. Yaşar, “Çoban Oğulları Beyliği”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, Cilt: 23, Sayı: 1-2, 1965, ss. 61-73.

Yücel, Mualla Uydu, **İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2007.

Zajaczkowski, Ananiasz, “Khazarian Culture and Its Inheritors”, **Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae**, Vol: 12, No: 1/3, 1961, pp. 299-307.

Zimonyi, István, **The Origins of the Volga Bulghars**, Universitas Szegediensis de Attila József Nominata, Szeged, 1990.

Zimonyi, István, **Muslim Sources on the Magyars in the Second Half of the 9th Century**, Brill, Leiden-Boston, 2016.

Zimonyi, István, “The Chapter of the Jayhānī-Tradition on the Pechenegs”, **The Steppe Lands and the World Beyond Them**, Ed. Florin Curta and Bogdan-Petru Maleon, Editura Universităţii Alexandru Ioan Cuza, Iaşi, 2013, pp. 99-113.

Zuev, Yu. A., “Tamgi loşadey iz vassalnıh knyajestv”, **Novıye materiale po drevney i srednevekovoy istorii Kazakhstana**, Almata, 1960, pp. 93-141.

TEŞEKKÜR

Türk tarihinin erken ve orta dönemlerindeki boyları, boy birliklerini ve siyasî yapıları, henüz Tarih lisans eğitimimin başında çalışacağım alan olarak hedeflemiştim. İlgi alanım özellikle Kıpçaklar ve etnik oluşumları üzerine yoğunlaşmıştı. O dönemde bu ilgimi fark eden ve buna bağlı olarak fikir ve tavsiyeleriyle her zaman destek olan danışman hocam Prof. Dr. Osman Karatay'a sonsuz şükran ve minnetlerimi sunuyorum. Tez yazım süresi boyunca Doç. Dr. Ahmet Toksoy ve Dr. Öğr. Üyesi Muhammet Şen hocalarıma da verdikleri destek ve katkılar için de teşekkürlerimi sunuyorum. Çalıştığım kurumdan mesai arkadaşlarım Arş. Gör. Berkay Yekta Özer ve Dr. Murat Aka'nın, tezin teknik kısımlarındaki destekleri çok önemliydi. Kendilerine bu vesileyle bir kez daha teşekkür etmek istiyorum. Son olarak Yüksek Lisans ve Doktora eğitimim boyunca bursiyeri olduğum Türk Tarih Kurumu'na ve çalışanlarına, tezin yazım süreci içinde verdikleri desteklerden dolayı ayrıca teşekkür ederim.

ÖZGEÇMİŞ

2006 yılında Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Tarih bölümünden mezun oldum. Ardından dil eğitimi almak için 2008 yılında, Viyana Üniversitesi'ne bağlı International Dil Eğitim Merkezi'nde 2 yıl süreyle Almanca dersleri gördüm. 2013 yılında askerlik görevimi tamamladıktan sonra yine aynı yıl içinde Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü'nde Türk Tarihi Ana Bilim Dalı'nda Yüksek Lisans eğitimime başladım. 2017 yılında, Prof. Dr. Osman Karatay danışmanlığında “Kıpçak Uruk ve Boyları Üzerine Bir İnceleme” adlı tezimi savunarak Yüksek Lisans eğitimimi tamamladım. Aynı yıl yine Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü'nde Doktora eğitimime başladım.